

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

Інститут історії України

На правах рукопису

Шайкан Валерій Олександрович

УДК 940 (477). 08

**ІДЕОЛОГІЧНА БОРОТЬБА В УКРАЇНІ ПЕРІОДУ
ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ 1939-1945 рр.**

07.00.01 – Історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора
історичних наук

Науковий консультант
Лисенко Олександр
Євгенович, професор,
доктор історичних наук

Київ – 2010

ЗМІСТ

	стор.
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	4
ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ 1 Стан наукової розробки теми.....	12
1.1. Історіографія проблеми.....	12
1.2. Джерельна база дослідження.....	37
1.3. Теоретико-методологічні основи дослідження.....	54
РОЗДІЛ 2 Ідеологія, як засіб підготовки до війни.....	62
2.1. Основні контрагенти ідеологічного протистояння в Україні напередодні Другої світової війни.....	62
2.2. Інформаційно-пропагандистська підготовка агресії Німеччини проти Польщі та Радянського Союзу.....	87
2.3. Морально-психологічна атмосфера в Україні у зв'язку з початком Другої світової війни.....	114
РОЗДІЛ 3 Агітаційно-пропагандистська робота в Червоній армії та серед цивільного населення в роки Великої Вітчизняної війни.....	147
3.1. Політична робота в лавах радянських Збройних сил.....	148
3.2. Ідеологічна робота в радянському тилу.....	176
РОЗДІЛ 4 Боротьба за інформаційний простір на окупованій території України 1941-1944.рр.	206
4.1. Засоби втілення нацистської ідеології окупаційною адміністрацією	206
4.2. Агітаційно-пропагандистська робота Комуністичної партії серед населення окупованої території України ...	250
4.3. Ідеологічна складова українського самостійницького руху.....	280
4.4. Релігійні конфесії та громадські організації у форматі	

	ідеологічного протистояння.....	314
РОЗДІЛ 5	Функціонування ідеологічних структур на завершальному етапі війни.....	340
5.1.	Зміна пріоритетів у діяльності агітаційно-пропагандистського апарату у зв'язку з початком визволення України.....	340
5.2.	Пропагандистські акції самостійницьких формувань на завершальному етапі Другої світової війни.....	357
5.3.	Ідеологічні аспекти суспільно-політичних процесів у республіці в 1943-1945 рр.....	371
	ВИСНОВКИ.....	393
	СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	404
	ДОДАТКИ.....	544

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АБН – Антибільшовицький блок народів

АН УРСР – Академія наук Української Радянської Соціалістичної Республіки

ВКП(б) – Всесоюзна Комуністична Партія більшовиків

ВЛКСМ – Всесоюзна Ленінська Комуністична Спілка Молоді

ВППШ – Вища партійна школа

ВЦРПС – Всесоюзна центральна рада профспілок

ГУТАБ – Головне управління таборів (рос.: ГУЛАГ – Главное управление лагерей)

ДКО – Державний Комітет Оборони

ЖСУ – Жіноча служба Україні

КДЗ – Комітет зимової допомоги

КОВО – Київський Особливий військовий округ

КПРС – Комуністична Партія Радянського Союзу

МІМІС – Міська інституція самодопомоги

МКС – Міський комітет самодопомоги

МТС – Машинно-тракторна станція

НВРО – Народно-визвольна революційна організація

НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ

НКДБ – Народний комісаріат державної безпеки

НКВН – Національний Комітет вільна Німеччина

НСДАП – Націонал-соціалістична німецька робітничка партія

ОМІС – Окружна інституція самодопомоги

ОУН (Б) – Організація українських націоналістів на чолі з Бандерою

ОУН(М) – Організація українських націоналістів на чолі з Мельником

ППО – Протиповітряна оборона

ПУН – Провід українських націоналістів
РАМІС – Районна інституція самодопомоги
РВА – Російська визвольна армія
РНК – Рада Народних Комісарів
РПЦ – Російська православна церква
РСЧА – Робітничо-селянська Червона Армія
СБУ – Служба безпеки України
СД – Служба безпеки
СІМІС – Сільська інституція самодопомоги
СМЕРШ – Відділ радянської контррозвідки «Смерть шпигунам»
СНО – Спілка німецьких офіцерів
СП – Служба порядку
СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік
СУК – Союз українських комбатантів
ТАРС – Телеграфне агентство Радянського Союзу
УВО – Українська військова організація
УГВР – Українська головна визвольна рада
УГКЦ – Українська греко-католицька церква
«УНР» – Українська національна рада
УНДО – Українське національно-демократичне об'єднання
УНКДБ – Управління Народного Комісаріату державної безпеки
УНО – Українське національне об'єднання
УНР – Українська Народна Республіка
УНРА – Українська народна революційна армія
УПА – Українська повстанська армія
УЦК – Український Центральний Комітет
УШПР – Український штаб партизанського руху
ФЗН школи – школи фабрично-заводського навчання
ЦАГІ – Центральний аерогідронамічний інститут
ЦШПР – Центральний штаб партизанського руху

ВСТУП

Актуальність теми

Проблематика ідеологічного протистояння в Україні періоду Другої світової війни завжди привертала велику увагу науковців і залишається актуальною донині. Особливо старанно в цьому напрямі працювали радянські науковці. Однак політичні установки не давали змоги вченим осягнути всю багатовимірність теми, вивчити її в сукупності з іншими суспільними явищами, якого ідеологічного обрамлення, наприклад, набули українсько-німецькі, українсько-польські стосунки, доби окупації; встановити ідеологічні функції комуністичного руху Опору; роль громадських організацій в ідеологічному протистоянні; форми ідеологічного протистояння у період відбудовного процесу тощо. Пострадянська доба відкрила широкий простір для дослідження багатьох “білих плям” історії війни, в тому числі й у сфері ідеологічної боротьби. Науковці приступили до вивчення раніше недоступних архівних пластів, де майже кожна нова сторінка створювала емпіричне підґрунтя переосмислення подієвого полотна, відмови від догматів комуністичної ідеології в оцінці подій. Разючі зміни відбулися і в самій методології вивчення історичних процесів. Освоєння нового дослідницького інструментарію, збагачення термінологічного апарату вивело студіювання цієї теми на якісно новий рівень. Нова наукова парадигма поставила вчених перед необхідністю системного перегляду цілої низки теоретичних питань, оцінок та узагальнень, що донедавна побутували у вітчизняній історіографії.

Інерція мислення, політична заангажованість значної частини сучасного суспільства залишає вивчення ідеологічного протистояння періоду Другої світової війни на порядку денному вітчизняної історичної науки. Слід зазначити, що ідеологічна боротьба була явищем всеохоплюючим,

характерним для всієї території України, але мала свої специфічні відмінності в різних регіонах. Ці особливості залежали від різних факторів: поділу гітлерівцями території республіки на Райхскомісаріат “Україну”, дистрикт “Галичину”, губернаторство “Трансністрію”, військову зону; дислокацію на території України німецьких, італійських, румунських, угорських окупаційних військ; вплив сил Опору – радянських, українських самостійницьких, польських націоналістичних; особливостей колабораціонізму і т.п. Серед істориків не існує єдиної думки щодо ролі українських самостійників в ідеологічному протистоянні. Не до кінця з’ясованими є еволюції ідеологічних постулатів воюючих сторін та різних військово-політичних угруповань в залежності від перебігу подій на фронтах Другої світової війни. Залишається відкритим питання про наслідки ідеологічного протистояння не тільки для всіх його учасників й для українського суспільства в цілому.

Понад пів-століття мирного для України часу не загладили “шрамів” минулого і час від часу нагадують про себе в політичному сьогоденні Української держави. Відголоски ідеологічної боротьби часів минулої війни залишають відбиток в пам’яті про війну, а також слугують інструментом впливу на масову свідомість, використовуються в електоральних технологіях.

Суспільна значущість поставленої проблеми визначається необхідністю врахування досвіду й уроків ідеологічного протистояння у минулому, а також потребою консолідації українського соціуму у складний період розбудови держави і ідеологічними впливами на цей процес різних політичних сил.

Зв’язок із науковими програмами, планами, темами: дисертаційна праця виконана в руслі планових тем відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України на 2001-2003 рр.: “Трасформація суспільно-політичних, економічних і культурних відносин в Україні під впливом воєнних подій 1939- середини 40-х років” (№

010U000624), на 2004-2006 рр.: “Українське суспільство і влада на завершальному етапі війни 1943-1945 рр.” (№ 0104U003293), на 2007-2009 рр.: “Україна в період німецько-румунської окупації 1941-1944 рр: соціально-економічний і антропологічний вимір” (№ 0107U000237).

Метою дисертаційного дослідження є з’ясування особливостей та характерних рис ідеологічної боротьби в Україні окупаційної доби на різних етапах Другої світової війни. Автор поставив **завдання**:

- визначити ступінь вивчення проблеми в науковій історичній літературі та репрезентативність джерельної бази;
- проаналізувати ідеологічні системи, які стали головними фігурантами боротьби ;
- показати ідеологічні засоби підготовки контрагентів до розв’язання воєнного конфлікту та наслідки початку Другої світової війни для населення України;
- відтворити ідеологічну атмосферу в республіці у зв’язку з початком воєнного конфлікту, схарактеризувати форми та методи політичної роботи в Червоній армії та в радянському тилу, спрямовані на зміцнення обороноздатності держави;
- проаналізувати засоби втілення нацистської ідеології та її особливості на окупованій українській території та її сприйняття місцевим населенням;
- окреслити основні напрями ідеологічних зусиль Комуністичної партії серед населення окупованої території України та її вплив на розгортання радянського руху Опору;
- дослідити ідеологічну спрямованість діяльності ОУН різних спрямувань як складової частини руху Опору та чинника у боротьбі за самостійну Українську державу;
- з’ясувати ступінь контактів націоналістичних формувань з окупантами та їх вплив на трансформацію ідеологічних засад самостійницького руху;
- розкрити основні форми самоорганізації українського населення в умовах окупації та їхню ідеологічну спрямованість;

- простежити зміну пріоритетів ідеологічній боротьбі на етапі визволення України від гітлерівських окупантів;
- з'ясувати роль пропагандистських акцій самостійницьких формувань на завершальному етапі війни;
- визначити особливості ідеологічного протистояння в республіці у зв'язку з початком відбудовного процесу і закінчення війни.

Об'єктом дослідження є ідеологічна боротьба як засіб реалізації стратегічних планів воюючих сторін і складне суспільно-політичне явище в Україні в контексті Другої світової війни.

Предмет дослідження становить комплекс теоретичних конструктів, що лягли в основу різних ідеологічних систем, технології їхньої реалізації, моделі поведінки окремих категорій населення та учасників збройного конфлікту на території України як прояв реакції та рефлексії на агітаційно-пропагандистські зусилля воюючих сторін, їхні ефективність та наслідки.

Хронологічні рамки дослідження обмежуються роками Другої світової війни 1939-1945 рр. Означені хронологічні рамки у деяких випадках розширені з метою глибшого висвітлення теми.

Територіальні межі дослідження практично збігаються з територією сучасної України.

Наукова новизна одержаних результатів. Суспільно-політичні процеси воєнної доби в Україні, що стала епіцентром війни, розглядаються через призму агітаційно-пропагандистських зусиль воюючих сторін, що сфокусували їх саме на цьому театрі масштабного збройного конфлікту. Здійснено порівняльний аналіз форм і методів ідеологічної боротьби всіх учасників протистояння, визначено провідні тенденції змін, що відбулись в інформаційному просторі України. З'ясовано специфічні підходи сторін до реалізації стратегічних і тактичних завдань у військовій, політичній, економічній, соціокультурній сферах. У праці аналізуються механізми і технології, результативність адресного впливу на різні категорії населення та контрагентів ідеологічної боротьби, що визначало їхні життєві стратегії і

моделі поведінки. На підставі аналізу емпіричного матеріалу дисертант сформулював низку теоретичних положень та узагальнень, що інтерпретують ідеологічне протистояння як складний, суперечливий феномен і водночас один з найбільш дійових засобів політичної, економічної, соціальної та морально-психологічної мобілізації в умовах війни.

Практичне значення одержаних результатів дослідження зумовлено його новаційним характером і відповідністю сучасним потребам соціально-політичного розвитку українського суспільства. Виявлені здобувачем і введені до наукового обігу маловідомі і нові архівні документи, теоретичні положення можуть стати у нагоді для написання наукових праць, навчальних програм, підручників, розробки спецкурсів з історії Великої Вітчизняної і Другої світової воєн, історії України доби гітлерівської окупації та відбудовних процесів в Україні, підготовки музейних експозицій. Опубліковані по темі дослідження наукові статті мають як пізнавальне, так і ідейно-політичне значення з огляду на ідеологічні процеси, що відбуваються у державі.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є результатом самостійних наукових пошуків автора, в якій викладено авторські ідеї, концепції, особисті підходи, здійснені під час розробки основних положень дослідження.

Апробація результатів дисертації. Основні положення, висновки та рекомендації обговорювалися на засіданнях Вченої ради Криворізького економічного інституту ДВНЗ “Київський національний економічний університет” імені Вадима Гетьмана, відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України, а також оприлюднені на 18 міжнародних і 17 всеукраїнських наукових конференціях.

Публікації. За темою дисертації опубліковано 46 праць, у тому числі 2 монографії, 1 розділ в колективній монографії, 1 брошура, 1 навчальний посібник (під Грифом МОН України, лист № 1/11-8801 від 22 вересня 2010

р.), 41 стаття, 21 з яких – у фахових журналах і збірниках наукових праць. Загальний обсяг публікацій становить 70 ум. др. арк.

Структура праці зумовлена метою та завданнями дослідження. Дисертація складається зі вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури, додатків. Загальний обсяг дисертації - 642 стор., з яких 403 стор. становить основний зміст.

РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ТЕМИ

1.1. Історіографія проблеми.

Напевно немає в історичній науці теми, що б привертала таку увагу дослідників як Друга світова війна. Цією проблематикою займаються не лише історики, а й політологи, журналісти, філософи, письменники, військові. Тільки перелік праць з означеної проблематики міг би складатися з багатьох томів. Тому, є сенс здійснити історіографічний огляд даної теми не за традиційними канонами, поділяючи літературу на певні періоди, за хронологічними чи ідеологічними ознаками (хоча й про них треба згадати, оскільки цього вимагає специфіка теми), а за концептуальним принципом, науковою значимістю, як пропонує Н. Яковенко [1066, с. 317-318]. Слід зауважити, що ідеологічні кампанії супроводжували практично кожен більш-менш політичний захід керівництва СРСР, III Райху та інших політичних сил, задіяних у війні. Тому зупинимося на характеристиці лише тих праць, у яких агітаційно-пропагандистські й інформаційні технології характеризуються спеціально.

Одним з перших досліджував війну та ідеологічний вплив на її виникнення з позицій цивілізаційного процесу французький філософ і соціолог Реймон Арон у фундаментальній праці “Мир і війна між націями” [9]. Полемізуючи з англійським географом і політичним діячем початку ХХ століття Х. Дж. Макіндером, Р. Арон дійшов висновку, що останній підійшов до джерел багатьох географічних ідеологій, що зводяться до однієї фундаментальної ідеї: простір передусім [9, с.196]. Далі автор стверджував, що всі ідеології простору як ставки діляться на дві категорії залежно від того, яку мету вони ставлять – економічну чи стратегічну. Він зазначав, що “ідеологія життєвого простору” належить до першої категорії, а “ідеологія природних кордонів” – до другої. Р. Арон писав, що на думку Х. Макіндера,

ідеологія “життєвого простору” має своїм підґрунтям скупчення населення на невеликих територіях, що породжує ненависть між народами, розбуджуючи привид колективного голоду. Наприклад, що більше німців збирається в кордонах Райху, то більше бояться вони, що одного дня їм стане мало місця, мало хліба та промислової сировини [9, с.197]. Ця теза, як вважав Р. Арон, стала відправною точкою у створенні німцями біолого-географічної ідеології у ХХ столітті. Критикуючи Х. Макіндера, який вважав, що німці вимушено дійшли висновку про необхідність перетворити слов'ян на постачальників продовольства і сировини [9, с.199], він писав, що це припущення є хибним у загальному плані, але воно відбивало на початку ХХ століття цілком реальний стан взаємин, що склався між німцями та слов'янами [9, с. 199]. Р.Арон пояснював життєздатність цих сумнівних концепцій у передвоєнний період станом жахливої економічної кризи і тривалої депресії, що вразила світ. Залежність від джерел сировини, від територій, на яких вони перебували, від мінливих міжнародних відносин лякала правлячі кола індустриальних країн, існування яких залежало від перелічених факторів. Це й привело до неймовірного вибуху – Другої світової війни. За висловом Р. Арона, німці і японці мовби повернулися в ті далекі часи, коли народи шукали своє спасіння в переселеннях на нові землі” [9, с.200].

З іншого боку, Р. Арон дійшов висновку, що дипломатія Третього Райху, як і дипломатія Радянського Союзу, була між двома війнами ідеологічною та імперською й уже фактично не національною. В період від 1939 до 1945 р. нації вже втратили ту згуртованість, яка була їм притаманна на початку століття. Кількість ідеологічних зрадників-німців, які віддавали перевагу поразці своєї батьківщини перед перемогою А. Гітлера, а також росіян, які воювали проти деспотичного сталінського режиму, – показують, що нація вже не відчувалася всіма людьми як найвища цінність і єдиний принцип політичної організації [9, с. 283]”. Аргументи автора не виглядають абсолютно переконливими, але важко не погодитися з твердженням про

“імперську” або “ідеологічну” спрямованість політики обох держав напередодні Другої світової війни.

Досить безапеляційним виглядає твердження Р. Арона про те, що “всі національності-групи, що характеризуються особливим відтінком мови й культури, – не можуть розвинути до нації, тобто групи, яка прагне утворити власну державу й стати автономним об’єктом на історичній сцені [9, с. 280]”. На підтвердження своєї думки він навів приклад багатонаціональних Чехословаччини та Югославії, які змушені існувати в межах міжнаціональних утворень. Розвиток історичного процесу останніх десятиліть спростував цей висновок, адже на їх теренах виникли невеликі держави на національному підґрунті після розпаду соціалістичної системи. На цьому тлі необґрунтованою видається думка вченого про роль націоналізму в історичному процесі. На його погляд, націоналізм має “руїнницьку сутність, оскільки він не тільки виражає цілком виправдану любов до свого народу і своєї культури, а й часто буває насичений нечистим почуттям, у якому поєднуються пристрасті, пиха та амбіції [9, с.282]”. Таким чином, автор, не заглиблюючись у вивчення причин виникнення націоналізму, його ідеологічного наповнення, відмовляє бездержавним народам в утворенні самостійних держав.

Досліджував природу ідеологій і видатний французький історик Франсуа Фюре. Його фундаментальне дослідження “Минуле однієї ілюзії. Комуністична ідея у ХХ столітті” [887] побудована на співставленні більшовицької, фашистської, нацистської ідеологій, що перебували в протиставленні протягом майже півстоліття. Ф. Фюре виходив з того, що ці ідеологічні системи існували в одному часовому просторі і в одну епоху. Разом з тим, вони уособлювали тотальну політичну спрямованість, що робило їх подібними і, в той самий час, поглиблювало антагонізм. Автор вважав, що спільною рисою для усіх тоталітарних режимів було формування «партії-держави», яка панувала над усіма за допомогою ідеології та терору [887, с. 253-254], з чим важко не погодитися. У своїй характеристиці

комуністичної (більшовицької) ідеології Ф. Фюре спирався на авторитетну думку представників лівих партій П. Паскаля, К. Каутського, О. Бауера, які, однак, ставили знак рівності між “сталінським комунізмом” і націонал-соціалізмом [887, с. 257-258]. Дослідник наголошував, що перед істориками стоїть завдання розглянути ці диктатури не в момент їхнього найвищого успіху, а в процесі розвитку, щоб надалі можна було зрозуміти як їх специфіку, так і те, що їх поєднувало. Ф. Фюре звертав також увагу на вдавану простоту порівняння більшовизму з націонал-соціалізмом, наголошуючи на відмінності цілей цих ідеологічних систем. Він підкреслював, що в основі нацизму лежить інтерес нації або раси, в той час як більшовизм базується на інтересах усього людства, де визволення пролетаріату є першою сходинкою до досягнення кінцевої мети [887, с. 292-293]. Водночас Ф. Фюре помічав елементи прихованого націоналізму в більшовизмі, вірніше в його теорії побудови соціалізму в одній, окремо взятій, державі та в намаганнях СРСР відігравати провідну роль в міжнародному комуністичному русі [887, с.515-516]. Розглядаючи витoki ідеологій, історик констатував, що усі вони спиралися на наукові ідеї з тією різницею, що В. Ленін завжди посилався на К. Маркса, а Гітлер не мав потреби посилатися на будь-кого. Він привласнював чужі ідеї, видаючи їх за свої здобутки. Згодом, це привело до того, що німецькі письменники та філософи правого спрямування стали поділяти нацистські погляди.

Аналізуючи нацистський і комуністичний режими, Ф. Фюре вдався до вивчення філософських праць своїх попередників В. Гурьяна, Ж. Мюллера, К. Льовіта, які вбачали у нацизмі німецький різновид більшовизму. Цей останній створив режим, що “може розглядатися як поява Партії-Держави, яку ідеологія наділила винятковим правом здійснювати свою есхатологічну місію [887, с.330]”. При цьому, якщо в радянській державі режим маскувався під демократію, то гітлерівський націонал-соціалізм діяв відкрито, хоча в обох випадках партія контролювала все суспільство, громадську думку, починаючи з церкви. Обидва режими утверджувались завдяки пошуку

ворога: у більшовиків таким ворогом була буржуазія, у нацистів – євреї. Боротьба з “ворогами народу” об’єднувала і укріплювала режими, дозволяла утримувати маси в постійній напрузі. Важко не погодитися з цим висновком.

Значну увагу приділив Ф. Фюре аналізу ідеологічної боротьби і перебігу подій Другої світової війни. Оцінюючи пакт Молотова-Ріббентропа, історик дійшов висновку, що сталінське виправдання цього документу, як відповіді на політику підштовхування Гітлера в бік України західними державами, не є прийнятним. Фюре стверджував: “Дві сильні ідеократичні диктатури ХХ століття кінець кінцем віднайшли спільну мову поза власними ідеологіями [887, с.510]”. Попри це, ситуація змінилася вже 3 вересня 1939 р., коли Англія і Франція оголосили війну Німеччині. “Вже з цього моменту, – писав дослідник, – конфлікт набув ідеологічного характеру [887, с.536]”. Спочатку війна з Францією сприймалася як традиційна боротьба за Ельзас і Лотарингію та помста за версальське приниження, крім того, в окупованій Польщі німецькі війська творили те саме, що й радянські на захоплених західноукраїнських землях. Ці обставини дещо приховували ідеологічний характер війни, але висвітили його з вторгненням Гітлера на радянську територію. “Війна, – наголошував Ф. Фюре, – мала, перш за все, ідеологічний характер [887, с.536]”. Таким чином, А. Гітлер, сам того не бажаючи, поставив тоталітарний Радянський Союз в один ряд з європейськими демократичними країнами, що вели боротьбу проти нацизму. Історик звертав увагу на подвійне значення Великої Вітчизняної війни. З одного боку, перемога у війні засвідчувала підтримку сталінського режиму народом, а з іншого – кращі представники народу гинули у війні з надією на здобуття свободи і створення громадянського суспільства. Отже, війна “приховано допомогла зберегтися радянському тоталітарному режиму, який краще, ніж будь-коли, замаскувався під антифашизм [887, с.550-551]”. Більше того, марксизм-ленінізм використав перемогу над фашизмом для засвідчення своєї переваги над капіталізмом. Саме так трактувалася перемога над фашизмом у повоєнній комуністичній історіографії. Ф. Фюре зробив висновок, що

“комуністичному дискурсу щодо війни притаманна виняткова гнучкість і здатність викликати симпатії будь-якої аудиторії [887, с.570]”.

Навряд чи знайдуться в історіографії дослідження, які б більш ґрунтовно вивчали питання ідеологічної боротьби в роки Другої світової війни в цілому, і в Україні зокрема, ніж в радянській історичній літературі. Серед них варто відзначити багатотомні видання “История второй мировой войны, 1939-1945”, “История Великой Отечественной войны Советского Союза, 1941-1945” [339; 340]. Заслуговують на увагу праці А. Самсонова, П. Жиліна, Г. Комкова, П. Пономаренка, Г. Морехіної, колективна монографія Н. Буцько, А. Вербило, А. Залеського [105; 311; 412; 563; 718] та багато інших. Написані в історико-партійному стилі, всі вони ґрунтуються на методологічних засадах марксизму-ленінізму. У фундаментальній “Истории второй мировой войны, 1939-1945” значне місце приділено ідеологічній діяльності КППС в передвоєнний та воєнний час. В дев’яти з дванадцяти томів виокремлено спеціальні розділи і параграфи, присвячені боротьбі КППС на ідеологічному фронті. В полі зору авторів опинилася також ідеологічна підготовка Другої світової війни, агресивний характер гітлерівської пропаганди. Знайшли відбиток різноманітні методи, засоби і форми, котрі застосовувалися партійними організаціями для вирішення ідеологічних завдань.

Не обійшло увагою питання ідеологічної боротьби і шеститомне видання інституту марксизму-ленінізму “История Великой Отечественной войны Советского Союза, 1941-1945”. Поряд з військовими, економічними і зовнішньо-політичними аспектами боротьби, автори зосередили свою увагу і на ідеологічній роботі, показали, що ідеологія є могутньою зброєю в руках монолітної держави, яка володіє всім арсеналом засобів для реалізації її положень. В центрі уваги дослідників також виявилися питання перебудови ідеологічної роботи на воєнний лад, виховна робота в Червоній армії на різних етапах війни.

Окрім багатотомних узагальнюючих видань, ідеологічна боротьба знайшла відбиток в ряді монографічних досліджень. А. Самсонов, наприклад,

звернув увагу на проблеми історіографії та методології вивчення Великої Вітчизняної війни. Він підкреслював, що прояви культу особи Сталіна найважче усуваються не в трактуванні фактів і подій, а в подоланні стилю і методів роботи, породжених цим явищем. Автор зауважив, що правда про війну, навіть сама гірка, не принизить величі подвигу народу, а допоможе глибше його усвідомити, зрозуміти і зробити правильні висновки [777, с.253, 260].

П. Жилін цілий розділ своєї праці присвятив проблемі вивчення історії воєн К. Марксом, Ф. Енгельсом, В. Леніним. П. Жилін підкреслював, що “історію кожної війни вони розглядали з точки зору класових інтересів пролетаріату, суспільного прогресу і, перш за все, завдань соціалістичної революції [311, с.9]”. Велику увагу історик приділив внеску В. Леніна в розвиток марксистської теорії війн. Він наголошував, що саме В. Ленін обґрунтував поняття “захист соціалістичної Вітчизни”, довів, що це поняття цілком протилежне буржуазному гаслу “захисту Вітчизни”, і означає, перш за все, захист завоювань пролетарської революції, а в умовах нерівномірності економічного і політичного розвитку капіталізму революція повинна вміти захищатися.

Обґрунтовуючи методологічну базу дослідження, автор наголошував, що вихідним принципом методології без сумніву є принцип комуністичної партійності, який визначає соціальну, класову спрямованість дослідження [311, с.39]. Отже, дана робота являє собою концентрований вигляд марксистських поглядів на війну, пристосованих до умов Великої Вітчизняної війни і висвітлює авангардну роль КПРС в перемозі над гітлерівською Німеччиною.

Питанням партійного керівництва боротьбою проти загарбників присвячена колективна монографія докторів наук Н. Буцько, А. Вербило, О. Залеського та ін. “Во главе защиты Советской родины. Очерк деятельности КПСС в годы Великой Отечественной войны” [105, с.317-334]. Провідною ідеєю книги є доведення того факту, що в період війни КПРС стала воюючою

партією, організатором роботи радянського тилу і натхненником усіх перемог на фронтах. Певну увагу автори приділили визволенню Червоною армією європейських народів від фашистського поневолення, що, окрім іншого, мало демонструвати виконання “інтернаціонального обов’язку”. В цілому праця пронизана месіанським духом комуністичної ідеї, неперевершеного значення ролі КПРС у перемозі над фашизмом.

Безпосередньо ідеологічним аспектам діяльності КПРС в роки Великої Вітчизняної війни присвячена монографія Г. Комкова “На идеологическом фронте Великой Отечественной ...” [412, с.77]. Робота не вирізняється новизною поглядів, методологічних підходів, повнотою джерельної бази. В її основі лежать тлумачення ідей класиків марксизму-ленінізму, партійно-урядові рішення, виступи керівників КПРС різних періодів, статистичні збірники, дослідження істориків радянської доби. Розглядаючи питання перебудови засобів ідейно-політичного впливу на воєнний лад, автор стверджував, що система політичного виховання мас, створена в передвоєнні роки, не потребувала докорінної реорганізації, оскільки її головні принципи витримали випробування часом і довели свою життєздатність. Г. Комков не пояснив, що ця система була побудована в умовах сталінського терору, нетерпимості до іншомислення й фізичного знищення тих, хто підозрювався в ідеологічній неблагонадійності, причому ця тенденція зберігалася в роки війни. В монографії характеризується ідеологічна робота серед населення на окупованих територіях, зокрема в Україні, що відрізнялася складністю умов [412, с.180-181]. Останні пояснювалися лише жорстокістю окупаційного режиму і зовсім нехтувалися такі фактори, як наявність національно-визвольних сил, розчарування частини населення більшовицькою владою, тиск гітлерівської пропаганди і т. п. Невід’ємним атрибутом цієї, як і решти подібних книг, є критика “буржуазних фальсифікацій” історії, що було характерним для радянської історіографії в цілому. Звертає на себе увагу той факт, що зміст монографії не зовсім відповідає її назві, оскільки в ній висвітлюються тільки окремі аспекти ідеологічної роботи КПРС в роки

війни. Ця робота подана виключно в позитивному ключі, без будь-яких натяків на недоліки, помилки чи “білі плями” у вивченні проблеми.

Заслуговує на увагу книга, “Всенародная боротьба в тилу німецько-фашистських загарбників 1941-1944”, автором якої є колишній начальник Центрального штабу партизанського руху П. Пономаренко [718, с.371]. Вона присвячена розгортанню партизанського руху проти гітлерівських окупантів, організації диверсій на комунікаціях противника. Значна увага сфокусована на участі партизанських формувань у здійсненні стратегічних планів радянського командування. Головним результатом дослідження є висновок про гігантську організаційну роботу партійного керівництва, спрямовану на розгортання масового руху Опору в тилу ворога, що стало “вирішальним фактором” розгрому загарбників. Разом з тим, привертає увагу термін “всенародна” у назві монографії, що віддзеркалював відповідну міфологему війни.

Питання ідеологічного забезпечення завдань Великої Вітчизняної війни знайшли відбиток у монографії Г. Морьохіної “Партийное строительство в период Великой Отечественной войны Советского Союза 1941-1945” [563, с.166-176]. Традиційно приділяючи велику увагу творам класиків марксизму-ленінізму, дослідниця підкреслювала значення ідеології, як могутньої зброї у боротьбі з ворогом. У книзі спеціально з’ясовано роль і вплив різних видів мистецтва на поширення більшовицької ідеології серед населення, підкреслювалося велике мобілізуюче значення творів радянських митців. Наголошувалося на провідній ролі партії як керівної сили в залученні комсомолу і громадських організацій до роботи з мобілізації сил на відсіч ворогові.

Провідній ролі партії в ідеологічній війні в тилу ворога різних прошарків населення присвячені монографії під реакцією Н. Макарова, І. Жученка та П. Савчука, В. Земскова, І. Кураса і А. Кентія [315; 320; 445; 675].

В цілому радянська історіографія ідеологічної боротьби в роки Другої світової і Великої Вітчизняної воєн відрізняється накопиченням великої маси

теоретичного і фактичного матеріалу, особливо, що стосується різних напрямків мобілізаційної роботи ВКП(б) серед різних верств населення. Історіописанню радянської доби були притаманні певні вади. Поряд з тенденційною апологетикою керівної ролі Комуністичної партії приховувалися помилки і злочини радянського керівництва, коли політична доцільність превалювала над здоровим глуздом в ухваленні стратегічних рішень. Історія боротьби проти нацистських загарбників висвітлювалася як суцільний подвиг радянського народу. Існувала негласна заборона на такі теми як колабораціонізм, загороджувальні загони, штрафні батальйони, провокаційні дії радянських партизанських формувань, дії спецзагонів НКВС у боротьбі з українським національно-визвольним рухом, терор держави проти власного народу і багато інших. На науковому рівні продукувалися міфологеми й ідеологеми, навішувалися політичні й кримінальні ярлики. Суцільно заідеологізована радянська історична література претендувала на єдино правильне висвітлення історії війни, будь-яке інше бачення оголошувалося “буржуазною фальсифікацією” і піддавалося нищівній критиці.

Та все ж час вимагав переосмислення і більш глибокого аналізу подій Другої світової війни. Аналізуючи історичну літературу кінця радянської доби, відомий історіограф В. Стецкевич зробив висновок, що дослідники цього періоду “обережно звільнялися від ідеологічного підґрунтя та особливої пристрасності до історико-партійного кута зору на події війни [828, с.207]”. Разом з тим, він зазначив, що для історіографії цього періоду була характерною певна поляризація у підходах до вивчення історії. Одні з фахівців виявилися досить консервативними, інші – радикально-критичними.

Помітним явищем в сучасній історіографії стала поява колективного історико-меморіального видання “Безсмертя. Книга Пам’яті України. 1941-1945” [23]. Праця над серією продемонструвала складність боротьби за утвердження україноцентричного погляду на історію війни, спроби певних політичних сил законсервувати старі, віджилі оцінки і погляди. В

заключному томі авторам не без ідеологічних нашарувань вдалося показати визначний вклад українського народу в спільну перемогу над гітлерівськими загарбниками. Знайшлося місце і для короткого хоча й дещо суперечливого сюжету про національно-визвольні змагання українців в роки Другої світової війни. Заслуговує на увагу намагання авторів відійти від старих стереотипів і об'єктивно розібратися у проблемі. Не можна не погодитися й з висновком про те, що сьогодні дана проблема “в політизованому і розбурханому українському суспільстві... з одного боку, надмірно ідеологізується, з іншого – ідеалізується, а як наслідок – стає знаряддям політичної боротьби [23, с.312]”.

Новий підхід до вивчення історії України демонструє шеститомне видання “Політична історія України. ХХ століття” [709]. У 4-му томі, присвяченому Другій світовій війні, авторський колектив під керівництвом В. Кучера з позицій загальноцивілізаційного процесу, використовуючи унікальний архівний матеріал, підійшов до висвітлення багатьох тіньових сторін української історії в період найбільшого збройного протистояння в історії людства. Автори довели, що напередодні війни зміна політичного курсу Кремля, його зближення з нацистською Німеччиною і незграбне виправдання цього кроку по суті відчиняло двері для початку війни [709, с.56-58]. У книзі показано, як в умовах політичної кризи і назрівання воєнного конфлікту між тоталітарними режимами німецькі політичні та військові кола залучили до співпраці ОУН, даючи надію на справедливе вирішення “українського питання”. Незаангажовано, без ідеологічних нашарувань розкрито механізм анексії західноукраїнських земель та їх інкорпорацію у склад СРСР. Об'єктивно проаналізовано процес виникнення і розвитку національно-визвольного руху, спроби ОУН(Б) відродити незалежну українську державу в умовах гітлерівської окупації України [709, с.318-320]. В праці розкриті обставини зародження і розвитку радянського партизанського руху, загострення ідеологічної боротьби між силами різних політичних спрямувань. Автори акцентували свою увагу на розвитку

міжнародних відносин в роки війни, показали бачення місця і ролі України в світі керівними колами провідних світових держав.

Питання ідеологічної боротьби не обійдено поза увагою колективної монографії під керівництвом В. Смоля “Політичний терор і тероризм в Україні XIX-XX століття. Історичні нариси”, що вийшла у 2002 р. Аналіз історичних подій світової і Великої Вітчизняної воєн дав змогу авторам твору показати тероризм як засіб ідеологічної боротьби на окупованій території республіки. В окремому розділі висвітлено застосування терористичної тактики ОУН та УПА, доведено, що цей крайній спосіб ідеологічного протистояння дорого обійшовся українському народу і був спрямований не тільки проти ідейних ворогів, адже від нього постраждало і цивільне населення, а його наслідки і до сьогодні ятрять серця сучасників [710, с.677]. Використовуючи обширну джерельну базу, перш за все, архівні документи, автори дослідження навели численні приклади братовбивчої війни в Україні, яку супроводжувала ідеологічна боротьба.

Більшовицький тероризм, як засіб ідеологічної боротьби, став предметом дослідження в праці С. Білоконя ”Механизм большевистского насилия. Конспект исследования” [26, с.6-9], що видається важливою з точки зору розуміння форм і методів ідеологічного протистояння в роки Другої світової війни, застосованих більшовицькою партією. Вивчаючи проблему, історик зазначав, що тероризм лежав у самій природі комунізму. Ставлення комуністів до людини і суспільства, – зазначав автор, – у 1917р. і в 1941р. нічим не відрізнялося і не залежало від імені партійного лідера. Тому, якби на місці Й. Сталіна був інший лідер, він діяв би у той самий спосіб, оскільки не міг би протистояти системі. Посилаючись на висловлювання радянських юристів, політиків, С. Білоконь дійшов висновку, що більшовизм завжди нехтував нормами права, а на перше місце завжди ставив політичну доцільність. Такий висновок дещо проливає світло на передвоєнну внутрішню політику Й. Сталіна, в основі якої лежало домінування ідеологічних чинників над здоровим глуздом, що підривало основи

обороздатності держави, заклало підгрунття багатьох майбутніх проблем: дезерції, здачі в полон, колабораціонізму, спротиву евакуації, зростанню національно-визвольного руху і т. п.

Заслуговує на увагу 2-томник І. Біласа “Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз” [31; 32]. У першому томі видання автор, спираючись на численні документи, довів, що з самого початку свого виникнення і до 1953 р. радянська влада вела безперервну ідеологічну боротьбу проти українського населення, використовуючи розгалужену репресивно-каральну систему, жертвами якої стали мільйони українців. Окремий розділ присвячено особливостям функціонування репресивно-каральних органів у воєнний період. Дослідник вважає, що основу цієї діяльності у зазначений період становила ідеологічна боротьба проти українського національно-визвольного руху, що супроводжувалася каральними акціями і значними жертвами серед цивільного населення. І. Білас показав, що і після закінчення війни каральні акції в Україні продовжувалися, а їх причиною була ідеологічна нетерпимість влади до будь-яких проявів іншомислення й опозиційності.

Серед помітних праць, в яких розглядаються окремі аспекти ідеологічної боротьби в роки Другої світової і Великої Вітчизняної воєн, слід назвати монографію М. Семиряги “Коллабораціонізм: природа, типологія и проявления в годы Второй мировой войны” [783]. Аналіз колабораціонізму, як складного явища, притаманного більшості окупованих гітлерівцями європейських країн, дав ученому можливість дійти висновку, що до його оцінки слід підходити індивідуально, уникаючи ідеологічних штампів і навішування ярликів. М. Семиряга не оминув і Україну, розвіюючи міф щодо колабораціонізму ОУН та УПА. Він наголосив, що керівництво націоналістичним рухом відверто засуджувало тих українців, котрі дійсно співпрацювали з гітлерівцями і навів численні факти боротьби ОУН як проти Червоної армії і партизанів, так і проти німецької армії і поліції. Звернувши увагу на програмні документи ОУН, науковець дійшов висновку, що в

цілому вони мали соціалістичне спрямування. Таким чином, Семиряга відкидає колабораціонізм українських націоналістів як ідеологічну складову співпраці з окупантами. Еволюція політичної платформи ОУН на різних етапах війни свідчить лише про пошук останніми потенційних союзників для досягнення стратегічної мети – відродження української державності.

Стосовно українського суспільства ця проблема більш ґрунтовно висвітлена у монографії В. Шайкан “Колабораціонізм на території рейхскомісаріату “Україна” і військової зони в роки Другої світової війни» [1047]. Авторка показала, що співпраця частини українського населення з окупантами дійсно мала місце в роки війни, але в переважній більшості випадків це був спосіб виживання, особливо на побутовому рівні. Що стосується співпраці з німцями ОУН, то вона дійсно носила чітко спрямований антибільшовицький ідеологічний характер, й використовувалася як тактичний засіб для відродження української державності та організації власної армії [1047, с.157].

Окремих аспектів ідеологічного протистояння торкаються автори монографії “Україна в полум’ї війни 1941-1945” [871]. У шостому розділі “Рух опору в Україні” авторами підкреслюється, що Велика Вітчизняна війна була для українців не лише боротьбою проти німецько-фашистських загарбників, а й глибоко зачепила політичну й ідеологічну сфери суспільства, розмежувала його на два табори з різними ідеологічними орієнтирами. Зазначається також, що діяльність ОУН поширювалася на всю окуповану гітлерівцями територію України. Проблема ідеологічного і морально-бойового виховання червоноармійців присвячений восьмий розділ книги. Відзначено керівну роль партійних органів в утворенні політичних ланок виховання бійців упродовж усієї війни. Автори звернули увагу і на ідеологічну роботу серед німецьких військовополонених, що проводилася радянськими пропагандистськими службами та використовувалася ними для розкладу ворожих військ.

На жаль, певна частина сучасних істориків так і залишилася на руїнах старих уявлень про війну, сформованих на комуністичних ідеологічних засадах. До таких слід віднести російських авторів Є. Безродного, А. Войцеховського, Н. Зазуліна, Л. Піддубного, Г. Ткаченка, М. Шелюга, праці котрих увійшли в збірку статей “Бандеризация Украины – главная угроза для России” [16], вітчизняних істориків Ю. Шиловцева [1056], Б. Яцка [1074], В. Іваненка та В. Якуніна [345]. Так, В. Іваненко і В. Якунін у монографії “ОУН і УПА у Другій світовій війні: проблеми історіографії та методології” взяли на себе адвокатські функції захисників марксистської концепції історії Великої Вітчизняної війни, критикуючи тих істориків, які намагаються об’єктивно оцінити події, спираючись на нові архівні документи та методологічні підходи. Головна теза авторів монографії полягає у звинуваченні УПА в тому, що вона вела боротьбу проти Червоної армії. На цій підставі її, нібито, не можна вважати учасником руху Опору, як стверджують автори. Разом з тим, В. Іваненко і В. Якунін продовжують обстоювати міфологему про добровільний вступ Західної України до складу УРСР, ігнорують пакт Молотова – Ріббентропа і таємний протокол, численні факти радянських репресій 1939 р. серед цивільного населення в західноукраїнських областях. Полемічному стилю роботи не вистачає витриманості в суто наукових рамках. Недоброзичливе ставлення авторів до колег-істориків, які не поділяють комуністичної ідеології та упереджена, ненаукова оцінка їхніх праць свідчить про те, що ідеологічна боротьба навколо питання про роль руху Опору українського народу в Другій світовій війні триває. Досить ознайомитися з рецензією М. Слободянюка на згадану монографію в “Українському історичному журналі” № 3 за 2008 рік, сторінки 215-223.

Питання ідеологічної боротьби в тій чи іншій формі знайшли відбиток в монографії Є. Кулькова, М. Мягкова, О. Ржешевського “Война 1941-1945: Факты и документы” [435]. Написана в цілому в дусі русоцентризму, робота включає ряд документів, радянського, німецького, англійського походження,

що проливають світло на ідеологічний аспект обопільних планів боротьби та перебіг подій. Окремі підрозділи книги торкаються питань протистояння в тилу ворога, зокрема утворення національних формувань. Висвітлюючи її, автори акцентують увагу лише на діях радянських партизанів, ретельно оминаючи питання боротьби українського народу, за суверенну державу. Отже, замовчування діяльності ОУН і УПА є прихованим способом невизнання національно-визвольної боротьби українців в добу гітлерівської окупації. Разом з тим, вже в передмові до монографії історики творять нову ідеологему. Зокрема, вони пишуть: “Самые тяжелые испытания и жертвы выпали на долю России, в то время – Советского Союза [435, с.8]”. Ототожнюючи Росію з Радянським Союзом, вони не залишають історичного місця іншим республікам, що входили до його складу. Викликає сумнів і твердження про те, що саме Росія зазнала найбільших втрат.

Окремі аспекти ідеологічної боротьби розглядаються в монографії В. Косика “Україна і Німеччина у Другій світовій війні” [426]. У книзі, написаній з позицій україноцентризму, ідеологічна боротьба трактується з позицій боротьби українського народу за незалежність і утворення самостійної держави. Ця тема “червоною ниткою” проходить через усю книгу. Автор підкреслив, що розвиток національно-визвольного антикомуністичного руху в Україні постійно був центрі уваги радянського керівництва і викликав занепокоєння. Вже перші кроки націоналістів у напрямі державотворення викликали бурхливу реакцію більшовиків, які кинулися розвінчувати український націоналізм у пресі, масово поширюваній на окупованій території, намагаючись втримати населення під своїм ідеологічним контролем. Дослідник доводить, що ідеологічним підґрунтям самостійницького руху було протиставлення більшовицькій концепції інтернаціоналізму і німецькій концепції “Нової Європи” власної концепції, що вкладалася в гасло “Свобода народам і людині!”. Незаперечним, на наш погляд, видається твердження автора про те, що в ідеологічному протистоянні радянська влада часто використовувала підміну понять. Так,

українські націоналісти завжди перелічувалися поряд з відвертими колаборантами: старостами, поліцаями, міськими головами і т.п. В. Косик доводить, що ідеологічна боротьба проти ОУН була одним з завдань радянських партизанів. Як доказ, він наводить приклади висадки радянських парашутистів і партизанські рейди саме в районах найбільшого скупчення націоналістичних формувань. Історик довів, що тема колабораціонізму ОУН залишалася на порядку денному радянських пропагандистських органів до самого кінця війни.

Вмотивовано подає ідеологічне протистояння в період Другої світової війни М. Головка у монографії “Суспільно-політичні організації та рухи України в період Другої світової війни. 1939-1945 рр.” [151]. На прикладах утворення, трансформації та розвитку громадських інституцій автор відтворив історичну картину діяльності громадського сектора у ході війни, їх ідеологічне наповнення та динаміку політичних тенденцій, що проявлялися в конкретних діях владних структур. Використовуючи офіційні архівні документи, автор переконливо показав насадження комуністичної ідеології на Західній Україні в 1939-1940 рр. та нацистської в 1941 – 1944 рр. на всій окупованій території. З обох боків цей процес відбувався з застосуванням сили, спирався на широкомасштабні репресії. Для впливу на суспільну свідомість влада використовувала різноманітні форми: ідеологічні, економічні, морально-психологічні, примусові тощо. Автор дійшов висновку, що водорозділ у цьому процесі проходив ідеологічним фарватером. Отже, громадські організації були одним з інструментів ідеологічної боротьби в роки війни.

Не можна обійти увагою книги колишнього радянського розвідника В. Суворова (Резуна) “Ледокол. Кто начал вторую мировую войну?” [840] та “День – М. Когда началась Вторая мировая война” [839]. Автор взяв на себе сміливість публічно звинуватити керівництво СРСР у розв’язанні Другої світової війни. При цьому В. Суворов хизується тим, що майже не використовував архівних матеріалів, а його джерельну базу складають,

головним чином, відкриті радянські публікації [840, с. 15]. Як витікає зі змісту, головне завдання автора полягало в тому, щоб довести, що СРСР готувався до війни завчасно і ставив своєю метою напад на Німеччину. Стосовно першої тези – то її не варто доводити, адже укріплення обороноздатності держави є природним в умовах визрівання війни. Друга теза зовсім не обгрунтована, оскільки радянська воєнна доктрина “бити ворога на його території” не була спрямована конкретно проти Німеччини, а носила більш абстрактний характер і мала на увазі будь-кого, хто нападе на СРСР. Загалом доказова база В. Суворова (Резуна) не витримує наукової критики.

Заслуговує на увагу збірник наукових статей “Сторінки воєнної історії України”, де систематично публікуються концептуальні статті О. Лисенка, В. Стецкевича, Л. Бідочі, В. Гриневича, Д. Веденєєва, В. Короля, І. Ветрова, А. Чайковського, М. Головка, В. Кучера, Т. Вронської та інших, зарубіжних авторів, у яких висвітлюються ідеологічні, військово-політичні, гуманітарні аспекти Другої світової війни [28; 35; 36; 47; 64; 65; 47; 70; 72; 81; 95; 99; 113; 114; 118; 119; 149; 150; 160; 161; 162; 421; 424; 446; 448; 449; 450; 451; 452; 453; 484; 495; 487; 491; 492; 493; 494; 495; 496; 776; 802; 831; 833; 834; 1035].

Наукові пошуки у даному тематичному полі продовжуються, про що свідчить велика кількість наукових розробок і статей, опублікованих істориками в спеціалізованих збірниках, наукових журналах, виступах на конференціях і круглих столах тощо.

Одним з перших українських істориків, який започаткував нові методологічні орієнтири до вивчення вітчизняної історії, був М. Коваль. У працях 90-х років він запропонував україноцентристський підхід до аналізу подій Другої світової війни [390; 391; 393; 394; 395]. У своїх публікаціях він показав складність ситуації в окупованій Україні, ідеологічне протистояння не тільки між гітлерівцями і більшовиками, а й боротьбу між останніми та націоналістськими як у тилу ворога, так і на визволеній від гітлерівців території.

В останній час боротьба за інформаційний простір на українських землях в роки Другої світової війни стала досить популярною темою. Особливу увагу привертає її національно-визвольний сегмент, причини українсько-польського міжнаціонального конфлікту на території спільного проживання українців та поляків у роки Другої світової війни. Цій проблемі присвятили свої праці історики О. Лисенко, Д. Веденєєв, В. Кучер, І. Ільюшин, Ю. Шаповал, Г. Касьянов, В. Дзьобак, І. Патриляк, В. Баран, Д. Титаренко, В. Надольська, А. Кентій, В. Лозицький та ін. [79; 354; 368; 369; 451; 452; 576; 847; 1048]. Так, О. Лисенко та Д. Веденєєв підкреслювали, що радянська історіографія, користуючись правом переможця, всіляко демонізувала повстанський рух в Україні і переводила його виключно в кримінальну площину [79, с.47]. Історики зробили спробу вивчити цей феномен під кутом зору міжнародного права і дійшли висновку, що в багатьох випадках жорстокі дії ОУН і УПА не мають виправдання так само, як не мають виправдання і репресії з боку радянської влади. Дослідники доводять, що часто під виглядом націоналістів вбивства чинилися спецзагонами НКВС з метою дискредитації повстанців. Провокаційні дії мали місце з обох сторін і це було невід'ємною ознакою ідеологічної боротьби в екстремальних умовах війни. У зв'язку з цим, важливими є нові архівні документи про українсько-польський конфлікт 1939-1945 рр., що використані І. Ільюшиним у його дослідженні [355]. Автор монографії серед причин українсько-польського протистояння виокремив такі, про які раніше історики не згадували: по-перше, поляки розглядали "українське питання" винятково як внутрішню польську проблему, ігноруючи при цьому існування "Великої України", по-друге, така політика Польщі цілком суперечила планам ОУН (бандерівської фракції), по-третє, як наслідок, напруженість між українцями та поляками у 1943 р. вилилася у кривавий конфлікт. В статті "Ідеологічні аспекти початкового періоду війни: реалії та їх відлуння" [491, с.6-9] О. Лисенко зауважив, що на початку Другої світової війни переважна більшість українського населення перебувала під впливом марксистсько-

ленінської ідеології, інша частина (мешканці Західної України) – майже два десятиліття проживала в полі політичного й світоглядного плюралізму. Возз'єднання українських етнічних земель у складі УРСР під егідою більшовицької ідеології викликало певні труднощі, тому керівництво СРСР вдалося до дійових заходів, якими стали репресії, що мали місце серед населення й релігійних діячів. Отже, і релігійний чинник посідав певне місце в ідеологічній боротьбі.

Питання ідеологічного впливу гітлерівців на сільське населення України знайшло висвітлення у статті Ф. Кокошка “Деякі аспекти ідеологічної боротьби на півдні України в роки окупації (1941-1944 рр.)” [407]. Автор зауважив, що на початку війни 66 % населення України, від якого залежали поставки продовольства, проживало в сільській місцевості. Тому, окупанти для виконання своїх планів забезпечення Німеччини продуктами харчування, велику увагу приділили ідеологічній обробці саме цієї верстви. Їх головним аргументом в аграрному питанні було скасування колгоспної системи і роздача землі в приватне користування, що певний час стримувало українців від антигітлерівської боротьби. Ф. Кокошко показав, що переслідуючи головну мету, – поневолення України і використання її багатств, – гітлерівське керівництво не мало чітких планів щодо колгоспної системи, але експлуатувало питання її скасування як ідеологічний чинник.

Багатомірність руху Опору в Україні та ідеологічна боротьба, що з ним пов'язана, привела вчених до необхідності вироблення загальноприйнятої термінології і тлумачення термінів. На цю проблему звернув увагу М. Слободянюк в статті “Завдання подальшого вивчення історії руху Опору в Україні” [802]. Автор підкреслив, що це може сприяти теоретичному осмисленню теми, допоможе активізувати дослідження руху Опору на Західній і Східній Україні, встановленню невоєнних втрат, завданих окупантам, переоцінці періодизації та ролі радянського партизанського руху в боротьбі з фашизмом.

Ідеологічна політика угорської окупаційної влади в Закарпатті отримала висвітлення в статтях М. Панчука “Закарпаття в умовах угорської окупації та Другої світової війни (етнополітичний аналіз)”[672]. Автор, спираючись на широке коло документів, стверджує, що угорська влада в ідеологічних питаннях робила ставку на знищення освіти і культурної спадщини українського населення. З бібліотек вилучалися українські книги, закривалися школи. Така освітня політика була спрямована на денаціоналізацію місцевого населення і його повну асиміляцію. В іншій статті “Закарпаття в умовах угорської окупації та Другої світової війни (етнополітичний аналіз). Рух опору, входження до складу СРСР” [673] дослідник дійшов висновку, що в результаті пропагандистської роботи, проведеної серед громадськості краю, радянськими партизанськими формуваннями було закладене підґрунтя політичного майбутнього Закарпаття. Саме з ініціативи командування партизанських формувань були утворені перші народні ради (комітети), представники котрих 26 листопада 1944 р. ухвалили Маніфест про вихід Закарпаття зі складу Чехословаччини і возз'єднання його з Радянською Україною. Такий висновок допомагає зрозуміти справжній вплив більшовицької ідеології і роль партизанських формувань у її поширенні серед населення Закарпаття на завершальному етапі війни.

У статті “Міф радянсько-німецької війни 1941-1945 рр.” [441, с. 3, 6] С. Кульчицький торкнувся проблеми ідеологічної боротьби і наголосив, що словосполучення “українсько-німецькі націоналісти” є радянським пропагандистським витвором, що десятки років посилено насаджувався суспільству і понині не вивітрився зі свідомості багатьох громадян. Можна погодитися з автором в тому, що різного роду ідеологеми заважають правдивому висвітленню історії Другої світової війни, вводять в оману суспільство, викривляють історичну правду.

Не можна оминати увагою статті В. Короля і В. Рябчука “Якою ж насправді вона була – Велика Вітчизняна війна?” та В. Короля “Проект

концепції національної пам'яті українського народу про Другу світову війну” [422; 425]. Перша з них присвячена підрахункам втрат Червоної армії під час визволення Києва. Використовуючи свідчення очевидців, мемуарну літературу, статистичні дослідження, автори довели, що ці втрати були штучно прихованими на догоду Й. Сталіну та заради глорифікації певних генералів, в чому також вгадується ідеологічний відтінок висвітлення війни. Одним з елементів такого приховування правди, як стверджують автори, була відміна в 1942 р. солдатських медальйонів і введення графі “зникли безвісти”, що давало змогу командуванню списувати загиблих радянських воїнів у великій кількості. У другій статті В.Король навів приклади масових репресій серед українців у 1939 – 1941 р., підкресливши їх ідеологічний характер.

Різні аспекти ідеологічної боротьби у воєнний час знайшли відбиток у докторських та кандидатських дисертаційних дослідженнях. Так, Т. Вронська у дисертації “Репресії проти родин “ворогів народу” в Україні: ідеологія і практика (1917-1953 рр.)” [117] дійшла висновку, що морально-психологічні наслідки таких репресій є неосяжними, і на кожному новому витку репресій дефініція “вороги народу” отримувала нове наповнення за бажанням і волею ідеологів і виконавців насильства. Зрештою у вир репресій потрапляли і родини самих ідеологів. Автору вдалося показати всеосяжність політичних репресій як засобу ідеологічної боротьби.

У дисертації В. Гриневича “Суспільно-політичні настрої населення України у роки Другої світової війни” [164] відбито складне сприйняття населенням суспільно-політичних змін, які відбувалися в Україні.

Безпосередньо ідеологічного протистояння торкається О. Салата у монографії “Формування німецького інформаційного простору в рейхскомісаріаті України та в зоні військової адміністрації (червень 1941р.- 1944 р.)” [775]. Ідеологічна складова протистояння українського самостійницького руху й тоталітарних режимів інтерпретується в широкому контексті суспільно-політичних процесів, що мали місце в Україні в той час.

Автор довела, що інформаційний простір в Україні, сформований гітлерівцями, був ідеологічно спрямованим, його основу становила агітаційно-пропагандистська діяльність на окупованій території. Однак викликає сумнів твердження про роль телебачення як інформаційної зброї у війні Німеччини проти Англії, Франції, США та Радянського Союзу [775, с.145].

Проблемі військовополонених в Україні присвятив монографію О. Потильчак “Радянський військовий полон та інтернування в Україні” [723]. Автор комплексно дослідив організаційно-структурну діяльність НКВС зі створення, облаштування, забезпечення ефективного функціонування режимних установ системи військового полону, засоби морально-психологічного впливу.

Побіжно торкається теми ідеологічної боротьби на прикладі релігії М. Михайлуца в докторській дисертації “Православна церква на півдні України в період Другої світової війни у контексті політики радянського і румунського режимів” [552]. Історик стверджує, що атеїстичний курс Москви напередодні Другої світової війни був логічним продовженням курсу, спрямованого на знищення релігії, як інституту громадянського суспільства і носія світоглядних і моральних традицій. В той самий час автор наголошує, що в роки війни румунська православна місія у “Трансністрії” була провідником ідеології військово-політичного керівництва і ставила завдання взяти під контроль релігійне життя, а примусове впровадження румунської мови в богослужінні викликало негативне ставлення віруючих і привело до зриву планів окупантів.

Окремі аспекти ідеологічного супроводу залучення трудових ресурсів Поділля до роботи в Німеччині, розкрито в кандидатській дисертації С. Гальчака “Остарбайтери з Поділля (1942-1947рр.)” [132].

Проблеми становлення і розвитку антифашистського руху Опору висвітлено в кандидатській дисертації М. Слободянюка “Антифашистський рух Опору в Південній Україні (1941-1944 рр.)” [801].

Питанням відносин радянської держави з церквою присвячена докторська дисертація І. Андрухівка “Політика радянської влади у сфері релігії та конфесійне життя на Прикарпатті в 40-80-х роках ХХ ст. Історико-правовий аналіз” [1], у якій викладено складні конфесійні проблеми краю. Проблем релігії торкається І. Грідіна в дисертації “Православна церква в Україні під час Другої світової війни: людський вимір” [167].

Заслуговують на увагу кандидатські дисертації В. Малюги “Антинімецька інформаційно-пропагандистська діяльність ОУН і УПА серед населення окупованої України (1941-1944 рр)” [532] та М. Михайлюк “Агітаційно-пропагандистська діяльність органів німецької окупаційної влади серед населення України (1941-1944 рр.)” [554], в яких розкриті основні методи пропаганди самостійників і окупантів на території України.

І. Спудка в дисертації “Німецька окупаційна політика у соціокультурній сфері в рейхскомісаріаті “Україна” (1941-1944 рр.)” [820] вказала на те, що ідеологічним підґрунтям планів нацистів на окупованих територіях були теорії “життєвого простору” та расової переваги німецької нації. В роботі показана політика щодо освіти і культури, яка стала одним з інструментів впровадження нацистської ідеології на окупованій території України.

Аналізуючи нацистську ідеологію в дисертаційному дослідженні “Идеология германского национал-социализма” [526], Л. Макарова підкреслила, що провідною в ній виступає ідея расизму, що повністю підміняє ідею нації в розумінні не тільки німецької, а й світової історії. Нацистська ідеологія в новому суспільстві визнавала право на існування тільки тих, хто повністю підкорявся ідеологічним установкам, втрачаючи свою індивідуальність. Нацизм поділяв спільноти на дві категорії: “надлюдей” і “недолюдей”. За першими визнавалося право на існування за “нового порядку”, всі інші прирікалися на знищення.

В дисертації Г. Стругова “Государственно-правовое и идеологическое воздействие государственной системы на сознание народа в годы Великой Отечественной войны” [838] показана провідна роль державного апарату у

вихованні радянського патріотизму і підпорядкуванні його центральній ідеї “Все для фронту – все для перемоги!”. Праця не позбавлена радянських ідеологічних штампів, разом з тим вона дозволяє краще зрозуміти місце адміністративного ресурсу у вкоріненні у свідомість народу ідеологічних компонентів.

Боротьба за інформаційний простір в Україні у воєнний та післявоєнний періоди знайшла відбиток і в радянській художній літературі. У творах Ю.Беляєва “Я обвиняю!”[24], Л. Корнєшова “Удар мечем” [420] змальовані картини безкомпромісної боротьби радянської влади проти українського націоналістичного підпілля, відродження комуністичних ідеалів в Західній Україні, висвітлена участь у боротьбі комсомольської молоді. У творах Я. Галана, що увійшли до збірки памфлетів і фейлетонів “Фронт в ефірі. 1941-1945” [129], висміювались Гітлер та його оточення, члени польського уряду в еміграції, представники католицької церкви. У збірці драматичних творів, художньої прози і публіцистики [128], як і в творах згаданих авторів, значне місце відведено сюжетам боротьби проти оунівських диверсій, пропагується триумф комуністичної ідеології.

Таким чином, історичні розвідки вчених, художня література дають можливість оцінити ідеологічну боротьбу в роки Другої світової війни як багатомірне явище, що мало прояви в усіх сферах суспільного життя і безпосередньо впливало на перебіг подій та заклало підвалини нинішнього розуміння історичного процесу. Разом з тим, аналіз літератури дає змогу дійти висновку про те, що нові дослідження, які проливають світло на раніше закриті теми, зустрічають опір з боку консервативно налаштованих істориків.

Отже, ідеологічний аспект боротьби в Україні в роки Другої світової війни найшов відбиток в історичній літературі, дослідженнях фахівців і продовжує викликати науковий інтерес.

1.2. Джерельна база дослідження.

Скасування жорстких ідеологічних пересторог у пострадянських державах відкрило можливості для нових теоретико-методологічних підходів до вивчення історії Другої світової війни. Процес демократизації, особливо в кінці ХХ – на початку ХХІ ст. спростив доступ до багатьох архівних джерел. Введення до наукового обігу нових джерельних масивів спричинило перегляд, здавалось би, давно усталених точок зору. Поетапне розтаємничення архівних пластів розширило можливості вчених, дозволило реалізувати нове бачення багатьох проблем, до того табуєваних або недостатньо забезпечених джерелами. Отже, розширення і всебічне вивчення джерельної бази теми дослідження має певне наукове і практичне значення. В цілому, за ступенем інформативної насиченості, походженням, політичною спрямованістю її можна умовно поділити на кілька великих груп і підгруп.

Серед джерел, які завжди становили основу воєнних доктрин військово-політичних сил, що стали учасниками Другої світової війни, найбільшу і найважливішу групу становлять праці ідеологів марксизму К.Маркса і Ф.Енгельса, класика російського різновиду марксизму (більшовизму) – В.Леніна та його послідовника – Й. Сталіна, націонал-соціалізму – А. Гітлера, А. Розенберга, Й. Геббельса, українського націоналізму – Д. Донцова, С. Бандери, А. Мельника та інших. У роботах марксистського спрямування зосереджені програмні ідеологічні засади оцінки війни і миру, протистояння і компромісів, вибору союзників, перспектив кінцевої мети боротьби в її геополітичному вимірі, засоби впливу на багатомільйонні маси людей. Вивчення цієї групи джерел дає уявлення про розвиток більшовицької ідеології протягом тривалого часу – мирного і воєнного, про її тактичні зміни, що відбувалися в залежності від формування геополітичної обстановки у світі напередодні війни. В найбільш концентрованому вигляді основи марксистської ідеології відображені в “Маніфесті комуністичної партії” К. Маркса і Ф. Енгельса [536]. У працях В. Леніна “ К. Маркс”,

“Война и российская социал-демократия”, “О государстве”, “Социалистическое отечество в опасности!” [459; 461; 465; 479] сформульовані основні ідеологічні принципи підходи до оцінки суспільних явищ, у тому числі й війни. Непопулярні сьогодні серед істориків праці теоретиків марксизму, значною мірою, розкривають розуміння більшовиками поняття диктатури та її функцій, проливають світло на причини формування СРСР як тоталітарної держави, алгоритм функціонування комуністичної ідеології, а також на те, які фактори спричинили дискредитацію радянської політики й створили підґрунтя для поширення націоналістичної ідеології в роки воєнного лихоліття і т.п.

У працях А. Гітлера, А. Розенберга, Й. Геббельса розкривається гносеологічне коріння німецького націонал-соціалізму і витoki його ідеологічних засад. Ці джерела дають уявлення про генезу расової теорії, роль історичного фактора у формуванні нової “арійської” людини, її вирішальний вплив на цивілізаційні процеси в світі. Ці ідеї покладені в основу книги А. Гітлера “Моя боротьба” [143]. Інша мета цього опусу – довести можливість побудови “Великої Німеччини” за умови звільнення її від “єврейського засилля” у всіх сферах життя. Такі постулати є наріжним каменем концепції світового панування, згідно з якою арійська людина повинна отримати перемогу і забезпечити велич нації або загинути. Головне ідеологічне завдання, на думку А. Гітлера, полягало у знищенні більшовизму. На цьому зосереджена вся увага автора книги.

Більш детальне обґрунтування провідної ролі арійської людини наведено в праці А. Розенберга “Міф ХХ століття” [763]. Найбільш важливими тут є перша і третя книги, в яких міститься розширене ідеологічне трактування ідей А. Гітлера. Головна думка А. Розенберга полягає в обґрунтуванні провідної ролі арійської раси, її зверхності над іншими, з чого витікає її “природне” право на панування. У книзі широко наводяться далеко не безсумнівні приклади впливу арійців на стародавню історію Спарти, Афін, Риму. Теоретизування з приводу особливостей

“німецької душі”, зверхності німецького духу інколи наводить на думку про схильність автора до містицизму. Очевидні принципові відмінності німецького націонал-соціалізму й радянського більшовизму, ототожнення яких деякими авторами не додає розуміння їхнього внутрішнього змісту.

Ідеологічним засадам українського інтегрального націоналізму присвячена робота Д. Донцова “Дух нашої давнини” [290]. Відкидаючи ідею західних демократій, більшовицького соціалізму з його класовим підходом, автор зазначає, що провідною верствою майбутнього українського суспільства покликана стати “аристократія, каста ліпших людей”, що має утворитися “на засаді суворого добору й чистки, на засаді персональної моральної якості”. Ідеологія “чинного націоналізму” у 30-ті роки стала досить поширеною в західноукраїнських громадсько-політичних та емігрантських колах. Найбільш динамічною, з точки зору викладення головних завдань і принципів національно-визвольної боротьби українського народу за єдину соборну державу, обґрунтування ідеологічних потреб цієї боротьби є книга С. Бандери “Перспективи української революції” [15]. Цей збірник статей проливає світло на розвиток ідей українського націоналізму з позицій часу, показує відмінності у розумінні ролі широких верств населення у національно-визвольній боротьбі, сформульовані Д. Донцовим. Стаття С. Бандери “До засад нашої визвольної політики” показує розуміння суті, змісту української революції, визначає концепцію і стратегію революційної боротьби українського народу [14].

Закликами до боротьби за соборну Українську державу проникнуті виступи, звернення, декларації голови проводу українських націоналістів А. Мельника в книзі “Спогади та документи” [546]. Незважаючи на внутрішні суперечності у поглядах на засоби боротьби за українську державність, в його працях простежується ідея перетворення українського націоналізму в консолідуючий чинник національно-визвольного руху.

Привертає до себе увагу, як джерело вивчення ідеологічної боротьби, книга М. Лебедя “УПА. Українська повстанська армія. Її генеза, ріст і дії у

визвольній боротьбі українського народу за Українську Самостійну Соборну державу” [458]. Простежуючи основні етапи боротьби ОУН за незалежність України, автор наголошує на, головним чином, антирадянському спрямуванні цієї боротьби, на постулюванні того, що німецько-радянська війна у планах ОУН мала стати лише сприятливим моментом для визволення від більшовицького гніту. Разом з тим, намагання ретельно обійти епізоди бодай тактичної співпраці з гітлерівцями, роблять наведений у книзі матеріал ідеологічно заангажованим. Героїка, епічна звитяга й самозреченість боротьби як проти більшовизму, так і проти нацизму, замовчування непривабливих фактів наводять на думку про намагання створити своєрідний міф про УПА, покликаний ствердити історичне право українців на власну державу. Наведені фотокопії німецьких документів, націоналістичних листівок проливають світло на гостроту ідеологічного протистояння на окупованій гітлерівцями території України.

Листи, протоколи та повідомлення переговорів із представниками німецької влади та Червоної армії, звіти Т.Бульби-Боровця, опубліковані в його книзі “Армія без держави. Слава і трагедія українського повстанського руху” [60], становлять важливе джерело вивчення внутрішніх ідеологічних суперечностей в лавах українських націоналістів, визначення пріоритетів в оцінці головного ворога, узгодження власних ідеологічних засад із вимогами зовнішньої стратегічної обстановки.

Попри деякі запозичення з тоталітарних ідеологічних концепцій, що набули поширення у 30-ті роки в світі і Європі зокрема, український націоналізм (включно з напрацюваннями теоретиків ОУН у 40-х роках) трактується більшістю фахівців як оформлене й самодостатнє явище, органічний продукт суспільного розвитку й тривалої національно-визвольної боротьби українців.

До другої великої групи джерел слід віднести рішення Політбюро, постанови ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У, виступи керівників радянської держави, партійні та радянські документи місцевих органів влади воєнної доби. В цих

документах знаходять відбиток усі головні ідеологічні установки, що стосуються боротьби проти гітлерівської Німеччини, її сателітів та українських націоналістів. У постановах партії та радянського уряду знайшли подальший розвиток ідеї В. Леніна про мобілізацію всіх сил на відсіч ворогу, перетворення держави в єдиний бойовий табір, керівну роль партії, необхідність організації боротьби в тилу ворога і т.п. Всього, за підрахунками автора, в роки війни центральними партійними і радянськими органами було ухвалено понад 60 документів, які прямо чи опосередковано стосувалися питань ідеологічної роботи в Червоній армії, радянському тилу, на окупованій ворогом території [413]. Особливе значення для вивчення вказаної теми мають постанови про мобілізацію комуністів (як носіїв пануючої ідеології) для керівної роботи в діючій армії [608, с.134; 627, с.254; 629, с.316], на підприємствах, у радгоспах та МТС [634, с. 139-141]. Першочергову увагу керівні партійні органи приділяли засобам масової інформації. Про це свідчить поява спеціальних постанов ЦК ВКП(б) “О работе агитпунктов на станциях и вокзалах железных дорог”, “Об организации центральных газетных курсов при ЦК ВКП(б)”, “О газетных витринах на станциях железных дорог”, “О реорганизации структуры партийных и комсомольских организаций в Красной армии и усилении роли фронтовых, армейских и дивизионных газет”, “О районном местном радиовещании” [607, с. 714; 614, с. 349; 642, с. 258-259; 644, с. 418-419; 650, с. 410-411]. Окремо можна згадати постанову Державного Комітету Оборони “О партизанском движении”, згідно з якою було створено політвідділ при Центральному штабі партизанського руху з метою забезпечення агітаційно-пропагандистської роботи в тилу ворога [633, с. 330].

Подібні ідеологічні заходи здійснювалися й українськими республіканськими партійними і радянськими органами. Серед них можна виділити “Обращение Президиума Верховного Совета УССР, Совета Народных Комиссаров УССР; ЦК КП(б)У к украинскому народу”, постанову нелегального ЦК КП(б)У “Об утверждении оперативного плана боевых

действий партизанских отрядов Украины на весенне-летний период 1943 года”, постанову ЦК КП(б)У “О создании парторганизаций в освобожденных от немецкой оккупации районах Украины и улучшении руководства ими” [612, с. 6-7; 653, с. 39-40] та ін.

З початком визволення окупованих гітлерівцями територій, ідеологічному забезпеченню відбудовних процесів в Україні були присвячені постанови ЦК ВКП(б) “О мерах помощи Украинской ССР в деле улучшения массово-политической и культурно-просветительной работы” [624, с. 524-525], “О недостатках в политической работе среди населения западных областей Украины” [631, с. 81-93] та ін. Цей далеко не повний перелік постанов свідчить, що жодна ділянка роботи, жодна сфера життя не залишилася поза увагою й ідеологічним впливом партійних органів.

Іншу групу джерел становлять опубліковані й неопубліковані архівні документи і матеріали центральних та місцевих державних архівів, у фондах яких зберігаються яскраві свідчення ідеологічного протистояння в Україні періоду Другої світової війни.

Перші збірники архівних документів про окупаційну добу в Україні, вийшли ще за радянських часів [89; 282; 288; 289; 356; 371; 379; 414; 851 та ін.]. Їхня публікація мала на меті, перш за все, показати широкому загалу злочинні діяння гітлерівських окупантів та їхніх сателітів на території республіки. Ідеологічно заангажовані, ці видання однобоко, у викривленому світлі показували діяльність ОУН, УПА, а національно-визвольну боротьбу українського народу під їх проводом зводили до пособництва окупантам. Разом з тим, ці збірники є наочним проявом ідеологічної обробки населення у повоєнний час, ілюстрацією принципів та підходів більшовицької пропаганди до висвітлення історичних подій.

Серед сучасних видань заслуговує на увагу книга “Архіви окупації. 1941-1944” [8]. В ній вперше представлено інформацію про “окупаційні фонди”, котрі понад півстоліття носили гриф “таємно”, а тепер стали доступними дослідникам і розширили джерельну базу їхніх праць.

Розвиток сучасної вітчизняної науки висунув потребу переосмислення явищ Другої світової війни в Україні, особливо в ідеологічній площині. Відповіддю на нагальні потреби суспільства став вихід у світ нових збірників документів. Вони значно розширили операційне поле українських істориків, дали змогу ознайомитися з раніше недоступними першоджерелами. Серед них вагоме місце посідає “Анотований покажчик документів з історії ОУН і УПА у фондах державного архіву СБУ” С. Кокіна [406]. Протоколи допитів колишніх оунівців, опублікованих у виданні, значно розширюють наше уявлення про ідеологічні засади самостійницького руху, про гостру, часом непримиренну, боротьбу між керівниками різних гілок ОУН з питань тактики боротьби, ставлення до німецьких окупантів та представників радянського руху Опору.

Велике значення для вивчення українського самостійницького руху, в тому числі й ідеологічних його аспектів, має п'ятитомне видання документів і матеріалів В. Сергійчука “Український здвиг” [789; 790; 791; 792; 793]. Особливістю видання є регіональний принцип підбору документів: “Волинь 1939-1955”, “Поділля 1939-1955”, “Наддніпрянина 1941-1955”, “Прикарпаття 1939-1955”, “Закерзоння 1939-1947”, що дає змогу дослідникам встановити характерні риси та особливості розвитку національно-визвольної боротьби в роки Другої світової та війни та після її закінчення в Україні. У збірнику, підготовленому О. Сергійчуком “Тавруючи визвольний прапор. Діяльність агентури та спецбоїв НКВС-НКДБ під виглядом ОУН-УПА” [788], вміщуються документи колишніх спецхранів, які розкривають методи компрометації українського національно-визвольного руху.

Заслуговує на увагу 2-томний збірник документів “Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953”, підготовлений І. Біласом [32]. Документи висвітлюють силові дії радянської влади щодо цивільного населення, релігійних діячів, представників інтелігенції, які, на думку влади, становили загрозу в період радянізації західних областей України у 1939-1940 рр.

Значна частина документів присвячена заходам НКВС з дискредитації українського самостійницького руху, депортаціям українського населення за межі республіки після вигнання гітлерівських окупантів. Матеріали радянських карально-репресивних органів не можна недооцінювати як джерело вивчення ідеологічної боротьби, адже переслідуючи антирадянські елементи, вони до тонкощів виявляли ідейні вподобання підозрюваних, хоча й об'єднували їх під спільною рубрикою “вороги народу”. Це відрізняло їх від органів німецьких, що не вдавалися до з'ясування деталей ідеологічних поглядів, яких дотримувалися противники окупаційного режиму. Авторські анотації і коментарі до документів дозволяють зробити висновок про офіційне ставлення влади до тих чи інших подій або політичних сил.

На зламі століть відбулися зміни і в зарубіжній археографії. Російські дослідники під керівництвом О.Ржешевського видали збірник “Великая Отечественная война, 1941-1945. События. Люди. Документы: Краткий исторический справочник” [87]. За редакцією С. Степашина вийшла книга “Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне: Сборник документов” [655]. До збірок увійшла велика кількість історичних документів: донесень штабів фронтів, розпоряджень Верховного командування Вермахту, накази Ставки Верховного Головнокомандування та багато інших, що висвітлюють справжній стан ідеологічного напруження в роки Другої світової війни.

Важливим джерелом у дослідженні українсько-польського протистояння 1943-1944 років є документальна праця канадського вченого В. Вериги [91], в якій використані численні матеріали Українського Центрального Комітету, польського “Корпусу Оборони Волині”, що показують крайні форми міжнаціонального протиборства і водночас розуміння необхідності об'єднання зусиль у боротьбі проти спільного ворога.

Значний за обсягом і багатий за змістом матеріал, що відбиває різні аспекти ідеологічної боротьби, відклався в Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України) та в Центральному

державному архіві вищих органів влади України (ЦДАВО України). Партійні документи, що зберігаються у фондах ЦДАВО України: ф. 3206 "Райхскомісаріат "Україна", м. Рівне", ф. 3676 "Штаб імперського керівника (райхсляйтера) Розенберга для окупованих східних областей, мм. Берлін (Німеччина), Київ", ф. 3833 "Крайовий провід організації українських націоналістів (ОУН) на західноукраїнських землях", ф. 3959, 3959с "Український Центральний Комітет, мм, Краків (Польща), Львів", ф. 4328 "Штаб командування начальника поліції безпеки і служби безпеки для окупованих східних областей", ф. 4329 "Генерал-губернатор Галичини, м. Львів", ф. 4398 "Командуючий поліцією безпеки та СБ в м. Києві" та інші; у фондах ЦДАГО України: ф. 1 "ЦК КП України 1917-1991 рр.", ф. 7 "ЦК ЛКСМ України", ф. 57 "Колекція документів з історії КП України періоду Великої Вітчизняної війни", ф. 62, 63 "Український штаб партизанського руху" та інші, часто проливають світло на негативні сторони діяльності правоохоронних органів, партизанських формувань та реакцію на них центральних партійних і державних структур. Раніше невідомі документи, що висвітлюють ідеологічний компонент в радянському суспільстві, стали доступними дослідникам у Галузевому державному архіві СБУ. Це стосується матеріалів, що зберігаються у фондах ГДА СБУ: "Следственная часть", "УСБУ в Ровенской області", ф. 16 "Документи секретного делопроизводства Секретариата КГБ УССР" та ін. В першу чергу, це спецповідомлення про настрої населення, диверсії, саботаж, розповсюдження антирадянських листівок та інші матеріали. Особливий інтерес становлять протоколи допитів колишніх учасників ОУН та УПА.

Неопубліковані архівні документи, що зберігаються у фондах державних архівів Рівненської (фонди: Р-22 "Рівненський гебітскомісаріат, м. Рівне", Р-67 "Ровенская областная управа", Р-68 "Немецкий бургомистр в г. Ровно", Р-72 "Місцева інституція самопомоги Рівненського району", Р-75 "Школа фармацевтів в м. Рівному", Р-77 "Український Центральний Комітет допомоги в Ровно", Р-280 "Українське видавництво газети "Волинь", Р-281

“Рівненське обласне церковне управління”, Р-294 “Украинский комиссарский бургомистр г. Ровно”, Р-30 “Коллекція матеріалів ОУН, УПА, що діяли на території Рівненської області” та інші), Волинської (фонди: Р-1 “Луцкая управа”, Р-2 “Луцкий окружной комиссариат”, Р-70 “Луцкий отдел центрального общества “Украинфильм”, г. Луцк”, Р-83 “Луцкая оберфельдткомендатура”, Р-97 “Луцкая украинская горуправа”, Р-87 “Луцкая областная управа”, Р-55/69 “Восточная пропаганда. Редакция немецко-украинской газеты DUZ”, Р-1021 “Волинський провід ОУН” та інші), Тернопільської (фонди: Р-195 “Лановецкая райуправа Кременецкого округа”, Р-196 “Кременецкий окружной комиссариат”, Р-202 “Кременецкий окружной суд”, Р-206 “Кременецкая городская средняя техническая школа”, Р-211 “Кременецкая округа”, Р-215 “Кременецкий мировой суд”) Дніпропетровської (фонди: Р-2311 “Сельские управы Днепропетровской области”, Р-2308 “Редакция окружной газеты “Промінь”, официальный орган Никопольской горуправы, г. Никополь”, Р-2276 “Днепропетровская горуправа. Украинское вспомогательное Управление г. Днепропетровск”, Р-2278 “Днепропетровское городское карточное бюро. 1941-1943 гг.”, Р-2280 “Отдел социального обеспечения Днепропетровской горуправы. Днепропетровский местный комитет “Самодопомоги” им. Шевченко”, Р-2441 “Рукописи воспоминаний о пережитом сов. гражданами в дни пребывания на немецко-фашистской каторге в гитлеровской Германии 1941-1945 гг.”, Р-2479 “Областной комиссар, г. Кривой Рог. Вопросники (статистические сведения) о сельскохозяйственных общинах Криворожского района”, Р-4472 “Военно-полевой суд комендатуры № 397 г. Днепропетровска”, Р-2567 “Днепропетровский штадткомиссар” та інші), Запорізької (ф. 102. “ЦК КП України”), Херсонської (ф.3562 “ЦК КП України”), Хмельницької (ф. Р-420. “Шепетівський гебітскомісаріат”) областей дають можливість дослідити окремі аспекти ідеологічної боротьби на мікрорівні, де дії окремих індивідів та соціальних груп яскраво відбивають їх політичні настрої як у мирний час, так і в період війни та окупації. Звіти про стан навчальних закладів,

навчальні плани викладачів, контингент учнів і студентів, листування провідників націоналістичних угруповань, їхні звіти, тематика кінофільмів і репертуар театральних вистав та інше дають уявлення про ідеологічну спрямованість, а незрідка й про ефективність роботи окупаційних органів влади. В листівках радянських партизанів, українських самостійників різних спрямувань, гітлерівців, польських націоналістів знаходить відбиток боротьба в різних сферах суспільного життя за часів окупації. У матеріалах місцевих державних архівів широко представлені документи, що ілюструють процес посиленого втілення ідеології нацизму і фашизму в практику, специфіку ідеологічних взаємин у різних регіонах України, на котрі вона була поділена гітлерівцями – “Райхскомісаріаті “Україна”, “Трансністрії”, дистрикті “Галичина”, а також настрої населення і його ставлення до нового інформаційного поля. Особливо багаті такими матеріалами державні архіви західного регіону України – Рівненської, Волинської, Тернопільської областей, які стали не тільки полігоном окупаційної політики гітлерівців, а й центром спротиву нацистам.

Важливе джерело становить періодична та неперіодична преса періоду Другої світової війни, що розповсюджувалася в Україні. Умовно її можна поділити на три групи. До першої належить партійна та радянська преса центральних, республіканських і місцевих органів влади, таких, як: газети “Правда”, “Комсомольская правда”, “Труд”, “Известия”, “Радянська Україна”, журнали “Большевик”, “Партийное строительство” та ін. Для радянської преси періоду війни характерною була пропаганда бойових і трудових традицій радянських людей, популяризація подвигів на фронтах, мобілізація зусиль на відсіч ворогові. Матеріали цих видань мали чітке ідеологічне спрямування і забезпечували пропаганду морально-політичної єдності народу в умовах війни. На окупованій гітлерівцями території України носіями більшовицької ідеології були, головним чином, видання підпільних комсомольських і партійних організацій, партизанських загонів і з’єднань. На сторінках газет “За Родину”, “Народный мститель”,

“Партизанская правда”, “За вільну Радянську Україну”, “Партизан України” та інших до населення доводилася правда про події на фронтах, розвінчувалися заходи геббельсівської пропаганди, публікувалися заклики зривати економічні та політичні плани окупаційної влади. Партизанськими друкарнями видавалося понад 60 газет, що було вагомим внеском у пропагандистську роботу [374, с. 132; 411, с. 185].

Другу групу становить преса націоналістичних формувань різних спрямувань. До періодичних видань цієї групи належать журнали “До зброї”, “Повтанець”, сатиричний журнал “Український перець”, “Бойовий правильник піхоти”, які виходили протягом 1943-1945 рр. і видавалися ОУН-Б [514, с. 464]. Газета “Українське слово”, додаток до неї “Література і мистецтво”, газета “Останні вісті”, що належали ОУН-М, критикували сталінський режим, висловлювали сподівання на зміну політичної ситуації у зв’язку з поразками Червоної армії в 1941 р. Окремо видавався літературний часопис “Літаври”. Листівки, звернення до населення та воїнів Червоної армії, гасла, заклики [28, с.157] також мали чіткий ідеологічний зміст. Головним завданням цих видань було роз’яснення мети національно-визвольної боротьби українського народу – за “Самостійну Соборну Українську державу!”, критика більшовизму і німецького націонал-соціалізму, їхніх імперських зазіхань. У зверненнях “Слово к бойцам и командирам Красной Армии”, які виходили окремими брошурами, містився заклик до бійців переходити на бік націоналістичних формувань, не підкорятися своїм командирам. У ряді випадків з огляду на багатонаціональний склад Червоної армії публікувалися звернення до представників окремих національностей із закликом підійматися на національно-визвольну боротьбу проти московських імперіалістів і сталінського режиму.

До третьої групи періодичних і неперіодичних видань належали газети, журнали, листівки, що видавалися місцевими окупаційними органами влади за активної участі колаборантських елементів. Так, на Волині виходили

газети “Ковельські вісті”, “Горохівські вісті”, “Український голос” (м. Луцьк), у Галичині – “Львівські вісті”, на Полтавщині – “Голос Полтавщини”, в Харкові – “Нова Україна”, у Кривому Розі – газета “Дзвін”, у Слав’янську – “Донецкая газета”, в Костополі, на Рівненщині, виходив журнал “Україна” [32, с. 348-350]. По всій території України розповсюджувалася центральна окупаційна газета “Deutsche Ukrainische Zeitung”. За даними українського дослідника Б. Грановського, з дозволу гітлерівців в Україні виходило 239 періодичних видань [157, с. 437]. Колаборантські газети і журнали всіма засобами вихваляли гітлерівську владу, висловлювали вдячність за “звільнення” українського народу від більшовизму, пропагували німецьку культуру як взірець високої духовності тощо. Разом з тим, ці видання можуть слугувати джерелом вивчення колабораціонізму, що виникла в Україні в добу окупації і мала значне поширення по всій території.

Щоденники людей, які за різних обставин опинилися по різні боки ідеологічних барикад, відбивають хронологічно точну картину перебігу подій, що у співставленні з іншими документами дає змогу з упевненістю говорити про переконливість зроблених висновків. Такими є ”Щоденник про Карпатський рейд” С. Руднева [770], щоденник М. Попудренка [720], щоденник колишнього члена УПА О. Повшука [980] та ін. Щоденники – це особисте віддзеркалення уявлень і думок авторів, написане власноручно, коли немає необхідності приховувати свої емоції і почуття, а тому вони відтворюють події з великою долею вірогідності й заслуговують на увагу дослідників. Водночас, щоденники представників правлячого радянсько-партійного істеблішменту, видані після літературної обробки, є доволі специфічним, цензурованим продуктом з великими домішками суб’єктивізму, умовчаннями і перекрученнями.

Важливим джерелом дослідження ідеологічного протистояння в роки війни є мемуарна література. З огляду на те, що спогади очевидців Другої світової війни носять на собі значний відбиток суб’єктивної оцінки подій

сформувалися під впливом багатьох факторів та ідеологічних впливів, до них варто ставитися з певною долею критичності й поділяти їх на певні типи. У вивченні цього виду джерел має значення час їх появи, воєнні та повоєнні умови, в яких опинився автор, його вік під час війни і в період написання спогадів і т.п. І все ж вони мають велике значення для вивчення ідеологічної боротьби в роки війни.

До першого типу (за часом виникнення) можна віднести спогади радянських воєначальників, командирів партизанських формувань, видані за радянських часів. До таких належать твори Г. Жукова “Спогади і роздуми” [313], І. Баграмяна “Фронтовими дорогами” [11], О. Родімцева “Твои, Отечество, сыны” [761], С. Штеменка “Генеральный штаб в годы войны” [1059; 1060]. Не залишив поза увагою цю тему й колишній Генеральний секретар ЦК КПРС Л. Брежнєв у своїх спогадах “Малая земля” [53]. Окремою сторінкою радянської воєнної мемуаристики можна вважати книги видатних партизанських ватажків Т. Строкача “Наш позивний – Свобода” [837], А. Бринського “По той бік фронту. Спогади партизана” [55], С. Ковпака “Від Путивля до Карпат” [403], Л. Кизі “Доверие (О секретаре Ровенского подпольного обкома партии В.А. Бегме)” [373], “Остання зима” О. Федорова [882], “Подвиг комісара. Семен Руднєв” О. Палажченка [670] та багато інших. Усі наведені спогади, перелік котрих можна продовжити, мають одну спільну мету – показати керівну роль партії у боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками, масовість, героїзм, здатність народу до самопожертви в ім'я світлих комуністичних ідеалів, викрити злочинну діяльність українських самостійників. Їхня ідеологічна спрямованість очевидна і не викликає сумнівів.

Інший тип мемуарної літератури становлять свідчення колишніх членів ОУН та УПА, які чинили супротив як радянській, так і німецькій владі. Це книга Г. Стецюка “Чорні дні на Волині. 1941-1944 або непоставлений пам'ятник: Спогади колишнього зв'язкового обласного проводу” [835], П. Філіпенка “Збройна боротьба на Волині: Спомин учасника” [885], П.

Пісоцького “Початки роздору підпільної боротьби на Волині” [693]. До літератури цього виду можна віднести книги І. Йовика “Нескорена армія: із щоденника хорунжого УПА” [360], М. Марунчака “В боротьбі за українську державу. Есеї, спогади, свідчення, літописання, документи Другої світової війни” [75]. Цей різновид спогадів відрізняється від попереднього тим, що автори намагаються висвітлювати не стільки злочини радянської влади, скільки показують відчайдушну боротьбу українських повстанців проти більшовизму за свободу українського народу, за право на утворення суверенної держави. Прикладом, на перший погляд, ідеологічно незаангажованих спогадів можуть бути мемуари Ф. Пігідо-Правобережного “Велика Вітчизняна війна”. Автор – колишній радянський службовець, який пережив окупацію і залишив батьківщину, не ставши при цьому ні колаборантом, ні самостійником [692]. Вони також можуть бути джерелом вивчення поставленої проблеми.

Ще одним видом спогадів – джерелом вивчення ідеологічних змагань – є мемуари колишніх генералів вермахту З. Вестфаля, В. Крейпе, Г. Блюментріга, Ф. Байерлейна, К. Цейтцлера, Б. Ціммермана, Х. Мантейфеля, що увійшли до збірки “Роковые решения” [94]. До цієї ж групи належать спогади В. Шеленберга “Секретная служба Гитлера: Мемуары начальника управления шпионажа и диверсии службы безопасности” та А. Розенберга “Мемуары” (з коментарями С. Ланга й Э. фон Шенка) [762; 1055]. В цілому ці спогади можна класифікувати як завершальний етап функціонування нацистської ідеології, що була дискредитована всім ходом подій у 30-х – першій половині 40-х років. Зауважимо, що ці повоєнні спогади пройшли цензуру і не відбивають в повній мірі глибини ідеологічного протистояння.

Окремий пласт джерел становлять зафіксовані дисертантом спогади учасників подій воєнної доби: А. Тимошук [34], В. Дмитрука [76], М. Фаренюка [284], І. Ткача [307], І. Шайкан [581], В. Саюк [676], І. Єременка [735], М. Ткач [760], Б. Киричука [803], О. Журженко [814], Б. Овчинникова [817], Д. Лавренюка [818], які пережили війну, дітей війни, в тому числі і

моїх батьків, дають уявлення про внутрішні переживання очевидців, їхнє сприйняття й оцінку дійсності, мотивацію вчинків і поведінки, а також трансформацію цих переживань під впливом мирного життя.

Різноманітні засоби ідейно-політичного впливу в Україні в роки війни мали прояв у різних формах художньої продукції, що мала зміст й інтерпретувала певні ідеологічні настанови, які торкалися питань місця і ролі тієї чи іншої нації в історії, культурі, в спорті, живописі, архітектурі, фольклорі, літературі. Відтак, можна виокремити ще одну групу джерел, які безпосередньо торкаються поставленої теми.

Одним з найважливіших проявів ідеологічного впливу на населення України було кіно, що використовувалося і радянським і німецьким пропагандистським апаратом. Наприклад, кінофільми “Чапаєв”, документальні стрічки “Розгром німців під Москвою”, “Орловська битва” широко використовувалися радянськими партизанами [54, с.151; 720, с.129-132; 996, арк. 168; 1014, арк. 27]. Кінофільми нацистського кінорежисера Л. Ріфеншталь “Тріумф волі”, “Олімпія”, в яких вона демонструє переваги німців, часто демонструвалися в українських кінотеатрах на окупованій території.

Велике значення для вивчення ідеологічного протистояння мають фотодокументи, що широко використовувалися радянськими, німецькими та націоналістичними службами пропаганди [458, с.53, 106-109, 121, 123, 124, 146-147]. Як правило, вони тримали в фокусі злодіяння один одного і демонстрували їх широкому загалу, намагаючись привернути його кожен на свій бік. Інколи ці факти супротивники приписували один одному, що було ідеологічною диверсією і в чому не було нестачі в роки війни.

Яскраву сторінку ідеологічного протистояння становить фольклор періоду війни. Байки, анекдоти, прислів'я, карикатури, пісні, частушки часто відбивали реакцію населення на події і дають уявлення про ефективність політичних чи пропагандистських заходів сторін, ступінь проникнення

пропагандистських стереотипів у масову свідомість та їхню трансформацію за допомогою іронії, сарказму й гумору.

Про насиченість інформаційного простору свідчать твори художньої літератури: романи, повісті, балади, поеми, вірші, що були написані в роки війни і поширювалися в армії, серед учасників руху Опору та серед населення. Так, популярними були повісті і оповідання О. Довженка “Повість полум’яних літ”, “Ніч перед боєм”, “Відступник”. Немало літературних творів вийшло з-під пера кореспондента фронтових газет А. Малишка. В збірках “До бою вставайте!”(1941), “Понад пожари”, “Україно моя”(1942), “Слово о полку”, “Битва”(1943), “Полонянка” (1944) поставали образи патріотів, завжди готових на самопожертву заради Батьківщини. Особливою популярністю серед фронтовиків користувалася поема О. Твардовського “Василь Тьоркін”. Образ кмітливого, веселого, з почуттям гумору бійця скріплював силу духу воїнів, надихав на подвиги. Патріотичні твори художньої літератури розповсюджувалися в Червоній армії і серед радянських партизанів. Наприклад, користувалась популярністю повість М. Гоголя “Тарас Бульба” [580, с. 290-292]. Отже, художня література воєнного періоду також може бути джерелом вивчення ідеологічного протистояння.

Важлива роль в пропагандистській роботі відводилася театру. Вистави різноманітних місцевих труп, мігруючих театрів, які відбувалися майже у всіх більш-менш значущих містечках, їх репертуар викликали незмінний інтерес публіки, незалежно від встановлення тієї чи іншої влади і також несли ідеологічне навантаження.

Особливу групу джерел становлять військова техніка, зброя, нагороди, значки, знамена, уніформа, символіка тощо. Сюди ж можна віднести знаки привітання, ритуальні жести, рухи, прийняті в ритуальній ході, маршах. Всі вони мали завуальоване ідеологічне навантаження і були покликаними справляти цілеспрямований вплив на оточуючих.

Суттєвим доповненням сучасних можливостей дослідження стало використання системи “Internet”, яка дала можливість розширити базу

джерел, ознайомитися з науковими досягненнями зарубіжних істориків. Наприклад, за допомогою мережі стало можливим включення до наукового обігу пропагандистських матеріалів нацистів, що мали поширення на території України, і раніше були маловідомі вітчизняним дослідникам, такі, як: плакати, листівки, оголошення. Використання комп'ютерних технологій сприяло систематизації джерел та їх оперативному аналізу.

Таким чином, існуюча джерельна база є цілком достатньою для виконання поставлених завдань і дозволяє всебічно вивчити проблему ідеологічного протистояння в Україні в роки Другої світової війни.

1.3. Теоретико-методологічні основи дослідження.

Для теоретичного осмислення та аналізу ідеологічної боротьби в роки Другої світової війни в Україні важливе значення має вивчення основ ідеологічних конструкцій, марксизму, нацизму та українського націоналізму, викладених в працях їх засновників та провідних теоретиків – К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна, Й. Сталіна, А. Гітлера, А. Розенберга, М. Міхновського, Д. Донцова, Ю. Вассіяна та інших [73; 143; 290; 291; 459; 461; 465; 478; 536; 561; 763]. Для з'ясування витоків, механізмів реалізації цих теоретичних концептів в умовах війни застосовано основні принципи дослідження - історизму, об'єктивності, всебічності, системності, що дало змогу вивчити технології практичного застосування, в першу чергу, воєнних складових ідеологічних технологій в тогочасних історичних умовах.

Будь-яке наукове дослідження забезпечується певним набором специфічних інструментів, застосованих автором для повного і всебічного вивчення історичного явища і його оцінки, що становить його методологічну основу. У цьому напрямку плідно працюють М. Коваль, О. Лисенко, О. Реєнт, В. Якунін, В. Стецкевич, В. Іваненко та інші. Сучасні дослідники акцентують увагу на необхідності уникати суб'єктивної оцінки подій та явищ, не піддаватися вузько ідеологічним впливам, що може привести до викривлення історичної правди. На нашу думку будь-яке історичне

дослідження може бути результативним, якщо воно спирається на виважений теоретико-методологічний аналіз джерел та літератури з залученням оптимальної кількості наукових методів.

Діалектичний метод пізнання, застосований у дослідженні, дозволив вивчити явище у його розвитку і взаємозв'язку з іншими факторами, що впливали на формування методів боротьби, трансформацію і специфіку застосування ідеологічних засад, що супроводжувалося то загостреннями, то пом'якшенням ідеологічного протистояння між протидіючими силами на різних відтинках війни.

Системний підхід дозволив довести, що перипетії ідеологічної боротьби були тісно пов'язаними з такими факторами, як стан справ на фронтах, внутрішня політика на окупованих українських землях, спроможність населення до сприйняття нової ідеології, усталеність духовних та культурних традицій місцевого соціуму тощо. Разом з тим, ідеологічну боротьбу неможливо було б дослідити без методів психоаналізу і врахування особливостей менталітету українського населення, що, певною мірою, пояснює антагоністичний характер протистояння, впертість та довготривалість у часовому вимірі.

Важливе місце у дослідженні належить використанню порівняльно-історичного методу, який дав можливість виявити спільні та відмінні риси різних ідеологічних конструкцій і дослідити специфіку використання різних засобів ідеологічної боротьби, що обопільно застосовувалися в умовах війни.

Застосування історико-хронологічного методу дозволило авторові дослідити ідеологічну боротьбу як суцільне явище, не дивлячись на внутрішні суперечності, з послідовним розвитком подій у їх наступності (спадкоємності), збереженні специфіки і взаємовпливу різних чинників. Джерелознавчі методи сприяли науковій організації виявлення, систематизації й критичному осмисленню документів, залучених до виконання праці. У поєднанні з іншими (аналізу і синтезу, семантичним, статистичного аналізу, історико-ретроспективним, опитування) перелічені

методики створили підстави для комплексної реконструкції подієвого полотна й аргументованих теоретичних узагальнень.

Важливий вплив на вибір автором методів дослідження справили роботи сучасних істориків А. Болебруха, М. Ковалю, І. Ковальченка, С. Кульчицького О. Лисенка, О. Реєнта, В. Смоля, В. Якуніна [393; 399; 959; 490; 496; 805; 1069] Автори слушно наголошують на термінологічній плутанині в історичних дослідженнях, невизначеності понятійного апарату, засміченості ідеологемами та міфологемами, окреслюють коло наукового пошуку нових методологічних підходів до розв'язання проблем історичної науки.

Зникнення ідеологічної монополії на наукові дослідження спонукає ще раз повернутися до аналізу задавалось би усталених понять. Одним з них є “ідеологія”. Цей термін завдячує своєю появою і введенням в науковий обіг французькому філософу і економісту Дестюту де Трасі, який використав його в праці “Етюд про здатність мислити” і пізніше у 1801 р. у фундаментальній праці “Елементи ідеології” для позначення сукупності ідей, що дають підґрунтя для політичних, етичних, філософських концепцій [531, с. 54; 883, с. 200]. З часом внутрішній зміст терміну змінювався. Наприклад, у Франції часів Наполеона ідеологами називали людей, що пропагували ідеї, відірвані від реального життя і політики.

В. Ленін увів поняття наукової ідеології, в основу якої, посилаючись на К. Маркса, покладав класову боротьбу, непримиренність буржуазної та пролетарської ідеології [481, с. 135-137, 186-189, 303-304, 340]. Зауважимо, що сам К. Маркс ніколи не називав свою теорію ідеологією пролетаріату.

В радянській історичній, політологічній, філософській літературі визначення терміну “ідеологія” зводилося до трактування його, як системи політичних, правових, моральних, естетичних та філософських поглядів, в котрих усвідомлюється і оцінюється ставлення людей до дійсності [810, с. 475]. Так пояснював цей термін “Советский энциклопедический словарь”. У словнику російської мови С. Ожегова “ідеологія” подається як система

поглядів, ідей, що характеризують яку-небудь соціальну групу, клас, політичну партію, суспільство [616, с. 205]. Тут, як бачимо, визначення значно скорочене, зведене лише до системи поглядів та ідей і, разом з тим, його трактування трохи розширене за рахунок введення терміну “суспільство”. Таке доповнення, на наш погляд, дещо сумнівне, оскільки однозначно трактує суспільство в цілому. Але, відомо, в одному й тому ж суспільстві одночасно можуть існувати кілька ідеологій, що відбивають погляди різних верств населення, й перебувають у постійній боротьбі між собою.

Більш об’ємним видається визначення “ідеології”, наведене у філософському енциклопедичному словнику: “ідеологія – система поглядів та ідей, в котрих усвідомлюються і оцінюються ставлення людей до дійсності і один до одного, соціальні проблеми і конфлікти, а також концентруються цілі (програми) соціальної діяльності, спрямованої на закріплення або зміну (розвиток) даних суспільних відносин [883, с. 199-200]. Таке визначення значно повніше відбиває внутрішній зміст ідеології, оскільки визначає її мету. Разом з тим, тут відсутні сфери впливу ідеології, її психологічний відтінок, без якого вона не може виконувати свої функції.

Своє визначення терміну “ідеологія” дає і сучасна філологічна та філософська література. Так, “Великий тлумачний словник сучасної української мови” вміщує наступне трактування: “ідеологія – сукупність філософських, політичних, правових, моральних, релігійних та мистецьких поглядів, що характеризують те або інше суспільство, клас, політичну партію [88, с. 488]”. Недоліком такого визначення, на наш погляд, є те, що в ньому мова йде про суспільство, як доконану річ, про суспільство, де та чи інша ідеологія вже є панівною і таке суспільство розвивається на її основоположних (сутнісних) засадах. Але історична дійсність дає нам взірці існування в одному й тому ж суспільстві поряд з панівною ще й опозиційної ідеології. Наприклад, у царській Росії, де панувала буржуазна ідеологія і, поруч з нею існувала і розвивалася марксистська ідеологія, що виникла й

поширювалася в буржуазних країнах Західної Європи. В Україні періоду Другої світової війни, коли насадження нацистської ідеології зустрічало опір з боку комуністичної ідеології, їм обом протистояли українська й польська націоналістичні ідеології. З іншого боку, у наведеному визначенні, як і в попередніх, бачимо багато спільного. Перш за все, – це поняття “ідея”, “клас”, “суспільство”, “система”, “погляд”. Якимось залишилася поза увагою першопричина виникнення всього цього – соціально-економічне підґрунтя. Адже відомо, що саме економічні суперечності є основою протиріч соціальних і, як наслідок, – протиріч ідеологічних.

З огляду на це зауваження, більш вдалим видається визначення радянського вченого М. Яковлева. Він визначав ідеологію як “систему ідей і теорій, цінностей і норм, ідеалів і директив дії, що відображають інтереси, цілі і завдання певного суспільного класу, що сприяють закріпленню або усуненню існуючих суспільних відносин. За своїм теоретичним змістом ідеологія є сукупністю політичних, правових, моральних, філософських, естетичних та інших ідей, що відображають в кінцевому рахунку економічні відносини суспільства з позицій певного суспільного класу [1067, с. 9]”. Своє бачення ідеології пропонує інший російський філософ – В. Малицький. Він вважає, що “ідеологія – це не тільки і не стільки сукупність філософських, політичних, економічних ідей і поглядів, скільки об’єктивно існуюча і направляюча розвиток суспільства система [531, с. 54]”. Зауважимо, що в даному контексті термін “система” нічого конкретного не пояснює. Разом з тим, не можна не погодитися з твердженням автора, що ідеологія не може бути пов’язана лише з пізнанням суспільства, вона повинна викликати активні дії мас людей, мобілізувати їх на реалізацію цілей і завдань, визначених ідеологічними конструкціями [531, с. 92]. Адже, завдання будь-якої ідеології впливати на формування або зміну світогляду людей, їхніх життєвих цінностей, поведінки, вчинків.

Отже, більшість наведених прикладів визначення “ідеології” як наукового поняття відбивають класовий підхід в її оцінці. Разом з тим, на

наш погляд, словосполучення “система ідей і поглядів” не досить точно відбиває внутрішнє завдання ідеології – спонукати певні верстви населення, і суспільство в цілому, до дії, що неможливо зробити, озброївшись лише одними ідеями. Сума ідей повинна перш за все стати переконаннями людей, чий інтереси вона відбиває. Ідеологія окреслює мету і засоби її досягнення.

Свій погляд на визначення терміну пропонує також російський історик Л. Макарова. Вона вважає, що “ідеологія – це складна структура, в яку включена не тільки змістовна сторона – ідеї, а й практична частина – програма і спосіб впровадження ідей – пропаганда. В сукупності їх можна позначити терміном “ідеологічна система” [526, с. 5]”. Це дійсно суттєве доповнення. Але, у даному випадку “система ідей і поглядів” замінена на словосполучення “складна структура” без пояснення суті цієї структури, що не вносить ясності в розуміння архітекtonіки ідеології. Поняття “ідеї”, в даному контексті, без пояснення, про які саме з них ідеться, також досить сумнівне, адже завдання ідеології – не просто продукувати ідеї, а саме такі, що є взаємопов’язаними, такими, що логічно витікають одна з одної і підтверджують їх основоположну відправну точку. З іншого боку, Л. Макарова вважає, що особливістю ідеологій є відсутність ясної мети [526, с. 43], з чим важко погодитись. Адже, в такому разі ідеологія виступає як самоціль, яку можна було б виразити формулою: “рух – все, кінцева мета – ніщо”. Але будь-яка ідеологічна система базується на тому, що пропонує суспільству альтернативу. Причому альтернатива повинна бути відмінною (бажано кращою) від дійсності, відбивати очікування й інтереси людей, відкривати нові перспективи розвитку. До певної міри ідеологія виступає як міф, але вказує шляхи досягнення кінцевої, досяжної мети.

Ще одне пояснення терміну “ідеологія” дане в термінологічному і понятійному довіднику “Історична наука”. У статті В. Багінського ідеологія пояснюється як “один з найчіткіше виражених комплексів духовного життя суспільства, який відображає сукупність поглядів, ідей, цілей та ідеалів

людей, що характеризують їхню самосвідомість, відношення до дійсності та становище у конкретно-історичних умовах суспільного життя [359, с. 150]”.

Наведені приклади свідчать про те, що у визначенні терміну “ідеологія” превалюють намагання або деталізувати поняття, або звести його до дуже узагальнюючих формулювань. На наш погляд, їх можна об’єднати у розумінні ідеології як філософського поняття про сукупність логічно пов’язаних між собою основоположних ідей, що формують переконання людей з метою збереження або зміни соціальних відносин у суспільстві та втілені у формі пропагандистських заходів, що спонукають до дії у певному напрямі. Ідеологія може матеріалізуватися в діях мас, коли вона стає їх переконаннями. В цьому сенсі можна погодитися з твердженням К. Маркса, який вважав, що “теорія стає матеріальною силою, як тільки вона оволодіває масами [537, с. 422]”. Це, так би мовити, – нервова система суспільства.

Всі відомі ідеологічні системи використовували, інтегрували, синтезували знання, цінності, надбання попередніх поколінь. Ідеологія не виникає спонтанно, сама по собі, вона є наслідком попередніх історичних процесів, продуктом розвитку суспільства. В ньому може функціонувати кілька ідеологій. Поряд з пануючою в конкретній державі ідеологічною системою виникають альтернативні, що конкурують між собою. Ідеологію не можна сприймати як систему ідей і поглядів, що мають відповіді (рецепти) на всі питання. Ідеологія – це узагальнююча теорія, правильність якої перевіряється тільки в процесі її втілення у життя, у протиставленні іншим ідеологічним системам. У цьому і полягає суть ідеологічної боротьби. Потреба в ідеології виникає лише тоді, коли в суспільстві визрівають, або вже існують внутрішні суперечності і є потреба в їх усуненні. Ідеологія не може існувати в статиці, а тільки в динаміці, у процесі творчого розвитку, втягуючи в свою орбіту широкі верстви населення.

Отже, ідеологія – явище багатовимірне, вона існує в умовах перманентної боротьби з дійсністю, іншими ідеологіями, і цю боротьбу можна сприймати як закономірність. Разом з тим, ідеологічну боротьбу слід

інтерпредувати як результат закономірного розвитку суспільства, а ще й як результат накопичення певної суми випадковостей, що спричиняють до тих чи інших результатів і викликають до життя нові процеси. Ідеологічна боротьба – це діяльність контрагентів, спрямована на витіснення зі свідомості людей або трансформацію сформованих у процесі життя переконань, філософських, моральних, духовних і культурних цінностей. Вона здійснюється з застосуванням певних інформаційних технологій, серед яких перше місце посідає оволодіння інформаційним простором. За визначенням О. Салати, він означає: “суму складних інформаційних технологій, які є основою і визначальним компонентом промислово-економічного комплексу транснаціональних спільнот, які впливають на формування світоглядних процесів у суспільстві [775, с. 361]”. На наш погляд, для визначення інформаційного простору стосовно ідеологічної боротьби слід користуватися іншим визначенням, яке включає розповсюдження комунікативними засобами (преса, радіо і т. п.) інформації на певній території. Тому дослідження такого історичного феномену, як ідеологічна боротьба, має спиратися на інструментарій, який би, з одного боку, забезпечував всебічність вивчення, а з іншого, – враховував унікальність, особливість і характерні риси явища.

Таким чином, опрацьована література, джерельна база та застосування сучасних методів дослідження дають можливість дослідити ідеологічну боротьбу в Україні періоду Другої світової війни у всіх, її проявах, виявити спільні та відмінні риси застосування засобів впливу на населення за різних умов – мирного часу, окупаційного періоду, в умовах радянського тилу, відбудовного процесу.

Представлена робота не претендує на вичерпність, а є лише одним з кроків на шляху подальшого вивчення ідеологічної боротьби в Україні періоду Другої світової війни.

РОЗДІЛ 2. ІДЕОЛОГІЯ ЯК ЗАСІБ ПІДГОТОВКИ ДО ВІЙНИ

2.1. Основні контрагенти ідеологічного протистояння в Україні напередодні Другої світової війни.

Перша половина ХХ ст. позначена суттєвими змінами в ідеологічній картині світу. Система ліберально-демократичних цінностей, сформована протягом багатьох століть слугувала орієнтиром політичного розвитку, дороговказом у майбутнє, постала перед викликами, відповідь на які до початку Другої світової війни знайдено не було. Якщо до Першої світової війни більшість держав сповідувала буржуазні цінності й намагалася посилити свій потенціал за рахунок периферійних колоній, то у 20-ті – 30-ті рр. ХХ ст. погляди найбільш агресивних режимів звертаються до ближчих сусідів, а ідеологічним підґрунтям експансії слугують радикальні класові й расистські теорії. Водночас кристалізуються ідеологічні концепти, що за певною сукупністю ознак характеризуються поняттям “націоналізм”.

Зіткнення старих і нових ідеологічних систем стало неминучим. Не останнє місце у цьому протистоянні першої половини ХХ ст. посідала Україна. Саме її територія в роки Другої світової війни стала епіцентром боротьби різних ідеологічних систем. Марксизм, нацизм, фашизм, український і польський націоналізми, перебуваючи у протиборстві один з одним, втягнули у вир збройного протистояння мільйонні маси українства, не залишаючи жодного шансу зберегти нейтралітет.

Кожна ідеологія має на меті залучити на свій бік якомога більше людей, тобто утворити якомога ширшу соціальну базу для своєї підтримки. Тому їй (ідеології) притаманне прагнення обґрунтувати місце кожної із верств населення в ідеологічній схемі сьогодення і майбутнього. Так, К. Маркс, виводячи свою теорію, поклав в основу боротьбу класів [536, с. 24]. Маючи на увазі боротьбу робітничого класу (пролетаріату) проти буржуазії, він

стверджував, що “пролетарський рух є самостійним рухом величезної більшості в інтересах величезної більшості [536, с. 37]”. Таким чином, соціальну базу марксизму становить пролетаріат і К. Маркс розглядає його як єдину революційну силу, здатну довести до кінця боротьбу проти буржуазії [536, с. 36]. Ще однією тезою марксизму є інтернаціональний характер боротьби пролетаріату. В “Маніфесті” говориться, що комуністи відрізняються від інших пролетарських партій лише тим, що в боротьбі пролетаріату вони відстоюють не інтереси пролетаріату якоїсь окремої нації, а спільні інтереси пролетарів усіх націй і найближчим їх завданням є “повалення панування буржуазії, завоювання пролетаріатом політичної влади [536, с. 38-39]”. Отже, мова йде про світову революцію і панування робітничого класу у світовому масштабі. Це, очевидно, чи не перший у новій історії замах на світове панування. Ідею світового панування пролетаріату конкретизував і розвинув В. Ленін. Він відверто заявляв: “Сполучені штати світу (а не Європи) являються тією державною формою об’єднання і свободи націй, котру ми пов’язуємо з соціалізмом, - поки повна перемога комунізму не приведе до повного знищення будь-якої, в тому числі і демократичної, держави [466, с. 350]”.

Особливу увагу привертає кінцівка “Маніфесту Комуністичної партії”. К. Маркс і Ф. Енгельс заявляють, що комуністи вважають презирливою справою приховувати свої погляди і наміри. Вони відверто заявляють, що їхні цілі можуть бути досягнуті лише шляхом насильницького повалення всього існуючого суспільного ладу [536, с. 61]. Отже, в основу марксистської теорії а ргіогі закладено насильницький спосіб приходу до влади. Звідси, насильство є невід’ємним атрибутом марксизму, скріпленим логікою побудови всієї теорії. Поняття етичних норм поведінки, толерантність до іншомислення взагалі відсутні. Як зазначає вітчизняний психолог О. Швачко, “толерантність як норма поведінки в межах соціальних взаємин не розглядалась ортодоксальним марксизмом [1053, с. 46]”. Ні про який

еволюційний шлях подальшого соціально-політичного розвитку суспільства в марксизмі мова не йде.

Найбільш послідовним захисником марксистської теорії, від різного роду критиків був В. Ленін. Він вважав найважливішим засобом поширення марксистської ідеології пропаганду її серед пролетаріату [460, с. 447, 450; 464, с. 189; 469, с. 366, 367; 470, с. 15; 471, с. 250; 472, с. 327; 473, с. 252; 474, с. 175; 475, с. 335; 480, с. 66-67]. В. Ленін довів марксистську теорію до логічного завершення – втілення у життя у вигляді більшовизму.

Вже в першій програмі РСДРП, написаній В. Леніним й ухваленій на II з'їзді у 1903 р., наріжним каменем стала вимога встановлення диктатури пролетаріату [742, с. 61]. Отже, диктатура виступає тут і як засіб здобуття влади пролетаріатом, і як засіб її утримання. Таким чином, у документі йдеться про те, що пролетаріат повинен диктувати (нав'язувати) свою волю іншим прошаркам суспільства, не тільки буржуазії, адже суспільство складається не тільки з буржуазії і пролетаріату, який, до того ж, не становить більшість населення. Звідси витікає й наступний висновок. Держава, де панує диктатура, не може бути іншою, ніж тоталітарна. Отже, тоталітарний режим, який було встановлено в СРСР, не був випадковістю, а логічним втіленням у життя положень марксизму.

Разом з тим В. Ленін усвідомлював, що здійснювати диктатуру самостійно пролетаріат не зможе, йому потрібна організаційна допомога. Таку допомогу повинна надати партія. Тому в “Програмі” знаходимо: “... міжнародна соціал-демократія організовує його (пролетаріат – авт.) у самостійну політичну партію, що протистоїть усім буржуазним партіям, керує усіма проявами його класової боротьби [742, с. 61]”. У роботі “Нагальні завдання нашого руху” В. Ленін стверджував: “Без такої партії пролетаріат не здатний піднятися до свідомої класової боротьби [463, с. 375]”. Таким чином, партія повинна стати виразником інтересів пролетаріату, керівником його боротьби, а значить, здійснювати диктатуру від його імені. Диктатура означає необмежену владу. Тобто, мова йде про необмежену

владу партії. В 1904 р., через рік після її утворення, в праці “Крок вперед, два кроки назад” В. Ленін писав: “Тепер ми стали організованою партією, а це й значить утворення влади, перетворення авторитету ідей в авторитет влади, підкорення партійним вищим інстанціям з боку нижчих [482, с. 355]”. Отже, з утворенням більшовицької партії складалася чітка піраміда майбутньої влади, що стало першим кроком на шляху встановлення диктатури. Авторитет вищих партійних органів ставав беззаперечним.

Важливим елементом побудови марксистської теорії було питання про керівників партії, її вождів, котрі мали вести за собою решту партійців. Розвиваючи цю теорію, таку роль В. Ленін відводив особливій купці, за його образним виразом , “десятці” “(а таланти не народжуються сотнями)” талановитих, спаяних між собою, перевірених, професійно підготовлених, випробуваних боротьбою лідерів. Без цього, на його думку, неможлива в сучасному суспільстві стійка боротьба жодного класу [480, с. 121,122]. Таким чином, можна небезпідставно припустити, що в теорію керівництва більшовицької партії з самого початку закладалися елементи авторитаризму. З часом це призвело до встановлення режиму особистої влади і культу особи Й. Сталіна.

Спрямоване ідеологічне виховання мало забезпечити беззаперечну підтримку партійної номенклатури широкими верствами населення. Ідейне виховання В. Ленін тісно пов’язував з освітою і вважав її невід’ємною складовою всього виховного процесу [476, с. 400-401]. Отже, більшовизм прагнув не тільки пропагувати свою ідеологію серед мас, але й самі маси мали стати об’єктом перевиховання. По суті, ставилося завдання сформувати нову людину. Логічне завершення воно знайшло дещо пізніше, в III Програмі КПРС, прийнятій на XXII з’їзді в 1961 р. У ній було сказано наступне: “Формування нової людини відбувається в процесі активної участі в будівництві комунізму [741, с. 166]”. Досягнення цієї мети повинно було назавжди закріпити керівну роль партії і пануюче становище марксистської ідеології.

Більшовизм велике значення надавав війні, в якій вбачав засіб розхитування старого суспільства. Взявши на озброєння висловлювання К. Клаузевіца про те, що “війна є продовженням політики іншими (а саме: насильницькими) засобами [478, с. 316]”, ідеологи комунізму дійшли висновку, що “однією з форм обдурення робітничого класу являється пацифізм і абстрактна проповідь миру [462, с. 165]”. В. Ленін вважав, що “війна викликає економічну і політичну кризу”, котру треба “використати” не для пом’якшення кризи, не для захисту вітчизни, а, навпаки, для “струсу” мас, для “прискорення падіння панування капіталу [467, с. 117]”. Іншими словами, війна мала стати певним каталізатором революційного процесу, тактичним засобом досягнення стратегічних, в т.ч. ідеологічних цілей.

Таким чином, можна припустити, що нерозуміння Сталіним творчого характеру марксизму і механічне перенесення досвіду Першої світової війни, котра привела до ряду революцій, на нові умови, штовхнуло його на авантюристичні дії у зовнішній політиці напередодні Другої світової війни. Мабуть, не в останню чергу, бажання якомога швидше зіштовхнути між собою капіталістичні країни і, залишаючись осторонь, спостерігати за їхнім взаємним виснаженням, привели Й. Сталіна до підписання ганебного таємного протоколу з А. Гітлером 23 серпня 1939 р. Тільки диктатор міг так стрімко змінювати вектор зовнішньої політики держави, залишаючись упевненим в тому, що ніхто не посміє йому суперечити чи дорікати. Звертає на себе увагу і наступний факт. Якщо К. Маркс і В. Ленін вважали своїм ідеологічним завданням захист інтересів пролетаріату, то Й.Сталін претендував вже на звання захисника всього народу. Не випадково, що всі політичні судові процеси 30-х років минулого століття відбувалися під гаслом боротьби з “ворогами народу”. Очевидно, саме тоді відбулася трансформація диктатури партії в одноосібну диктатуру Й. Сталіна. Його публічні виступи, накази, інтерв’ю журналістам вітчизняної та зарубіжної преси, що вийшли у збірці “О Великой Отечественной войне Советского Союза”[821], проливають світло на вміння Й. Сталіна маніпулювати

свідомістю мас. У своїй першій промові періоду Великої Вітчизняної війни вождь закликав радянський народ згуртуватися навколо партії “Леніна – Сталіна”, що мало підкреслювати його роль як засновника і творця більшовицької партії поряд з В. Леніним [821, с. 15]. У своїх промовах ще на початку війни Й. Сталін стверджував, що кращі сили гітлерівської армії вже розбиті, що було вигадкою, але мало сприяти піднесенню морального духу радянських людей. Перебільшенням були і втрати німецьких військ, про які говорив Й. Сталін [821, с.8, 18, 36]. Разом з тим, твереза оцінка і пояснення Й. Сталіним спільних інтересів держав антигітлерівської коаліції, навіть при наявності ідеологічних розбіжностей, вселяли впевненість в перемозі над агресорами [821, с. 68, 69]. Такої впевненості радянським людям додавали постійні нагадування Сталіна про переваги радянської економіки, героїзм робітничого класу, колгоспників, інтелігенції [821, с.73, 74, 93]. Особливого ідеологічного змісту у промовах партійного лідера набували звернення “брати і сестри [821, с. 7, 89]”. Ці слова зближали Й. Сталіна з народом, демонстрували єдність радянського суспільства, зміцнювали віру у власні сили. Отже, Сталін зробив значний внесок в ідеологічну атрибуцію більшовизму.

Встановлення диктатури однієї особи – не було випадковістю для СРСР. Історичний досвід втілення у життя марксистської теорії свідчить, що там, де ця ідеологія ставала панівною, в тому чи в іншому вигляді встановлювався тоталітарний режим з його немінучим атрибутом – культом особи вождя. Після Другої світової війни в Китаї таким вождем став Мао Цзедун, у Монголії – Юмжагійн Цеденбал, у Північній Кореї – Кім Ир Сен, у Північному В’єтнамі – Хо Ши Мін, на Кубі – Фідель Кастро, у Румунії – Ніколае Чаушеску. Та час продемонстрував нежиттєздатність такого поєднання ідеології, політичного режиму й економічних експериментів. Це підтверджується і сучасними дослідженнями у галузі соціальної психології. Так, О.В. Швачко вважає, що “внаслідок грандіозних соціальних перетворень будь-який політичний режим, збудований за принципами комунітаризму, але

за сутністю індивідуалістичний, трансформується, набуваючи плюралістичних орієнтацій [1053, с. 47]”.

Звичайно, проведений аналіз не може претендувати на всебічне викладення більшовицької ідеології, а торкається лише головних її рис, але й це дає можливість простежити тоталітарну сутність цієї ідеологічної системи.

Тоталітарний режим правління з переходом до встановлення диктатури однієї особи був характерним не лише для марксистської ідеологічної системи. Відомо, що в Німеччині часів Веймарської республіки нацистська партія на чолі з А. Гітлером в 1933 р. прийшла до влади цілком демократичним шляхом, використавши важку світову економічну кризу, принизливий Версальський мир, найзапеклішу націоналістичну ідеологію.

Нацистська ідеологія виникла відразу після Першої світової війни як прояв крайнього націоналізму в німецькому суспільстві. Її засновником і активним пропагандистом став А. Гітлер. Основні ідеологічні засади націонал-соціалізму зосереджені, головним чином, у книгах Гітлера “Майн кампф”, [143] його послідовника А. Розенберга “Міф ХХ століття” [763] та в програмі НСДАП [1063, с. 297]. Хронологічно ця тріада джерел нацистської ідеології належить до 20–30-х років минулого століття, до часу, коли марксистська теорія ціною мільйонів людських життів здобула переконливу перемогу і швидкими темпами втілювалася у життя.

Як і К. Маркс не називав свою теорію ідеологією, так і А. Гітлер уникав такого визначення називаючи її терміном “світогляд”, що відбивав скоріше абстрактно-теоретичні ідеї, аніж чітку, логічно побудовану теорію, засновану на законах розвитку суспільства. Іноді він ототожнював поняття “ідея”, “ідеологія”, “світогляд” [143, с. 173]. На відміну від марксизму, в основі теорії якого лежить ідея панівного становища пролетаріату, головним постулатом нацизму стали вищість і місія панування арійської раси. Таким чином, ідеї нацизму були зорієнтовані, перш за все, на власне суспільство, на пропаганду зверхності арійської раси. У “Майн кампф” А. Гітлер стверджував, що якби розділити все людство на три групи – засновників

культури, носіїв культури і руйнівників культури, – то до перших двох груп належали б одні арійці [143, с. 289]. Він вважав, що саме “арійці утворили, так би мовити, фундамент і стіни всіх людських витворів [143, с. 289]”. Виходячи з ідеї “арійці – носії прогресу”, А.Гітлер легко переходив до розгляду проблеми місця арійської раси серед інших рас планети. Разом з тим, він опікувався чистотою раси, яка не повинна змішуватися з іншими, нижчими расами, оскільки це явище є “неприродним”. Він писав: “Та ще в більшій мірі супротивно їй (природі) змішування високої раси з нижчою расою”, бо “... результатом кожного схрещування рас є: а) зниження рівня більш високої раси; б) фізичний і розумовий регрес, а тим самим і початок хоча й повільного, але систематичного виродження [143, с. 285-286]”. Прогресивність раси, у його розумінні, давала їй право завоювати світ і стати панівною. Для А. Гітлера це витікає з природного права сильного. На зверхність арійської раси вказував і А. Розенберг. На його думку, зверхність ця є природною, адже саме арійська раса була засновницею цивілізаційних процесів. Арійці несли культуру в Африку, Месопотамію, Індію і т.д. [763, с. 21-22]. “Ідеї гуманізму і пацифізму, можливо, будуть цілком доречні тоді, коли раса, що стоїть вище, попередньо завоює світ і дійсно стане панувати над всією землею [143, с. 287]”. Звідси витікає, що панівною арійська раса може стати лише в боротьбі, й ідеї пацифізму і гуманізму, на стадії завоювання влади, їй не притаманні. Отже, як і в К. Маркса та більшовиків, ідея еволюційного розвитку суспільства відсутня, вона поступається перед ідеєю боротьби. “Хто хоче жити, той повинен боротися, а хто в цьому світі вічної боротьби не хоче брати участь у бійці, той не заслуговує права на життя [143, с. 288]”, – стверджував А. Гітлер. Головним своїм ворогом нацизм вважав марксистську теорію, котра ще раніше оголосила про свої претензії на світове панування. Тому головним питанням, що має вирішальне значення для долі всієї німецької нації, є питання про знищення марксизму [143, с. 157]. І далі, маючи на увазі світову революцію, А. Гітлер наголошував, що “стоячи перед фактом остаточного підкорення сучасної

держави під іго марксизму, націонал-соціалістичний рух тим більше відчуває себе зобов'язаним боротися за свої ідеї не одними тільки духовними засобами, й зуміти захистити себе фізичною силою проти перенасиченого перемогою Інтернаціоналу [143, с. 538]”. Звідси витікає, що збройна боротьба має стати інструментом захисту нацистської ідеології, тобто насильство під личиною “захисту” від марксизму виступає як виправданий засіб опору. Разом з тим, боротьба проти марксизму у А.Гітлера тісно пов'язана з расовою теорією, що взагалі, расизм у нацистській теорії виступає системоутворюючою ланкою. Він поєднує всі складові ідеологічної системи. Особливе місце тут належить єврейському питанню. Саме євреї, на його думку, були творцями марксизму і становили загрозу людству. “Якби єврею з допомогою його марксистського символу віри вдалося отримати перемогу над народами світу, його корона стала б вінцем на могилі всього людства [143, с. 65,214]”. Таким чином, боротьба з єврейством ототожнювалася з боротьбою проти марксизму, а з іншого боку, – нацизм рідився в тогу захисника всього людства.

Нацистська ідеологія була антиподом демократії. З точки зору А. Гітлера демократичні інститути державного устрою не мали під собою конструктивної основи. “В дійсності інститут парламентаризму нічого крім шкоди не приносить [143, с. 271]”, – писав він. Напротивагу цьому устрою висувалась монархічна форма правління, що існувала ще до німецької революції 1918 р., користувалась повагою й авторитетом упродовж тривалого часу. Влада, уособлена в монархічному устрої, давала державі стабільність, сильну армію як запоруку безпеки [143, с. 278]. Отже, ідеалом держави мав стати авторитарний устрій.

Важливою складовою частиною нацистської ідеології стала боротьба за “життєвий простір”, що мав стати запорукою процвітання арійської раси. Обгрунтовуючи необхідність розширення земель, А.Гітлер зауважував, що для того, “аби народ міг забезпечити собі дійсну свободу існування, йому потрібна досить велика територія [143, с. 654]”, на яку можна було б

переселити надлишки населення, що дало б нескінченно великі переваги, особливо у майбутньому [143, с. 138]. Він стверджував, що у світі існує несправедливий розподіл земель між державами, диспропорція між кількістю населення і землі, здатної його прогодувати. До таких “обділених” і “потерпаючих” держав належить і Німеччина. Разом з тим, існували й такі держави, що обіймали мало не цілі континенти (прозорий натяк на простори Радянського Союзу). Критикуючи Англію, Гітлер підкреслював, що Британські острови насправді – це лише метрополія імперії, якій належить четверта частина світу. За таких обставин Німеччина аж ніяк не могла вважатися великою державою і посідати належне їй місце [143, с. 655-657].

Виправити існуючий стан речей, на думку А. Гітлера, міг лише справедливий перерозподіл земель. Р. Арон вважав, що “тільки в ХХ сторіччі, коли вся планета вже була підкорена, або здавалася підкореною, німці, які вийшли на сцену останніми, раціоналізували свою гіркоту та свої проблеми, створивши біолого-географічну ідеологію [9, с. 198]”. Разом з тим А. Гітлер вважав, що “всі базікання про майбутнє завоювання нами землі виключно мирними економічними засобами є величезною дурістю [143, с. 144]”. Зневіра у можливостях вирішення геополітичних питань мирним шляхом штовхала його до завойовницької політики. Він стверджував: “Вирішення проблем, що стоять перед нами, ми бачимо виключно в завоюванні нових земель, котрі ми могли б заселити німцями, ... щоб відкрити собі можливості старанної праці на нових землях, котрі завоює нам німецький меч [143, с. 664-666]”. Отже, війна була невід’ємною частиною нацистської ідеологічної системи. На відміну від більшовизму, що легітимізує громадянські війни та їхню роль у завоюванні політичної влади пролетаріатом, нацизм розглядає війну як засіб розширення своїх територій, поневолення підкорених народів і встановлення свого панування. Нацистська ідеологічна доктрина зорієнтована не на пропаганду інтересів частини населення держави, а на пропаганду інтересів арійської раси, німецької нації в цілому. Таким чином, Гітлер намагався розширити соціальну базу

зацікавленого у війні населення і сподівався на його підтримку, що могло б бути невичерпним резервом збройних сил. Ставка на насильство потребувала підготовки, виховання нації.

Головним фактором, покладеним в основу виховання німецької нації, був фізичний розвиток особи. “Наша держава буде виходити з того, що нам потрібні не фізично слабкі люди, хоча б вони були різносторонньо освічені, а потрібні фізично здорові люди з твердим характером, рішучі й енергійні, хоча б їх освіта і була не достатньо широкою [143, с. 408]”, – стверджував Гітлер. Отже, пропаганда культу фізичної сили, її домінування над духовним розвитком людини мала лежати в основі всього процесу виховання. Тут мова йде не про те, що кожна людина має фізично самовдосконалюватися, а про те, що питання фізичного розвитку і здоров’я нації повинно стати одним із пріоритетів державної політики [143, с. 413]. Це знайшло свій відбиток у творчості художників Г. Кайля, А. Циглера, І. Залігера, які зображували на картинах “Фізкультурники” та “Фізкультурниці” взірці німецьких спортсменів або жінок (картина А. Циглера “Акт” та ін.) [1063, с. 386-387, 390-391]. Класикою нацистського кінематографу, присвяченого спортивній темі, стала стрічка режисера Л. Ріфеншталь “Олімпія” (1938), яка була побудована на хроніці Олімпійських ігор 1936 р., що проходили в Німеччині. Кінематограф використовувався і для пропаганди нацистської ідеології. Цій темі Л. Ріфеншталь присвятила фільм “Тріумф волі” про Нюрнберзький з’їзд НСДАП, в якому змалювала Гітлера як вождя нації.

Тема виховання нової людини тісно пов’язана з пропагандою зверхності арійської раси. “Ми повинні виховувати наших дітей так, щоб вони вірили, що саме ми, німці, будемо, безперечно, сильнішими за всіх інших. Всією постановкою справи виховання ми повинні втлумачити нашому народові усвідомлення того, що нація наша знову стане непереможною [143, с. 412]”, – писав А. Гітлер. Як і в марксистській теорії, в ідеології нацизму проблема виховання й освіти підпорядкована ідеї формування нової людини – людини, яка б свято вірила у свої (нацистські) ідеали, усвідомлювала себе

непереможною. Зауважимо, що виховний процес у нацистській ідеологічній структурі чітко розмежовувався за статевими ознаками і мав поєднуватися з освітою, метою якої було б набуття лише загальних знань [143, с. 421]. Юнаки – це майбутні воїни, а тому в них, перш за все, треба виховувати мужність, силу волі, вміння наступати. З усіх навчальних дисциплін у А. Гітлера заслуговували на увагу лише дві: фізична освіта та історія. У світі спорту він віддавав перевагу боксу, як виду, що загартовує юнаків, навчає сміливості, вмінню відстоювати свою позицію [143, с. 409-410]. Світоглядний простір жінки він вважав дуже обмеженим. У гендерній політиці держава повинна, в першу чергу, дбати про фізичний стан жінок. “Наш ідеал жінки – щоб вона була в змозі народжувати нам нове покоління здорових чоловіків [143, с. 410]”, – наголошував він.

У галузі вивчення історичної науки Гітлер наполягав на зміні шкільної програми. Причому ця зміна повинна відбуватися в бік скорочення курсу. Центр ваги слід було перенести на засвоєння загальної лінії розвитку, а не запам’ятовування окремих дат, подій, прізвищ. Історію, на його думку, треба вивчати не для того, щоб знати, що відбувалося раніше, а для того, щоб її уроки вміти використовувати у майбутньому з користю для власного народу. З цим, майже марксистським, твердженням важко сперечатися. Разом з тим, він поєднував вивчення історії з засвоєнням расової теорії. Він вважав, що одним із найважливіших завдань держави має стати піклування про те, “щоб насамкінець був написаний такий курс історії, в котрому домінуюче становище посяде расова проблема [143, с. 421]”. Зауважимо, що не підозрюючи того, Гітлер у своїх роздумах прийшов до висновку про те, що не дивлячись на вивчення історії, німецький народ гірше інших застосовує набутий досвід на практиці [143, с. 420]. Взагалі історія займає значне місце в конструкції нацистської ідеології. За її допомогою і А. Гітлер і, особливо, А. Розенберг намагалися довести причетність арійської раси до всіх скільки-небудь значущих подій в історії людства і до культурних надбань. Достатньо згадати заснування в 1933 р. і діяльність науково-дослідного товариства

“Аненербе” (“Спадщина предків”), яке активно проводило пошуки арійських коренів на Тибеті, займалось проблемами антропології арійської раси.

Значне місце в нацистській ідеологічній системі відводилося пропаганді, яка в структурі держави відігравала, по суті, подвійну роль. З одного боку, вона була засобом приходу до влади, а з іншого, – інструментом втілення нацистської ідеології у владні структури і впливу на населення держави. Гітлер стверджував, що “державна влада лише тоді може забезпечити дійсний порядок, коли ідейний зміст держави стане в той же час цілим світоглядом, пануючим над умами [143, с. 537]”. Таке панування могла забезпечити вміло поставлена пропаганда. Посилаючись на досвід більшовиків, він зауважував, що народ, який складався з неграмотних людей, був втягнутий у революцію не читанням творів К. Маркса, а перспективами небесних благ, котрі малювали їм тисячі й тисячі агітаторів [143, с. 478]. Тобто, одним із завдань ідеології вважалося творення міфів, які окреслюють заманливі перспективи. Серед усіх форм пропагандистської роботи А. Гітлер надавав перевагу усній пропаганді. “Я вже показав, що головним фактором найвизначніших світових переворотів завжди була усна мова, а не друковане слово [143, с. 471]”, – писав він у “Майн кампф”.

Не менш важлива роль у пропаганді нацистської ідеології належала системі символів, орієнтованих, перш за все, на емоційне сприйняття ідеї. Ними доповнювалася недостатня чіткість, іноді розпливчатість ідеологічної концепції. На думку А. Гітлера, малюнок відігравав іноді більшу роль, ніж написаний текст, бо на його сприйняття не потрібно було витратити часу, він діяв блискавично, відтворював образи [143, с. 473]. Малюнки, символіка [366, с. 103] були невід’ємною складовою нацистських зібрань, парадів, уніформи, накінець. Об’єднуючим знаком системи була свастика. Її зображення містилося на прапорах, нарукавних нашивках, штандартах.

Відмінною рисою нацистської ідеології була демонстрація її наступальності, агресивності у поєднанні з містикою. Вона мала вселяти у свідомість почуття неминучості, таємничості, схиляння перед вищою расою.

Ця ознака знайшла свій відбиток у назвах військових операцій, націоналістичних організацій, ставок А. Гітлера, танків, а також у невербальних формах: жестах, міміці, знаках вітання, маршах і т.п. Так, операція з бомбардування Англії називалась “Напад орла”, а план висадки військ на Британські острови – “Морський лев”. Ставка А. Гітлера у Східній Пруссії носила назву “Вовче лігвище”, а у Франції – “Вовча ущелина”. Один із підрозділів вермахту називався “Мертва голова”, новітні німецькі танки мали назви “Тигр” і “Пантера”, а військовий меморіал, який планувалося спорудити – “Замком смерті”. Образ хижака мав додавати агресивності, впевненості у собі німецьким воякам, наводити страх і сіяти паніку серед військ противника. Головним гаслом нацистської верхівки став вираз “Weltmacht oder Niedergang”, що означало “Світове панування або крах”. Ідеологічні особливості знаходять відбиток і в термінології, наприклад, в назвах нагород (Блуторден – “орден крові”, Ангстброше – “брошка страху”), прапорів (Блутфане – “стяг крові”),

Таким чином, у першій половині ХХ століття набули сили дві ідеологічні системи, в основі яких, не дивлячись на певні розбіжності, лежало завдання завоювати світове панування. Засобом досягнення своєї мети і марксизм у вигляді більшовизму, і німецький нацизм вважали експансію, боротьбу в усіх її формах, у тому числі й ідеологічній. Ідея панування зорієнтована переважно на одного переможця, тому співіснування цих ідеологій тривалий час було унеможливлено вже самими ідеологічними засадами. Жорстоке зіткнення було неминучим. Тому, на нашу думку, цей факт, незважаючи на здійснення обома сторонами різних дипломатичних маневрів і намагання виглядати в очах світової спільноти “миротворцями”, став головною причиною підготовки і розв’язання Другої світової війни.

Особливістю ідеологічних процесів у суспільстві першої половини ХХ ст. став вихід на авансцену націоналізму, що претендував на існування і формування самостійних держав націями, які потрапили у сферу інтересів великих держав і, в силу історичних обставин, не спромоглися на утворення

державності. Це було цілком природним явищем, з огляду на бурхливість розвитку історичних подій початку ХХ століття. Загострення суперечностей між імперіалістичними країнами і підготовка ними Першої світової війни, культивування шовінізму, низка революцій збурювали суспільство, викликали до життя національно-визвольні рухи.

Як зауважував А.Дж. Тойнбі, “Після 1875 р. почався зворотний процес: індустріальна система стала різко нарощувати свою активність, так що розмах її діяльності набув глобального характеру, тоді як система націоналізму стала проникати в глибину, в свідомість національних меншин, збуджуючи їхніх до утворення своїх власних суверенних національних держав, хоча ті, всупереч проектам їх лідерів, часом не тільки не були спроможними оформитися у великі держави, а й були нездатними утворити навіть малі економічно, політично і культурно незалежні держави [852, с. 19]”.

Ці думки до певної міри характеризують ситуацію довкола боротьби українців за суверенну, національну форму державності. Боротьба за незалежну державу, що точилася протягом століть, не увінчалася перемогою. Більша частина України потрапила під владу більшовиків, які хоча й проголосили право націй на самовизначення [742, с. 62], на ділі ігнорували його. Сусідні держави, що зазіхали на українські землі, ревно стежили за тим, щоб не відбувся процес консолідації української нації й утворення державності. Не можна не погодитися з думкою О. Багана про те, що початок 20-х років минулого століття – це період української історії, позначений активними внутрішніми процесами переоцінки цінностей, нарощуванням у самій духовності українського народу нового світовідчуття [10, с. 3], що було пов’язане з усвідомленням українцями власної гідності, самобутності у поєднанні з бажанням відстоювати свої права. А це штовхало українську еліту до пошуку шляхів консолідації нації, яка вбачалася в утворенні власної держави.

Прагнення українського соціуму до самостійності знайшло свій відбиток у розвитку української політичної думки, зокрема, в працях М. Міхновського. Так, у праці “Націоналізм – всесвітня сила” він дорікає українству на брак націоналізму і зауважує, що “наша нація, виключаючи небагатьох, переважно з інтелігенції, – не національна. Вона не має національної свідомості серед загалу [561, с. 66]”. Але причину цього явища, що відтискає потребу у визвольній боротьбі, він бачить не в природі українства, не в складі українського характеру, не притаманній йому покірності, а в тому, що протягом кількох століть українцям нав’язували інші ідеї, які заважали розвитку національної самосвідомості. Такої ж думки дотримувався і Ю. Вассиян, який, до речі, також використовував поняття “інтегральний націоналізм” (продукт французьких теоретиків), що означало інтегровану діяльність одиниць задля досягнення поставленої мети і вироблення системи цінностей [73, с. 76]. “Шлях політичного визволення необхідно веде через зламання в собі від’ємних рис власного характеру, тої спадщини кілька сот літнього закріпощення [73, с. 76]”, – писав він.

Теоретики українського націоналізму критикували ідею шкідливості націоналізму, який, начебто, перешкоджає поступальному розвитку і всесвітня культура лише виграє від затирання національностей. Так, М. Міхновський напротивагу цій тезі стверджував, що “затирання національностей направлене тільки проти недержавних народів і панове, які стоять за це затирання, чогось не починають затирання своєї національності... Здебільшого під юшкою інтернаціоналізму або космополітизму українському народові накидають обрусіння або полонізацію [561, с. 67]”. Саме це, за М. Міхновським, відбирає у поневолених націй останні сили – їх інтелігенцію. Звідси витікає, що національна інтелігенція має стати опорою у розвитку національної самосвідомості, носієм національної ідеї поневоленого народу. М. Міхновський вважав, що для поневолених народів “менш небезпечні насильницькі заходи уряду, аніж умовляння інтернаціоналістів, хоч і ті й другі мають одну ціль – винародовити поневолений народ, хоч і через різні

принципи [562, с. 68]”. Отже, Міхновський протиставляв націоналізм марксизмові, який позиціонувався на ідеї інтернаціональної єдності інтересів пролетаріату, відкидаючи національні особливості й національні потреби поневолених націй. На думку М. Міхновського, для України поневолення розпочалося з 1654 р., з часу возз’єднання з Росією політичною унією. Разом з тим, він наводив докази того, що цей акт був цілком добровільним і передбачав рівноправні стосунки між Україною і Росією. “Держава наших предків злучилася з московською державою, “як рівний з рівним” і як “вільний з вільним [562, с. 426]”. На його думку, сам факт існування такого договору свідчить про те, що Україна була державою. М. Міхновський доводив правомірність існування спілки держав і вважав, що “Переяславські конституції” (так він, очевидно, називав Березневі статті – авт.), якраз засвідчують факт такої спілки [562, с. 426]. Разом з тим, монархічна московська держава протягом століть постійно порушувала домовленості і, врешті-решт, це призвело до того, що “правительство чужинців розпоряджається на території колишньої української республіки, наче в завойованій свіжо країні [562, с. 429]”. Головні причини “нещастя нації” М. Міхновський виклав у наступних тезах: брак націоналізму серед широкого загалу; українська інтелігенція в значній мірі проявляє національний індіферентизм, розпорошуючи сили або в російських суспільних ліберальних та революційних силах, або консервативному українофільстві; псевдокосмополітичні заклики проти націоналізму відбирають останні сили з націй поневолених – їх інтелігенцію і через те остаточно пхають ці нації в безодню темряви й рабства [562, с. 66, 67].

Досягнення мети М. Міхновський бачить у боротьбі “кривавій і беспощадній”, яку має очолити українська інтелігенція. Таким чином, єдиним засобом здобуття незалежності вбачається силовий метод. “Ми виголошуємо, що ми візьмемо силою те, що нам належить по праву, але віднято в нас теж силою... Ми востаннє виходимо на історичну арену і або поборемо, або вмремо [562, с. 433]”. Отже, радикальна рішучість М.

Міхновського не викликає сумніву. В основу свого вчення М. Міхновський поклав ідею про необхідність відновлення національно-державної самостійності України, встановлення в ній справедливого соціального ладу, розгортання боротьби за національні права українського народу [295, с. 110].

Іншого напрямку розвитку націоналістичної теорії дотримувався Ю. Бачинський. Його робота “Економічні підстави самостійності націй” присвячена ролі економічного фактора у вирішенні національного питання. В його основі лежить природний шлях розвитку капіталістичних відносин у Росії. “Росія наближається щораз більше своїми економічними і суспільними відносинами до відносин, якими характеризується ціла Західна Європа [20, с. 418]”, - писав він. Саме швидкий поступальний розвиток економічних відносин повинен стати причиною зміни і в соціально-політичному житті держави. Для Ю. Бачинського не підлягає сумніву той факт, що абсолютизм в Росії доживає останніх днів. Разом з тим, підводячи економічне пігрунття під необхідність вирішення питань політичних, зокрема, національних, Ю.Бачинський запевняв, що вони не будуть вирішені автоматично. На заваді мають стати економічні інтереси. Виходячи з того факту, що Росія – багатонаціональне утворення, він досить довільно поділяє її на три великі економічні регіони: “Великорусь”, Польщу і Україну [20, с. 420]. Боротьба між інтересами буржуазії цих націй має, на його думку, визначити і перспективи вирішення національного питання. Бачинський стверджує, що провідна роль тут належить Польщі. Польська буржуазія, вступивши на шлях капіталістичного розвитку, зосередила в своїх руках значні капітали. Економічно вона сильніша від Росії, а Росія сильніша від України. “Отже, ся економічна нерівність тих трьох територій викличе зі сторони слабших оборонну боротьбу проти сильніших, а то боротьбу “Великорусі” проти найсильніше розвиненої економічно Польщі. Та економічна боротьба виявиться в жаданні поділу Росії на відрубні політичні організми [20, с. 420]”. Отже, він вважав, що ініціатором поділу Росії має виступити сама Росія, використавши цей поділ як засіб захисту своїх інтересів від інтервенції

польського капіталу, який бачить у Росії великий ринок збуту своїх товарів. Польща ж, на його думку, не зацікавлена у виході з Росії “і вона не думає вилучуватися від Росії”. Разом з тим, і Україні не по дорозі з Польщею. “Україна з Польщею – то смерть України!”, - стверджував М. Бачинський. Альтернативою мала стати незалежна українська держава. Але, зважаючи на ситуацію, що склалася, автор зауважував, що “політична самостійність України, ... не лише від Польщі, але і “Великорусі”, засаднена тим, що не лише одній Польщі, але і “Великорусі” виставлена вона на жер, обі вони тягнуть з неї поживні для себе соки [20, с. 423]”. Таким чином, у розбудові української націоналістичної теорії з’явився польський фактор, який мав відігравати не меншу роль, ніж російський у боротьбі за самостійність. На думку Ю. Бачинського, такий стан справ буде не завжди і скінчиться він зі встановленням конституційного ладу в Росії. “Тоді рушиться і вона (Україна), ... мов грім залунає ... оклик пімсти і страшною відплати ... Тоді і кинеться вона на своїх “братів”-сусідів, тоді і виложить вона на стіл і своє право на життя: право на політичну самостійність [20, с. 423]”. Не вдаючись до детального аналізу і доведення обґрунтованості або хибності цих теоретичних викладок, зауважимо, що роботу Ю. Бачинський закінчує такими словами: “Україна – для себе! От і її клич. Вільна, велика, незалежна, політично самостійна Україна – одна, нероздільна від Сяну по Кавказ! – от її стяг [20, с. 424]”. Отже, як і в М. Міхновського, визначені територіальні межі майбутньої української держави, що мають простягатися від Карпат, де бере початок р. Сян, до Кавказьких гір, а шлях досягнення мети лежить через криваву боротьбу.

У 1926 р. побачила світ робота Д. Донцова “Націоналізм” (Львів: “Нове життя”, 1926), що відрізнялася від відомих течій українського націоналізму радикальними поглядами на рушійні сили, засоби боротьби за самостійність, форми державного управління, роль народних мас. Розглядаючи ідеологічні основи “чинного націоналізму” Д. Донцова, М. Сосновський зауважує, що ця робота викликала різні оцінки в суспільстві. Для тих, хто визнавав

“організований націоналізм”, вона була неприйнятна, оскільки пропагувала “вольовий націоналізм”. Соціалісти і комуністи вважали Д. Донцова фашистом. Праві кола українських націоналістів звинувачували його у плагіаті праць В. Липинського [815, с. 628].

Для поставленої у цій роботі мети, варто вияснити, що спільного й особливого мають ідеологічні засади Д. Донцова у порівнянні з попередниками, що спільного в засадах українського націоналізму різних відтінків, що могло б характеризувати його як специфічну ідеологію, яка протиставила себе воюючим коаліціям у роки Другої світової війни. Перш за все, це виразилося в оцінці стану українського соціуму. Д. Донцов вважав, що в українській нації “провансальський афект обмежувався примітивним відчуттям болю, або втіхи, ніколи не розширюючись до почуття протесту, агресії [291, с. 70]”. Звідси він робить висновок, що це є світогляд “націй-паріїв, націй-фелаків... це був світогляд нижчих рас, переможених”, і сліди цього він бачить в українському суспільстві. Причину такого явища Д. Донцов вбачав у занепаді волі, яка, на його думку, є першочергово “болячкою” українського націоналізму. Разом з тим, він констатував наявність здорових, національно свідомих сил. Першочерговим завданням українського націоналізму він вважав “зміцнювати волю нації до життя, до влади, до експансії [291, с. 71]”. На другому плані у Д. Донцова лежить стремління до боротьби, “свідомість її конечності”, бо без цього неможливе інтенсивне життя, неможливі героїчні вчинки, неможлива перемога жодної нової ідеї. Д. Донцов вважав, що підставами будь-якої революційної ідеї є три складових: перша – волюнтаризм, друга – войовничість, третя – романтика. Остання тісно пов’язана з догматизмом, що змушує бездумно підкорятися наказам, ставити загальне вище особистого, вірити в ідеал. Взагалі ідеї, на його думку, доступні масі в перекладі на короткі правила, формули, що викликають образи, певні легенди. Найпоширенішою з них є легенда “останнього бою”. Саме віра в неї має забезпечити остаточну перемогу.

Важливе місце відвів Д. Донцов расовій проблемі. Посилаючись на історичний досвід, він вважав, що панівними завжди були лише ті раси, які були озброєні фанатичними ідеями і волею до прогресивного поступу вперед. “Раси й ідеї, які хочуть грати роль в історії, мають гукати не до світової “справедливості”, лише до своєї волі і здібностей – пхнути історію наперед [291, с. 73]”. Як зазначав Ю.Вільчанський, у Д. Донцова найважливішою основою національної ідеології є воля нації до життя, влади, експансії [102, с. 14]. Питання панування нації ставиться Д. Донцовим не стільки в контексті панування над будь-ким, як у контексті панування над своєю територією: “Бо що є нація, коли не скупчення мільйонів воель докола образу спільного ідеалу? Ідеалу панування певної етнічної групи над територією, яку вона одержала в спадщині по батьках і яку хоче залишити своїм дітям [291, с. 74]”. Отже, це цілком відмінне від нацистського розуміння панівної раси. Зауважимо, що автор часто використовував синонімічне значення термінів ”раса” і “нація”. Наприклад, він стверджував: “Нація, що стремить до свободи й до відігнання своєї ролі в світі, мусить раз на завжди позбутися світогляду звироднілих рас і засвоїти... вольовий світ сильних народів-володарів, який уже зачинає прокидатися в Україні [291, с. 75]”.

Відповідаючи на питання, хто має впроваджувати ідею в життя, Д. Донцов протиставляє свою точку зору демократам, котрі вважали рушійною силою історичних процесів народ. Він відповідає: “Ніколи народ! Народ є для всякої ідеї ...чинник пасивний, той, що приймає. Чинником активним, тим, що несе ідею; тим, де ця ідея зроджується, є – активна, або ініціативна, меншість [291, с. 73]”. Ініціативна меншість повинна не тільки продукувати ідеї, роз’яснювати їх, а й впроваджувати. Способом впровадження ідей Д. Донцов бачив “творче насильство [291, с. 74]”. Суть чинного націоналізму він виражав стислою формулою: “органічність і віра в культурі, власновладність у державі, провідництво, ієрархія в громаді [291, с. 74]”.

Отже, “чинний” у даному контексті означає “дієвий”, спроможний до активних перетворень.

Більш розлого свої погляди на ідеологію націоналізму Д. Донцов виклав у праці “Дух нашої давнини”. Вже на самому початку книги він позиціонується як противник демократичних цінностей і класового підходу в конструюванні державного устрою. “Ідеї цієї книги – засадничо інакші від ідеї демократії, клясократії, або націократії... Їм протиставляю ідею гієрархізованої суспільности... Вся наша історія аж до половини 19. віку свідчить, що ідея гієрархічності, кастового укладу суспільности була незрушимим правилом нашого національного життя [290, с. 6, 104]”. Вже тут закладена ідея нерівності, оскільки передбачається існування різних станів. У силу цієї обставини Д. Донцов не намагався визначити місце і роль кожного прошарку населення у майбутній державі, його більше турбувало питання про керівну роль провідної верстви. “Базою творення цієї верстви є для мене не мітичний “демос”, не маса (демократія), ані та чи інша кляса (клясократія), ані партійно політична програма (націократична монопартія), лише каста “луччих людей”, як каста ... суворого добору й чистки, на засаді персональної моральної якости [290, с. 6-7]”. На жаль, відповіді на питання, хто буде визначати цю моральну якість, не знаходимо. Зате відомо, що каста “луччих людей” ототожнюється з аристократією. Каста протиставляється автором інтелігенції, яка переродилася і вже не здатна піднятися на боротьбу за вищі ідеали, бо вона позбулася твердого характеру провідництва [290, с. 7, 42, 51, 238]. І як першочергове завдання Д. Донцов бачив формування саме такої верстви в українському суспільстві. “Суть нашої проблеми, – писав він, – лежить у питанні формотворчої, будівничої, правлячої касты ... Без касты суспільність не існує [290, с. 16, 119]”. Ця каста повинна правити за допомогою “морального закону” й “батого” і не послабляти “віжки”. Каста повинна бути формотворчою, бо має виробляти ідеї і привносити їх масі, оскільки маса не є носієм ідей і неспроможна сама їх виробляти. Там, де правляча каста замість служби високим абстрактним ідеалам віддає перевагу

насолодам, вигодам і матеріальним благам, наступає розклад провідної верстви і, як наслідок, спустошення землі. Але це спустошення настає не через вину землі (географічне становище або наявність корисних копалин, що приваблюють завойовників), а через вину правлячої касты, через ледарство тих, хто живе на цій землі [290, с. 17, 43]. Отже, “батіг” у Д. Донцова уособлює не тільки владу пануючої верстви, але й її спроможність панувати за допомогою сили. Панування, в його розумінні, означає мати зверхність, нав’язувати підпорядкованим верствам населення ідеали панівної верстви, отже – диктувати. Звідси витікає, що майбутній державний устрій в Україні має бути тоталітарним, диктаторським.

Розлам українського суспільства на касты Д. Донцов виправдовував і посиленнями на Т.Шевченка, який ділив суспільство на правлячу “благородну” касту й підвладну – “гречкосіїв [290, с. 110]”.

Разом з тим, правляча верхівка не повинна забувати своєї історичної місії, свого покликання. На підтвердження своїх суджень автор наводить багато прикладів з української історії, згадує Ольгерда, Витовта, Вишневецького, а також цитує Еклезіаста: “Щастя тобі, земле, як твої царі шляхетного роду, а князі твої сідають їсти певного часу, щоб підкріпитися, а не переїстися”, і – “горе, тобі, земле, як князі твої їдять від самого ранку [290, с. 31]”. Він наголошував, що правляча каста повинна уособлювати в собі три головні чесноти – мудрість, шляхетність і мужність. На перше місце має ставити інтереси суспільства, а не власні.

Отже, Д. Донцов, розглядаючи український націоналізм, протиставляв його ідеології марксизму і його втіленню у більшовизмі [290, с. 35, 42], виступав за самостійну Україну, обстоював кастову структуру суспільства, пропагував расову теорію і зверхність сили у вирішенні національного питання. Ідеї Д. Донцова не можна вважати розробкою цілісної теорії. Це, швидше, артикуляція системи ціннісних орієнтацій, які автор хотів би бачити втіленими в теорії і практиці українського націоналізму.

На початку ХХ століття український націоналізм ще не оформився в єдину ідеологічну систему і переживав стадію теоретичних пошуків, філософського обґрунтування, про що свідчать різні концептуальні підходи – від ліберальних до радикальних. Разом з тим, у його ідеологічних засадах проглядаються і спільні риси. Перш за все, це – примат “самостійності України”. Спільним є також бачення територіальних меж держави, войовничість і опора на силу в завоюванні незалежності, протиставлення національного інтернаціональному, ідея свободи нації. Організаційне оформлення українського націоналізму відбулося у вигляді Української військової організації (УВО), пізніше – Організації українських націоналістів (ОУН), а в роки війни – Української головної визвольної ради (УГВР). Тільки простий перелік націоналістичних організацій різних відтінків дає уявлення про масовість руху, що чинив опір нацистській та більшовицькій тоталітарним системам у воєнний час. Антибільшовицький вектор у визвольній боротьбі націоналістів завжди вважався пріоритетним з огляду на те, що більша частина українських земель перебувала під владою СРСР. Разом з тим, відсутність державницького досвіду, традицій, усталених ідеологічних засад привели до розколу в стані націоналістів у найбільш відповідальний момент – напередодні радянсько-німецької війни, з допомогою якої вони сподівалися вибороти українську державність.

Досліджуючи походження термінів “нація”, “націоналізм”, Г. Касьянов стверджує, що націоналізм невідривний від таких категорій, як “сила”, “влада”. Він узаконює застосування сили для того, щоб утримати єдність нації для зовнішньої експансії, він пов’язаний з агресією [367, с. 12]. Додамо, що й українському націоналізму були притаманні елементи тоталітаризму, але, на наш погляд, вони були природним явищем і мали не стільки національну традицію, скільки сформувалися під тиском обставин і досвіду державного будівництва, як у Європі, так і в СРСР. У 20-х роках ХХ століття сформувалася тоталітарна система в Радянському Союзі, ще раніше вона утворилася в Італії, набував сили нацистський рух у Німеччині, що набув

виразних форм крайнього націоналізму. Всі вони робили ставку на силу, безкомпромісність, на пропаганду зверхності державних інтересів і досягали певних результатів. Цього не могли не бачити і не враховувати у розбудові теорії провідники українського націоналізму. Не останню роль зіграла і поразка української національної революції та падіння ЗУНР, що підірвало довіру до демократичних цінностей. Як зазначав І. Васюта “Витоки падіння державності в Західній Україні і втрати її національної незалежності коренилися не тільки у військовій перевазі Польщі та підтримці її державами Антанти й США, а й у нерішучості та непослідовності уряду Петрушевича-Голубовича [74, с. 31]”. Це також, до певної міри, привело до гальмування національно-визвольних змагань українського народу.

Отже, можна дійти висновку, що український націоналізм у своєму розвитку пройшов кілька стадій – від теоретичного осмислення у працях теоретиків до організаційного оформлення у вигляді ОУН, яка вступила у війну, маючи конкретну мету: відновлення української державності.

Впливовим чинником ідеологічної боротьби в Україні періоду Другої світової війни був польський націоналістичний рух, який спирався на варшавські домовленості С. Петлюри з польським урядом Ю. Пілсудського (квітень 1920 р.) і Ризький мирний договір 18 березня 1921 р. Спроби асиміляції українського соціуму в польській державі, як визнає польський історик Г. Дильонгова [277, с. 120], його ополячення за допомогою релігійних та освітніх установ зазнали невдачі. Натомість ОУН, що виникла 1929 р. продовжувала боротися за самостійність та соборність Української держави, використовуючи всі доступні засоби та вдаючись до терористичних актів. Це привело у 1932-1933 рр. до пацифікації (умиротворення) українських сіл польською поліцією і військом. Отже, в своїй основі польський націоналізм мав за мету усталення кордонів польської держави, яка включала б і етнічні українські землі. Зі вступом на західноукраїнські землі 17 вересня 1939 р. Червоної армії, а потім і вермахту 22 червня 1941 р., ідеологічна боротьба в регіоні спалахнула з новою силою.

Таким чином, в період Другої світової війни, яка за тривалістю часу переважно велась на території України, тут зіткнулися інтереси щонайменше чотирьох взаємно протилежних ідеологічних систем, кожна з яких спиралася на силу як вирішальний фактор досягнення мети. І нацистська і марксистська ідеології тяжіли до світового панування, не приховували своїх цілей. Український націоналізм, на відміну від них, ставив за мету відновлення державності в межах своєї етнічної території, яка була сферою інтересів СРСР, Німеччини та Польщі. Польський націоналізм спирався на ідею відновлення могутності великої Польщі і міжнародні угоди, що були результатом Першої світової війни і значно розширювали кордони держави за рахунок України та збільшували її економічні ресурси. В період збройного протистояння, коли ідеологічні концепції почали втілюватися у життя, це надавало боротьбі особливої непримиримості, жорстокості і свавілля, що було однією з особливостей ідеологічної боротьби в Україні. Іншою її особливістю було те, що поляки, як і українці, і більшовики, а за ними й німці вважали себе на своїй землі і всіляко захищали власні інтереси.

2.2. Інформаційно-пропагандистська підготовка агресії Німеччини проти Польщі та Радянського Союзу.

Війна, як засіб досягнення певної мети, ніколи не починається зненацька, їй завжди передує певний період підготовки, ідеологічного обґрунтування цілей і засобів їхнього досягнення. Не була винятком і Друга світова війна, до якої тривалий час готувалися Німеччина та її союзники. Основні ідеологічні засади майбутньої боротьби були викладені А. Гітлером ще до приходу до влади у книзі “Майн кампф”. Головним ворогом подальшого прогресивного розвитку Німеччини А. Гітлер вважав марксистську ідеологію та її втілення у більшовизмі. “Марксизм, – писав він у своїй книзі, – є не що інше, як політика євреїв, яка полягає в тому, щоб домогтися систематичного знищення ролі особистості у всіх галузях людського життя і замінити її роллю “більшості” [143, с. 448]”. Отже,

ототожнення марксизму з більшовизмом має ще один, яскраво виражений, відтінок – ототожнення з сіонізмом, який, на думку А. Гітлера, повинен бути знищений. “Але зламати євреїв, – міркував він далі, – ми можемо тільки в тому випадку, якщо самі виявимо таку ж нетерпимість, якщо виявимо ще більш сильну волю і будемо з тим же фанатизмом захищати інший світогляд [143, с. 455]”. Таким чином, мова йшла про необхідність знищення марксистської ідеології як світогляду і протиставлення йому іншого. “Цілісний світогляд ніколи не погодиться розділяти свій вплив з іншим світоглядом... Ось чому він бачить своє завдання в тому, щоб повністю зруйнувати весь хід ідей противника, підірвати його всіма засобами, боротися до кінця, доки дорога не буде розчищена [143, с. 456]”. Втілення своїх ідеологічних поглядів А.Гітлер вбачав у партійній програмі, “що витікає з цілісного світогляду. Така програма – оголошення війни всьому існуючому старому порядку зі всіма його існуючими установами, оголошення війни іншому світогляду [143, с. 457]”. Прийшовши до влади на чолі НСДАП в 1933 р., А. Гітлер втілював свої головні ідеї в ідеологічному переоблаштуванні Німеччини та її підготовці до війни. Однією з найголовніших з ідей є здатність і готовність власного народу вести війну. Усвідомлення необхідності війни як єдиного можливого шляху вирішення нагальних проблем повинно стати всеохоплюючою ідеєю суспільства. На вирішення цього завдання – ідеологічну обробку населення і спрямовувалася перебудова всіх державних і громадських структур Німеччини. Вже в березні 1933 р. було утворено Імперське міністерство пропаганди і народної освіти. Йому підпорядковувалися всі засоби масової інформації: преса, радіо, театр, кіно, література. Центральний апарат міністерства складався з 12 відділів, куди входили 20 секторів, що відповідали за певний напрям роботи. Крім того, не входили до складу міністерства, але були йому підконтрольними Імперська палата культури, Управління Лейпцізької ярмарки, Німецька бібліотека, Німецький інститут міжнародних відносин, Імперське об’єднання німецької преси та ін. [1063, с. 201-202]. Очолюване Й. Геббельсом

міністерство завжди було на вістрі політичних подій, які часто відбувалися за його сценарієм, як, наприклад, підпал рейхстагу 27 лютого 1933 р., а слідом за ним розгнuzдана антикомуністична істерія, що прокотилася Німеччиною [759, с. 131-134]. З ініціативи Й. Геббельса в державі проводилися широкомасштабні акції залякування іншомислячих. Так, 10 травня 1933 р. у центрі Берліна була проведена акція спалення книг. У вогонь потрапили твори не тільки німецьких класиків, а й зарубіжних авторів [1063, с. 260]. На міністерство покладалося й найважливіше завдання – виховання молоді. Не залишалася поза увагою нацистів Німеччини й церква як потужний важіль впливу на формування настроїв віруючої частини населення. У липні 1935 р. було започатковане Імперське міністерство у справах церкви. Його метою вважалося поширення нацизму серед віруючих шляхом нацифікації церковних обрядів, поширення антисемітизму в релігійному середовищі, а також ідеологічний контроль з боку держави за настроями і діяльністю релігійних функціонерів [1063, с. 201, 351-352].

Важливим засобом нацистської пропаганди став кінематограф, також підконтрольний Імперському міністерству пропаганди і народної освіти. Членство в нацистській партії було обов'язковим для всіх без винятку працівників галузі. В 1937 р. кінематограф був повністю націоналізованим і перетворився на слухняний "інструмент" впливу на культурне життя громадян у Німеччині та поза її межами. Й. Геббельс і його відомство приділяли кінематографу надзвичайну увагу. Достатньо сказати, що за 1933-1945 рр. німецька кінематографія виготовила 1363 фільми, що перевершувало обсяги виробництва США і Радянського Союзу [1063, с. 22].

Не меншу роль в ідеологічній обробці власного населення відігравало радіо. Навесні 1933 р. А. Гітлер вивів радіомовлення з підпорядкування Головного поштового управління і передав його міністерству пропаганди. Фактично з цього часу і до кінця війни радіо слугувало рупором нацистської пропаганди [1063, с. 337]. Саме через радіо німецький пересічний громадянин міг почути останні новини з дипломатичних і воєнних фронтів,

котрі завжди носили оптимістичний характер і були просякнуті нацистською пропагандою.

Одне з провідних місць у німецькому апараті ідеологічної обробки населення належало пресі. Серед численних видань газет і журналів вирізнялися офіційні “Фолькішер беобахтер” і особиста газета Й. Геббельса “Ангріф” [1063, с. 331]. Саме вони задавали тон величезній масі видань.

Підконтрольними відомству Й. Геббельса й спецслужбам були театр і образотворче мистецтво. Вони мали дотримуватися лише патріотичних жанрів, пропагувати німецьку культуру, нацистську ідеологію. В іншому разі носії опозиційних поглядів ризикували потрапити під прес нацистського репресивного апарату. Пильно стежила за працівниками мистецтва і літератури група 111.Ц на чолі з оберштурмбанфюрером СС доктором Шпенглером і рефератами 111.Ц.111 і 111.Ц.1V, очолюваними доктором Роснером і фон Кальпінським 111-го управління (СД). До компетенції IV управління Імперської безпеки (гестапо), один із 4-х рефератів якого очолював оберштурмбанфюрер СС А. Ейхман, належало переслідування церковної опозиції [1043, с. 10-11].

Процес підпорядкування державній нацистській ідеології у передвоєнні роки супроводжувався расовими чистками, експропріаціями, репресіями. Так, за безцінь був “викуплений” державою видавничий дім єврея Ульштейна, вигнані з театру талановиті митці М. Рейнхардт, Б. Брехт, Е. Толлер [1063, с. 331, 338].

Загальну картину тоталітарного державного контролю над всіма сферами людського життя доповнювала система державних свят з метою пропаганди націонал-соціалістичних ідей. Так, стало святом 30 січня – день приходу до влади НСДАП на чолі з А. Гітлером, 24 лютого – день заснування НСДАП, 16 березня – “День пам’яті героїв” – на честь загиблих у Першій світовій війні, 20 квітня – день народження А. Гітлера, 9 листопада – річниця “пивного путчу” 1923 р. Намагаючись підкреслити свою єдність із

робітничим класом, який становив значний сегмент соціальної бази НСДАП, нацисти оголосили святом 1 Травня – національний день праці [1063, с. 300].

Таким чином, у другій половині 30-х років минулого століття нацистам вдалося встановити у Німеччині тоталітарний режим із диктатурою НСДАП, що повністю відповідало завданням партійної програми, до виконання якої А. Гітлер приступив одразу після приходу до влади. Так, починаючи з 1933 р., одним із найважливіших практичних завдань нацизму вважалося знищення марксистської ідеології, тому нападки на комуністів стали частиною повсякденної офіційної політики. Матеріали антирадянського спрямування під керівництвом Й.Геббельса завчасно готувалися для публікації у додатках до газет, відзначає німецький дослідник К. Рісс [759, с. 229]. Це було цілком логічним кроком в ідеологічній боротьбі і на шляху “завоювання додаткових територій для виробництва продуктів харчування і розселення німецького населення [1063, с. 297]”. “Ми будемо неухильно прагнути до своїх власних цілей в зовнішній політиці, а саме до того, щоб наш німецький народ отримав на цій землі території, котрі йому личать [143, с. 662]”, – писав А. Гітлер у книзі “Моя боротьба”. Відверті анексіоністські плани з неприхованим цинізмом проголошувалися нацистами на всіх рівнях і становили відкриту загрозу сусіднім народам. Саме завоювання життєвого простору за рахунок інших держав стало наріжним каменем нацистської ідеологічної доктрини. “Вирішення проблем, що стоять перед нами, – писав фюрер, – ми бачимо тільки і виключно в завоюванні нових земель, котрі ми могли б заселити німцями. При цьому нам потрібні такі землі, які безпосередньо прилягають до корінних земель нашої батьківщини [143, с. 664]”.

Готуючись до майбутньої напруженої боротьби, А. Гітлер добре усвідомлював її масштаби і необхідність відбудови армії. Ще у вересні 1936 р. в Німеччині було затверджено “чотирирічний” план, який передбачав протягом 1936-1940 рр. різке збільшення випуску озброєнь, боєприпасів і бойової техніки, перетворення німецької армії на наймогутнішу в Європі.

Цей план означав мілітаризацію німецької економіки і переведення її на військові рейки. В той же час це була довготривала ідеологічна акція, завдання якої полягало в підготовці свідомості громадян до неминучої війни, про яку А. Гітлер мріяв багато років. “Коли ми говоримо про завоювання нових земель в Європі, – писав він, – ми, звичайно, можемо мати на увазі в першу чергу тільки Росію і ті окраїнні держави, котрі їй підкорені [143, с. 665]”. Обґрунтовувався й вибір жертви. Стверджувалося, що протягом століть Росія жила за рахунок саме німецького ядра, що становило основу вищих щаблів суспільства, але воно було повністю знищене і його місце посіли євреї, яких потрібно також знищити. А. Гітлер стверджував, що “ця гігантська східна держава приречена на загибель... і до цього вже визріли всі передумови. Кінець єврейського панування в Росії буде також кінцем Росії як держави [143, с. 665]”. Така відвертість не залишала жодних сумнівів щодо зовнішньополітичного курсу нацистської Німеччини. Наведені висловлювання з книги “Моя боротьба”, були ланкою у расовій теорії світового панування, що була відома майже кожному німцеві. Зауважимо, що ця книга А. Гітлера, написана у 1924-1927 рр., стала ефективним засобом розповсюдження нацистської ідеології. Вже у 1933 року в Німеччині було продано 5,5 млн. її примірників [1063, с. 270].

Тим часом, події, що розгорталися в кінці 1938 – на початку 1939 року, свідчили про поступове і неухильне сповзання світу у прірву Другої світової війни. Мирне розчленування Чехословаччини у вересні 1938 р. за допомогою Англії і Франції на Мюнхенській конференції дало можливість А. Гітлеру досить вірно спрогнозувати поведінку цих держав у майбутньому і продовжити свою агресивну політику. Зовні безхмарні відносини Німеччини з Польщею були затьмарені в жовтні 1938 р. виїздом з Польщі великої кількості німецькомовного населення. У відповідь Німеччина вислала 15000 польських євреїв, до того ж порушувала болюче для Польщі питання статусу Данцига [303, с. 204]. Це цілком відповідало п. 4 програми НСДАП, де говорилося про те, що євреї не можуть бути громадянами Німеччини [1063, с.

297]. На початку січня 1939 р. А. Гітлер запросив у Берхтесгаден міністра закордонних справ Польщі полковника Ю. Бека, де мав із ним дружню розмову, під час якої наголошував на спільній для обох країн ворожості до Радянського Союзу. Канцлер знову порушив проблему Данцига і коридору до нього, який пролягав би по території Польщі, але мав би екстериторіальний статус, що відповідало б інтересам обох країн. Полковник Ю. Бек не дав позитивної відповіді [303, с. 204-205]. І все ж, берлінські політики не втрачали надії переломити хід подій на свою користь. Наступним кроком став візит міністра закордонних справ Німеччини І. Ріббентропа до Польщі наприкінці січня 1939 р. Як вважає Ж. Дюрозель, метою цього візиту була спроба залучити Польщу до антирадянської співпраці з “більш-менш чітко сформульованою метою захопити Україну [303, с. 205]”. Але й на цей раз ввічлива відмова Польщі не дала А. Гітлеру можливості ні на крок просунути вперед у вирішенні зовнішньополітичних завдань. Незважаючи на підкреслено дружні заяви Гітлера щодо Польщі, 30 січня і 2 березня 1939 р., позитивних зрушень з боку останньої не відбулося. Внаслідок цього 28 березня 1939 р. Німеччина денонсувала пакт про ненапад з Польщею [599, с. 1024]. У той же день Ю. Бек заявив, що швидше воюватиме, ніж допустить зміну статусу Данцига [303, с. 205]. Таким чином, німецько-польські стосунки зайшли у глухий кут. Востаннє польський міністр закордонних справ зробив спробу врегулювати стосунки з Німеччиною у своїй промові 6 травня 1939 р. Але пропагандистське відомство Й. Геббельса не опублікувало жодного слова з цього приводу. Польська ініціатива повисла у повітрі. Натомість наступного дня німецьке радіо повідомило своїх слухачів про те, що в Польщі піднялася хвиля злочинів проти німецьких громадян [759, с. 226]. Таким чином, ідеологічна підготовка до вторгнення в Польщу посилювалася.

На відміну від польських політиків керівництво Радянського Союзу демонструвало терпимість до нацистського режиму Німеччини. Так, у промові Й. Сталіна на XVIII з'їзді ВКП(б) 10 березня 1939 р. не було

помітних нападів на зовнішню політику Німеччини [303, с. 213-214]. Очевидно, небажання Й. Сталіна загострювати увагу на агресивній політиці А. Гітлера мало стати певним сигналом дипломатичним колам обох країн до зближення позицій. Привертає до себе увагу ще один факт. 26 лютого 1939 р. у Большому театрі в Москві відбулося урочисте відкриття оновленої російської опери М. Глінки під назвою “Іван Сусанін” (стара назва “Життя за царя”) [599, с. 1025]. Цей патріотичний твір розповідає про події XVII століття, коли російський селянин завів у непрохідні хащі загін польських окупантів, які загинули, стративши героя. Можливо, це – випадковість, але дуже красномовна і до того ж вона збігалася в часі з погіршенням німецько-польських відносин. Крім того, слід брати до уваги, що у СРСР, як і в Німеччині, культурне життя перебувало під контролем спецслужб, і подібна акція не могла відбутися несанкціоновано, а якщо так, то вона обов’язково несла певне ідеологічне навантаження.

17 квітня 1939 р. радянський посол у Німеччині А. Меркалов під час зустрічі з німецьким держсекретарем Е. Вайцзекером заявив, що СРСР не скористався з непорозумінь Німеччини з західними демократіями і що немає жодних причин для того, щоб радянсько-німецькі відносини не поліпшувалися [303, с. 214]. Цей досить прозорий натяк мав дати зрозуміти Гітлерові, що двері на шляху радянсько-німецького зближення залишаються відчиненими. Як зазначає Ж. Дюрозель, 3 травня М. Литвинов несподівано був замінений на посту народного комісара закордонних справ. Новим наркомом став В. Молотов, що розцінювалося в дипломатичних колах як можлива зміна зовнішньополітичного курсу СРСР [303, с. 211]. Вже 20 травня 1939 р. німецький посол у СРСР Ф. Шуленбург був прийнятий В. Молотовим і мав з ним розмову про розвиток радянсько-німецьких економічних взаємин. Під час цієї зустрічі В. Молотов сказав, що для відновлення економічних переговорів необхідно, насамперед, надати їм політичну основу [303, с. 214]. Виразними з цього приводу є спогади І. Ріббентропа. “Шукати компромісу з Росією, – писав він, – було моєю

таємною ідеєю: я відстоював її перед фюрером тому, що... хотів... забезпечити для Німеччини російський нейтралітет на випадок німецько-польського конфлікту [658, с. 13]". А те, що такий конфлікт визрівав, було очевидним. Вже через кілька днів після денонсації німецько-польського договору про ненапад начальник штабу Верховного головнокомандування В. Кейтель віддав наказ, за яким війська вермахту мали бути готовими напасти на Польщу до 1 вересня 1939 р. [303, с. 207]. Отже, наступною жертвою гітлерівського плану завоювання життєвого простору повинна була стати Польща. І хоча А. Гітлер у своїх ідеологічних обґрунтуваннях майбутніх завоювань ніколи не акцентував увагу на поляках, вони, вочевидь, повинні були розділити долю всіх слов'янських народів – бути знищеними і, як виявилось, у першу чергу.

Паралельно з англо-французькими Радянський Союз вів переговори з Німеччиною, метою яких мав стати договір про ненапад. Обидві сторони прагнули його однаковою мірою. Хоча дехто з дослідників вважає, що ініціатива радянсько-німецького зближення виходила саме від СРСР [303, с. 214]. Підсилює таку думку і лист А. Гітлера до Й. Сталіна, датований 21 серпня 1939 р. Гітлер писав, що текст додаткового протоколу, бажаний урядом СРСР, на його переконання, може бути узгоджений у найкоротший термін, якщо відповідальному державному діячеві буде надана можливість вести про це переговори в Москві особисто [658, с. 98]. Й. Сталіна підштовхувало до підписання додаткового таємного протоколу усвідомлення того, що напад Німеччини на Польщу неминуче призведе до встановлення спільного радянсько-німецького кордону і дасть А. Гітлеру зручний плацдарм для нападу на СРСР. Тому відсунути лінію кордону якомога далі на Захід було непохитним бажанням Й. Сталіна. Крім того, у протоколі мова йшла про західноукраїнські землі, що мали відійти до сфери інтересів СРСР, а це могло дати Й. Сталіну вагомі пропагандистські дивіденди у майбутньому.

23 серпня 1939 р. був підписаний радянсько-німецький пакт про ненапад і таємний протокол. Це вносило значні корективи в стратегію формування офіційної пропаганди обох країн. Кажуть, що Й. Геббельс, дізнавшись про пакт, із гнівом вигукнув: “Ми не для того працювали 6 років, щоб на сьомому році втрати все [759, с. 228]”. Звичайно, він мав на увазі широкомасштабну антикомуністичну кампанію, розгорнуту в засобах масової інформації. Тепер обставини вимагали пояснити такі метаморфози зовнішньої політики. Але якщо антирадянська теза вимагала суттєвої корекції, то польський вектор ідеологічної обробки суспільства отримав додатковий поштовх. На шпальтах німецьких газет з’явилися повідомлення і вигадки про те, що на вулицях Данцига поляки пристають до німецьких жінок, що поляки каструють німців [599, с. 1028; 853, с. 26]. Звичайними стали заголовки статей на кшталт “Убитий офіцер СС!” “Застрілені двоє штурмовиків!”, “Побита ні в чому не винна сім’я!”, “Вся Польща у военній лихоманці!”, “Хаос в Верхній Сілезії!”. Це мало створити враження на пересічного німця і формувати у його свідомості образ поляка-ворога, який ось-ось кинеться на миролюбну Німеччину. Хоча ще за день до підписання пакту на секретній нараді вищого генералітету вермахту в Оберзальцбурзі 22 серпня А. Гітлер заявляв, що через декілька тижнів він протягне руку Й. Сталіну на спільному німецько-російському кордоні і разом з ним розпочне поділ світу [658, с. 98-104].

У зв’язку з новими геополітичними завданнями відбувалися зміни і на всьому пропагандистському фронті. Так, 25 серпня 1939 р. у Мюнхені мала відбутися лекція на тему: “Обвинувачується Москва – Комінтернівський план світової диктатури”. Звичайно, у контексті подій, що відбулися днями, вона виглядала не актуальною і навіть шкідливою, тому в останню мить лекцію замінили концертом російської музики [759, с. 229], що якнайбільше відповідало обставинам.

У той же час радянська сторона зняла будь-яку критику Німеччини у засобах масової інформації, а дипломатичний корпус впевнено проводив пронімецьку лінію. Ще 19 серпня 1939 р. у Берліні була підписана

радянсько-німецька кредитна угода на суму 200 млн. німецьких марок, за якою СРСР міг купувати у Німеччини промислові товари, військові матеріали. В свою чергу, Радянський Союз мав постачати Німеччині товари на 180 млн. марок [692, с. 231]. Економічна співпраця двох держав, крім суто прагматичних цілей, мала ще й пропагандистську мету. І А. Гітлер, і Й. Сталін таким чином намагалися запевнити один одного в миролюбних і перспективних планах співробітництва своїх країн. Й. Сталін квапився з підписанням економічних угод, пакту про ненапад і таємного протоколу, оскільки розумів, що в умовах загострення політичної кризи Німеччина обов'язково розпочне війну проти Польщі, і перешкодити цьому він не в змозі. Отже, єдиний шанс зупинити А. Гітлера якомога далі на заході і відсунути в часі війну з Німеччиною (а в тому, що вона буде, Й.Сталін не сумнівався) вбачався в тому, щоб поставити перед канцлером низку дипломатичних пересторог. Поквапливість А. Гітлера, очевидно, пояснюється вибором часу для реалізації свого плану завоювання “життєвого простору”. До 1939 р. провідні капіталістичні держави поступово, але впевнено, почали виходити зі світової економічної кризи, тому А. Гітлер поспішав із розв'язанням війни. 25 вересня 1939 р. А. Розенберг записав у своєму щоденнику: “Через п'ять років Польща удосконалилась би, змінилась би і так легко захопленою не опинилась би [658, с. 45]”.

Приводом до початку війни й ідеологічним виправданням її в очах світової спільноти стала провокація, вчинена самими німцями. Наприкінці серпня 1939 р. була проведена операція “Konserwen” (“Консерви”). Загін із в'язнів, переодягнених у польську військову форму, під командуванням штурмбанфюрера СС А. Науйокса напав на німецьку радіостанцію у прикордонному місті Глейвіц. Захопивши її, під звуки пістолетних пострілів зловмисники стали транслювати в ефір виступ польського хору. Коли в'язні покинули радіостанцію, їх розстріляли у дворі й залишили трупи. Вже вранці того ж дня цей факт розтлумачувався німецькими засобами масової інформації як неспровокований напад польської сторони на Німеччину [599,

с. 1028-1029]. 1 вересня 1939 р. Німеччина напала на Польщу. Так розпочалася Друга світова війна, в якій А. Гітлер волів встановити світове панування.

Тасмним додатковим протоколом від 23 серпня 1939 р., який Радянський Союз і Німеччина підписали одночасно з пактом про ненапад, передбачався розподіл Польщі між цими державами по лінії річок Вісла, Сян, Нарев [435, с. 304-305]. Але якщо війська Вермахту впевнено просувалися вглиб польської території, то СРСР не поспішав зайняти обумовлені протоколом землі. Неквапливість Й. Сталіна, очевидно, пояснювалася кількома факторами, серед яких не останню роль відігравали й ідеологічні. По-перше, одночасне вторгнення накладало б на СРСР пляму такого ж агресора, як і Німеччина, і завдало б шкоди іміджу держави. По-друге, Й. Сталін вичікував, якою буде реакція Англії і Франції, котрі виступали гарантами польської безпеки. Лише переконавшись у їх небажанні воювати, він міг рушити на Захід. По-третє, частина радянських військ була зв'язана боями з японцями у Монголії і Й. Сталін очікував завершення цієї кампанії. По-четверте, він хотів надати місії радянських військ у Польщі більш пристойного вигляду. Ще 27 серпня 1939 р. в інтерв'ю газеті “Известия” нарком оборони СРСР К. Ворошилов запевняв про готовність надати Польщі допомогу в разі війни [450, с. 35]. Але, як показали події, це був лише дипломатичний трюк, який мав на меті лише приховати справжні плани Й.Сталіна. Вранці 17 вересня польському послу в Москві В. Гжибовському була вручена нота. В ній говорилося про те, що польський уряд розпався, а Польща перестала існувати як держава і перетворилася на зручне поле, де можуть статися будь-які несподіванки, що може становити загрозу для СРСР. Крім того, Радянський Союз не може спокійно спостерігати за тим, що загроза нависла над єдинокровними народами – українцями й білорусами. Тому радянський уряд віддав наказ військам перейти кордон і взяти під свій захист життя і майно населення Західної України і Західної Білорусії [435, с. 304-305]. Таким чином, Й. Сталіну вдалося формально “зберегти обличчя” в очах світової

спільноти і навіть одягти маску захисника постраждалих. Вибір часу для дій не в останню чергу був пов'язаний із фальшивим німецьким комюніке від 15 вересня 1939 р., де говорилося про те, що Варшава впала [599, с. 1032].

Ще не встигли замовкнути гармати, як представники Радянського Союзу і Німеччини, провівши спільний воєнний парад у Бресті, 28 вересня 1939 р. знову сіли за стіл переговорів. На порядку денному – підписання договору “Про дружбу і кордони” та низка протоколів до нього. Привертає до себе увагу таємний протокол від 28 вересня 1939 р., в якому було сказано, що “обидві сторони не будуть допускати на своїх територіях ніякої польської агітації... Вони будуть придушувати на своїх територіях всі джерела подібної агітації [435, с. 309-310]”. Цей протокол, очевидно, мав стати відповіддю на п. 2 таємного протоколу від 23 серпня 1939 р., де було сказано, що питання, чи буде взаємно бажаним збереження незалежної Польської держави, може бути остаточно вирішене тільки протягом подальшого політичного розвитку [435, с. 305]. Таким чином, була поставлена остання крапка над “і” у питанні існування Польщі як держави. Ні А. Гітлер, ні Й. Сталін не були в цьому зацікавленими. Проте загарбання і “розчленування” Польщі ще не було завершенням радянсько-німецького зближення. Це свідчило про те, що сторони ще не досягли поставленої перед собою мети. Виступаючи на V сесії Верховної Ради СРСР, В. Молотов заявив, що “не тільки безглуздо, а й злочинно вести таку війну, як війна за знищення гітлеризму, котра прикривається фальшивим прапором боротьби за “демократію [731]”. Цей реверанс А. Гітлеру зайвий раз мав підкреслити прихильність СРСР до німецької зовнішньої політики й заохотити А. Гітлера до подальшої співпраці. Наприкінці 1939 – на початку 1940 р. між СРСР і Німеччиною відбувався жвавий обмін делегаціями, які вивчали можливості подальшого розгортання співробітництва двох держав в економічній сфері і можливих змін у таємному додатковому протоколі від 28 вересня 1939 р. Обмін думками привів до підписання 10 січня 1940 р. нової редакції таємного протоколу, за яким Німеччина відмовлялася від своїх претензій на частину

Литви на користь Радянського Союзу, котрий мав сплатити відповідну компенсацію грішми та сировиною [435, с. 310-311]. Економічний блок консультацій мав своїм завершенням підписання в лютому 1940 р. важливої угоди, розрахованої на 27 місяців. Німеччина мала постачати в СРСР листову броню, турбіни, різноманітну техніку, отримуючи сировину й матеріали на суму 500 млн. марок: бавовну, зерно, нафту, фосфати, залізню й хромову руду тощо [692, с. 245]. Ці поставки давали можливість Німеччині завчасно утворити необхідні запаси перед відкриттям нового театру бойових дій у Європі, що було б неможливо зробити в умовах блокади з боку Англії і Франції, котрі ще з 3 вересня 1939 р. перебували у стані війни з Німеччиною. І все ж, незважаючи на всі заяви, договори і таємні протоколи, стосунки СРСР з Німеччиною були політичною грою двох диктаторів, кожен з яких розумів, що зіткнення неминуче, і намагався набути якомога вагоміших політичних дивідендів. Красномовно про це писав міністр освіти і пропаганди III Райху доктор Й. Геббельс у своєму щоденнику 9 серпня 1940 р.: “Адже більшовизм – це світовий ворог № 1. Рано чи пізно ми зіткнемося з ним також. І фюрер вважає так [658, с. 243]”. Записи у щоденнику міністра доводять, що з жовтня 1939 р. до травня 1941 р. він пильно стежив за всіма подіями, що стосувалися СРСР, особливо з пропагандистської точки зору. Цим питанням (за підрахунками автора) присвячено 89 сюжетів у щоденнику Й. Геббельса [658, с. 185-273]. Як вважає французький дослідник Ф. Фюре, питання про напад на СРСР в 1941 р. було майже вирішене вже влітку 1940 р., оскільки над цим планом уже працював німецький генеральний штаб, а затвердили план “Барбаросса” 18 грудня 1940 р. лише формально [887, с. 531]. Зауважимо, що війна проти СРСР була головною метою А. Гітлера і цю ідею він ніколи не полишав – ні в часи відкритого ідеологічного протистояння, ні в часи зближення і союзництва з СРСР в 1939-1940 рр. Ідеологічна підготовка до вторгнення тривала постійно і з широким залученням усіх можливих пропагандистських заходів, які, в залежності від обставин, використовувалися більшою чи меншою мірою. Так, важливою

ланкою ідеологічної підготовки до війни проти СРСР вважалося використання націоналістичних елементів різного спрямування з числа емігрантських кіл. Особливу активність у передвоєнні роки проявляла українська діаспора, що гуртувалася навколо своїх політичних осередків (ОУН, гетьманців та ін.) у Польщі, Чехословаччині, Франції і в самій Німеччині. Серед них одним із найбільших за чисельністю було “Українське національне об’єднання” (УНО) під керівництвом Т. Омельченка, що нараховувало в 1940 р. до 3 тис. осіб і мало 40 філій і осередків [450, с. 48]. У Польщі діяв уряд УНР в екзилі на чолі з А. Лівіцьким і утворений після окупації держави Український Центральний Комітет (УЦК) під орудою В. Кубійовича. У Німеччині ж осіли українські монархісти, які гуртувалися навколо колишнього гетьмана П. Скоропадського. Включилася в активну боротьбу за першість і Організація українських націоналістів (ОУН) під проводом Є. Коновальця, а після його вбивства, – А. Мельника та її радикальне крило, очолюване С. Бандерою. Незважаючи на певні ідеологічні розбіжності, всі ці організації мали спільну стратегічну мету – відновлення української державності. Усвідомлення того, що в рамках СРСР і тотальної більшовицької диктатури досягти мети власними силами неможливо, штовхало їх на пошук вірогідних союзників.

Найбільш агресивною і непримиренною до більшовизму й СРСР у 30-ті роки минулого століття була нацистська Німеччина. Тому не дивно, що саме її вважали природним союзником у боротьбі за державність українські націоналістичні кола. Разом з тим, активність української політичної еміграції не могла залишатися поза увагою німецьких спецслужб і уряду, які в українських націоналістах вбачали ще один антирадянський чинник. Отже, українське питання, з огляду на нацистську проблему завоювання “життєвого простору” мало виступати на перший план у політиці Німеччини. Як зазначає М. Ясяк, німецька влада надавала підтримку українським самостійницьким організаціям усіх спрямувань [1073, с. 187]. Щоправда, ця підтримка була неоднаковою. Так, УВО отримувала від німецького уряду по 9 тис. марок

щомісячно, а ОУН до 1941 р. – по 2,5 млн. марок на рік від абверу і міністерства закордонних справ [782, с. 424]. Очевидно, така політика була орієнтована на посилення боротьби в лавах самих націоналістів, що мало забезпечити їхнє використання в інтересах Райху і підмінити, в майбутньому, боротьбу за українську державність боротьбою за прихильність Німеччини до українства. Це стало очевидним одразу ж після окупації Польщі та утворення Генерального губернаторства, в якому німці не визнавали права українців на політичне представництво. Окупанти самостійно розробили проект організаційної територіальної мережі Українського центрального комітету (УЦК), який мав стати лише інституцією соціальної опіки [1073, с. 189]. З огляду на це, не можна погодитися з думкою, на яку посиляється А. Ліпкан про те, що “готуючи напад на СРСР, гітлерівці спочатку планували використати націоналістів в своїх політичних цілях ... останні, повіривши запевненням з боку німецьких урядових чиновників, що Німеччина сприятиме відродженню Української соборної держави, погодилися піти на співпрацю [506, с. 48]”. Звідси випливає, що ініціатором співпраці з націоналістами виступала Німеччина, що суперечить історичній правді. Зауважимо, що українські націоналістичні лідери спиралися не на чітко визначену позицію Німеччини щодо України, а, скоріше, на її невизначеність і намагалися схилити на свій бік нацистських керманічів, чия позиція могла змінюватись залежно від обставин. Так, найбільшим прихильником утворення української держави деякі дослідники вважають нацистського партійного ідеолога А. Розенберга [520, с. 115; 784, с. 52]. Дійсно, у своїх меморандумах він вносив такі пропозиції, але не більше того. Такі припущення робили й представники інших держав. На цей факт звертав увагу Г. Удовенко, колишній міністр закордонних справ України: “Англійський прем’єр-міністр Д. Чемберлен під час переговорів зі своїм французьким колегою Е. Даладьє у Парижі 24 листопада 1938 р. висловлював сподівання відносно того, що... у німецького уряду може бути думка про те, щоб почати розчленування Росії шляхом підтримки агітації за незалежну

Україну [866, с. 9]”. В. Гриневич, Л. Гриневич, Б. Якимович вважають, що напередодні радянсько-німецької війни існували три лінії німецької східної політики: “а) ставка Розенберга на розчленування Російської імперії і створення напівсуверенних держав із забезпеченням впливів Німеччини на політику й економіку цих країн; б) ставка деяких кіл вермахту на “єдину й неподільну Росію” як майбутнього союзника Німеччини; в) ставка Гітлера і його найближчих співробітників (Борман, Герінг, Гімлер) на перетворення здобутих на Сході територій у німецькі колонії”. Звичайно, перемогла ця третя “лінія” [165, с. 506]. Такої ж думки дотримується і В. Дзьобак [276, с. 62-63].

Сьогодні це вже добре відомі речі, але в 1940 р., під час підготовки до війни, вони не були очевидними. Взагалі, підготовка Німеччини до нападу на СРСР відбувалася обережно, без галасу пропаганди, гучних заяв, погроз. Про неї можна було говорити, хіба що спостерігаючи за зовнішньополітичними подіями й активністю у них Німеччини.

Зазіхання Радянського Союзу в червні 1940 р. на Буковину, що за таємним протоколом не входила до зони впливу СРСР, викликало протест Німеччини і змусило Москву обмежити свої апетити лише Північною Буковиною. На це А. Гітлер негайно відреагував, надіславши до Румунії свою військову місії як провісника більш повної воєнної присутності. А 10 вересня 1940 р. уряд СРСР був повідомлений, що Німеччина й Італія виступають гарантами недоторканності румунського кордону [303, с. 245]. Намагання Сталіна задобрити Берлін збільшенням поставок за економічними угодами були помічені, Німеччина також збільшила постачання, але бажаних наслідків це не дало. 27 липня 1940 р. Геббельс записав у своєму щоденнику: “Росіяни постачають нам навіть більше, ніж ми хочемо мати. Й. Сталін не жаліє зусиль, щоб подобатися нам [658, с. 241-242]”. Разом з тим, геббельсівська пропаганда заборонила будь-які позитивні відгуки преси і прояви настроїв населення по відношенню до Радянського Союзу і його

політики [107, с. 73]. Це свідчить про цілеспрямоване погіршення стосунків між державами і зростання напруги у міжнародних відносинах.

Наприкінці серпня – на початку вересня 1940 р. Німеччина взяла активну участь у вирішенні болгаро-угорських суперечок через румунські землі і засвідчила таким чином свої претензії на провідну роль у вирішенні європейських питань. Наприкінці вересня Італія, Японія і Німеччина підписали тристоронній пакт про союз на випадок, якщо на одну з них нападе інша держава. В документі існувала спеціальна стаття, в якій наголошувалося, що цей договір не позначиться на стосунках з СРСР [303, с. 299]. У жовтні того ж року А. Гітлер запропонував Й. Сталіну приєднатися до тристороннього пакту і підписати декілька протоколів, сутність яких зводилася до обмеження інтересів СРСР в Європі. Натомість пропонувалися сфери впливу на півдні. З цією метою 12 листопада 1940 р. у Берлін була надіслана радянська делегація на чолі з В. Молотовим. У процесі переговорів останній зажадав пояснень А.Гітлера відносно передислокації військ, особливо у Фінляндію. На це фюрер відповів, що таким чином здійснюється замасковане перегрупування сил для нападу на Англію. У той же час він окреслив широкі перспективи радянсько-німецького співробітництва в разі, якщо СРСР приєднається до тристороннього пакту. Радянський дослідник Ф. Волков стверджував, спираючись на пізніші спогади члена радянської делегації А. Василевського, що Радянський Союз не мав намірів підписувати з німцями будь-які нові угоди. Метою СРСР було прозондувати наміри А. Гітлера щодо Радянського Союзу [107, с. 71]. Таке твердження суперечить істині, адже Й. Сталін виявив зацікавленість у цьому питанні й, не відкидаючи ідею нового радянсько-німецького зближення в принципі, все ж зажадав поступок на Балканах і в Фінляндії, на що Німеччина так і не дала відповіді [303, с. 255-256; 887, с. 531-532]. Отже, спроба Гітлера нейтралізувати СРСР виявилася невдалою, а стосунки двох диктаторів стали прохолоднішими. Це було очевидним і в ході самого візиту В.Молотова в листопаді 1940 р. до Берліна, під час якого “обидві сторони стали

підозрювати, що їхнє партнерство приречене [599, с. 1043]”. Така невизначеність тривала всю зиму 1940-1941 рр.

Активність Німеччини в Європі продовжувалася. Протягом кінця 1940 – весни 1941 р. вона підпорядкувала собі Болгарію, завоювала Югославію і Грецію. Фактично А. Гітлер став одноосібним хазяїном Європи і тепер його погляд був спрямований на Радянський Союз. Виступити відкрито А. Гітлер не наважувався, доки не буде закінчено комплекс організаційних заходів, пов’язаних із концентрацією збройних сил Вермахту, розвідкою, підготовкою особового складу. Тому в першій половині 1941 р. проти СРСР, по суті, була розгорнута психологічна війна, метою якої було, з одного боку, приспати пильність Й. Сталіна, а з іншого, – спровокувати СРСР на невинуваті дії, котрі могли розтлумачуватися як агресивність по відношенню до Німеччини.

Не останню роль на цьому етапі відігравала розвідувальна і диверсійна робота. На територію СРСР у великій кількості закидалися агенти, диверсанти з завданням збирати розвідувальні дані, псувати лінії зв’язку, розповсюджувати чутки, влаштовувати підпільні радіостанції тощо. В 1940 р. їх стало вчетверо більше порівняно з 1939 р. [107, с. 98]. При цьому як агенти абверу використовувалися особи, вороже налаштовані проти радянської влади, потерпілі від неї, політичні емігранти. За підрахунками Т. Вронської, серед агентів, переправлених німцями через західний кордон, 52,4% були поляками, що не дивно з огляду на недавню окупацію частини Польщі радянськими військами. Друге місце за чисельністю посідали українські націоналісти, (30% від загальної кількості затриманих). Білоруси, латиші, естонці, білогвардійський елемент становили близько 20%. Серед агентів нараховувалося до 10% вродливих жінок. З початком війни до цієї роботи залучалися й підлітки [119, с. 116-117,123].

Порушення повітряного простору Радянського Союзу німецькими літаками стало звичайним явищем. Пілоти топографували місцевість, вели розвідку укріплень і місць дислокації радянських військ [107, с. 111]. Цілком

таємно відбувалася передислокація збройних сил у прикордонні з СРСР райони Румунії, Польщі, Фінляндії. На території окупованої Польщі ремонтувалися зруйновані й будувалися нові дороги, мости і т.п.

Особливо посилювалися ідеологічні диверсії проти радянської держави з початку 1941 р. До них стали залучатися внутрішні антирадянські елементи, що було особливістю ідеологічної підготовки до війни. Яскравим свідченням тому є спецдонесення керівників НКВС і НКДБ партійному керівництву країни. Так, нарком внутрішніх справ України повідомляв М. Хрущову, що 13 січня 1941 р. поблизу фабрично-заводської школи тресту «Ленінруда» м. Кривого Рогу була знайдена антирадянська листівка, що містила наклеп на радянську дійсність, заклики до терористичних актів проти партійного керівництва, а робітників – до повстання. Аналогічна листівка була наклеєна 18 січня до стінгазети. Їх автором був учень школи ФЗН М. Дикий [134, арк. 39-40]. В іншому донесенні, адресованому Голові Президії Верховної Ради УРСР Гречці повідомлялося, що 25 січня 1941 р. у день виборів до Верховної Ради мали місце факти різких антирадянських проявів. Так, на виборчій дільниці № 4 Ворошиловського виборчого округу Одеської області в приміщенні заводу знайдено анонімку антирадянського змісту, а в Мостовському районі на виборчій дільниці № 81 в урні знайдено листівку з гаслом: “Хай живе Гітлер, Хай живе Німеччина, ми раби Сталіна [134, арк. 37]”. Подібні підривні акції мали місце по всій Україні й особливо поширення набули в сільській місцевості, де населення більше відчувало тиск радянської влади, тому було більш конформним. Так, 18 січня 1941 р. у с. Кримчанка Велико-Писарівського району Сумської області на стогові коноплі було знайдено згорток листівок контрреволюційного змісту, що закінчувалися підписом “Народно-революційна партія”. Наступного дня така ж листівка була знайдена у самому селі на перехресті доріг [134, арк. 34]. А 29 квітня виконувач обов’язків заступника наркома держбезпеки І. Савченко інформував М. Хрущова про те, що в с. Куйбишево, Єланецького району, Миколаївської області в поштової скриньці виявлено конверт із написом:

“Прочитай і передай іншому”. В ньому виявилася листівка повстанського характеру. В одному з приміщень чавунно-ливарного заводу м. Миколаєва знайшли антирадянське гасло, написане олівцем на фанері [134, арк. 50].

Подібні антирадянські прояви мали місце й раніше, в 1940 р., але вони не мали такого агресивного характеру. Наприклад, 5 вересня в с. Гурбенка Срібнянського району Чернігівської області на стовпі була наклеєна листівка такого змісту: “Товариші з великими досягненнями зустрічаємо голодний рік. Товариші 1941 р. буде таким як був 1933. Продали 200 центнерів і ще продамо 300 центнерів. І ще піде хліб не відомо куди”. Авторами цієї листівки виявилися селяни – колгоспний пожежник і сторож, які були не задоволені рішенням колгоспних зборів [134, арк. 41]. На відміну від прокламацій, що виявляли невдоволення селян політикою радянської влади, в 1941 р. почастішали заклики до боротьби проти більшовиків. Одна з листівок, знайдена в с. Вербовець Буданівського району Тернопільської області закінчувалася словами: “До зброї за краще завтра. Іди сміливо в бій з комунізмом. З нами Бог і нам Бог допоможе. Геть комунізм. Хай живе Вільна Україна! (Екзекутивна ОУН) [134, арк. 44-45]”. А в спецповідомленні від начальника УНКДБ по Ровенській області 4 травня 1941 р. наголошувало, що в деяких районах області українськими і польськими націоналістами поширюються серед населення контрреволюційні листівки. В с. Повжа, Острожанського району 3 травня знайдено 5 листівок за змістом повстанського характеру. В с. Милячі, Висоцького району розповсюджено листівки на російською і польською мовами, в котрих населення вітається з днем польської Конституції та закликається до боротьби за відновлення Польщі [134, арк. 51]. Подібні антирадянські листівки були поширеними не тільки на Заході, але й на Сході України. «Росія і Україна незабаром буде звільнена від радянських верхів, котрі наживаються нашими трудами. Визволитель – пан Гітлер», – говорилося в одній із них, знайденій у с. Токарі Сумської області [134, арк. 71].

Отже, з наближенням війни досить виразно викристалізувалися головні фігуранти майбутнього ідеологічного протистояння, які мали виступити самостійно, або спираючись на підтримку більш могутніх сил. Це, в першу чергу, прихильники більшовизму, потенційні союзники нацистів, українські та польські націоналісти, представники релігійних конфесій.

Тривала ідеологічна підготовка до нападу на СРСР і в самій Німеччині. Особливістю цього процесу в умовах таємності й неможливості використання пропаганди в засобах масової інформації стало спрямування вістря ідеологічної роботи на обробку командного складу Вермахту. На закритих нарадах, які досить часто проводив фюрер, давалися роз'яснення, директиви щодо майбутньої війни та її цілей. У щоденнику начальника Генерального штабу сухопутних військ генерала Ф.Гальдера є запис про те, що 30 березня 1941р. А. Гітлер виступив перед головнокомандуючими родів військ і заявив про те, що “боротьба проти Росії буде на знищення більшовицьких комісарів і комуністичної інтелігенції ... Потрібно не допустити утворення нової інтелігенції [658, с. 130]”. Саме в ній нацисти вбачали носія комуністичної ідеології, що мала бути знищена, як зазначалося вище, в першу чергу.

Така постановка питання викликала необхідність роз'яснювальної роботи серед вищих військових чинів, оскільки не всі генерали були впевнені в тому, що похід проти СРСР буде переможним. За спогадами колишнього німецького генерала Г. Блюментріта, генерали Г. Рунштедт, В. Браухіч, Ф. Гальдер, Ф. Кестрінг висловлювали сумніви у доцільності цієї кампанії [94, с. 66]. Блюментріт також звертав увагу на важливість ідеологічного фактора у підготовці до війни. “Упродовж цілого покоління в Росії, – писав він, – були при владі більшовики. Цього часу було досить, щоб перевиховати російський народ, особливо російську молодь у відповідності з комуністичною ідеологією [94, с. 65]”. Далі він посилається на те, що в ході Першої світової війни зникла Австро-Угорська імперія – останній бар'єр, що відділяв радянську державу від Заходу. Тому Німеччина стала єдиною перешкодою на

шляху проникнення комунізму в Європу [94, с. 65-66]. Звичайно, таке незграбне виправдання планів А. Гітлера не витримує жодної критики, але пояснює ретельність підготовки до війни проти СРСР. Г. Блюментріт зауважує, що німецький генералітет уважно вивчав історію минулих походів на Схід Наполеона, російсько-польську війну та ін. Місця колишніх боїв навіть наносилися на німецькі карти, а офіцерському складу читалися лекції з ілюстраціями подій на схемах і картах [94, с. 68].

З наближенням війни активізували свою діяльність й українські націоналістичні інституції, що сподівалися за допомогою Німеччини здобути українську державність, а тому підтримували з керівними колами останньої тісні контакти. І це також було особливістю підготовки до війни. З квітня до червня 1941 р. керівники цих організацій А. Мельник, Т. Омельченко, В. Кубійович, С. Бандера надіслали на адресу керівництва Райху меморандуми, в яких викладали цілі українських націоналістів у боротьбі і своє бачення місця та ролі України серед європейських народів. Ці документи заслуговують на увагу, оскільки, в певній мірі, відбивають ідеологічні засади українського національно-визвольного руху.

Перший із них, меморандум Проводу українських націоналістів (ПУН) під проводом А. Мельника, датований 14 квітня 1941 р., в якості головного і першочергового завдання постулював відновлення української державності. Україна, на думку автора, мала стати незалежною, суверенною державою з авторитарною формою управління. Важливе місце в меморандумі відведено обґрунтуванню майбутніх кордонів держави, які мали бути відсунуті на схід аж до Волги, на південний схід – до Північного Кавказу. Передбачалося також включення південних частин Курського і Воронежського повітів на північному сході. Однією з провідних ідей було примусове переселення українців із Приамур'я в Україну з метою звільнення території для японської колонізації російського Сходу [870, с. 17-21].

Меморандум Українського національного об'єднання (УНО) за підписом Т. Омельченка був надісланий в райхсканцелярію 3 червня 1941 р.

Як і в попередньому документі, тут йшлося про необхідність відновлення сильної Української держави, що мала стати бар'єром на шляху проникнення азійського впливу і постачальником харчів та сировини для Європи. Ставилося завдання витіснення Росії зі сфери європейського впливу. Чи не центральне місце у меморандумі належить обґрунтуванню необхідності утворення Українського легіону, який пізніше міг стати основою українського війська. Резервом цього війська, на думку Т. Омельченка, мали стати полонені червоноармійці української національності [870, с. 29-32].

Наступний документ – плід спільної роботи В.Кубійовича, котрий очолював Український Центральний Комітет (УЦК) у Кракові та Т. Омельченка (УНО), датований 10 червня 1941 р. На відміну від перших двох цей меморандум більш розлогий за обсягом і відвертіший за змістом. Насамперед, у ньому підкреслювалось прихильність до “нового порядку” і висловлювалася радість з приводу авангардної ролі Німеччини у його встановленні. Звертає на себе увагу той факт, що питання самостійності України дещо зміщене на другий план і розглядається у контексті інтересів Німеччини та Європи. Україні тут відведена роль сировинного придатку і великого ринку збуту. У міжнародних відносинах Україна мала стати гарантом від російського й азійського впливів на європейську культуру. Третій розділ меморандуму (найбільший) присвячений територіальним питанням майбутньої Української держави. На відміну від попередніх вимог, зазначених у меморандумі А. Мельника, мова йшла про розширення українських земель аж до Кавказького хребта, включаючи народи Північного Кавказу. Щоправда, в цьому розділі немає поняття “українського життєвого простору”, вжитого А. Мельником [870, с. 18]. Підкреслюючи авторитарність майбутнього державного устрою, В. Кубійович і Т. Омельченко покладаються на підтримку ОУН і в питанні про вождя підкреслюють: “Керівництво ОУН знаходиться в руках випробуваного українського борця, завойовника Києва у 1918 р. полковника А. Мельника, який поза всяким сумнівом користується найбільшою пошаною серед українців. Ми також

вважаємо його єдиною достойною людиною, якій можна довірити керівництво українською нацією [870, с . 47]”.

Зовсім в іншій тональності витриманий меморандум С. Бандери, надісланий 15 червня 1941 р. У цьому документі годі шукати загравання з А. Гітлером, навпаки, він починався з застережень Німеччини від можливих помилок у ставленні до українства і його домагань і можливих негативних наслідків. Тут мова йде про рівноправне партнерство. С. Бандера підкреслював, що враховуючи інтереси Німецького Райху, український націоналістичний рух репрезентує, в першу чергу, інтереси свого власного народу [870, с. 58-59]. Як і попередники, С. Бандера відмовляв Росії в європейському виборі, вважаючи її деструктивним фактором у розвитку Європи. В геополітичному відношенні Україна мала стати доповненням облаштованого по-новому європейського простору, а не постачальником сировини, як вважали А. Мельник, Т. Омельченко, В. Кубійович. Разом з тим, спираючись на власну армію, маючи за мету протистояння Росії, Українська держава могла б слугувати плацдармом для поширення “нового порядку” в сусідніх державах [870, с. 66, 69]. На підтримку своїх аргументів С. Бандера послався навіть на працю Розенберга “Україна – вузловий пункт світової політики” [870, с. 66]. В умовах визрівання німецько-радянського збройного конфлікту сам факт появи таких меморандумів яскраво свідчив про те, що ідеологічна боротьба в Україні з початком війни буде досить непростою і до неї долучатимуться сили різних, іноді діаметрально протилежних ідеологічних спрямувань. Таким чином, активна позиція українських самостійницьких сил була однією з особливостей підготовки до майбутньої війни.

Тим часом у Німеччині і в країнах-сателітах повним ходом йшла прихована підготовка до нападу на СРСР. У своєму щоденнику Геббельс 25 травня 1941 р. занотував: “Передбачається використати 13 рот пропаганди. На кожному напрямі удару з роти пропаганди виділяється загін пропаганди, який має своїм завданням забезпечити пропагандистську роботу серед

населення. Це дуже широкомасштабне і важке завдання, але ми готуємося до нього найкращим чином. Щодо Росії нам вдалося організувати чудову дезінформацію [658, с. 301-302]”. Записи у щоденнику проливають світло на те, як ретельно приховував нацистський ідеологічний апарат свої справжні плани. В четвер 5 червня міністр пропаганди записав: “Директиви пропаганди на Р. [Росію]: ніякого антисоціалізму, ніякого повернення до царизму, не виходити в пропаганді відверто на розгром російської імперії, тому що тим самим ми наткнемося на армію, котра є великоросійською [658, с. 303]”. Очевидно, навіть менше ніж за місяць до початку війни він побоювався відвертого ідеологічного виступу проти Радянського Союзу і не тому, що його лякала більшовицька влада, а тому, що боявся, як би Німеччина не наразилася на силу всенародного опору, котрий може виявитися нездоланим. Саме це примушувало гітлерівських ідеологів застосовувати вишукані методи маскуванню своїх намірів. “По радіо йде весела розважальна передача. Це також – засіб маскуванню. Я ще раз забороняю нашим засобам масової інформації всередині країни і за кордоном торкатися теми Росії. До дня «Х» це – табу. ... Маскування від Росії досягло своєї вищої точки. Ми настільки захлиснули світ потоком чуток, що вже й сам важко орієнтуєшся [658, с. 309]”, – помітив у щоденнику Й. Геббельс 16 і 18 червня. І все ж грабіжницькі плани, що були складовою нацистської ідеології щодо інших народів, випливають на поверхню. “Добре, що погода була досить погана і врожай на Україні ще не дозрів. Таким чином, ми можемо сподіватись отримати його більшу частину [658, с. 306-307]”, – писав він. Останнє передвоєнне свідчення щоденника міністра пропаганди відноситься до 20 червня 1941 р. і стосується ідеологічної роботи у військах. “Звернення фюрера до солдатів Східної армії вже надруковано, упаковано і розіслано. Але доведеться набирати заново, оскільки погано оформлено [658, с. 312]”. Через два дні спалахнула небувала в історії за своїми масштабами радянсько-німецька війна.

Таким чином, тривала підготовка нацистської Німеччини до війни, в якій головною метою було знищення Радянського Союзу і більшовизму, супроводжувалася широкомасштабною ідеологічною підготовкою. Для цього знадобилася перебудова всіх державних органів управління і встановлення тоталітарної нацистської диктатури, що стала офіційною державною політикою. Тотальна обробка населення проводилася всіма засобами масової інформації, включаючи громадські організації й культурно-освітні установи, церкву тощо. Міжнародні відносини Німеччини будувалися на основі відвертого шантажу і тиску на сусідні держави. Використання цих методів у поєднанні з умілою дипломатичною грою дозволило А. Гітлеру втягнути в свою орбіту навіть потенційного ворога – Радянський Союз і, загарбавши Польщу, підступитися до його кордонів.

Разом з тим, не можна не звернути увагу на відмінності в ідеологічній підготовці до нападу на СРСР порівняно з агресією проти Польщі. Якщо нападу на Польщу передував відвертий дипломатичний тиск, то перед війною проти Радянського Союзу А. Гітлер навпаки зберігав толерантність на дипломатичному фронті. Антипольська пропагандистська кампанія напередодні 1 вересня 1939 р. в усіх німецьких засобах масової інформації змінилася на їхню цілковиту мовчанку в червні 1941 р. Неприхована концентрація збройних сил на кордоні з Польщею у 1939 р. поступилася ретельному маскуванню військ на значній відстані від радянського кордону в 1941 р., що видавалося за підготовку до нападу на Англію. Не йшло в порівняння й застосування розвідувальних засобів, диверсійних формувань, залучення націоналістичного елемента, дезінформації. У підготовці до Другої світової війни і в її розпалюванні нацистська Німеччина використовувала широкий спектр заходів підготовки, різних методів та засобів цілеспрямованого впливу в усіх сферах міжнародних відносин – дипломатичній, економічній, політичній, військовій, користуючись як відкритими формами, так і ретельним маскуванням своїх дій. Не помітити цих приготувань було неможливо, але натомість самовпевнений Й. Сталін не

допускав навіть думки про можливий напад Німеччини на СРСР і продовжував ігнорувати донесення “панікерів”. Слід визнати, що засобами дезінформації та зміною тональності інформаційних потоків Берлін зумів увести в оману потенційного супротивника й отримати реальну перевагу. Отже, підготовка до війни нацистським керівництвом Німеччини відбувалася за рахунок як прямого тиску на партнерів, так і дипломатичних маневрів, які витіснили ідеологічні суперечності на периферію міжнародних відносин, зробили їх другорядними в питаннях досягнення геополітичних цілей.

2.3. Морально-психологічна атмосфера в Україні у зв'язку з початком Другої світової війни.

В оцінці дій Й. Сталіна у передвоєнний час не варто обмежуватися твердженням про те, що він дбав лише про безпеку СРСР. Це була б надто спрощена думка. Він мав величезний досвід закулісної гри, як у внутрішній (боротьба з опонентами в партії), так і в зовнішній політиці (керівництво Комінтерном). Тому маловірогідно, що в умовах визрівання війни Й. Сталін не будував стратегічних планів поширення комунізму за межами СРСР. Таємний протокол до пакту “Молотова-Ріббентропа” – є найбільш промовистим свідченням цього.

Цілком очевидно, що для українського народу Друга світова війна почалася не з моменту нападу Німеччини на СРСР, як вважала більшість істориків радянської доби, а значно раніше – ще у вересні 1939 р., коли радянські війська у відповідності з таємним протоколом від 23 серпня були введені на територію Польщі. Зауважимо, що до активної військової акції Радянський Союз підштовхувала Німеччина. Так, 15 вересня 1939 р. Райхсміністр І. Ріббентроп направив послу в Москві Ф. Шуленбургу телеграму, зміст якої належало довести до Й. Сталіна. В ній, зокрема, містилася пересторога: “Якщо не розпочнеться російська інтервенція, то

неминуче постане питання про те, чи не виникне в районі, що лежить на схід від німецької зони впливу політична пустота ... без такої інтервенції Радянського уряду тут можливе утворення нових держав [401, с. 32]”. Готувався до війни і СРСР. На сторінках радянських газет 13 і 14 вересня 1939 р. з’явилися статті про повстання галичан проти Польщі [732], що до певної міри мало слугувати ідеологічним виправданням майбутнього вторгнення. І хоча ці провокаційні виступи радянської преси були спростовані 14 вересня 1939 р. митрополитом А. Шептицьким і головою УНДО В. Мудрим через львівське радіо і польську пресу [782, с. 399], це не завадило Радянському Союзу здійснити вторгнення, порушивши ряд міжнародних угод, серед яких – Пакт про ненапад від 25 липня 1932 р. та Пакт Бріана-Келлога від 28 серпня 1928 р. про відмову від війни як засобу міжнародної політики. Відсутність на цих теренах довготривалих бойових дій зовсім не означала спокійного життя для українців, особливо з огляду на ідеологічні засади, які несла радянська влада “визволеному” народу. А саме так в партійних документах обґрунтовувався похід Червоної армії в Західну Україну [747, с. 980].

Для забезпечення ідеологічного контролю над населенням держави до 1939 р. в СРСР був зорганізований потужний пропагандистський апарат, повністю підпорядкований партійним органам, що контролювали правильність втілення ідеологічних вказівок вищого керівництва країни. Вищим органом, що визначав стратегічну лінію поведінки всіх партійних структур між з’їздами і пленумами, було Політбюро ЦК ВКП(б). Утворене в жовтні 1917 р., воно з 1919 р. стало постійно діючим органом і складалося з обмеженої кількості найбільш авторитетних партійних керівників. На засіданнях Політбюро вирішувалися найважливіші нагальні питання внутрішньої і зовнішньої політики держави, а його рішення були обов’язковими до виконання усіма партійними і державними інстанціями. По суті, Політбюро було робочим органом Центрального Комітету партії й очолювалося, як і ЦК, Генеральним секретарем – на той час Й. Сталіним.

Компартійна система в СРСР була дуже розгалуженою і мала чітку ієрархічно-субординаційну структуру. Партиїну вертикаль в республіці формували республіканський ЦК, обласні, районні, та міські комітети партії. На підприємствах комітети утворювалися за наявності в партійній організації понад 300 членів, а в колгоспах – 50 комуністів. Первинні партійні організації очолювали партійні бюро. Найнижча ланка складалася з трьох комуністів.

Партійна робота у збройних силах проводилася під керівництвом Головного політичного управління, що існувало на правах відділу ЦК. Йому підпорядковувалися політвідділи, створені в округах, арміях, флотах, з'єднаннях, дивізіях, військових частинах. Первинні партійні організації формувалися в дрібних підрозділах – у ротах, батареях, ескадронах, ескадрильях і т.п. Безпосереднє керівництво партійно-політичною роботою здійснювалося політичними керівниками (політруками). З 1935 р. до 1942 р. в армії існували спеціальні військові звання “молодший політрук”, “старший політрук” [810, с. 1027]. Тобто, відбувався процес злиття ідеологічних функцій з військовими, що посилювало вплив комуністичної партії на рядових бійців.

Поширення комуністичної ідеології КПРС здійснювала не тільки через своїх функціонерів, а й через засоби масової інформації – пресу, радіо, кінопродукцію, наочну агітацію. Так, центральним друкованим органом КПРС була щоденна газета “Правда”. Заснована в 1912 р., вона перетворилась на офіційний рупор політики КПРС. Її девізом стало гасло, висунуте К. Марксом і Ф. Енгельсом, і вперше опубліковане в “Маніфесті Комуністичної партії” в 1848 р. “Пролетарі всіх країн, єднайтесь! [536, с. 61]”. Зауважимо, що це гасло було притаманне всій радянській пресі й підкреслювало її ідеологічну спрямованість і класовий характер. Отже, пропаганда пролетарського інтернаціоналізму давала більшовикам можливість відкрито афішувати претензії на світове ідеологічне панування. Президія Верховної Ради СРСР видавала щоденну суспільно-політичну

газету “Известия Советов народных депутатов”. Центральною армійською газетою була “Красная Звезда”, заснована у 1924 р. Подібні газети під різними назвами, але під тим же гаслом видавали всі обласні, районні, міські комітети і навіть парткоми великих заводів, новобудов, громадських організацій, що свідчить про тотальний ідеологічний контроль з боку Комуністичної партії за пресою. Так, профспілки під тим же гаслом з 1921 р. видавали газету “Труд”. Важливу роль у пропаганді партійної лінії відігравав журнал “Партийное строительство” (1929-1946 рр.), тираж якого в 1946 р. становив 150 тис. примірників. Для молоді, яка була згуртована у Всесоюзну Ленінську Комуністичну Спілку Молоді (ВЛКСМ), видавалась газета “Комсомольська правда”. Мали свої друковані органи і ЦК КП(б)У і Верховна Рада України. Ними були газети “Радянська Україна” і “Комуніст”. В обласних і районних центрах видавались, як правило, спільні партійно-радянські газети. Так, “Дніпровська правда” була органом Дніпропетровського обкому КП(б)У й обласної Ради депутатів трудящих. Херсонські міськком КП(б)У і міська Рада депутатів трудящих видавали “Наддніпрянська правда”. Газета “Червоне Запоріжжя” була органом Запорізького обкому, міськкому й обласної Ради депутатів трудящих, газета “Прапор соціалізму” – органом Сиваського райкому і районної Ради депутатів трудящих. Для дітей і підлітків виходила газета “Піонерська правда”. Отже, періодична преса підкреслювала ідейну спільність компартійної і радянської влади, а ідеологічній обробці підлягало населення всіх вікових категорій держави. На особливому значенні преси в пропаганді марксизму-ленінізму наголошувалося в Постанові ЦК ВКП(б) від 16 серпня 1939 р. “Про постановку пропаганди марксизму-ленінізму в Білоруській РСР, Орловській і Курській областях [413, с. 129-133]”. Ставилися вимоги – “зосередити ще більшу увагу на організації пропаганди марксизму-ленінізму в пресі ... Обласні і районні газети зобов’язані висвітлювати не тільки організаційний досвід пропаганди, але й давати оцінку якості змісту лекцій, консультацій, занять гуртків, ... забезпечивши серйозний контроль

Управління пропаганди і агітації ЦК і відділів пропаганди обкомів за статтями, що публікуються [413, с. 132]”. На велике значення партійного керівництва пресою вказував і XV з’їзд КП(б)У, що відбувся в травні 1940 р.: “Звертаючи увагу на необхідність підвищення якості друкованої пропаганди, з’їзд зобов’язує всіх керівників парторганізацій особисто керувати газетами, які є могутньою зброєю мобілізації і згуртування трудящих на завоювання нових перемог комунізму [747, с. 980]”, – наголошувалося в його резолюції. Крім того, з 1933 р. ЦК ВКП(б) утворював політвідділи як надзвичайні органи керівництва на найважливіших напрямках народного господарства – транспорті, машинно-тракторних станціях, у будівництві. Ці органи діяли на підставі особливих інструкцій ЦК і мали права партійних комітетів [931, арк. 250-252]. Таким чином, радянське суспільство наприкінці 30-х років становило замкнений інформаційний простір з тотальним партійним контролем за всіма сферами людського життя. У зв’язку з цим застосування існуючого досвіду державного будівництва в Західній Україні виглядало цілком природним явищем для компартійного керівництва СРСР.

Вже напередодні та в ході бойових дій проти польської армії Радянський Союз розгорнув активну пропагандистську роботу серед населення Західної України. На територію Польщі через західний кордон СРСР, як стверджує польський історик Ч. Гжеляк, переправлялись підготовлені НКВС особи для проведення підривної пропагандистської і саботажно-диверсійної роботи проти Польської держави [873, с. 64]. Звертає на себе увагу той факт, що командуючим Українським фронтом був призначений С. Тимошенко. І назва фронту, і прізвище командуючого підкреслювали український характер “визвольного” походу і мали справити позитивне враження на місцевих жителів. Тільки пересувна друкарня фронтової газети виготовила 120 тис. листівок для розповсюдження серед населення. Радянська авіація розкидала їх над містами і селами Західної України [401, с. 33]. Політвідділами Українського фронту, за підрахунками вітчизняних вчених, було розповсюджено 10 млн. листівок під назвами: “Радянська Батьківщина

українського народу – квітуча Радянська Україна”, “Знатні люди Радянської України”, “Боротьба українського народу проти польської шляхти” та ін. [709, с. 70]. Звернення і заклики листівок забирати до своїх рук панську землю, скидати владу поміщиків, ставати до зброї не залишали жодних сумнівів щодо мети радянської влади. Так, у газеті “Червона Україна” за 17 вересня 1939 р. було опубліковано заклик: “Забирайте до своїх рук панську землю... Скидайте владу поміщиків, беріть владу до своїх рук, вирішуйте самі свою долю! ... До зброї наші брати, ми з вами! [1038]”.

Західноукраїнське населення протягом двох десятиліть зазнавало економічних, політичних, культурних і духовних утисків, а з початком війни – відкритих репресій з боку польської влади. За цей час у густонаселеній Західній Україні польський уряд розмістив 200 тис. осадників, яким діставалися кращі землі [440, с. 15]. Тому українське селянство було досить конформним щодо радянської пропаганди, яка потрапляла на сприятливе підґрунтя і, підкріплена військовими успіхами Червоної армії, підштовхувала українство до активних методів боротьби. Як зазначає В. Ковалюк, “у міру того, як польські сили слабшали і надходили радянські війська, жертвами дедалі частіше ставали поляки... Про це йдеться у спогадах поляків, яким пощастило врятуватися [401, с. 33]”. Подібні свідчення знаходимо у спогадах очевидця, священика О. Олійника: “Зате в понеділок увечері ми бачили великі зарева вогню в напрямі Глинної і Якубовців (біля Олесина). Це тоді горіли садиби польських колоністів і відбувся бій українських хлопців із довколишніх сіл зі стшельцями в Якубовцях, в якому загинуло понад 60 мазурів [622, с. 112]”. (“Стшельці” – стрільці, які мали право носити зброю і часто тероризували українське населення. “Мазурами” називали новоприбулих колоністів – поляків з Польщі, які направлялися до Східної Галичини для полонізації українських земель – авт.) Подібні випадки мали місце в багатьох українських селах. Але локальні виступи проти поляків не переросли в організоване антипольське повстання, на що сподівалися як у Берліні, так і в Москві.

Та вже на цьому етапі закладалося підґрунтя майбутньої українсько-польської боротьби, яка в умовах німецької окупації переросла в жорстоке кровопролиття. І це було ще однією особливістю розгортання ідеологічного протистояння в Україні.

Політорганами РСЧА під час вторгнення у Польщу було виготовлено 11 листівок. Всі вони спрямовувалися на дискредитацію польського уряду. Серед цих листівок 5 тем було присвячено втечі уряду за кордон (що було неправдою). Дві теми “викривали” викрадення урядом золотого запасу, ще одна присвячувалася розкішному життю членів уряду [431, с. 263]. Поширення такої, часто неправдивої, інформації мало на меті посіяти серед військовослужбовців недовіру до влади і знизити боєздатність армії.

Головна мета радянської пропаганди – моральний розклад польських збройних сил і злам їхньої здатності до опору досягалася й засобами психологічного тиску. Так, поширення чуток, особливо про те, що Червона армія має намір захистити Польщу від німецької агресії [599, с. 1032], декларування в листівках й армійських газетах визвольного характеру війни часто дезорієнтувало польських солдатів, а військовослужбовці української національності, яких було чимало в польській армії, переходили на бік РСЧА. Значний ефект мала усна пропаганда через гучномовці у прифронтовій зоні. Так, В. Крисько, посилаючись на польську емігрантську газету в Детройті (США), наводить такий приклад: “З перших бронемашин вийшли жінки, нагодували солдатів, пригостили їх цигарками, роздали газети і веліли йти додому... В той же час вони попередили, що якщо у відповідь на їх миролюбність з боку польської армії буде вчинена протидія, то їм буде непереливки [431, с. 107, 287]”. Мало поширення таке явище, як відпуск по домівках рядових польських солдатів, які потрапили в полон під час бойових дій. Серед них, як вважає Г. Бухало, налічувалося 150 тис. українців [873, с. 63]. Знаючи про це, багато інших припиняли опір і також здавалися в полон [431, с. 125].

В цілому населення радо вітало прихід Червоної армії, оскільки пов'язували з нею визволення від польського гніту і покладало великі надії на краще майбутнє. Колишній учасник УПА Д. Лавренюк так згадує зустріч односельчанами червоноармійців: “В центрі села, на перехресті доріг був великий майдан, стояв колодязь-журавель, з дуже смачною чистою водою, там спорудили арку для зустрічі “советських” солдат, окрасили квітами і зверху написали: “Пролетарі всіх країн єднайтеся”... Підїхали вони до столу, стали, з танків вийшли солдати спереди командир. Наш промовець виступив і каже: “Здрастуйте дорогі наші пани-товариші ми вас довго ждали... Солдати плакали, брали малих дітей на руки, люди також плакали... Офіцер виступив також, поговорили і поїхали далі [818]”. (Збережено орфографію оригіналу – авт.) Така оцінка зустрічі радянських військ місцевим населенням співпадає з офіційними донесеннями радянських військових. Так, маршал Г. Кулик у своїй телеграмі Сталіну 21 вересня 1939 р. повідомляв: “Переважна маса населення зустрічає Червону армію з піднесенням, однак у великих містах, зокрема у Станіславі, інтелігенція і торгівці зустрічають стримано [401, с. 37]”. Просування радянських військ по Західній Україні супроводжувалося широкомасштабною пропагандистською кампанією, яку проводили політвідділи військових частин. На мітингах, організованих у містах і містечках, виступали червоноармійці, письменники, які розповідали про “переваги” радянської влади, демонструючи пролетарський інтернаціоналізм. Так, на мітингу у Тернополі 20 вересня 1939 р. привітали галичан з визволенням письменники В. Шкловський і М. Едель, 21 вересня у Єзерно на п'яти мітингах лунали промови українською, російською, польською мовами та мовою їдиш [709, с. 70].

Підготовка до акції “визволення” Західної України почалася вже 23 серпня 1939 р. У день підписання пакту “Молотова-Ріббентропа” Політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило постанову від 23 серпня 1939 р. “Про відбір 4000 комуністів для політроботи в РСЧА” . В п. 1 цього документу зазначалося: “Дозволити Політуправлінню РСЧА призвати в кадри політпрацівників

запасу [413, с. 134]”. При цьому, призовом мали займатися на самому високому рівні – Політуправління РСЧА, обкоми, крайкоми і ЦК компартій союзних республік. Постановою передбачався персональний відбір комуністів, які мали бути політично лояльними, фізично здоровими і мали освіту не нижче середньої школи. Відібраних кандидатів повинні були затверджувати на засіданнях бюро обкомів, крайкомів, ЦК компартій і тільки тоді через Політуправління РСЧА представляти на затвердження ЦК ВКП(б) [413, с. 134]. Ухвалення такої постанови свідчило про нестачу кваліфікованих політпрацівників, які були винищені під час чисток в армії 1937-1938 рр., коли починаючи з травня 1937 р. було репресовано понад 47 тис. командирів різних рангів [692, с. 241-242], а процедура призовної кампанії підкреслювала велику відповідальність, що покладалася на політпрацівників.

Вступ Червоної армії на територію Західної України у вересні 1939 р. з усією гостротою поставила питання про легітимність її перебування та дій на цій території. Тому наступним кроком і нагальною необхідністю для Кремля було встановлення радянської влади, що передбачалося статтею III договору “Про дружбу і кордони” від 28 вересня 1939 р. У ній наголошувалося: “Необхідну державну перебудову на території західніше вказаної в статті лінії виконує Німецький Уряд, на території на схід від цієї лінії – Уряд СРСР [435, с. 307]”. Виконання цього завдання покладалося на військових. Так, у жовтні 1939 р. військова рада Українського фронту у складі С. Тимошенка, М. Хрущова, В. Борисова і М. Ватутіна утворила “Комітет з організації та проведення виборів до Українських Народних Зборів [151, с. 200]”. Не гаючи часу, “Комітет” взявся до діла. З метою поширення комуністичної ідеології серед населення Західної України була розгорнута широкомасштабна кампанія. Головним засобом привернення населення на бік радянської влади були багатолюдні збори і мітинги селянства. П. Олійник згадував, що “кожного тижня приїжджав з району уповноважений і прикріплений до села. ... Він скликав кожного разу людей на мітинг. ... Населення так було

зацікавлене знати все з перших уст, що кожного разу на мітингу народ душився в просторій виставовій салі, що аж ребра тріщали, а старі жінки втрачали свідомість [622, с. 112]”.

Для поширення радянських ідеалів та цінностей військовими широко використовувалися можливості кінематографу, що було новинкою, особливо для сільського населення. Так, у розпорядженні політвідділу Українського фронту налічувалося 250 копій кінофільму “Щорс”, загалом кінотека нараховувала 80 назв популярних радянських фільмів [709, с. 70].

Під час підготовки і проведення виборів до Народних Зборів Західної України 22-29 жовтня 1939 р., що мали визначити юридичний статус західноукраїнських земель, відторгнутих від Польщі, армійськими політорганами РСЧА було призначено 7200 агітаторів та голів комісій різного рівня, які, по суті, поставили під цілковитий контроль хід усієї кампанії [709, с. 70]. Таким чином, “демократичне волевиявлення” за радянським сценарієм означала цілковиту ізоляцію опозиційних більшовикам політичних сил. Вони були повністю позбавлені будь-якої можливості легального впливу на результати виборів, хоча подекуди робили спроби протистояти більшовицькому фарсу. На це звертають увагу і зарубіжні історики [599, с. 1033]. Протести населення у вигляді псування портретів більшовицьких вождів, знищення радянських прапорів і символіки, вивішування українських і польських прапорів, або розклеювання листівок на кшталт “Хай живе (Західна) самостійна Україна!”, “Нехай живе Польща!” мали місце на Ровенщині, на Волині, Станіславщині, Тернопільщині. У Костополі з’явилися прокламації наступного змісту: “Увага українці! Не накладайте жидівського ярма собі на шию. Схаменіться!”. У Тернополі було знайдено листівки з закликами “бити євреїв”. Подекуди траплялися збройні напади на організаторів зборів [710, с. 576]. Подібні документи свідчать про те, що частина українського і польського населення ототожнювала радянську владу з сіоністським засиллям. І хоча ці акції українських і польських націоналістів ще не мали масового характеру, вони свідчили про перші

ознаки ідеологічного протистояння в західному регіоні України, яке у воєнній геополітичній обстановці надалі могло лише поглиблюватися.

Все ж вибори відбулися за сценарієм більшовиків. Згідно з радянськими статистичними даними, (а інших не було), в них взяло участь 92,8% населення. За офіційно висунутих кандидатів проголосували 90,4% виборців. Скликані більшовиками Народні Збори, 26-28 жовтня 1939 р. ухвалили рішення про возз'єднання Західної України з УРСР. Цілком вірогідно, що радянські статистичні дані не були далекими від істини, адже вибори проводилися в дуже стислі терміни, за повної ізоляції антирадянських елементів, під контролем НКВС і під пресом більшовицької пропаганди, що не давало можливості пересічним українцям оговтатися у вирі швидкоплинних подій і пильніше придивитися до радянської влади та побачити не тільки її привабливі сторони.

Одним із засобів пропаганди радянського способу життя були організовані для жителів Західної України показові екскурсії в Східну Україну, де вони мали ознайомитися з життям в СРСР. Так, у листопаді-грудні 1939 р. Раднарком УРСР спеціальною постановою виділив із резервного фонду уряду облвиконкомам, котрі мали приймати гостей, значні додаткові кошти, які обраховувалися сотнями тисяч карбованців [151, с. 202]. Вочевидь партійно-радянська номенклатура не жаліла коштів на ідеологічні заходи, очікуючи відчутної віддачі. Цей крок мав сприяти встановленню й зміцненню радянської влади в західному регіоні. Виступи на зборах і мітингах очевидців, які побували на екскурсіях, значно підсилювали ефективність агітаційно-пропагандистської роботи серед населення. Не випадково це питання стало предметом обговорення на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У. Як наслідок, – обкомам, райкомам партії було рекомендовано організувати такі виступи на широких зборах робітників, селян, інтелігенції та всебічно висвітлювати в пресі [151, с. 203].

Агітаційна, пропагандистська робота в західних областях України не могла обмежитися лише ухваленням рішення п'ятої позачергової сесії

Верховної Ради СРСР, що відбулася 1 листопада 1939 р., про входження цих земель до складу УРСР. Це було лише першим кроком на шляху реального встановлення радянської влади та її ідеологічного забезпечення партійним керівництвом. Так, 15 грудня 1939 р. Політбюро ЦК КП(б)У затвердило склад партійно-радянської номенклатури новоутворених областей у кількості 120 осіб, а 20 грудня було ухвалено рішення про відбір співробітників із числа обкомів, райкомів, начальників політвідділів радгоспів 495 чоловік для роботи на керівних партійних посадах у західних областях України. Цим же рішенням встановлювалася розверстка по областях: Київська – 55 осіб, Харківська – 102, Дніпропетровська – 85, Сталінська – 85, Запорізька – 35, Ворошиловградська – 39, Одеська – 25, Миколаївська – 25, Сумська – 22, Чернігівська – 22 особи [151, с. 204]. Подібні рішення Політбюро ЦК КП(б)У неодноразово ухвалювалися протягом грудня 1939 р. – лютого 1940 р. Таким чином, тільки за перші місяці для організації керівного складу партійного і державного апарату зі східних областей України було надіслано понад 5 тис. комуністів і комсомольців [151, с. 204-205]. Загалом після приєднання Східної Галичини та Волині до Радянського Союзу сюди відрядили, за підрахунками авторів коментаря до спогадів Ф. Пігідо-Правобережного, 86 тис. радянських, партійних, профспілкових, комсомольських функціонерів, учителів, медиків, агрономів тощо [692, с. 228]. Підбір посланців зі Сходу здійснювався, перш за все, за ідеологічним принципом – відданості ідеям комунізму, хоча їхній освітній і загальнокультурний рівень бажав кращого. Тому в 1939 р. 41% секретарів обкомів, 71,4% міськкомів і 78% первинних організацій не мали навіть повної середньої освіти [692, с. 228]. Звичайно, не всі вони, були апологетами радянської влади, радше – носіями радянського способу життя, традицій, патріотизму, що далеко не завжди відповідало світоглядним установкам місцевого населення. Слід підкреслити, що ще раніше, ніж почалося формування осередків радянської влади, з'явилися репресивні органи. Ще 6 листопада 1939 р. були підписані накази НКВС СРСР про організацію НКВС Західної України, а також територіальної і

залізничної міліції. Досвід встановлення радянської влади в східних областях України підказував більшовикам, що цей процес досить болючий і пов'язаний не тільки з ідеологічним протистоянням, а може вилитись у відкриту збройну боротьбу. Тому застосування репресивно-каральних органів мало стати природним фактором процесу радянзації. Вже 8 вересня 1939 р. було видано наказ НКВС СРСР за № 001064, яким нарком внутрішніх справ України І. Серов зобов'язувався виділити 50 оперативних і 150 оперативно-політичних співробітників і відрядити їх до Києва, а також організувати 5 оперативно-чекістських груп по 50-70 чол. у кожній, озброїти їх і передати у спеціальний батальйон чисельністю 300 чол. для виконання спеціальних завдань. Т. Вронська та О. Лисенко, звертають увагу на те, що цим же наказом І. Серов зобов'язувався зорієнтувати М. Хрущова і С. Тимошенка щодо деталей подальших заходів [121, с. 40]. З огляду на те, що згодом С. Тимошенко був призначений командуючим Українським фронтом, котрий вступив на територію Польщі, мета цих спецзавдань не викликає сумнівів. Звертає на себе увагу той факт, що нарком внутрішніх справ І. Серов мав “зорієнтувати” М. Хрущова – Першого секретаря ЦК КП(б)У, який офіційно посідав набагато вищий пост. Це проливає світло на справжнє місце органів НКВС у партійно-державній ієрархії тодішнього СРСР, та їх вплив на ухвалення рішень ідеологічного змісту.

По суті процес радянзації Західної України розпочався вже після 28 вересня 1939 р., коли був підписаний радянсько-німецький договір “Про дружбу і кордони”. І почався він саме з ідеологічної чистки населення, що означало ідеологічну уніфікацію регіону з метою консолідації населення для досягнення політичних цілей. Ініціатива в цій справі повністю зосереджувалась в руках каральних органів, що, як доводить І. Білас, повністю були сформовані з представників репресивних органів, які прибували з інших республік [31, с. 125]. Очевидно, вихідцям із місцевого населення радянська влада не довіряла.

Репресивні дії щодо західно-українського населення чинилися новою владою у різних формах. Здебільшого це були депортації у глибинні, малонаселені райони Радянського Союзу: Далекий Схід, Сибір, Північне Заполяр'я, Середню Азію. Упродовж двох років відбулося три хвилі таких депортацій. Ініціював ці репресивні акції партійний центр. Так, у п. 1 Постанови ЦК КП(б)У від 19 січня 1940 р. наголошувалося: “Розроблені плани обласних і дільничих трійок з виселенню осадників і лісової сторожі схвалити”, а в п. 3 зазначалося: “підлягають виселенню на загальних підставах сім'ї осадників і лісової сторожі – українців, що обліковуються у воєводських списках [919, арк. 1]”. За підрахунками вітчизняних і зарубіжних істориків, усього було депортовано більше мільйона осіб. Так, Н. Дейвіс вважає, що до літа 1941 р. в арктичні табори або в примусове заслання було запроторено від 1 до 2 млн. осіб [599, с. 1034]. Р. Іванченко зазначає, що з Галичини у передвоєнні 1939-1940 рр. було депортовано 1 200 тис. осіб [349, с. 413]. На думку С. Кульчицького, з Західної України і Західної Білорусії було депортовано 318 тис. сімей, що становило 1 173 170 осіб [440, с. 17]. За підрахунками І. Біласа, кількість репресованих у Західній Україні 1939-1941 рр. становила 1 млн. 70 тис. осіб [30, с. 398]. Точних даних донині не існує. І хоча наводяться цифри одного порядку, звертає на себе увагу розбіжність у підрахунках. Очевидно, автори користувалися різними підходами. Так, у С. Кульчицького наведені дані по Західній Україні і Західній Білорусії, до такого підрахунку схильний і Н. Дейвіс. Натомість Р. Іванченко зупиняється лише на Галичині, а І. Білас бере до уваги весь західноукраїнський регіон.

На жаль, незрідка в історичній літературі не робиться різниці між формами репресій: ув'язнення, депортації, виселення (а всі вони носять різне змістовне навантаження). Не беруться до уваги такі заходи, як переселення та відселення людей із прикордонної зони, що мали місце під час встановлення нового радянсько-німецького кордону. Їх не можна віднести до репресій, але й вони не сприяли зміцненню авторитету радянської влади, а подекуди, навпаки, викликали спротив. Хоча термінологічна неточність заважає

встановленню абсолютних даних про кількість жертв радянізації Західної України, та навіть наведені дані свідчать про те, що репресії стали основним засобом ідеологічної чистки західноукраїнського суспільства. На думку Н. Дейвіса, сорок категорій населення – від поліцаїв до філателістів – підлягали негайному арешту та депортації [599, с. 1033]. Порівняльні дані, наведені В.Нікольським, дають уявлення про зростання тиску репресивних органів в Україні. Так, у 1940 р., порівняно з 1939 р. кількість осіб, по справах яких було винесено вироки, збільшилася у 10 разів, відправлених у виправні табори – у 10 разів, а кількість засуджених до розстрілу зростає у 57,4 рази [595, с. 441]. Тільки у вересні-жовтні 1939 р. було заарештовано 1057 офіцерів колишньої польської армії, які пізніше були підступно вбиті в лісах під Смоленськом. Заарештували і президента м. Львова професора С.Островського і весь склад міської управи. Незважаючи на заяви про свою лояльність і готовність до співпраці з радянською владою і навіть припинення 21 вересня 1939 р. своєї діяльності, підпала під репресії найбільша українська партія, що діяла в Галичині з 1925 р. – Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО). Серед репресованих були також і місцеві комуністи, члени розпущеної раніше Комуністичної партії Західної України, яких звинувачували у провокаціях і “дворушництві” [710, с. 574-575]. Потерпали від репресій й інші політичні партії. Утисків зазнали колишні члени компартії Польщі, а після приєднання Північної Буковини і колишні комуністи Румунії. Вважаючи репресивні заходи цілком законними, радянське керівництво водночас “реагувало” на подібні порушення. А їхні масштаби були такими, що стали предметом обговорення на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У 2 листопада 1940 р. [930, арк. 173]. Звичайно, ці факти визнавалися викривленням партійної лінії і неприпустимими, а відповідальність за них, як завжди, покладалась на місцеві органи. Так, 5 серпня 1940 р. на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У обговорювалося питання “Про беззаконня, допущені місцевими органами влади у Львові”, де, зокрема, повідомлялося про численні скарги місцевого населення на хабарництво

серед міліціонерів [930, арк. 92]. На засіданні мова йшла про те, що “деякі місцеві партійні і радянські працівники, особливо працівники міліції, допускали сваволю щодо трудящих, особливо польської національності [930, арк. 92, 222-224]”. Серед наведених прикладів – незаконне виселення з помешкань місцевих жителів, образи працівників культури. Так, суддя 3-ї ділянки м. Львова член ВКП(б) Крючков зайняв квартиру, яка належала студентам ветеринарного інституту, а уповноважений реперткому у Львівській області, член ВКП(б) А. Біренбаум після виступу на естраді артистки Ядвіги Геннерт увірвався в кімнату, де перебувало багато акторів, накинувся на неї з образами та погрозами і заявив, що вона більше не буде виступати в місті [930, арк. 94]. Політбюро зробило своєрідний висновок з цих фактів: “Але вороги – польські і українські буржуазні націоналісти – намагаються штовхати наших працівників на перекручення стосовно місцевого, зокрема польського населення, продовжують різними засобами розпалювати національну ворожнечу між українцями і поляками [930, арк. 95]”.

Зауважимо, що питання про порушення законності щодо місцевого населення стали предметом розгляду на найвищому рівні лише через рік після початку “визвольного” походу Червоної армії, коли вони набули масового характеру і становили серйозну загрозу становленню й авторитету радянської влади. Обговорення таких питань мало створити видимість боротьби за законність. При цьому ідеологічний супровід радянзації базувався на відветому маніпулюванні суспільною свідомістю.

Влітку 1940 р. похід Червоної армії був продовжений. На цей раз об’єктом “визволення” стала Бессарабія і Північна Буковина, які належали Румунії. Для оволодіння ними радянський уряд не обтяжував себе навіть ідеологічним обґрунтуванням. До речі, анексія цієї території Радянським Союзом також передбачалася п. 3 таємного радянсько-німецького протоколу від 23 серпня 1939 р. [435, с. 305]. У ніч на 28 червня 1940 р. В. Молотов передав румунам ультиматум, в якому вимагав негайної евакуації з

Бессарабії. Прохання румунської сторони продовжити переговори було відхилене і 28 червня о 14-й годині радянські війська почали окупацію цієї території [709, с. 82]. Румунський уряд погодився на ультимативні вимоги СРСР, завдяки чому вдалося уникнути кровопролиття. Не зустрічаючи опору з боку румунських збройних сил, 3 липня 1940 р. Червона армія повністю зайняла новий кордон.

Готуючись до наступу на Румунію, начальник Політуправління РСЧА Л. Мехліс 21 червня 1940 р. надіслав у війська таємну директиву, зі змістом якої повинні були ознайомитися комісари військових частин, отримавши наказ про наступ. У ній йшлося про завдання Червоної армії і давалася оцінка характеру майбутньої війни. Наголошувалося на тому, що будь-яка війна, яку веде держава робітників і селян, є війна справедлива, війна визвольна [709, с. 81]. Отже, радянське керівництво більше опікувалося ідеологічною обробкою червоноармійців, аніж дбало про міжнародний імідж СРСР. І це не дивно. Перманентні війни, котрі вела радянська держава протягом 30-х років, непокоїли червоноармійців, змушували замислитись, а іноді й засумніватись у їхній справедливості. Як зазначають В. Кучер та П. Чернега, за інформацією спецорганів серед військовослужбовців висловлювалися сумніви у доцільності та справедливості ведення воєнних дій проти сусідніх держав [450, с. 46]. До того ж, рівень життя в цих країнах був значно вищим, ніж у СРСР. Очевидець тих подій Ф. Пігідо-Правоборезний згадував: “Їхали всі – від найвищих до просто високих партійних керівників. Вживали самих карколомних заходів, щоб якось одержати відрядження десь до Львова, Тирасполя чи іншого значного міста. Та в тому й немає нічого дивного: коли ще можна буде діждатись такого дивовижного часу, щоб за якийсь тиждень-два відрядження ... можна буде буквально збагатитись, як на наші совієтські масштаби [692, с. 17]”. Інший свідок П. Олійник згадує, що “в найближчі дні після приходу Червоної Армії до Галичини військові (солдати) розкупили у всіх магазинах Зборова, Поморян, Козової, Бережан буквально всю шкіру на взуття і всю мануфактуру. А слідом за військовими позаливало наші містечка

зі сходу жіноцтво, одягнуте в кропив'яні сорочки і такі ж спідниці та заяложені полатані куфайки. ...Через два тижні після приходу червоних можна було купити в магазинах лише махорку і сірники [622, с. 113]". Подібні свідчення можна продовжити. Отже, переконувати червоноармійців у перевагах радянського ладу політрукам ставало все важче, до того ж у військах почастишали випадки порушення дисципліни, дезертирство, пияцтво, самовільні відлучення. Лише у 12-й армії з 11 до 28 червня 1940 р. було затримано 138 дезертирів [450, с. 46].

Приєднання Північної Буковини до СРСР відбувалося за вже випробуваним на Волині і в Галичині сценарієм. Уже 28 червня на мітингу в Чернівцях було обрано делегацію, яка від імені всього населення порушила клопотання перед радянським урядом про включення цієї території до складу УРСР. У своєму виступі на VII сесії Верховної Ради СРСР 2 серпня 1940 р. Голова Раднаркому Молдавської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки наголосив, що "вирішуючи питання про новий державний устрій молдавського народу, не можна не враховувати інтереси значного за кількістю українського населення, котре проживає компактними масами в деяких районах Бессарабії... В північній частині Буковини і в Аккерманському, Ізмаїльському і Хотинському повітах домінує українське населення ...Пропонуємо передати ці території до складу УРСР [780, с. 42-43]". Насправді ніхто не підраховував співвідношення етнічних груп в регіоні, а приведений аргумент був лише дешевим трюком для досягнення мети. Того ж дня Верховна Рада СРСР ухвалила Закон про утворення Молдавської РСР. 7 серпня 1940 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР було створено Чернівецьку та Аккерманську області у складі УРСР [151, с. 201]. Таким чином, був завершений довоєнний територіально-адміністративний поділ України.

Як і в Галичині та на Волині, у південно-західному регіоні розпочався процес насадження радянської ідеології. Особливістю його було те, що більшовики вже мали певний досвід радянізації і могли прогнозувати хід

подій, та відповідним чином до них готуватися. Аналіз спецдонесень органів НКВС вищим партійним інстанціям свідчить, що переважна більшість населення повірила в радянську владу й активно брала участь у перебудові суспільного життя [134, арк. 20]. З метою пропаганди радянського способу життя застосовувалися вже випробувані засоби, організація екскурсій у східні області. З цією метою передбачалося виділити з бюджету 900 тис. крб. [151, с. 202]. Разом з тим, певна частина українців і румунів, які в результаті нового територіального поділу опинилися в межах УРСР, не сприймала нову владу і бойкотувала її заходи. Так, під час виборів до Верховної Ради в Чернівецькій та Ізмаїльській областях доводилося чути такі заяви: “Ми голосувати не будемо, так як ми румунсько піддані. Конституція не для нас. Ми вже подали документи на виїзд до Румунії”, або “Я не проти виставлених кандидатів, але голосувати не буду, так як мене за це покарає Бог [134, арк. 22]”. Та в більшості випадків несприйняття радянської влади через репресії каральних органів мало більший прояв у прихованій формі. Так, у спецповідомленні наркома внутрішніх справ України І. Серова на адресу М. Хрущова говорилося, що в с. Владича Хотинського району Чернівецької області у день виборів було знайдено листівку такого змісту: “Товариші, ми голосуємо і ми хочемо, щоб у нас було все, не тільки танки і літаки, що нам не потрібно. Нам потрібне взуття, одяг, харчі так як це було при румунах. Радянська влада каже, що спасла нас від румунського гніту, а насправді, зараз гірше румунського гніту, бо немає ні взуття, ні одягу, тільки хваляться [134, арк. 23]”. Подібні антирадянські прояви були непоодинокими на Буковині. Так, в м. Вашковці Чернівецької області в урні було знайдено портрет Р. Гесса – заступника А. Гітлера з надписом: “Хай живе Гітлер”. Антирадянські листівки були поширені і в Коцманському районі [134, арк. 25].

Зважаючи на те, що населення Західної України, за класовим визначенням більшовиків, складалося, в основному, з “дрібнобуржуазного елементу” – селянства, одним із першочергових завдань радянської влади

вважалася аграрна реформа. За ідеологічними завданнями, це було свідомим відривом виробника від засобів виробництва, власника - від власності, тобто, селянина від землі. На першому етапі цього дійства (вересень-листопад 1939 р.) радянська влада широко роздавала експропрійовані землі українському селянству, аби заручитися його підтримкою в процесі радянзації.

Особливо неприйнятною для селян була політика колективізації, що здебільшого проводилася насильницькими засобами. Один із очевидців з Волині згадує: “В селі почали організовувати “колхоз”, люди всі журились, жінки плакали, всі з діда прадіда були зв’язані з господарством, з землею, худобою в кого більше було, в кого менше, но це було його. Тепер все віддай за так і іди наймитом у колгосп [818, с. 8-9]”. Незгодних арештовували і депортували у Сибір та інші райони. Так, тільки з Тереховлі Тернопільської області та прилеглих сіл у 1939-1940 рр. було заарештовано і виселено 320 осіб [153]. За спогадами колишнього учасника УПА Д. Лавренюка, “як почалися “колхози”, мама змушена була іти зі сльозами в колхоз, тому що в жнива нікому буде допомогти зібрати врожай, а тут ще середняків лякали Сибіром. От так моя мама стала колгоспницею, віддала в колгосп коні весь сільсько-господарський реманент, сама пішла ланковою на огород. ... Ми випускали газету “Нове село” там був вірш як на Східні Україні будували “колхози” ... декілька строчок пам’ятаю: “У колхозі все машина робить. Сама сіє, сама косить, сама жне молотить Запалені папіроски сама в рот сажає”. Це виголошує політрук на селі. А хто не хоче іти в колгосп то: “ в нас є така машина, що туди заводить. І показав на револьвер, люди віру дали, бо таку уже машину віддавна видали [818, с. 8-9]”. Так в усній народній творчості відбивався негативний образ радянської влади, як його сприймали пересічні українці.

Колективізація лякала і буковинців. Це визнавали навіть працівники органів НКВС, які доповідали керівництву республіки про поширення чуток, наприклад, у Кольминецькому районі Чернівецької області, про те, що селян силоміць будуть заганяти в колгоспи і забиратимуть у них майно. Така ж

картина спостерігалася і в Галичині. У спогадах священика П. Олійника читаємо: “Вже перестали люди в селі ходити на мітинги, а коли взимку 1940-1941 р новий уповноважений по селу Кулібабчук скликав людей, особливо найбідніших і наділених землею, на мітинг у справі заснування в селі колгоспу, прийшло на ці збори 13 чол. Коли вони вислухали агітаційну промову уповноваженого, мали сміливість в очі його запитати: чому влада робить такий обман з людьми: ще весною ми одержали документи на руки про те, що виділене нам восени поле стає нашою власністю назавжди, і от минуло з тієї пори мало не пів року, а ви гнете нас до того, щоб віддати колгоспу не лише виділену землю, але також нашу власну і йти робити за трудовні, не маючи визначеної заробітної плати [622, с. 115]”.

Незважаючи на опір селянства, новим формам господарювання, нав'язаним радянською владою, у звітній доповіді XV з'їзду КП(б)У, що відбувся у травні 1940 р., організація 155 колгоспів на Західній Україні видавалася як значне досягнення радянської влади. Особливо цинічно у цьому контексті звучало твердження про передачу селянам 1 млн. гектарів землі [747, с. 980]. Отже, видаючи бажане за дійсне, радянська партократія примушувала суспільство жити в умовах подвійних стандартів, адже було відомо й особливо очевидно простим людям, що ці “досягнення” базувалися на масовому терорі, залякуванні, або фізичному знищенні тисяч людей. У такий спосіб до червня 1941 р. у приєднаних до УРСР землях було утворено 2589 колгоспів, які об'єднували лише 13,5% селянських господарств. Це свідчить, що колективізація не була популярною серед селянства, і воно намагалося її уникнути [710, с. 579]. Звичайно, така влада не могла розраховувати на беззастережну підтримку всього народу в умовах війни, що насувалася.

На з'їзді також підкреслювалося, що обов'язком кожного партійного керівника є повсякденний контроль слідкувати за роботою “висунутих” товаришів, дбати про їхнє ідеологічне зростання. Отже, офіційно санкціонувалося стеження, донощицтво, що в руках НКВС було потужною

зброєю проти вільнодумства. Як згадує сучасник Ф. Пігідо-Правобережний, у колі людей, які довіряли один одному, можна було чути нарікання на те, що набридло “завжди оглядатись, завжди відчувати на собі допитливий погляд “сексота” – і на вулиці, і в аудиторії під час лекції ... Це вище людських сил! [692, с. 26-27]”.

На відміну від села, де проживала більша частина населення, процес радянської в містах Західної України проходив менш боляче. Колишні власники великих підприємств, як правило, покидали своє майно і втікали за кордон, як, наприклад, на Корецькому цукровому заводі Рівенської області. Тому робітникам залишалося лише формально обрати склад заводу управління і продовжувати роботу [153]. Порівняно з колективізацією, націоналізація промисловості не приводила до втрат робітниками будь-якого майна. Його не було раніше, нічого не отримував робітник і в процесі націоналізації. Інша справа – селянин. Він завжди був пов'язаний із господарством. Земля, худоба, реманент – все це становило основу добробуту населення, було своєрідним капіталом, який накопичувався десятиліттями, передавався у спадок і був запорукою добробуту наступних поколінь. У процесі колективізації все майно переходило у суспільну власність, селянин позбавлявся будь-яких гарантій і перспектив на майбутнє. Тому колективізація ототожнювалась із грабунком і вороже налаштувала селянство проти радянської влади. Всі пропагандистські кампанії виявилися неспроможними завуалювати здебільшого примусовий характер колективізації, що стала одним з найбільш непопулярних реформ радянської адміністрації.

Не додавало авторитету радянській владі і таке негативне явище, як пияцтво. Як згадує один із очевидців, “невдовзі асортимент товарів у нашому кооперативі збільшився, бо крім махорки і сірників, стали нам завозити в село ванталами горілку... Наслідком цього, - пише він далі, – було те, що “відтепер ... можна було взимку і подеколи влітку бачити таку картину: в кількох хатах по селу зберуться чоловіки, як колись на читку книжок,

вип'ють у товаристві декілька літрів горілки і вже з хати на вулицю чути спів “читальників”... І тоді часто можна було бачити, як молоді хлопці, повертаючись пізно вночі із “забави”, валялися п'яні в придорожних ровах [622, с. 113]”.

Важливим джерелом ідеологічного впливу на населення більшовики вважали літературу. Тому з самого початку встановлення радянської влади вони подбали про її ідеологічну спрямованість. Ця ділянка роботи постійно перебувала під пильним контролем найвищих партійних органів. Так, тільки за три останніх місяці 1939 р. на засіданнях Політбюро ЦК КП(б)У було ухвалено (за підрахунками автора) 11 постанов про вилучення з бібліотек і торгівельної мережі “політично-шкідливої” літератури [930, арк. 5, 118-159; 931, арк. 20, 129-158, 177-201, 379-389; 932, арк. 1-40, 49, 52-138]. Протягом 1940 р. постанови Політбюро ЦК КП(б)У аналогічного змісту (“Про виправлення літератури, засміченої політично шкідливими промовами ворогів народу”, “Про виправлення літератури засміченої політично-шкідливими промовами та цитатами” та ін) ухвалювалися 13 разів [919, арк. 75-97, 104-119, 259, 272-287; 933, арк. 2-28, 37-66, 78-87, 110-114, 151-165, 206-213а, 214-219]. У директивах нерідко зустрічалися прізвища відомих українських письменників, поетів, таких, як: П. Мирний, І. Франко, М. Кропивницький, П. Куліш, Б. Грінченко та ін. Вказувалося, що саме необхідно було виправити чи вилучити у виданнях. Так, у виданні І. Франка “Поезії” пропонувалося вилучити вступну статтю “ворога народу” Зерова на стор. V-VI, заклеїти згадування про це на титульній сторінці та у змісті; у “Вибраних творах” Панаса Мирного – статтю “ворога народу” Плевака на стор. 5-27; у романі П.Куліша “Чорна Рада” – вирізати передмову “ворога народу” Гермайзе; у М. Кропивницького “Твори” – т. 1-й – вирізати вступну статтю “ворога народу” П. Руліна [919, арк. 211, 212, 213, 214, 215]. У постанові Політбюро ЦК КП(б)У “Про виправлення політично-шкідливої літератури,” від 3 травня 1940 р., наголошувалося, що: “1. в творі “В серце Арктики” заклеїти малюнок (фото) на стор. 159. На малюнку портрети

“ворогів народу Косіора і Чубаря”. 2. Горький М. “Про мову, про бойкість, розмова з молодими” ...стор. 42. Вирізати зміст в кінці брошури. В змісті вказано переклад ворога народу – буржуазного націоналіста Вражливого. 3. Шевченко Тарас. “Кобзар”. Вирізати передмову ворога народу – буржуазного націоналіста А.Річицького – стор. 5-13 та заклеїти згадування її на титульній сторінці” [919, арк. 205, 206, 210]. Подібних прикладів можна навести десятки. Для перевірки бібліотеки Академії наук УРСР була навіть затверджена комісія у складі: О. Стоянцева – заступника зав. відділу науки ЦК КП(б)У, А. Рижова – представника від НКВС, Ф. Кривоноса – цензора газети “Советская Украина” [930, арк. 4]. Як бачимо, комісія була компетентною, як в ідеологічному відношенні, так і з досвідом каральних заходів. Звичайно, такі постанови були відлунням сталінських репресій 30-х років [930, арк.118; 931, арк. 5, 7-11, 12-20, 23], властивих для СРСР в цілому, але в умовах Другої світової війни і в світлі нових подій – приєднання західних і південно-західних українських земель, ці заходи отримували нове дихання. Крім того, ці регіони були, на погляд більшовицького керівництва, далеко “не стерильні” в ідеологічному відношенні, отже, вилученню підлягала майже вся література, яка була видана за межами СРСР. П. Олійник згадує, що “першої осені 1939 р. приїхав у село представник райвно, щоб дізнатися, де розміщуються читальня, бібліотека зайшов до хати бібліотекаря Михайла Петровича Швайки, забрав у мішки всі без винятку книжки... і в районі їх спалив, як небезпечні для держави [622, с. 113]”. Отже, нищення книг неприйнятних авторів, прагнення стерти з пам’яті навіть згадку про “ворогів народу” було характерною ознакою відношення більшовиків до літературної спадщини.

Було б невірно вважати, що на західноукраїнських землях у процесі радянізації застосовувалися винятково репресивні заходи. Держава витрачала кошти і на заохочення, щоправда, за ідеологічними ознаками, ухвалюючи навіть спеціальні постанови. Так, згідно з постановою ЦК КП(б)У від 2 листопада 1940 р. була виділена грошова матеріальна допомога

представникам західноукраїнської інтелігенції в сумі від 3 до 6 тис. крб. кожному. В списку налічувалося 60 осіб, у тому числі 18 письменників. Окремою постановою ЦК КП(б)У від 25 жовтня 1940 р. письменниці О. Кобилянській було виділена грошова допомога в сумі 10 тис. крб. [933, арк. 175-178, 220].

Одним із надзвичайно важливих важелів ідеологічного впливу на населення, особливо на молодь, радянська влада вважала освіту. Як зазначалося на XV з'їзді КП(б)У, “на землях Західної України... тільки за період жовтня-грудня 1939 р. було створено біля 400 нових українських шкіл, сім українських вищих закладів освіти [747, с. 984]”. Мережа освітніх закладів продовжувала розширюватися і 1940 р., що було безумовно позитивним явищем в житті населення. Листопадовий 1940 р. пленум ЦК КП(б)У, розглядаючи питання “Про роботу Львівського та Ровенського обкомів КП(б)У”, констатував, що до проголошення Радянської влади в 4 тис. шкіл Західної України навчалось 900 тис дітей, а в 1940-1941 навчальному році в 6739 школах навчається 1 189 100 учнів [746, с. 1000]. Помітним явищем стала українізація шкіл. На зміну суцільній полонізації освіти прийшла національна школа. Кількість українських шкіл виросла на 5427 [746, с. 1000]. Разом з тим партійне керівництво розуміло, що українізація освіти так чи інакше приведе до зростання національної самосвідомості, що стане на заваді подальшому насадженню більшовицької ідеології. Тому в п. 7 постанови пленуму рекомендувалося “різко підвищити якість партійного керівництва справою народної освіти, домагатися подальшого покращення навчальної і політичної роботи в школах, технікумах і вузах безпощадно розвінчуючи і викорчовуючи буржуазних українських, польських і єврейських націоналістів, що пробралися подекуди на педагогічну роботу в деякі школи і вузи [746, с. 1004]”. Така вимога була зовсім не випадковою. У лютому 1940 р. в Кракові відбулося засідання націоналістичного активу, котрий проголосив про утворення Революційного проводу ОУН на чолі зі С. Бандерою, який на противагу А. Мельнику

уособлював молоде покоління націоналістів, – прихильників радикальних методів боротьби. Вже в березні 1940 р. бандерівці прийняли “Маніфест організації українських націоналістів”, в якому виклали головну мету своєї боротьби. В документі, зокрема, декларувалося, що ОУН бореться “за визволення українського народу та всіх поневолених Москвою народів. Боремося проти всіх видів московського імперіялізму, а зокрема проти більшовизму, що довів національно-політичний, релігійний, культурний, соціальний і господарський гнет до крайньої межі [260, арк. 3]”. Отже, головним ворогом визнавався більшовизм і всі його заходи в Україні. Націоналістичний рух позиціонувався як рух, що увібрав на себе відповідальність за долю народів СРСР і в цьому сенсі становив ідеологічну загрозу більшовицькій владі не тільки в Україні, а й в інших регіонах багатонаціонального Радянського Союзу, тому не могло бути мови про будь-які компроміси з більшовиками. Таку ж мету переслідували й “мельниківці”, але при більшій залежності від Німеччини. Таким чином, було покладено початок розколу в раніше єдиній ОУН [47, с. 7]. Як “мельниківці”, так і “бандерівці” боролися за відновлення української державності й намагалися поширити свій вплив на населення України, особливо на молодь. Одним із джерел такого впливу були освітні заклади. Тут часто виникали підпільні націоналістичні організації. Тому радянські каральні органи мали всі підстави підозрювати працівників освіти у неблагонадійності. Наприклад, тільки у Львівській області станом на 15 квітня 1940 р. за політичними мотивами було звільнено з роботи 1820 працівників навчальних закладів [710, с. 577]. Такі ідеологічні “чистки” відбувалися і в інших західноукраїнських областях.

Велике значення у пропаганді комуністичної ідеології більшовики надавали засобам масової інформації, особливо пресі, на плечі якої лягала левова частка апологетики політики партії більшовиків. Про це свідчить текст постанови ЦК ВКП(б) від 20 серпня 1940 р. “Про районні газети”. В ній, зокрема, наголошувалося: “1.Вважати головним завданням районної

преси ідейно-політичне виховання трудящих на основі повсякденної пропаганди поточної політики і заходів партії та уряду”. В п. 5 постанови перед партійними керівниками ставилося завдання: “Зобов’язати перших секретарів райкомів і міськкомів ВКП(б) особисто керувати своєю місцевою газетою, повсякденно стежити за її змістом і направляти газету на вирішення чергових політичних і господарських завдань [745, с. 176]”. Ці вимоги були конкретизовані в рішеннях листопадового 1940 р. Пленуму ЦК КП(б)У при обговоренні питань про роботу Ровенського та Львівського обкомів КП(б)У. Так, у п. 15 рішень Пленуму зазначалось: “Запропонувати обкомам партії західних областей посилити керівництво районними і обласними газетами, систематично заслуховувати звіти про роботу редакцій обласних і районних газет на бюро обкому, з попереднім глибоким вивченням роботи газети [746, с. 1005]”. В реальності це означало, що кожен співробітник періодичних видань ставився під повсякденний контроль партійних і, автоматично, каральних органів.

Підводячи підсумки радянзації в Західній Україні, Пленум підкреслював великі досягнення, що мали місце в соціальній і культурній сферах: “утворено 14 театрів, організовано 117 кінотеатрів і кіноустановок, з яких більше 100 в селах... організовано 59 районних будинків культури, 138 районних клубів 3173 сільських клубів. ... В західних областях відкрито 184 лікарні, раніше їх було 78. Організовано 22 пологових будинки, а раніше їх було 2... В селах утворена сітка лікувальних установ [746, с. 1000]”. Це дійсно покращувало життя людей. Разом з тим, у документі нічого не говорилося про те, що з приходом більшовиків було ліквідоване Наукове товариство ім. Т. Шевченка, а його майно передане у розпорядження АН УРСР. Наукові видання з історії України, багато мемуарної літератури, яка могла б слугувати широкою джерельною базою вивчення історії краю, всі видання “Просвіти” були знищені працівниками НКВС. Не минула лиха доля й осередків культурної спадщини – музеїв. На Львівщині з 22 музейних установ залишилося тільки 8 [416, с. 184-185]. Знищувалося все, що носило

будь-які ознаки національної самобутності українського народу, чи могло нагадувати про неї як носія ворожого комуністичній ідеології націоналізму.

Репресії, що проводилися каральними органами проти місцевого населення збурювали українське суспільство і поступово привели до активізації націоналістичного підпілля. Почали змінюватися і форми боротьби. Від розповсюдження антирадянських агітаційних листівок «оунівці» поступово перейшли до терористичних акцій, спрямованих проти представників радянської, влади і партійних функціонерів. У сферу їх діяльності поступово стали входити не лише західні, а й східні області УРСР [930, арк. 6; 2; 16; 12]. Приклади таких акцій широко відомі, як в науковій, так і в художній літературі.

Дошкуляла радянським партійним і каральним органам і діяльність польських націоналістичних організацій, які вели широку пропагандистську й агітаційну роботу серед населення. Так, нарком внутрішніх справ УРСР І. Серов на початку 1941 р. інформував наркома внутрішніх справ СРСР Берію і Першого секретаря ЦК КП(б)У Хрущова про те, що наприкінці грудня 1940 р. у Бродівському, Золочівському, Паніковицькому, Олевському і Підкаменському районах Львівської області були знайдені розклеєними на парканах та в інших місцях листівки на польською мовою антирадянського, націоналістичного змісту, які закликали польське населення до активної боротьби проти радянської влади. І. Серов наголошував, що листівки підписані від імені “Польської військової революційної партії”, але є підозра, що вони розповсюджуються учасникам організації “ПОВ” [134, арк. 12]. Відомо, що восени 1939 р. у Львові виникла військова організація “Спілка збройної боротьби”, що складалася з польських офіцерів під керівництвом генерала М.Янушайтіса. Крім військової організації діяли підпільні організації польських партій: Демократичної партії, Польської соціалістичної партії, Селянської партії, “Рада народова”, на Волині – підпільна організація “Служба польської перемоги “Стшельци” [710, с. 581]. Отже, палітра ідеологічного протистояння більшовикам була досить різнобарвною.

Посилення антирадянських проявів носило в собі приховану загрозу і вимагало відповідної підготовки партійних функціонерів з урахуванням політичних особливостей України. Тому навесні та влітку 1940 р. ЦК КП(б)У організував роботу з відбору і відрядження працівників партійних комітетів на навчання у військово-політичне училище ім. Леніна в Москві та на курси ГУЛАГу згідно до встановленої розверстки [919, арк. 120]. За пропозицією обкомів, що повністю відповідала постанові Політбюро ЦК ВКП(б) від 13 березня 1940 р. [84, с. 146-147], були також організовані збори з військової перепідготовки працівників партійних комітетів з числа секретарів райкомів, міськкомів і обкомів партії. В цей період було ухвалено 20 таких постанов ЦК [919, арк. 1-128]. Зауважимо, що загроза керівним партійним і радянським працівникам в Західній Україні була настільки реальною, що 7 квітня 1940 р. Політбюро ЦК КП(б)У, розглядаючи питання західних областей, змушене було ухвалити рішення про озброєння партійно-радянських функціонерів західного регіону республіки револьверами [919, арк. 140]. Небезпека витікала ще й з того, що більшовики повели широкомасштабний наступ на духовні цінності українства – релігію і могли очікувати адекватної реакції населення.

Релігія відіграла значну роль у вихованні молодого покоління у душі бережливого ставлення до культурної спадщини. Вона була обов'язковим предметом вивчення у всіх навчальних закладах і займала чільне місце серед навчальних дисциплін [188, арк. не нумерований]. З огляду на значний вплив різних релігійних конфесій на населення Західної України ідеологічна боротьба у цій царині мала велике значення. З приходом до влади, більшовики, забувши своє гасло у цій площині – відокремлення церкви від держави, заходилися наводити порядки у релігійному житті. Головний наступ був спрямований на Римо-католицьку церкву, яка уособлювала стару Польську державу. Крім того, костьоли були найбільшими осередками антибільшовицької пропаганди. Тому служителі культу Римо-католицької церкви, як і інші посадовці старого режиму, зазнали репресій у першу чергу.

Так, органами НКВС було заарештовано 57 священослужителів різних рангів, 19 з яких були розстріляні. Опинився в еміграції і лідер цієї церкви кардинал Хлонда [710, с. 579-580]. Цей погром привів до повної дезорганізації, розгубленості і занепаду конфесії. Тоді ж восени 1939 р. відбувся наступ і на Греко-католицьку та Православну церкви, які зазнали значних кадрових і матеріальних втрат. За рішенням партійних органів були закриті 2 синагоги та 52 православних храми, а протягом 5 місяців 1940 р. – ще 12 православних храмів [151, с. 165]. Були закриті майже всі церковні освітні заклади, заборонено видання церковної літератури. Активну участь у більшовицькій програмі боротьби з релігією брали і профспілки. Так, у 1939 р. на антирелігійну роботу ними було асигновано 22 млн. 200 тис. крб., а в 1940 р. профспілки утримували 123 антирелігійні клуби [151, с. 167]. Українську автокефальну церкву більшовики вирішили поступово підпорядкувати Московському патріархату. З цією метою наприкінці 1940 р. до м. Луцька з Москви прибув у супроводі співробітника НКВС в ролі секретаря архієпископ Микола Ярушевич, який був наділений широкими повноваженнями. Такий візит якнайкраще свідчив про підлеглість церкви більшовикам. Священникам, які відправляли службу українською мовою, було наказано перейти на старослов'янську, противників арештовували. В січні 1941 р. ієрархів Православної церкви змусили приїхати в Москву на з'їзд і прийняти присягу на вірність Російській православній церкві. Одночасно на Західну Україну було відправлено двох православних єпископів [710, с. 580]. Отже, дії радянської влади і в релігійній політиці носили характер ідеологічної боротьби, де церква була лише засобом поширення в українському суспільстві російського елемента, що мало спростити поширення більшовизму.

Однак атеїстична політика і спроби уніфікації релігійного простору викликали різко негативну реакцію традиційно віруючого місцевого соціуму, що надалі негативно позначилося на ставленні до радянської влади. На початку 1941 р. в Україні все більше відчувалося незадоволення

більшовицькою політикою, причому не тільки в західних областях. Так, в одному з донесень М. Хрущову спецслужби повідомляли, що в липні 1940 р. в Бориславській МВ НКВС поступила резолюція антирадянського змісту, ніби-то ухвалено на зборах 12-ї бригади 4-го нафтопромислу, який написана секретарем цехкому А. Гаєвським. У ній наголошувалося, що за польського фашизму робітникам жилося краще, ніж за радянської влади. (Всі члени групи отримали різні терміни ув'язнення) [134, арк. 4-5]. В іншому донесенні йшлося про те, що в жовтні 1940 р. в с. Зяньківці Кам'янець-Подільської області було знайдено 5 антирадянських листівок, написаних олівцем на шматках паперу, вирваних з тому В. Леніна. Також повідомлялося про надісланий у НКВС області анонімний лист контрреволюційного змісту, автором якого виявився Я. Лупов – педагог неповної середньої школи [134, арк. 9]. Подібні прояви мали місце і в центральних і в східних областях України. В м. Нікополі було затримано Г. Бойка, який розклеював листівки про стан робітників у СРСР. Під час обшуку в нього вдома знайшли кілька анонімних листів антирадянського змісту, написаних на адресу редакцій різних газет. У Ворошиловградській області було розкрито групу “Скорпіони”. Її члени висловлювалися проти радянської влади і “мали терористичні наміри по відношенню до керівництва партії та членів уряду”. (Всі члени групи засуджені до ув'язнення або до розстрілу). В січні 1941 р. антирадянські листівки було знайдено в с. Погоріле Джулинського району Вінницької області [134, арк. 2-3, 6-8, 29]. Для кращого уявлення про ідеологічні настрої населення напередодні війни наведемо зміст однієї з листівок, що розповсюджувались в Україні. “Рабочий, крестьянин колхозники трудовая интеллигенция звертаюся до Вас. У Ваших руках Ваше богатство здобує Вашим потом не дайте вивезти за кровососними жидами Ваше багатство. Возьмите в руки оружия и поверните в жидов тоді здобудете правду и волю. ... Не вірте в сталінську брехню, яка задурювала Вам голови... Германия иде на допомогу русько-українському народу освободить з подгниту жидовського ярма яки накинули на Вашу шию кровососны жиды...

Долой жидивську владу Долой Сталіна с престола В один голос крикнуть надо... – Распределить между собой хлеб. Не оставайтесь голодными пока встаткуемося [134, арк. 161]”. Отже, сподівання на визволення від більшовизму були притаманні значній частині українського населення. Протести проти політики радянської влади іноді набували форми відкритих акцій. Однією з таких форм протесту був невихід на роботу у дні релігійних свят. Передбачаючи таку загрозу, 24 грудня 1940 р. Політбюро ЦК КП(б)У обговорювало на своєму засіданні питання про невихід на роботу робітників і службовців 25 і 26 грудня 1940 р. та 7-8 січня 1941 р. [933, арк. 273]. Отже, радянська влада діяла з позиції сили, не рахуючись з особливостями, національними традиціями та релігійними віруваннями українського народу.

Таким чином, окупація радянськими військами Західної і Південно-Західної України, які входили відповідно до складу Польщі та Румунії, стала наслідком агресивної політики СРСР, скріпленої таємним протоколом 23 серпня 1939 р.

Прихильне ставлення західноукраїнського населення до Червоної армії було проявом сподівань на скасування польського та румунського національного, культурного та релігійного гніту і відродження культурних традицій українського народу. Радянізація приєднаних до УРСР земель відбувалась у непомірно стислі терміни, супроводжувалась низкою економічних і політичних заходів, що мали ідеологічне підґрунтя, таких, як: націоналізація, колективізація сільського господарства, культурна революція. Характерною ознакою останньої було нищення традиційних культурницьких центрів, релігійних конфесій, насадження радянського способу життя. Утвердження радянської влади, її економічних і політичних заходів відбувалося силовими методами з опорою на карально-репресивні органи НКВС, що до 1939 р. набули великого досвіду і відшліфували методи боротьби з “ворогами народу”. Опора на силові структури з залученням армійських політорганів була особливістю ідеологічного протистояння.

Репресивні методи, застосовані більшовиками при встановленні радянської влади, волюнтаристський підхід при вирішенні багатьох питань ідеологічної уніфікації краю, відштовхнуло від радянської влади значну частину українського населення, спонукало до спротиву і сприяло наростанню ідеологічної боротьби проти більшовизму.

Насильницька радянська західноукраїнських земель заклала підвалини багатьох негативних процесів, які загострилися в ході Великої Вітчизняної війни, що розпочалася 22 червня 1941 р.

Отже, можна стверджувати, що основні контрагенти майбутнього протистояння підійшли впритул до сутички з низкою невирішених питань.

РОЗДІЛ 3. АГІТАЦІЙНО-ПРОПАГАНДИСТСЬКА РОБОТА В ЧЕРВОНІЙ АРМІЇ ТА СЕРЕД ЦИВІЛЬНОГО НАСЕЛЕННЯ В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

3.1. Політична робота в лавах радянських Збройних сил.

Напад нацистської Німеччини на СРСР, зазвичай, прийнято вважати раптовим, неочікуваним для радянського керівництва. Принаймні, така думка стала стереотипною для переважної більшості істориків радянської і пострадянської доби. Головним аргументом на користь цієї тези завжди було посилення на існування Пакту про ненапад і таємного Протоколу від 23 серпня 1939 р., за якими СРСР і Німеччина фактично ставали союзниками у вирішенні питань розподілу сфер впливу в Європі. Як свідчать факти, ця війна лежала в основі всієї політики Третього Райху, в основі нацистської ідеології, що пропагувалася в Німеччині з початку 30-х років ХХ століття. На це вказують і події останнього передвоєнного року: демонстративне введення військ у Румунію, концентрація армій у прикордонних з СРСР районах, провокативні розвідувальні польоти вздовж кордону і над радянською територією, збільшення кількості прикордонних провокацій тощо. Першими зазнали підступного удару ворога радянські прикордонники і війська першого ешелону регулярних частин Червоної армії, які не були готові дати відсіч агресору в силу багатьох причин. Серед них чільне місце належить політичній короткозорості радянського керівництва й особисто Й. Сталіна, який безпідставно вважав, що Гітлер не посміє напасти на Радянський Союз. Зі страху перед диктатором і, намагаючись прислужитися йому, цю думку культивували і в найближчому оточенні радянського керівника. Тих, хто вважав інакше, називали панікерами або провокаторами і переслідували. Яскравим прикладом може бути доповідна записка Л. Берії на ім'я Й. Сталіна від 21 червня 1941р., з вимогою покарання радянського посла в Берліні В.

Деканозова за те, що останній “бомбардував” його “дезінформацією” про наміри А. Гітлера напасти на СРСР. “Але я і мої люди, Йосипе Вісаріоновичу, – писав Л. Берія в документі, – твердо пам’ятаємо Ваше мудре передбачення: в 1941 р. Гітлер на нас не нападе! [292]”. Наступного дня він, все ж, напав. Цей прояв безапеляційної віри в геніальність Й.Сталіна, був притаманним більшості партійного і військового керівництва держави, що стримувало ініціативу командирів, приводило до догматизму в ідейно-політичній роботі.

За кілька годин до нападу командування Генерального штабу підготувало наказ № 1 народного комісара оборони від 22 червня 1941 р. за підписами С. Тимошенка, Г. Жукова, Д. Павлова, В. Клімовських, А. Фоміних. У ньому наголошувалося, що упродовж 22-23 червня можливий раптовий напад німців. Він може розпочатися з провокаційних дій. Перед військами ставилося завдання не піддаватися ні на які провокації, що можуть привести до великих ускладнень [435, с. 339]. Крім того, ставилося завдання привести війська у повну бойову готовність, таємно зайняти оборонні рубежі, вжити заходів щодо маскування, але жодних інших заходів не вживати. Складається враження, що навіть за цих обставин радянські військові боялися гніву Й. Сталіна за виявлену ініціативу більше, ніж нападу німців.

Удар гітлерівців на світанку 22 червня був настільки потужний, що війська не встигали розгорнутися у бойові порядки, як опинялися в оточенні або знищувалися. У той же день начальник управління політпропаганди Київського Особливого воєнного округу (КОВО) Михайлов доповів Головному політичному управлінню РСЧА про героїчну боротьбу частин округу і вжиті організаційні заходи. Серед них: “Підібрані (за винятком 3 вакантних посад) всі заступники командирів полків. Випущені достроково окружні курси партактиву – 250 осіб, Київське військово-політичне училище – 200 осіб, окружні курси заступників політруків – 200 осіб ... Підготовлені до друку листівки німецькою, румунською і польською мовами. Готується перший номер газети на німецькій мові [334, с. 30]”. Це свідчення

катастрофічного дефіциту командирських і політичних кадрів, що стало результатом сталінських репресій у передвоєнні роки і демонструвало неадекватне ідеологічне забезпечення РСЧА. А те що воно було саме таким, переконує аналіз румунського генштабу, витяг з якого наводить В. Чернявська: “Боездатність Червоної армії невисока внаслідок недостатньої підготовки командних кадрів... низького рівня моралі та дисципліни [1041, с. 194]”. Тому вчорашні курсанти без досвіду змушені були стати командирами і політпрацівниками. Як зазначає М. Коваль, молодим командирам, які щойно закінчили училища й вирушали на фронт, радили покласти до валіз парадну форму та обов’язково білу сорочку, щоб бути “на рівні” під час параду радянських військ у Берліні. Зневага до ворога і недооцінка його могутності всіляко культивувалися [392, с.56-57]. Це було звичайним пропагандистським заходом, спрямованим на мобілізацію патріотичного потенціалу і зовсім далеким від реалій.

Бійці Червоної армії чинили героїчний опір агресорові. За даними німецького Верховного головнокомандування, втрати Вермахту на східному фронті на 3 липня 1941 р. становили 54 тис. або 2,15% від загальної чисельності [874, с. 55]. Вже 27 червня 1941 р. Михайлов доповідав Головному управлінню політпропаганди про героїчні вчинки льотчиків Жукова, Добрякова, Тихого. 17 серпня він знову доповідав Головпуру РСЧА про нові подвиги червоноармійців, льотчиків, танкістів Мукомолова, Зайцева, Борисова, Лисюхіна, Белікова, Кравцова, Туркатова [808, с. 99-100]. Навіть гітлерівці змушені були визнати стійкість радянських воїнів. М. Коваль, посилаючись на німецькі документи, навів такий приклад: “Ми змушені визнати, що Червона армія є дуже серйозним противником, а на що б вона перетворилася, маючи ще кілька років для навчання у мирних умовах, кожен спроможний уявити собі сам”. Про стійкість радянських військ говорилося і в огляді бойових дій, складеному в штабі 17-ї німецької армії [389, с. 4-10]. Подібну оцінку радянським воїнам давав у своїх спогадах і колишній німецький генерал Г.Блюментріт, який зокрема визнавав, що “в

обороні російська армія відрізнялась чудовою стійкістю... Їх солдати показали велике вміння вести бій вночі і в лісі [94, с.73]”.

Та не завжди інформація про мужність і героїзм воїнів співпадала з реальним станом справ на фронті. Той же начальник політупру КОВО бригадний комісар Михайлов в одному зі своїх перших донесень писав: “Моральний дух військ округу високий. Особовий склад сповнений грізної ненависті до німецького фашизму ... Всі сили й засоби військ округу кинуті на ворога, знищуючи його там, де він перетнув кордон [357, с. 109]”. Такі оптимістичні донесення подобалися Сталіну, але й вводили керівництво країни в оману, викривляли реальну обстановку, підштовхували до невірних рішень. Мужність і навіть масовий героїзм воїнів не могли виправити попередні стратегічні помилки вищого державного керівництва, які в умовах війни тільки множилися. Так, начальник штабу Південно-Західного фронту генерал В.Тупиков 11 вересня 1941 р. доповідав начальнику Генерального штабу Б. Шапошникову про критичну ситуацію, що склалася під Києвом і загрожує оточенню радянських військ. У відповіді, продиктованій Сталіним і підписаній Б. Шапошниковим, 14 вересня на ім'я Командуючого Південно-Західним фронтом М. Кирпоноса вказувалось: “Генерал-майор Тупиков подав у Генштаб панічне донесення. Обстановка, навпаки, вимагає збереження, холонокровності й витримки командирів усіх ступенів. Необхідно не піддаватися паніці, вжити заходів до того, щоб зберегти становище, що виникло, і особливо міцно утримувати фланги ... Необхідно неухильно виконувати вказівки товариша Сталіна, дані Вам 11 вересня [389, с. 9]”. Отже, командири вищого рангу також стояли перед нелегким вибором: сказати Й. Сталіну правду про катастрофічне становище на фронті й бути зарахованими в панікери або, як Михайлов, оптимістично звітувати і поглиблювати кризу у військах. Поразки були жахливими. Полковник у відставці П. Коваленко, який воював на Південному фронті, так згадував події серпня 1941-го: “Діється щось недоречне ... Армія починає втрачати обличчя, організація порушується... Розпорядження і накази, що суперечать

один одному, сиплються як з рогу достатку. Відчувається якась загальна розгубленість і розпач: цілковита безпорадність [389, с. 8]”. Ця безпорадність закінчувалася черговою поразкою. У полон потрапляли сотні тисяч бійців. Певний їх відсоток піддавався впливу німецької пропаганди. Німці широко використовували листівки-перепустки з закликом здаватися у полон, переходити на їхній бік [додатки БВ,БД, БЕ].

Звичайно, в будь-якій війні були полонені, але такої кількості історія ще не знала. За оцінкою російського статистичного дослідження “Россия и СССР в войнах XX века”, на середину липня 1941 р. зі 170 радянських дивізій 28 потрапили в оточення і не вийшли з нього, 70 дивізій понесли серйозних втрат [767, с. 455]. Із загальної чисельності 4 млн. 59 тис.(існують і набагато вищі дані) радянських військовополонених за всю війну на 1941 р. припадає 2 млн. або 49%. За німецькими даними в боях під Уманню у полон потрапили 103 тис. червоноармійців, а під Києвом – 665 тис. бійців стали бранцями [435, с. 222-224]. Не менше половини втрат у 1941 р. випало на Західний і Південно-Західний фронти, які вели бої на українській землі. Не виправдалися і сподівання на те, що в разі нападу агресора Червона армія буде бити ворога на його ж території. У зв’язку з цим нелегкі випробування випали на долю політпрацівників, котрі майже не щодня під час політзанять переконували бійців у непереможності Червоної армії. Знаючи, що гітлерівці, в першу чергу, розправлялися з євреями, комуністами і політпрацівниками, багато хто з них покінчив життя самогубством, щоб запобігти ганьбі полону. За спогадами очевидця Ф. Пігідо-Правобережного, напередодні здачі німцям Одеси “немало командирів та особливо військових комісарів, наляканих оповіданнями про нелюдські жорстокості німців, вкоротили собі життя [692, с.107]”. Очевидно, це була не єдина причина. Потрапити у полон за умов сталінського режиму означало не тільки зганьбити себе, але й прирікти своїх рідних, котрі часто проживали у радянському тилу, на переслідування позбавити їх будь-якої підтримки держави. Коли про факт полонення ставало відомо радянським владним

структурам, гнів влади автоматично переносився і на членів сім'ї і близьких родичів військовослужбовця, яким штучно створювали нестерпні умови життя. Бійці часто вбачали причину полонення у діях своїх безпосередніх командирів. З цього приводу В. Гриневич зауважував, що “в деяких документах НКВС відзначалося, що непоодинокими були випадки, коли командирів, комісарів і євреїв виштовхували із своїх рядів самі ж полонені червоноармійці [162, с. 114]”. Про військові бунти і самосуди згадує у своїх спогадах Ф. Пігідо-Правобережний. За його версією, комісар застрелив ротного за одну лише фразу: “Гнать проклятого чекіста!”. В той самий час “до комісара кинулись наш старший лейтенант і натовп червоноармійців – за хвилину його роздерли на шматки [692, с. 81]”. З одного боку, це можна пояснити впливом нацистської пропаганди, а з іншого, – не можна відкидати і психологічний фактор – обурення окремих осіб за те, що вони потрапили в полон, за кривди, спричинені особисто або радянською владою. Очевидно, в таких вчинках приховувався комплекс причин, як і в факті самого полону. Зауважимо, що проблема армійських бунтів ще чекає своїх дослідників. Згаданий очевидець, наприклад, виходячи з власного досвіду, вбачав ці причини, маючи на увазі полон, у ставленні людей до радянської влади. У спогадах він писав, що “основною причиною цього нечуваного у воєнній історії всього світу явища є те, що весь народ та національно поневолені народи СРСР особливо свідомо не хотіли воювати і при першій-ліпшій нагоді розбігались по широких ланах України, “дезертували” або, коли не вдавалося, здавались до полону [692, с. 69]”. На підтвердження свого висновку Ф.Пігідо-Правобережний привів розповідь свого односельця, син котрого служив у війську поблизу Дарниці. “Син мій Клим... позавчора був дома, дак він каже, що всі, крім комісарів та партійців, кинуть зброю, аби тільки почалося. Та й між командирами немало є таких, що в “ліс” дивляться. Мій Клим буде “воювати” так, як і всі інші... Вольний (цивільний) піджачок призапасив [692, с. 27]”.

Звичайно, були випадки заздалегідь підготовленого індивідуального і навіть групового дезертирства або здачі в полон з побутових, або з ідеологічних причин, але вони не пояснюють масштабності явища в цілому. Адже мова йде про сотні тисяч полонених. Як зазначає Ю. Ніколаєць, за 22-24 липня 1941 р. бійцями винищувальних батальйонів і РВ НКВС Київської області було затримано 1392 дезертири, 24-25 серпня під час “очищення” лісів і околиць м. Запоріжжя затримали понад 300 дезертирів. За період з 1 жовтня 1941 р. до 1 лютого 1942 р. в Харківській і Воронезькій областях затримано 1152 дезертири і 4920 осіб, що ухилялися від мобілізації [590, с. 171-173]. Для переважної більшості бійців полон був психологічним шоком, який не відразу проходив. Й. Геббельс записав у своєму щоденнику 24 червня 1941 р.: “Росіяни тремтяче вилазять зі своїх бункерів, і полонені впродовж цілого дня навіть негідні для допитів [658, с. 316]”. З документів видно, що в полон бійці, як правило, здавалися вимушено, потрапляючи в оточення під час великих боїв. Катастрофічне становище на фронті вимагало негайних дій. Для оточенців був виданий спеціальний наказ за № 270 від 16 серпня 1941 р., який вимагав від військ, що потрапили в оточення, самовіддано битися до останньої можливості, берегти матеріальну частину, як зіницю ока, пробиватися до своїх по ворожих тилах. Зауважимо, що тут мова йшла лише про бойові дії регулярних військових частин і навіть не розглядалося питання про залишення їх у тилу ворога для ведення партизанської боротьби. Командирів і рядових бійців попереджали про те, що вони несуть персональну відповідальність за здачу в полон або дезертирство, а їхні сім'ї підлягатимуть арешту. Вищестоячі командири і комісари зобов'язувалися розстрілювати на місці тих, хто зривав з себе знаки розпізнавання або намагався здатися в полон [681, с. 27]. Тепер командири мали офіційні підстави чинити позасудові розстріли. Офіцери нерідко використовували цей “останній аргумент” для опанування ситуацією і встановлення жорсткої дисципліни. Так, командуєчий Південним фронтом генерал армії І. Тюленєв 6 серпня 1941 р. інформував Ставку: “223 стрілецька

дивізія, ... як Вам уже повідомляли, розбіглася в бою під Миргородом. Поставлене повторне завдання захищати Кіровоград дивізія також не виконала... Командир і комісар дивізії заарештовані і будуть розстріляні перед строем дивізії після її збору [585, с. 132]". Звідси витікає, що не тільки дезертирство і здача в полон, але й невиконання важливого бойового завдання могли бути підставою для крайньої міри покарання. С. Корміліцин і А. Лисев – автори книги "Ложь от советского Информбюро", написаної за щоденниками бійця В. Чуркіна, наводять такий факт: "На зворотному шляху пройшли повз вишикуваний взвод солдатів. Перед ними стояли двоє, один лейтенант, а другий солдат. Офіцер прочитав перед строем папір, витягнув з кобури пістолета і два рази вистрілив в солдата, що стояв поруч, він упав [419, с. 83]". 28 липня 1941 р. був підписаний Сталіним наказ № 0250, в якому йшлося про засудження до розстрілу за розвал фронту колишніх командуючого Західним фронтом генерала армії Д. Павлова, начальника штабу того ж фронту генерал-майора В. Климовських, начальника зв'язку фронту генерал-майора А. Григор'єва та командуючого 4-ю армією генерал-майора А. Коробкова. Наказ був доведений до командного складу збройних сил, до командира полка включно [738, с. 356, 357]. Таким чином, Й. Сталін, як завжди, переклав відповідальність за власні помилки на інших осіб. Після війни була доведена невинність вказаних осіб і вони були реабілітовані [862]. Та на цьому вождь не зупинився. 12 вересня 1941 р. був підписаний наказ № 001919, про який стало відомо лише недавно. За цим наказом із військ НКВС утворювалися загороджувальні загони, які розташовувалися у прифронтовому тилу Червоної армії і мали своїм завданням кулеметним вогнем зупиняти відступаючі частини [692, с.250; 874, с. 105]. Наведені документи й епізоди свідчать, що смертні вирокі виносилися і рядовим бійцям і офіцерам. Вироки виконувалися негайно і перед строем як спосіб залякування і був поширеним заходом примусу військовослужбовців до виконання службового обов'язку. Такий засіб був вимушеним, але

тимчасовим і ненадійним методом утримання дисципліни, і незрідка супроводжувався зворотною реакцією.

Розстріл червоноармійців командирами набув у 1941 р. таких розмірів, що не звертати уваги на це далі було неможливо. На початку жовтня 1941 р. вийшов наказ № 0391 за підписом Й. Сталіна і начальника Генерального Штабу Б. Шапошникова, в якому містилося попередження про те, що особи, винні в незаконних розстрілах, самосудах будуть підлягати суду військового трибуналу. Разом з тим наголошувалося, що злісні порушники дисципліни, вороги та їхні помічники підлягатимуть найсуворішій карі [87, с. 426]. У той самий день 4 жовтня 1941 р. начальник Головного політуправління РСЧА Л. Мехліс відреагував на цей наказ, підписавши директиву № 248 політуправлінням фронтів і окремих армій “Про факти підміни виховної роботи репресіями”, в якій звертав увагу на необхідність виконання вище згаданого наказу [772, с. 77]. До кінця 1941 р. війська отримали ще одну директиву начальника Головного політуправління РСЧА від 7 грудня 1941 р. “Про ліквідацію запущеності в усній пропаганді і агітації”. У ній зазначалося, що ця запущеність означає не що інше, як незадовільний стан політичної роботи. Вказувалося, зокрема, що ця ділянка повинна бути постійно в центрі уваги військових комісарів і політорганів [87, с. 428].

Значно надійнішим та ефективнішим способом зміцнення дисципліни в армії було виховання у бійців свідомості і переконання у справедливості боротьби. Носієм таких переконань могли бути люди, безмежно віддані ідеї більшовизму. Такими людьми були комуністи. Тому поряд із жорстокими каральними заходами сталінське керівництво вдалося до залучення членів і кандидатів у члени КПРС до військової служби. Вже 27 червня 1941 р. Політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило рішення про мобілізацію комуністів для посилення партійно-політичного впливу в полках. Передбачалося, що 12 обкомів партії (Московський, Ленінградський, Горьківський, Івановський, Калінінський, Тульський, Харківський, Київський, Ростовський, Свердловський, Сталінградський, Куйбишевський) сформують 37 груп по

500 осіб з числа комуністів і кращих комсомольців, які після проведення військових зборів будуть направлені в дивізії, що найбільше потребували підсилення [628, с. 220]. Звертає на себе увагу те, що серед названих обкомів тільки два українських – Київський і Харківський, решта – російські. Перед іншими республіками таке завдання не ставилося.

Розвиток подій на фронті і величезні втрати Червоної армії восени 1941 р. вимагали кількісного й якісного поповнення, особливо політскладу армії. У зв'язку з цим 10 листопада Політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило нову постанову про мобілізацію комуністів на керівну політичну роботу в Червону армію. Цей документ відрізнявся від попереднього тим, що обласні, крайові і Центральні Комітети компартій союзних республік зобов'язувалися відібрати і відрядити в розпорядження Головного політичного управління РСЧА 2600 членів ВКП(б). Відбір мав проводитися серед керівних працівників партійних, комсомольських і профспілкових організацій, котрі мали досвід партійно-політичної роботи і пройшли школу військової підготовки. Відібраних кандидатів затверджували відповідні керівні партійні органи, особові справи супроводжувалися партійними характеристиками [627, с. 254]. Такий суворий підбір кадрів був викликаний тим, що гітлерівські війська вели наступ на Москву. В ці дні вирішувалася доля столиці і, по суті, всієї радянської держави, тому в перших лавах захисників Батьківщини мали перебувати керівні працівники партійного апарату. Отже, на поверхню впливало питання політичної роботи в армії. Виходячи з досвіду першого місяця війни, великих втрат, що підривали моральний дух армії, і досвіду громадянської війни, вже 16 липня 1941 р. Президія Верховної Ради СРСР видала Указ про реорганізацію органів політичної пропаганди і введення інституту воєнних комісарів в РСЧА. Комісар мав широкі повноваження і разом із командиром ніс відповідальність не тільки за ідеологічну підготовку бійців, й за результати бойової діяльності. Цим самим документом затверджувалося “Положення про воєнних комісарів у РСЧА”. Завдання комісарів чітко визначені в 6, 7 та 8 пунктах документа. Зокрема, сказано:

“Воєнний комісар повинен надихати війська на боротьбу з ворогами нашої Батьківщини. В найбільш серйозні моменти бою комісар зобов’язаний особистим прикладом хоробрості і відваги підняти бойовий дух військової частини ... заохочувати і популяризувати кращих бійців і командирів ... Воєнний комісар зобов’язаний, спираючись на широкі маси червоноармійців і командирів, вести нещадну боротьбу з боягузами, панікерами і дезертирами, насаджуючи твердою рукою революційний порядок і військову дисципліну [808, с. 75-76]”. Всі накази підписувалися командиром і комісаром. У такий спосіб партія забезпечувала політичний вплив на ухвалення командирами будь-яких рішень.

Великі втрати особового складу взимку та навесні 1942 р., масові звернення червоноармійців змусили військове командування, зокрема, Г. Жукова, проаналізувати причини втрат. У результаті з’явилася директива Військової ради Західного фронту за № 3750 від 30 березня 1942 р., адресована всім командирам і комісарам дивізій і бригад. У ній йшлося про факти злочинно-халатного ставлення деяких командирів усіх ступенів до збереження життя червоноармійців піхоти. Наголошувалося на сотнях фактів, коли бійців направляли в атаку на ще не знищені укріплення ворога, під час яких гинули сотні тисяч радянських воїнів. Директива вимагала кожен невинуватий випадок втрати людей розслідувати протягом 24 годин, результати доповідати керівництву, а винуватців-командирів суворо карати [278, с. 366-367]. Цей документ за підписами командуючого Західним фронтом Г. Жукова, члена військової ради фронту І. Хохлова і тимчасово виконуючого обов’язки начальника штабу Голушкевича не привів до суттєвого зменшення бойових втрат у 1942 р., але став дієвим політичним засобом, що піднімав авторитет вищого командування в очах червоноармійців, зміцнював віру у військове керівництво.

Влітку 1942 р. на озброєння Червоної армії стала масово надходити нова зброя – легендарні “катюші”. Впровадження нової ефективної техніки вимагало великої відповідальності за виконання бойових завдань. За цих

обставин постановою ЦК ВКП(б) від 31 липня 1942 р. оголошувався новий набір членів і кандидатів у члени ВКП(б) з числа комуністів, які мали відсрочку від призову за станом здоров'я, у гвардійські мінометні частини [629, с. 316]. Отже, комуністам, в першу чергу, довірялася нова зброя, підтримувався їхній авторитет серед маси бійців і командирів. Кількома днями раніше – 28 липня 1942 р. – Й. Сталін підписав наказ № 227, який в армії дістав назву “Ні кроку назад!”. Це було логічним продовженням заходів 1941 р. Німці рвалися до Сталінграда, взяття якого і форсування Волги відкривало їм перспективи наступу на Схід й оточення головних сил Червоної Армії. Крім того, місто носило ім'я Сталіна, що мало для радянського народу певне символічне і психологічне значення. Тому треба було будь-що утримати місто на Волзі. М. Коваль зазначав “З одного боку, в умовах загальної розгубленості й сум'яття такі суворі накази були необхідні. А з другого... вони сковували ініціативу командирів і нерідко прирікали на безплідну загибель цілі з'єднання [389, с. 12]”. Наказ № 227 зобов'язував командуючих фронтами “сформувані в межах фронту від одного до трьох (залежно від обставин) штрафних батальйонів (на 800 осіб), куди направляти середніх і старших командирів усіх родів військ і відповідних політпрацівників, що провинилися порушенням дисципліни, боягузством або нестійкістю і відправляти їх на найбільш важкі ділянки фронту [767, с. 439]”. Перед командуючими арміями ставилося завдання сформувані в межах армії від п'яти до десяти штрафних рот по 150-200 бійців у кожній. При цьому навіть не ставилося питання, чи взагалі є такі “нестійкі”. Наказ треба було виконувати, а значить – знайти. Тобто, за найменшу провину можна було потрапити у штрафбат. Побутує думка, що саме цей наказ покликав до життя штрафні батальйони. Т. Вронська та О. Лисенко, спираючись на детальний аналіз і правову оцінку багатьох попередніх наказів, дійшли висновку, що штрафні формування в Червоній армії виникли значно раніше, ніж у середині 1942 р. Вони зазначають, що серед бійців штрафбатів були також і раніше засуджені до певних термінів ув'язнення [120, с. 137-149]. Про це згадував і

колишній командир взводу штрафного батальйону О. Пильцин, котрий став командиром штрафного взводу у 1943 р. не за провину, а за наказом, тому і вважає цей рік часом заснування штрафбатів [1062, с. 51-54]. Але треба зважати, що армія – це інституція військова, і кожен наказ командира будь-якого рангу – закон для підлеглих. Тому кожен командир, користуючись даною йому законом владою, міг визначати міру покарання за провину цілому взводу, роті, полку і т.д. Він міг, наприклад, поставити на найважчу ділянку під час атаки, розпочати атаку силами такого-то взводу, або роти... І для цього не потрібно було очікувати спеціального наказу або називати підрозділ штрафним. Наказ № 227, очевидно, лише юридично оформив явище, що вже існувало на практиці. З іншого боку, він був засобом морального тиску, мав вселяти почуття меншовартості, чого найбільше боялися бійці.

Ще одним засобом політичного контролю в армії був СМЕРШ (“Смерть шпигунам”). Це була офіційна назва органів радянської контррозвідки, утвореної в квітні 1943 р. під керівництвом В. Абакумова. У своїй діяльності для виявлення антирадянських елементів підрозділи СМЕРШ спиралися на розгалужену мережу таємних інформаторів [1034, с. 278]. До рук органів можна було потрапити за будь-яку провину, наприклад, за збереження ворожої листівки для самокруток (цигарок). Як наслідок, можна було потрапити у штрафбат.

Поряд з каральними і примусовими засобами, у Червоній армії широко використовувалася різні форми і виховної роботи. Потужним засобом ідеологічно-виховного впливу, виховання бійців у дусі відданості ідеалам більшовизму, стійкості в бою був прийом до лав ВКП(б) бійців і командирів РСЧА. Постановою ЦК ВКП(б) від 19 серпня 1941 р. для червоноармійців, котрі особливо відзначилися в боях, встановлювався дещо спрощений порядок прийому в партію. Бажаючий вступити подавав заяву і рекомендації трьох комуністів, які мали 1 рік партійного стажу і знали кандидата менше одного року. В цьому разі військовослужбовець мав надати бойову

характеристику політрука або комісара військової частини [808, с. 76]. Зважаючи на те, що бойовий вік комуністів на фронті часто був досить короткий, адже вони завжди перебували в перших рядах і першими й гинули, 9 грудня 1941 р. було ухвалено ще одна постанова ЦК ВКП(б), що спрощувала вступ у партію бійцям, які відзначилися в боях з загарбниками. Цим документом кандидатський стаж для тих, хто вступав у члени ВКП(б), зменшувався до трьох місяців [808, с. 78]. Частими були випадки, коли безпартійні бійці, йдучи у бій, просили вважати себе комуністами. Один такий лист-заповіт червоноармійця С. Волкова опублікувала газета “Правда” в лютому 1943 р.: “Товариші бійці, командири, політпрацівники!.. Ідучи в атаку, я зобов’язуюсь до останнього подиху битися за честь і незалежність моєї матері-Батьківщини. Сам я безпартійний, але якщо в бою прольється моя кров, рахуйте її кров’ю комуніста. ...Якщо я загину в цій битві, назвіть мене комуністом! [733]”. Таких прикладів можна навести багато. З одного боку, вони свідчать про патріотизм й авторитет партії, з іншого, – про вмілу постановку політико-виховної роботи у військах.

Завдяки вжитим заходам ВКП(б) мала змогу постійно поновлювати партійні ряди, утворювати нові партосередки і, таким чином, постійно здійснювати ідеологічний контроль над збройними силами, зміцнювати їхню боєздатність, зберігати стійкість в обороні і натиск під час наступу. За роки війни зросла кількість первинних партійних організацій. Якщо на 1 липня 1941 р. в армії служили 563 503 комуністи, об’єднані в 14 751 партійну організацію, то в кінці війни (на 1 липня 1945 р.) налічувалося вже 80423 первинних організацій [342, с. 377]. Це була могутня сила, мобілізувати воїнів на боротьбу проти ворога, і вона довела свою спроможність у найбільш скрутні моменти війни.

Наприкінці 1942 р., коли гітлерівські війська були виснажені і стало очевидним, що вони неспроможні досягти стратегічної мети, виникла потреба зосередити в руках командирів єдиноначалля для успішного контр-наступу Червоної армії. Тому 9 жовтня 1942 р. Указом Президії Верховної

Ради було скасовано інститут воєнних комісарів. Зокрема, в документі зазначалося, що інститут комісарів виник у роки громадянської війни на підґрунті певної недовіри до командирів, до складу яких іноді входили старі військові кадри. Оцінюючи ситуацію в роки Великої Вітчизняної війни стосовно командного складу, наголошувалося: “Велика Вітчизняна війна з німецькими загарбниками загартувала наші командні кадри, висунула величезний шар нових талановитих командирів, випробуваних в боях і до кінця вірних своєму воїнському обов’язку і командирській честі. В суворих боях з ворогом командири Червоної армії довели свою відданість нашій Батьківщині, набули значного досвіду сучасної війни, вирости і зміцнили у воєнному і політичному відношеннях [869, с. 78]”. Автори документу, на нашу думку, дещо кривили душею. Недовіра до командного складу РСЧА, все ж існувала. Взяти для прикладу хоча б ”чистки” командного складу 30-х років розстріли офіцерів на початку війни, зраду генерала А. Власова і т.п. Комісари виконали свою місію і стали зайвою ланкою в управлінні військами, тому п. 4-й Указу предбачав: “Посилити переведення найбільш підготовлених у військовому відношенні воєнних комісарів і політпрацівників, які отримали досвід сучасної війни, на командні посади [869, с. 79]”. Разом з тим, присвоєння командних звань політпрацівникам підвищувало їхній авторитет і роль в армії.

Скасування інституту комісарів додало роботи секретарям первинних партійних організацій. В умовах швидкого зростання кількісного складу комуністів парторганізації розширилися і виникла потреба їхньої реорганізації. Станом на 1 січня 1943 р. їх налічувалося вже 41 137, тобто кількість з початку війни зросла в 2,5 раза [342, с. 377]. Виходячи з цього, Головне політичне управління РСЧА в травні 1943 р. звернулося до ЦК ВКП(б) з проханням розглянути це питання. У зверненні наголошувалося, що зміна структури парторганізацій приведе до збільшення партійного активу, підняття ролі й активності комуністів. 24 травня 1943 р. ЦК ВКП(б) ухвалив постанову “Про реорганізацію структури партійних і комсомольських

організацій Червоної Армії і посилення ролі фронтових, армійських і дивізійних газет”. Постановою скасовувався інститут секретарів партійних організацій і натомість вводився інститут партторгів. Відмінність між ними полягала в тому, що партторги не обиралися зборами, як це було з секретарями парторганізацій, а призначалися вищими політорганами [650, с. 410-411]. Це давало можливість оперативної ротації партторга в разі його загибелі під час бою або у випадку, якщо він не справлявся зі своїми обов’язками. В пп. 4-му та 5-му постанови вказувалося, що комсомольські організації будуються так само, як і партійні. Крім того, зазначалося, що в партійних і комсомольських організаціях батальйонів і дивізіонів робота проводиться, як правило, звільненим (вільним від інших обов’язків) партторгом.

Отже, під час війни партія продемонструвала гнучкість своєї організаційної структури, здатність до трансформації армійських політорганів, спроможність пристосовуватися до складних, здавалось би, безвихідних, ситуацій і виходити з них з честю. Армійські політоргани були тим універсальним інструментом, яким більшовицька ідеологія постійно вживлялася в тіло армії, допомагала їй вистояти в жорстокій боротьбі.

Політична робота в армії не обмежувалась лише партійними організаціями. Уваги потребував весь особовий склад Збройних сил, особливо молоді бійці. Велику допомогу у вихованні армійської молоді надавали комсомольські організації. З початком війни 23 червня 1941 р. ЦК ВЛКСМ ухвалив постанову “Про заходи з воєнної роботи у комсомолі”. У документі були викладені завдання на період війни. ЦК вимагав, щоб “кожний комсомолец на своєму посту працював так, як личить радянському патріоту і був готовий зі зброєю в руках боротися проти ворога, що напав, за Батьківщину, за честь, за свободу [563, с. 192-193]”. Виходячи з обстановки на фронтах, що не дозволяла скликати збори комсомольських організацій, ЦК ВЛКСМ, за узгодженням з ЦК ВКП(б), 25 грудня 1941 р. ухвалив постанову “Про порядок прийому в комсомол в частинах діючої армії”.

Документ дозволяв приймати в члени ВЛКСМ не на комсомольських зборах, а на засіданні бюро ротної організації. Комсомольський квиток дозволялося вручати не тільки начальникам політвідділу, а й їхнім заступникам по комсомолу. Вступаючий міг надати характеристики-рекомендації від осіб, які мали комсомольський стаж менше одного року [563, с. 193-194].

Важливе місце в роботі політпрацівників усіх рангів займали питання підняття морального духу бійців і командирів. Значною мірою це залежало від стану справ у родині червоноармійців, тому забезпечення листування з рідними і близькими людьми завжди було важливим елементом підтримки психологічної рівноваги бійців. З початком війни, поразками і відступом Червоної армії, бомбардуваннями залізниць процес забезпечення червоноармійців кореспонденцією був дезорганізований, що не могло не позначитися на загальному психологічному стані бійців. Політпрацівники вживали певних заходів щодо покращення роботи пошти, але за тих умов цього було складно досягти. 4 жовтня 1941 року ЦК ВКП(б) ухвалив спеціальну постанову “Про заходи прискорення доставки листів на фронт”. У цьому документі були проаналізовані причини недоліків, вказані заходи щодо їх усунення. Зокрема, вказувалося на недосконалість цензурної перевірки та сортування листів, брак військово-сортувальних пунктів та ін. Постанова зобов’язувала Наркомат зв’язку негайно вжити заходів для налагодження всіх ланок роботи військово-польової пошти. Встановлювалося, що органи військової цензури повинні перевіряти кореспонденцію, що йде на фронт, не більше 24 годин, і відправляти її з першим же поїздом, в жодному разі не залишаючи на наступний день. На комісарах лежав обов’язок, щоб уся пошта з поштових станцій негайно відправлялася у військові частини і в то й же день вручалася бійцям і командирам. На начальників політвідділів армій і з’єднань покладалася відповідальність за налагодження партійно-політичної роботи серед особового складу польових почтових станцій, налагодження високої дисципліни в органах польової пошти і своєчасність повідомлень про

передислокацію військових частин [626, с. 243-244]. Після цієї постанови і вжитих заходів становище виправилося. Листи на фронт стали надходити регулярніше. Ось що записав червоноармієць В. Чуркін у своєму щоденнику 23 вересня 1942 р.: “Отримав листа від сина Толі. “Здрастуй дорогий тату! Я знаходжусь у Токсово у навчальному дивізіоні ... Це вже третій лист, як я в армії [419, с. 90]”. Син з радістю повідомляв, що отримав третього листа від батька. І ось як реагував батько на довготривалу відсутність листа від сина. Запис у щоденнику від 21 квітня 1943 р.: “Чекаю листа від Толі, на душі нестерпна скука. В голові страшні думки, так і тягне підійти до берега і втопитися у Волхові. Від Толі листа немає третій місяць. Може він уже вбитий. Втрати другого сина, я відчуваю, просто не витримаю [419, с. 112]”. Цей запис передає нечувану психологічну напругу, яку витримував пересічний червоноармієць в очікуванні звістки від рідних. Звичайно, такий моральний стан позначався і на несенні служби. Тому доставка листів на фронт і з фронту мала велике значення і стояла серед основних завдань партійних органів.

Велике виховне і політичне значення в Червоній армії мала періодична і неперіодична преса. Вона не вирізнялася різноманітністю тематики: всі публікації підпорядковувались єдиному завданню – зміцненню дисципліни, віри в перемогу, піднесенню морального духу бійців, вихованню ненависті до ворога, пропаганді бойових подвигів. Колишній начальник політвідділу 47-ї армії генерал-полковник М. Калашнік у своїх спогадах писав: “Літом і восени сорок другого центральні, фронтові, армійські і дивізійні газети публікували багато статей і кореспонденцій, в яких говорилося... про роль дисципліни в бою, про необхідність нещадної боротьби з боягузами і панікерами. Запам’ятались друковані виступи Є. Ярославського “В боях на Півдні вирішується доля нашої Батьківщини”, О.Платонова “Броня”, В.Ульріха “Винищувати на місці боягузів і панікерів”, Д. Заславського “Ворог не такий сильний, як думають панікери” [363, с. 40]. Часто газети виступали провідниками передового досвіду боротьби, популяризували

героїчні вчинки бійців, пропагували ініціативи комсомольських і партійних організацій, роз'яснювали рішення партії, повідомляли про бойові перемоги. М. Калашник згадує про резонанс, який викликало повідомлення про початок контрнаступу Червоної армії під Сталінградом: “Ура! Починається свято і на нашій вулиці! Я зателефонував редактору газети М.М. Курочкіну і наказав, не очікуючи виходу газети надрукувати повідомлення Радінформбюро у вигляді листівки в кількості тисячі примірників. В той же день листівка була направлена у війська [363, с. 22-23, 31, 67, 87]”.

На непересічне значення ролі газет у політичній роботі армійських політорганів вказує і вже згадана нами постанова ЦК ВКП(б) від 24 травня 1943 р. Невипадково в ній поєднані по суті два завдання: реорганізація структури партійних і комсомольських організацій і посилення ролі фронтових, армійських і дивізійних газет. Постанова не тільки ставила завдання перед політорганом, а й вказувала шляхи їхнього вирішення – через широку роз'яснювальну роботу і залучення до неї армійської преси.

Політична робота серед бійців і командирів Червоної армії мала перманентний характер, починаючи з моменту призову на службу. Навіть на шляху слідування у військову частину або на фронт військовослужбовці не залишалися без інформації. Осередками її розповсюдження стали вокзали і залізничні станції, що перетворилися на місця скупчення як цивільного населення, так і військових. Саме тут циркулювало найбільше чуток, передбачень, прогнозів. Враховуючи цю особливість воєнного часу, ЦК ВКП(б) 16 листопада 1941 р. ухвалив в постанову “Про роботу агітпунктів на станціях і вокзалах залізниць”. У документі вказувалося на недоліки і недооцінку партійними організаціями значення роботи агітпунктів в умовах війни. З метою охоплення своїм політичним впливом бійців і командирів Червоної армії, котрі відправляються на фронт, ЦК вимагав усунути недоліки: покращити роботу агітаторів, налагодити радіомовлення, постачання свіжих газет, розклеювання зведень Радінформбюро, політичних плакатів і т.п. [642, с. 258-259].

Слід звернути увагу на особливість радянського політичного плаката як засобу ідеологічного впливу на червоноармійців. Плакат був дієвим засобом звернення не стільки до розуму, скільки до почуттів радянських бійців. У ньому мало значення багато складових: зображення і текст, фон, колір, сюжет, рухи й одяг персонажів, символіка, історичні аналогії, форма і колір букв, відповідність офіційному політичному курсу, жанр виконання, спрямування гасел-закликів, віршів, звернень і т.п.

Для 1941 р. був характерним плакат, який демонстрував втрати цивільного населення і рішучість Червоної армії дати відсіч ворогові і помститися за втрати цивільного населення [додаток А]. Центральними сюжетними лініями є образ загиблої жінки і осиротілої дитини, розміщені в нижній частині плаката. Внизу плаката заклик: “По вбивцях наших жінок і дітей – Вогонь!”. Цей плакат мав викликати у червоноармійців співчуття до рідних, близьких людей, які залишилися в тилу ворога і могли стати його потенційними жертвами. Разом з тим він викликав почуття гідності і мав підживлювати стійкість і мужність у боях з агресором.

Центральною темою іншого плаката була історична традиція боротьби проти іноземних загарбників [додаток Б]. Центральними є виразні фігури червоноармійців різних вікових груп і молодого червонофлотця, які з карабінами в руках ідуть в атаку. Слова Дмитра Пожарського, виписані у літописному стилі: “Наша правда. Бийтесь до смерті!”. Внизу під фігурами червоноармійців слова Й. Сталіна: “Нехай надихає вас в цій війні мужній образ наших великих предків!”. Це підкреслювало спадкоємність бойових традицій народу.

Плакати 1942 р., коли Україна стала окупованою територією, відбивали всі жахи встановленого гітлерівцями окупаційного режиму: вбивства, концтабори, вивезення до Німеччини, грабежі і знищення міст і сіл. Центральним сюжетом плакату стали образ матері й дитини, поневоленої жінки [додаток В]. Напис на плакаті: “Воїн Червоної Армії, врятуй!”. На іншому плакаті [додаток Д] жінка в розпачі, у характерній для українки

сорочці-вишиванці, вона закута в кайдани зі свастикою, що вказує на її гнобителя – гітлерівського вояка. Великими червоними літерами на плакаті заклик: “Визволи!”. У нижньому кутку плаката слова Й. Сталіна: “Визволити... наших жінок від тієї ганьби і наруги котрим піддають їх німецько-фашистські нелюди”.

Темі вивезення на роботу до Німеччини присвячено плакат із зображенням жінок, прикутих кайданами в товарному вагоні [додаток Е]. На вагоні відбиток тіні німецького солдата зі свастикою як уособлення темних сил. Центральним образом іншого плаката, виконаного у темно-сірих тонах, є дівчинка за колючим дротом [додаток Ж]. Напис внизу плаката закликає: “Боєць, врятуй мене від рабства!”. У сірих тонах виконано плакат із зображенням зв’язаних селян і дитини, запряжених у ярмо [додаток З]. Образ німця на колісниці з нагаєм у руці, що поганяє запряжених, виконано в карикатурному жанрі. Молода дівчина в роздертій сукні зі зв’язаними руками [додаток И] є центральною фігурою наступного кольорового плакату. Напис на плакаті виражає впевненість: “Боєць Червоної Армії! Ти не даси кохану на ганьбу і безчестя гітлерівським солдатам!”.

Уособленням дитячої ненависті до ворога є плакат із зображенням хлопчика у вишитій сорочці біля тіла убитої матері [додаток К]. Заклик: “Тату, вбий німця!” на тлі чорного неба і палаючого села мав збуджувати воїнів, закликати до помсти гітлерівцям.

Огидний образ гітлерівського вояка з автоматом у руці, що нагадує волохату вовчу лапу, біля вбитої жінки і дитини на тлі палаючих будинків і шибениць є центральною фігурою іншого плаката [додаток Л]. Підпис російською мовою: “За честь жены, за честь детей, за счастье родины своей, за нивы и луга – убей захватчика врага!”. Взагалі заклик “Убий німця!” набув у роки війни особливого звучання і слугував дійовим інструментом мобілізації воїнів на боротьбу з ворогом.

У 1942 р. набули поширення плакати, спрямовані на підняття бойового духу радянських воїнів і навіть цілих родів збройних сил. [додаток М].

Окремі плакати присвячувались героїчній боротьбі моряків, танкістів, артилеристів, льотчиків і т.д.

Переломний і переможний для Червоної армії 1943 р. і ще більше рік 1944-й, вимагали змін в агітаційно-пропагандистській роботі. Це відбилося і на неперіодичній пресі, зокрема, в плакаті. На зміну тривожним мотивам 1942 р., що віддзеркалювали важке становище населення на окупованій території, злочини гітлерівців, прийшли більш оптимістичні теми. Так, на плакаті “За батьківщину!” [додаток Н] зображений поранений воїн-червонофлотець із гранатою у руці під час бою. Перемогу у битві на Дніпрі символізував плакат із зображенням на передньому плані молодого червоноармійця, що п’є з шолома дніпровську воду [додаток П]. Підпис, виконаний у червоно-чорних фарбах, проголошував: “П’ємо воду рідного Дніпра, будемо пити з Прута, Німана і Бугу! Очистимо радянську землю від фашистської нечисті!”. Тему визволення від окупантів радянської землі продовжував плакат “На Захід!” [додаток Р], де альтернативою виглядає напис внизу плаката.

Образ жінки, як і в попередні роки, залишається на плакатах 1943 р. [додаток С]. Але на відміну від попередніх, він висловлює сподівання на швидке визволення. До цього закликає жінка-полонянка з німецьким тавром в’язня концтабору. Про це свідчить і напис на плакаті: “Доблесні воїни, міцніше бийте ворога! Вперед на захід, за повне визволення радянської землі!”.

Тема наступу Червоної армії стала лейтмотивом плакатів 1944-1945 р. р. На одному з них [додаток Т] підпис: “Під прапором Леніна – вперед за Батьківщину, за нашу перемогу!”. Наступальний дух радянських військ відбиває плакат із підписом “По ворожій землі, вперед до перемоги!” [додаток У]. Наприкінці 1944 – на початку 1945 р., поширеним був плакат “Дійдемо до Берліна!” [додаток Ф]. У підписі виписані чорною фарбою слова “До Берліна!” і підкреслені червоною, що мало означати кінцеву мету походу.

Радянські плакати воєнної доби виконували ряд важливих агітаційно-пропагандистських і виховних функцій. Вони були адресно орієнтовані на сприйняття їхнього змісту. Сюжет і внутрішній настрій композиції передавали емоційний стан суспільства, його психологічну активність, спрямовану на досягнення перемоги. Плакат був завжди актуальним, ідеологічно спрямованим і ніс психологічне навантаження. Політичне спрямування часто передавалося гаслами і підписами на плакатах, що іноді мали віршований вигляд. Характерною рисою плаката було те, що він завжди передавав динаміку руху, закликав до активної дії. Плакати випускалися масовими тиражами, ними оснащувалися стенди у військових училищах, призовних пунктах, вітрини, стенди, паркани, стіни будівель, вокзали. Це забезпечувало поширення ідеологічного впливу партії на максимально можливу кількість людей, в т.ч. червоноармійців. Багаторазове сприйняття одного й того ж зображення полегшувало засвоєння певних ідеологічних установок. Отже, воєнний плакат без перебільшення можна вважати одним із ефективних засобів політичного виховання бійців Червоної армії.

Однією з традиційних форм політичної роботи в армії були партійні та комсомольські збори, що регулярно проводилися в кожній парторганізації. На зборах обговорювалися різноманітні питання й ухвалювалися рішення, спрямовані на посилення боротьби проти гітлерівців. Одним із найважливіших питань порядку денного був прийом у члени ВКП(б). Ця формальна процедура перетворилась на фронті в акцію особливої політичної ваги й обставлялася відповідним чином. У ході запеклих боїв, коли комуністи першими піднімалися в атаку, відстоювали рубежі до останнього патрона, партійні організації танули і потребували постійного поповнення. За таких обставин прийом у партію набував особливого значення [363, с. 253]. Предметом обговорення на партійних зборах були також ініціативи комсомольців, комуністів, спрямовані на оволодіння додатковими військовими професіями, а також питання, що стосувалися військової дисципліни, взаємної підтримки, утворення молодіжних винищувальних

загонів [363, с. 21], майбутнього наступу військ, обговорення директивних документів, ідеологічних питань тощо. В щоденнику парторга В. Чуркіна від 19 жовтня 1944 р. записано: “О 18 годині в клубі партійні збори про підвищення ідейно-політичного рівня комуністів. Після вигнання німців у визволених районах вони залишили чужу нам ідеологію і ця чужа нам ідеологія підхвачена чужими нам людьми ... Письменник Товженко (мабуть мова йде про О. Довженка – авт.) написав сценарій де проводить таку лінію, що війна не має класової мети, вона безкласова [419, с. 183]”. Викликає сумнів, що автор щоденника сам читав сценарій і дає свою оцінку літературного твору, скоріше за все, він виконує завдання вищих органів і використовує ідеологічний штамп. Адже відомо, що О. Довженко був підданий жорсткій критиці за свої оцінки війни.

Запис за 13 листопада: “партійні збори. Директива № 12 зобов’язує дати кожному комуністу доручення. Організувати партійне навчання з комуністами [419, с. 186]”. Партійне навчання у Червоній армії часто полягало у вивченні “Короткого курсу історії ВКП(б)”, схваленого у свій час Сталіним. Про це автор відверто писав в одному зі своїх листів до близької людини: “Ася, поскільки ми зараз не воюємо, стало багато навчання, в тому числі і партійного. Мені, як парторгу дуже потрібен короткий курс історії партії, а дістати ніде. Якщо маєш можливість, Ася, то пришли мені його. Буду дуже тобі вдячним [419, с. 185]”. Іноді, як видно з щоденника В. Чуркіна за 29 серпня 1943 р., заняття зводилися до вивчення біографії відомих воєначальників. “Великим авторитетом користувався у нас генерал Абакумов ... Я декілька разів проводив бесіди у нашому взводі, вивчали його біографію [419, с. 125]”. Очевидно, тоталітарна система на той час настільки вкорінилася в усіх ланках керівництва, що культ особи будь-якого більш-менш політичного керівника сприймався як природне явище і не викликав жодних сумнівів.

Логічним продовженням партійних і комсомольських зборів були мітинги, які проводилися здебільшого напередодні наступу. На мітингах

бійці виступали з закликами якомога дужче бити ворога, брали на себе конкретні зобов'язання знищити певну кількість гітлерівців, кулеметних точок, танків та іншої техніки. Вони виступали з клятвами не шкодувати своїх сил і навіть життя у боротьбі з гітлерівцями [363, с. 25, 49]. Такі клятви мали характер запевнення командирів і політпрацівників у вірності військовому обов'язку, більшовицькій ідеології. Під час бою червоноармієць міг загинути, бути взятим у полон через незалежні від нього обставини, але сказані ним слова запевнення у вірності давали деяку перспективу уникнути тавра боягуза, зрадника і бути причисленим до героїв. Та й життя вносило свої корективи. Звичайно, були серед бійців і фанатично віддані люди, справжні герої, але такі здебільшого намагалися довести свою відданість на полі бою подвигами, а не галасом на мітингах.

Значну виховну роботу проводили у військах агітаційно-пропагандистські бригади, творчі колективи журналістів, митців. На фронтах побували десятки ансамблів і акторських бригад. Театри України, що працювали в евакуації, створили і надіслали на фронт 106 концертних бригад, які виступали перед воїнами в перервах між боями та в госпіталях [358]. З перших днів війни при штабах фронтів були створені спеціальні кіногрупи. Одна з таких кіногруп у складі 15 працівників Української студії кінохроніки діяла протягом 1942-1943 рр. на Південно-Західному і Брянському фронтах. За роки війни українськими кінодокументалістами було створено 500 кіножурналів і близько сотні воєнних кінофільмів. Ця робота виховувала почуття патріотизму, піднімала моральний дух бійців, вселяла віру в перемогу [358].

Партійно-політична робота у військових частинах приносила, безумовно, велику користь у зміцненні військової дисципліни, у піднесенні морального духу бійців, у зміцненні віри в перемогу, але вона не могла викоринити всі негативні прояви, що мали місце в армії протягом всієї війни. Про це свідчить наказ № 0392 Головного політичного управління від 2 жовтня 1944 р. "Про ліквідацію недоліків в партійно-політичній роботі в

частинах ППО Південного фронту”. В наказі йдеться про те, що в ряді частин фронту має місце підміна виховної роботи репресіями, покриваються позазастатутні відносини і т.п. Наводяться приклади, коли в 1570 зенітно-артилерійському полку із 110 офіцерів за 1944 р. 81 мають дисциплінарні стягнення, у 251 зенітно-артилерійському полку не мають стягнень тільки 3 офіцери, а в 6-й батареї 1871-го полку дисциплінарні стягнення мають всі бійці-дівчата і т.п. [772, с. 300-301]. Директива вимагала негайного усунення негативних явищ і укріплення партійно-політичної роботи. Не секрет, що деякий формалізм у роботі, перенесення у військове середовище суто цивільних, недієвих методів не забезпечував виконання завдань.

Одним з напрямів політичної роботи була боротьба проти українських націоналістів. Начальник політвідділу 47-ї армії М. Калашник згадує: “В Ровенській області в ту пору ще активно діяли банди бандерівців, бульбівців та інших буржуазних націоналістів, озброєних фашистськими загарбниками. Нашим військам доводилося брати участь в ліквідації цих банд [363, с. 241]”. Отже, ідейна стійкість бійців, загартованих у боях з агресором, слугувала керівництву країни у знищенні політичних опонентів в особі українського національно-визвольного руху.

Армійським політорганам за роки боротьби з гітлерівцями настільки вдалося насадити більшовицьку ідеологію серед бійців і командирів, що її іноді можна було порівняти з релігійним фанатизмом. Свідчення про це знаходимо в щоденнику політробітника В. Чуркіна. Запис зроблено 8 лютого 1944 р.: “Передові наші частини, що першими вступили у Вирицю, зустріли чотирьох наших хлопців-підлітків, одягнутих в німецьку форму, і зразу ж розстріляли їх. Дуже вже велика ненависть була до всього німецького [419, с. 143]”.

Партійно-політична робота проводилася серед червоноармійців і поза межами військових частин, коли поранені або хворі бійці тимчасово відбували на лікування. 12 січня 1942 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову про партійно-політичну роботу в госпіталях наркомздорову СРСР. Ця постанова

передбачала передачу комуністів, які працювали в госпіталях, з обліку в РСЧА на облік в райкоми і міськкоми партії. Велика увага приділялася в документі питанням виділення місцевим партійним керівництвом пропагандистів, доповідачів, постачанню газет, радіофікації госпіталів, культурного обслуговування поранених. Воєнні комісари госпіталів зобов'язувалися вести систематичний облік комуністів, які перебували на лікуванні, і щомісячно робити донесення в політичні управління військових округів [636, с. 278]. Таким чином, бійці постійно залишалися під ідеологічним впливом політорганів. Ще одна постанова з цього питання з'явилася на завершальному етапі війни 17 лютого 1945 р. У постанові відзначався ряд недоліків у культурно-просвітницькій роботі, що мали місце в госпіталях, особливо віддалених від обласних центрів. Наголошувалося на необхідності залучення до цієї роботи митців та літераторів, передбачалися виступи в госпіталях письменників, композиторів, художників, акторів. Для поповнення бібліотек госпіталів ВЦРПС і наркомздоров'я Головне політичне управління РСЧА зобов'язувалося виділити 20 тис. книг і брошур. Додатково Наркомздоров мав отримати для госпіталів 8 тис. примірників журналу “Красноармеец” і 3 тис. примірників журналу “Агитатор и пропагандист Красной Армии”. Залучалися і фонди міських і районних бібліотек. Особлива увага відводилася в постанові питанням забезпечення госпіталів кінопродукцією і кіноустановками. На початку війни ця робота проводилася шляхом демонстрації ідеологічно спрямованих довоєнних кінострічок. Популярним серед політпрацівників був фільм “Секретар райкому”, але серед рядових бійців особливих емоцій не викликав. З більшим задоволенням сприймалися фільми “Непобедимые”, “Черноморцы”, “Чапаев” [363, с. 178; 419, с. 117]. Відчувався і брак кіноустановок. Відчуваючи потребу більш широкого впливу на патріотичні почуття червоноармійців, політорганами були замовлені кінофільми, що зверталися до героїчного минулого народу, боротьби проти іноземних загарбників. Так, з'явилися кінострічки “Кутузов”, “Богдан Хмельницький”, “Олександр Пархоменко” [692, с. 261].

Приклади мужності й героїзму пращурів мали спонукати червоноармійців до помсти за свій народ, надихати на ратні подвиги в боротьбі за Батьківщину.

Комітет у справах кінематографії при РНК СРСР отримав завдання протягом двох місяців провести технічний ремонт кіноустановок, випускати щомісячно по 3 кінострічки у 150 копіях кожної. Для поповнення кінофонду передбачалося повторно виготовити копії таких кінофільмів: “Антон Иванович сердится”, “Антоша Рыбкин”, “Вратарь”, “Волга-Волга”, “Девушка с характером”, “Трактористы”, “Моя любовь”, “Светлый путь”, “Богатая невеста”, “Аринка”, “Веселые ребята” [619, с. 544-546]. Як видно з переліку кінофільмів, сюжети кінострічок не переобтяжені ідеологічними штампами. Кінофільми мали здебільшого розважальний характер й були покликані на покращення самопочуття бійців і сприяли їхньому швидкому одужанню. Піклування про поранених та хворих бійців і командирів РСЧА вважалося одним із важливих напрямків політичної роботи, адже переважна більшість із них (75%) після лікування поверталася у свої частини, продовжувала воювати або включалися до мирного життя, брали участь у відбудовчому процесі. Отже, від опіки над хворими і пораненими багато в чому залежав моральний стан і бойовий дух червоноармійців і в армії, і в цивільному житті.

Шукаючи нові засоби морально-політичної мобілізації радянських воїнів, керівництво країни вдалося до кардинальних змін, що виявилися цілком виправданими саме в екстремальних умовах війни. 6 січня 1943 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР в Збройних силах запроваджувалась нова форма, погони і знаки розпізнавання [419, с. 112]. Замість трикутників, кубиків, ромбиків на нашивках, на погонах з'явилися зірки в офіцерів, відповідні червоні стрічки у сержантського складу. Це підвищувало почуття морально-політичної єдності, відповідальності, самоповагу бійців, дисциплінувало особовий склад червоноармійців, сприяло підвищенню стійкості в бою. Те, що це було поверненням до традицій царської армії,

ретушовувалось загальними апеляціями до російського патріотизму радянського зразка.

Проявом звернення до патріотичних почуттів можна вважати введення під час війни нагород, що відбивали героїзм полководців. Так, у липні 1942 р. були засновані ордени “Суворова”, “Кутузова”, “Олександра Невського”, у жовтні 1943 р. – орден “Богдана Хмельницького”, (показово, що це була єдина нагорода, напис на якій виконано українською мовою) у листопаді 1943 р. – орден “Перемоги”. Ці нагороди мали уособлювати значний внесок радянських полководців у перемогу над гітлерівцями і підкреслювали спадкоємність бойових традицій, поєднували героїчне минуле і сучасність. З майже 6 млн. українців та уродженців України, які служили в Червоній армії, 2,5 млн. були нагороджені за мужність і відвагу орденами й медалями [442]. Ту ж роль виконувало й присвоєння військовим частинам, що відзначилися у боях, назв визволених ними міст, вручення бойових прапорів, високих державних нагород.

Таким чином, можна зробити висновок, що в Червоній армії у роки Великої Вітчизняної війни проводилася напружена політико-виховна робота, в основі якої лежала комуністична ідеологія, прояв якої знайшов відбиток у періодичній і неперіодичній фронтовій і центральній пресі, кінематографі, художній літературі. Організаційним ядром, на яке покладалось виконання завдань політико-виховної роботи в армії, були партійні та комсомольські організації, яким вдалося позбутися недоліків початкового періоду війни, відновити довіру до ВКП(б), посилити обороноздатність армії. Значну роль у поліпшенні боєздатності збройних сил відіграв інститут комісарів. З метою зміцнення дисципліни командування і політапарат РСЧА використовував різні методи політичного впливу на військовослужбовців: від залякування, покарання – до заохочення і нагородження. Для досягнення мети часто використовувалися родинні зв'язки. Репресивні заходи переважали в армії у перший, найважчий період війни. На завершальному етапі у виховній роботі превалювали методи переконання. У цей час посилювався вплив

комуністичної ідеології, віра в яку в армії була беззаперечною. Велика відповідальність в ідеологічному забезпеченні виховної роботи в Червоній армії покладалася на періодичну і неперіодичну пресу, що забезпечувала війська не тільки інформацією, а й виконувала роль колективного пропагандиста, мобілізувала бійців на бойові подвиги. Піднімали бойовий дух армії і нетрадиційні заходи – введення нової форми, погонів, нових нагород, що слугувало потужним моральним стимулом і скріплювало морально-політичну, бойову єдність радянських воїнів. Присвоєння високих звань військовим частинам із врученням урядових нагород було засобом колективного ідеологічного впливу на особовий склад армії. Важливе організаційне й політичне значення для зміцнення Червоної армії і мобілізації сил на боротьбу з ворогом мали рішення Політбюро і постанови ЦК ВКП(б). За підрахунками автора, за роки війни ЦК ВКП(б) ухвалив більше 60 документів, які прямо або опосередковано стосувалися ідеологічної роботи в армії, у радянському тилу та серед населення окупованих ворогом територій. Завдяки вжитим заходам Червона армія і радянський тил змогли вистояти у важкій боротьбі з сильним ворогом.

3.2. Ідеологічна робота в радянському тилу.

Вся масово-політична діяльність відповідних служб у радянському тилу була тісно пов'язана з головним завданням держави – мобілізацією всіх сил на відсіч ворогові. Початок війни блискавично змінив життя всього радянського суспільства, зламав плани, сподівання і долі людей, кинув їх у вир невизначеності, поставив перед викликами, до яких вони не були готовими. Питання про можливу евакуацію ніколи не розглядалося керівництвом держави. Шокований народ завмер в очікуванні відповіді. Як це могло статися? Від імені керівництва держави в цей день виступив з промовою по радіо заступник Голови Раднаркому, нарком закордонних справ СРСР В. Молотов. Він висловив офіційну точку зору уряду на події, що відбувалися. Стисла промова В.Молотова логічно складалася з трьох

основних тез. Перша з них викривала віроломство Гітлера що протиставлялося миролюбній політиці СРСР. Їй було присвячено майже половину промови. У другій частині висловлювалася впевненість у тому, що Червона армія з честю виконає свій обов'язок перед Батьківщиною і розіб'є агресора. Закінчувалося звернення закликом до громадян об'єднатися навколо більшовицької партії і гасел: “Наша справа справедлива”, “Ворог буде розбитий”, “Перемога буде за нами!”. Ця промова не вносила більше ясності в ситуацію, не додавала впевненості. Натомість Й. Сталін зберігав мовчання. Можливо, це було вичікуванням, сподіванням, що А. Гітлер, у слово якого він вірив, лише залякує, провокує. Й. Сталін не хотів проявляти панікерства, проти якого сам відчайдушно боровся. Коли обстановка остаточно з'ясувалася та стало очевидним, що почалася широкомасштабна війна і ворог захопив значну територію держави, 3 липня 1941 р. Й. Сталін виступив по радіо з промовою, яка по суті була розширеним варіантом директиви РНК і ЦК ВКП(б) від 29 червня 1941 р. Уже в перших словах вождя був закладений ідеологічний зміст. На відміну від В.Молотова, який звернувся зі словами: “Громадяни і громадянки Радянського Союзу! [123, с. 340]”, Й. Сталін використав не казенні, а більш проникливі слова: “Товариші! Громадяни! Брати і сестри! Бійці нашої армії і флоту! До вас звертаюся я, друзі мої! [122, с. 345]”. Таке звернення мало відтінок рівності, ставило Й. Сталіна в один ряд з іншими, з багатомільйонним радянським народом, демонструвало ідеологічну єдність. На наш погляд, є сенс процитувати і друге речення виступу: “Віроломний військовий напад гітлерівської Німеччини на нашу Батьківщину, розпочатий 22 червня – продовжується [122, с. 345]”. Останнє слово також наводить на думку, що Й. Сталін очікував припинення агресії. Далі він вдався до відвертої дезінформації. Намагаючись вселити в серця людей упевненість у перемозі, вождь заявив: “Не дивлячись на героїчний спротив Червоної армії, не дивлячись на те, що кращі частини ворога і кращі частини його авіації вже розбиті і знайшли собі могилу на полях битв, ворог продовжує лізти вперед, кидаючи на фронт нові сили [122,

346]”. Ця фраза в промові прозвучала двічі з вуст керівника держави, хоча й була чистою вигадкою. Кому, як не Й. Сталіну, було краще відомо про поразки і втрати Червоної армії.

Обгрутовуючи миролюбний характер зовнішньої політики Радянського Союзу, Сталін посилався на Пакт про ненапад, підписаний з Німеччиною у 1939 р. При цьому жодного слова не було сказано таємний протокол і домовленості з А. Гітлером про розподіл сфер впливу в Європі. Лукавив вождь і тоді, коли говорив, що Берлін має на меті відновлення царизму. Разом з тим впадає у вічі розуміння смертельної небезпеки, що нависла над радянською державою і того, що Червона армія буде змушена ще деякий час відступати, здаючи ворогові радянські міста і села. Це простежується у словах: “Трудящі Москви і Ленінграда вже приступили до утворення багатотисячного народного ополчення на підтримку Червоної Армії [122, с. 352]”. Отже, радянський лідер припускав, що ворог міг дійти до столиці. На цю небезпеку також вказують визначені Сталіним завдання, що полягали в застосуванні тактики “випаленої землі”. Він наголошував: “При вимушеному відході частин Червоної армії потрібно вивозити весь рухомий залізничний транспорт, не залишати ворогові жодного паровоза, жодного вагона, не залишати противнику жодного кілограма хліба, жодного літра пального ... Все цінне майно, ... що не може бути вивезене, повинно безумовно знищуватися [122, с. 351]”. Щоправда, викликає подив суперечлива логіка Й. Сталіна, який закликав спалювати ліси і разом з тим розгортати партизанську боротьбу [122, с. 351]. Очевидно, це можна списати на емоційний стан керівника держави.

Справляли враження у промові і слова, сказані про майбутніх союзників – Великобританію і США, котрі вже висловили свою підтримку справедливій боротьбі радянського народу.

Наприкінці промови Й. Сталін закликав згуртуватися навколо партії “Леніна-Сталіна”, підкреслюючи свою роль вождя партії і народу. Лейт-мотивом всього виступу був заклик негайно перебудувати всю роботу на

воєнний лад [122, с. 350]. Попри вказані недоречності, промова Й. Сталіна, хоча і з великим запізненням, відіграла роль мобілізуючого чинника. Основна маса населення, яка звикла у всьому покладатися на “батька народів” переконалась у його незворушності й непохитній волі дати гідну відсіч ворогу й відстояти “завоювання соціалізму”

Ще 22 червня 1941 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР окремі місцевості Радянського Союзу, в тому числі й Україна, були переведені на воєнний стан. Це означало, що всі норми гарантованих Конституцією законів призупиняють дію і цивільне життя має підпорядковуватися потребам війни, одним з виявів якої було гостре ідеологічне протистояння, боротьба за маси, за оволодіння їх свідомістю. Безроздільно володіючи інформаційним простором у довоєнний період, радянське керівництво вживало всіх заходів для того, щоб не втратити його під час війни. Саме через засоби масової інформації населення сприймало події у світі і в державі, осмислювало їх, давало свою оцінку, формувало суспільну свідомість. Інформаційний вакуум відразу ж спричиняв появу чуток, втрату політичних орієнтирів і керованості суспільством. Зважаючи на це, 24 червня 1941 р. ЦК ВКП(б) і Раднарком СРСР ухвалили постанову про утворення і завдання Радянського інформаційного бюро (“Совинформбюро”). Необхідність утворення такого централізованого інформаційного органу була продиктована й тим, що Німеччина розв’язала активну дезінформаційну кампанію, спрямовану на населення Радянського Союзу. Й.Гейбельс записав у своєму щоденнику 5 липня 1941 р., маючи на увазі СРСР: “Взагалі, як здається, нашої пропаганди там дуже бояться. Наші передавачі перевершують самі себе за хитрістю і вишуканістю [658, с. 323]”. А 7 липня він у захваті записав: “Ми ведемо мовлення по всіх передавачах, ведемо потужну кампанію проти Москви. Таємні передавачі працюють зразково і доставляють більшовикам багато клопоту [658, с. 325]”. Ворожа пропаганда, дійсно, завдавала шкоди, у викривленому світлі подавала новини, поширювала дані про поразки Червоної армії, звинувачувала Радянський уряд у розв’язанні війни тощо.

Щоб запобігти розповсюдженню такої інформації, представники влади змушені були вилучати у населення радіоприймачі. З приводу цього Геббельс писав: "Москва вилучає у населення радіоприймачі – доказ того, що наша пропаганда б'є прямо в точку [658, с. 321]".

Радянський пропагандистський апарат в період поразок і відступу Червоної армії, коли перебіг подій складався не на користь СРСР, був зацікавлений у дозованій і підконтрольній подачі інформації для населення. "Радінформбюро" і було таким офіційним рупором. Зауважимо, що передачі, котрі готувалися до ефіру цим органом, далеко не завжди були правдивими, частіше це була напівправа, перемішана з відвертими вигадками задля запобігання панікерству, заспокоєння суспільної думки. С. Корміліцин і О. Лисев, автори книги "Ложь от Советского Информбюро", пишуть: "Ні, звичайно, зведення відігравали свою роль, вселяли надію, однак з плином років вони залишають на рідкість неприємне враження. Їхня брехливість, підтасованість, дивують. ... Тільки в кінці війни зведення Інформбюро стали відповідати дійсності, повідомляючи про реальні, а не надумані успіхи [419, с. 5]". Про дезінформацію, що лунала з радіоприймачів, писав у своїх спогадах Ф. Пігідо-Правобережний. Він розповідав, що в радіопередачі з Києва сам чув про звірства і насилля над жінками, які, нібито, чинили гітлерівці, зайнявши його рідне село Стайки: "Це повідомлення дуже здивувало нас, бо в селі було зовсім спокійно: ні грабунків ні якихось насильств зовсім не було [692, с. 73]". Метою таких передач у 1941 р. було залякування власного населення, збудження ненависті до ворога, посилення опору. Позитивним наслідком зведень, безумовно, була оптимізація настроїв населення, підкріплення сподівань на швидку перемогу, кінець війни і повернення близьких із фронту. Особливо високе емоційне піднесення вони викликали у населення радянського тилу, коли мова йшла про значні перемоги Червоної армії. Але були й інші результати цих зведень. Правда про поразки, втрати, полонених тим чи іншим шляхом проникала в тил. Невідповідність офіційної пропаганди тому, що люди дізнавалися з різних

інших джерел, бентежила, викликала недовіру, породжувала різні чутки. Радянське керівництво вело рішучу боротьбу проти шпигунів, диверсантів і розповсюджувачів чуток. Було видано спеціальний Указ Президії Верховної Ради СРСР, за яким розповсюджувачі чуток каралися ув'язненням на термін від 2 до 5 років [692, с. 242].

В умовах мобілізації всіх наявних ресурсів на потреби фронту, в державі не вистачало сировини і потужностей для того, щоб забезпечити інформаційний простір тилу. Центральних газет не вистачало, районна преса виходила тільки один раз на тиждень і не могла задовольнити попит населення у свіжій інформації, особливо в сільській місцевості. виправити становище на цій ділянці ідеологічної роботи була покликана постанова ЦК ВКП(б) від 3 червня 1943 р. “Про районне місцеве радіомовлення”. ЦК партії пропонував усім райкомам, обкомам, крайкомам і ЦК компартій союзних республік організувати передачу на радіо по телефонних проводах у сільради і колгоспи кожного чергового номера районної газети не менше двох-трьох разів. У дні, коли газета не виходила, належало завантажувати ефір зведеннями “Радінформбюро”, міжнародними новинами, інформацією про передовий досвід, допомогу фронту, подвиги воїнів, хід соціалістичного змагання тощо [644, с. 418-419].

29 липня 1941 р. Раднарком СРСР і ЦК ВКП(б) надіслали директиву партійним і радянським організаціям прифронтових областей про мобілізацію всіх сил і засобів на розгром гітлерівських загарбників. У ній вперше від початку війни в загальному вигляді ставилися завдання перед партійними, громадськими організаціями й органами влади в справі відсічі загарбникам, допомоги Червоній армії, викладалися першочергові заходи з перебудови роботи тилу, які в основному зводилися до евакуації матеріальних цінностей углиб країни. В констатуючій частині директиви містився докір партійним, комсомольським і профспілковим організаціям у благодушності, мирних настроях, у нерозумінні нової обстановки [279, с. 221-223].

Документом, що націлював трудові колективи підприємств, колгоспів, МТС, навчальних закладів України на діяльність у нових умовах, стало звернення Президії Верховної Ради УРСР, Раднаркому УРСР і ЦК КП(б)У до українського народу від 6 липня 1941 р. За змістом, термінологією і ідеологічним наповненням цей документ практично нічим не відрізнявся від директиви і промови Й. Сталіна. За стилем він швидше нагадував збірник гасел і закликів, аніж програму конкретних дій в умовах війни [612, с. 6-7]. Майже дзеркальне відображення цих документів показує, наскільки тоталітарний режим стримував ініціативу. Навіть в умовах війни всі більшовицькі інституції очікували вказівок згори, боючись вжити бодай одне нове слово. Тому недивним видається пасивність і безініціативність місцевих організацій. Будь-яка ініціатива могла тоді тлумачитися як панікерство й обернутися для керівників непередбачуваними наслідками.

30 червня 1941 року постановою Президії Верховної Ради СРСР, ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР було утворено Державний Комітет Оборони під керівництвом Сталіна. Назва нового керівного органу з надзвичайною компетентцією мала підкреслити історичну тяглість (аналогія з Радою праці та оборони часів революції), що також несло ідеологічне навантаження. 2 липня 1941 р. вийшла постанова Раднаркому про загальну обов'язкову підготовку населення до протиповітряної і протихімічної оборони.

В цілому оприлюднення офіційної позиції керівництва партії і держави дало відчутний поштовх до активізації діяльності усіх партійних і державних структур, спрямованої на перебудову роботи на воєнний лад.

Велика маса опублікованих документів, у тому числі інформацій та доповідних райкомів райкомів, міськкомів, обкомів КП(б)У, військових комісаріатів, протоколи зборів, газетні публікації дають можливість проаналізувати вплив початку війни на морально-психологічний стан населення України, характер його ідейно-політичної заангажованості.

Спільним для всіх документів є повідомлення про масові мітинги в містах, на підприємствах, колгоспах, навчальних закладах. Так, в інформації

Херсонського міськкому партії від 23 червня повідомлялося, що 22 і 23 червня 1941 р. на підприємствах, в установах, навчальних закладах пройшли мітинги, в яких взяли участь понад 28 тис. осіб. На мітингах виступали працівники міськкому, робітники, службовці, учні та ін. Робітник суднобудівного заводу ім. Комінтерну Добров у своєму виступі сказав: “Мені 40 років ... Завтра я піду у військкомісаріат і буду просити послати мене в діючу армію [338, с. 32-33]”. Коваль заводу ім. Петровського Шульман заявив: “Ще у 1918 р. ми обороняли цей завод від німецьких інтервентів, і зараз ми всі як один гітлерівській фашистській банді покажемо нашу силу і міць [338, с. 33]”. Про один із таких мітингів писала житомирська газета “Червоне Полісся” від 29 червня 1941 р.: “До приміщення цирку зібрались трудящі м. Житомира: робітники, службовці, інженери, лікарі, вчителі, студенти, домашні господарки ... В президії мітингу – секретар ЦК КП(б)У з пропаганди Й. Лисенко, відомий драматург-академік О. Корнійчук, поет-орденоносець Микола Бажан [1039]”. Кількома днями раніше, як повідомляла газета “Известия”, М. Бажан, А. Богомолець, О. Довженко, О. Корнійчук, М. Рильський були присутніми і виступали на мітингу представників української інтелігенції у приміщенні оперного театру в Києві. А. Корнійчук висунув гасло “Вперед, за Сталіна, за Батьківщину! [327]”, пізніше воно стало крилатим на всіх фронтах Великої Вітчизняної війни. На мітингах здебільшого ініціювався добровільний вступ до лав Червоної армії. З таким проханням до міськкому комсомолу звернулася група з 15 юнаків ремісничого училища № 5 м. Херсона [808, с. 33]. У Вінниці зголосилися добровільно вступити до лав Червоної армії 1067 осіб, серед яких 507 жінок [330, с. 44]. Про масове патріотичне піднесення у зв’язку з початком війни повідомляв Сумський облвійськкомат 29 червня 1941 р. За його даними, тільки письмових заяв із проханням надіслати їх на фронт від громадян надійшло 1146, в тому числі 398 – від жінок [332, с. 53]. Житомирський обласний військкомат доповідав про подачу заяв 548 добровольців, в тому числі 260 жінок [329, с. 45]. Такі прояви патріотизму були поширеним

явищем на початку війни. Жінки поряд з чоловіками виявляли бажання вступити в армію і пліч-о-пліч боротися з загарбниками. Так, інспектор ВТК суднобудівного заводу ім. Петровського Тхоровський повідомив на мітингу, що він добровільно йде на фронт разом зі своєю дружиною [338, с. 33]. Київський облвійськкомат повідомляв, що комсомолка М. Шаленко у своїй заяві 29 червня 1941 р. написала: “Прошу Фастовський райвійськкомат прийняти мене в ряди РСЧА, щоб я могла пліч-о-пліч з моїми п’ятьма рідними братами в числі братів і сестер всієї Країни Рад стати на захист священних кордонів нашої Батьківщини [328, с. 51-52]”. Подібні повідомлення надходили й з інших місць. М. Мироненко з Кіровоградщини писала у своїй заяві: “Мені 23 роки, я дружина командира, бажаю не відставати від своїх трьох братів і чоловіка, котрі зараз громлять ворога – бандита Гітлера. Прошу послати мене на фронт [331, с. 59]”. Така сімейна солідарність зустрічалась в усіх куточках республіки і була свідченням масового радянського патріотизму.

Продовженням довоєнної практики стали й інші форми громадянської активності. Масового характеру набула заміна на робочих місцях жінками чоловіків, котрі відбули на фронт. Як повідомлялося в інформації Проскурівського райкому партії Кам’янець-Подільському обкому КП(б)У, на таких підприємствах як хлібозавод, м’ясокомбінат, кондитерсько-макаронна фабрика, млин, крупзавод, механзавод, артіль “Луч” та інших, незважаючи на те, що більша частина робітників відбула до РСЧА, відразу ж деяка частина робочих місць була заміщена жінками, котрі вже на 25 червня перевиконали піврічний план [337, с. 46-47]. У Миколаївській області були залучені до виробництва 1552 жінки [819, с. 66].

Набув поширення рух жінок-домогосподарок, котрі йшли на підприємства, в колгоспи, медичні заклади, оволодівали чоловічими професіями трактористів, комбайнерів і т.п. Так, за інформацією Сталінського обкому КП(б)У на 1 липня 1941 р., на промислові підприємства області прийшло 4267 жінок. З цієї кількості 4106 – домогосподарки і 161 –

колгоспниця [336, с. 56-57]. У Дніпропетровській області до 2 липня 1941 р. до роботи приступили 6173 домогосподарки. Також сіли за кермо 1369 жінок-трактористок і 328 жінок-комбайнеріок [335, с. 62]. Така велика кількість бажаючих своєю працею допомагати державі в боротьбі проти ворога викликала необхідність організувати відповідне навчання з оволодіння професіями. Як повідомляв у своїй довідці Миколаївський обком партії від 7 липня 1941 р., в області було організовано 52 курси з підготовки жінок-трактористок і комбайнерок, на яких навчалось 1798 жінок [819, с. 66].

Суспільна й виробнича активність жінок стала одним з вагомих чинників руху за зміцнення обороноздатності держави, що, без сумніву, позитивно впливало на морально-психологічну ситуацію в Червоній армії і в радянському тилу.

Показовим фактором стану ідеологічної роботи є військово-мобілізаційна кампанія, що проводилася військовими комісаріатами. Так, Харківський облвійськкомат доповідав про високу явку громадян на призовні пункти, яка 24 червня 1941 р. становила 100% викликаних на збірні пункти [333, с. 40]. У Вінницькій області станом на 25 червня на виклик військкоматів з'явилися від 91 до 97% військовозобов'язаних [330, с. 44], в Київській області на 29 червня було мобілізовано 96,5% осіб, які підлягали призову [328, с. 51].

Організаційні заходи військових комісаріатів супроводжувалися широкою політмасовою роботою. Збірні пункти були оснащені гучномовцями, тут проводилися лекції, мітинги, відбувалися концерти художньої самодіяльності. Тільки в Сумській області було проголошено понад 3000 доповідей, проведено близько 50 концертів, продемонстровано більше 50 кінофільмів. Скрізь на збірних пунктах розклеювалися плакати, розповсюджувалися газети, випускалися стінгазети, організовувалися проводи новобранців [808, с. 43-45, 53, 59]. Такі оптимістичні донесення були притаманними більшості військкоматів. Однак у західних областях ситуація виявилась зовсім не такою відрадною: швидкий відступ не

дозволив провести повноцінну мобілізацію у Львівській, Станіславській та інших областях.

Та й нарешті території республіки картина військової мобілізації була зовсім не однозначною. В. Семененко та Л. Радченко наводять приклади, за якими в цілому по Харківському військовому округу з'явилася на призовні пункти лише третина призовників, по Дергачівському райвійськкоматі – половина мобілізованих дезертирувала, по Ізюмському таких виявилось 45%, а по Чугуєвському – 30%. Станом на 16 жовтня 1941 р. на призовні пункти Ворошиловградщини з'явилися лише по 10-18% військовозобов'язаних [782, с. 406]. Винищувальними батальйонами Ворошиловградської та Харківської областей за період з 1 жовтня 1941 р. до 1 лютого 1942 р. було затримано 4920 осіб, котрі свідомо ухилялися від мобілізації [1047, с. 253]. Разом з тим, певну поспішність при евакуації виявляли і військкомати. Так, комісар саперного батальйону Ковальов повідомляв про обурення робітників м. Сталіно, котрі з'явилися до військкомату, співробітники якого вже виїхали з міста [974, арк. 117]. Підлягали мобілізації і резервісти, і молодь, причому не тільки в армію. Ф. Пігідо-Правобережний згадував: “Мобілізовані резервісти пішки виряджалися на схід у напрямку Полтава – Харків. Таким же порядком було “мобілізовано” й пішки виряджено на схід більшість молоді з вищих і середніх учбових закладів ... За день-два мобілізовані резервісти та всякого роду молодь починали розбігатись”. Як зауважує автор, такі випадки були не поодинокими й зафіксовані на Київщині, Дніпропетровщині, Одещині й у інших регіонах [692, с. 37, 92]. Отже, мобілізація людських ресурсів далеко не завжди викликала ентузіазм серед населення України, а в окремих випадках відбувався й відвертий саботаж. Насправді мали місце й ті, й інші факти. Не визнавати їх неможливо, у зв'язку з чим, стають більш зрозумілими дії каральних органів стосовно тих громадян, які ухилялися від призову.

Військово-мобілізаційна кампанія в перші місяці війни в цілому дала можливість забезпечити Червону армію необхідною кількістю бійців, політпрацівників. Разом з тим це привело до значного відтоку з сільського господарства досвідчених кадрів. Ускладнювала становище і втрата технічної бази колгоспів і сільськогосподарських районів, окупованих гітлерівцями. Незважаючи на це, завдання забезпечення держави продуктами харчування і сировиною з порядку денного не знімалося. З цією метою 17 листопада 1941 р. була ухвалена постанова Політбюро ЦК ВКП(б) про організацію політвідділів у МТС і радгоспах, що ставила головним завданням – активізацію політичної роботи серед працівників, впровадження дисципліни і порядку для забезпечення своєчасного виконання планів сільгоспробіт. Вводилася посада начальника політвідділу МТС, радгоспу, який одночасно був заступником директора з політроботи і з виконання господарських планів [605, с. 260-261]. Це нагадувало запровадження інституту комісарів в Червоній армії і давало можливість посилити партійний контроль за діяльністю керівників усіх ланок сільськогосподарської галузі.

До ідеологічної роботи з перших днів і протягом війни долучалася творча інтелігенція. Талановиті й популярні письменники, поети, композитори і виконавці у своїй творчості підживлювали патріотичні почуття, оспівували героїв, зміцнювали бойовий дух червоноармійців, допомагали працівникам тилу. Вже 24 червня 1941 р. одночасно в двох газетах – “Известия” і “Красная Звезда” були опубліковані слова пісні Лебедева-Кумача “Священная война”, які стали своєрідним патріотичним гімном радянського народу. Вперше її виконала група ансамблю пісні і танцю Червоної армії, що відбувала на фронт 27 червня 1941 р. на Білоруському вокзалі Москви. Композитор О. Александров написав музику і з 15 жовтня 1941 р. пісня щоранку звучала по радіо після бою курантів. Відомий поет К.Симонов написав у 1941 р. вірш “Жди меня”, котрий став символом жіночої вірності, вселяв у серця бійців віру в повернення до рідних. У листопаді того ж року народилася пісня фронтового кореспондента

О. Суркова “В землянке”, написана композитором К. Листовим. Неперевершеним твором, переповненим трагічної сили, стала 7-а симфонія Д. Шостаковича, написана ним у 1942 р. в оточеному Ленінграді. Під час війни О. Твардовський створив поему для солдатів “Василий Тєркін”. Цей переповнений оптимізмом і добрим гумором твір завжди був бажаним серед бійців на передовій, він піднімав настрій, вселяв надію на перемогу.

Важливим заходом радянської влади на початку війни було виконання рішень про евакуацію всього цінного майна і знищення того, що не можна було вивезти в тил. Це стало складовою загального процесу мобілізації всіх сил на відсіч ворогові. На думку М. Ковалю, під час евакуації з України (головним чином, Лівобережної) вдалося вивезти 550 найбільших промислових підприємств, що стало відчутним внеском у зміцнення обороноздатності держави [389, с.10]. Як не дивно, ні в промовах В. Молотова і Й. Сталіна, ні в пізніших партійних документах не йшлося про збереження найбільшої цінності, заради якої йшла боротьба, – людського життя простих громадян України. Очевидно, це вважалося пріоритетним для партійного керівництва СРСР. Відносно недавно оприлюднена інформація лише підтверджує цю думку. Як відомо з передмови до російського видання “Откровения и признания”, відомий історик і громадський діяч генерал-полковник Д. Волкогонов на підставі надтаємного документа з архіву Президента Російської Федерації, встановив що Й. Сталін вже в перші дні війни, коли стали відомі наслідки поразок Червоної армії, доручив Л. Берію зв’язатися з болгарським послом Стаменовим, який був агентом НКВС. Через нього мав бути встановлений контакт із Берліном і передані пропозиції Й. Сталіна віддати Німеччині Україну, Білорусію, Прибалтику, Карельський перешийок, Бессарабію та Буковину в обмін на мир [658, с. 5-6]. Такою ціною Й. Сталін намагався забезпечити збереження свого режиму й особистої влади.

Евакуація – це епічний подвиг радянських людей, які ціною неймовірних зусиль зуміли перемістити на тисячі кілометрів сотні

підприємств, сотні тисяч спеціалістів, наукових і освітніх закладів, мільйони голів худоби, щоб забезпечити армію і тил усім необхідним у боротьбі з загарбниками. Водночас у цьому явищі віддзеркалювалися вади системи: низька виконавська дисципліна, бюрократизм, небажання виявляти ініціативу і т.п. Всі ці заходи здійснювалися в умовах сталінської диктатури, силоміць і часто наражалися на пасивний і активний супротив людей, яких держава покидала напризволяще, не залишаючи нічого, що могло б хоч якось допомогти вижити в “обіймах” ворога. Один із очевидців, Пігідо-Правобережний, котрий працював у Києві, так згадує ті часи: “Професор Г., добре знаний мені з Н-ського науково-дослідного інституту, радив не затримуватися в Києві: “тепер посилено полюють за технічною інтелігенцією і силоміць вивозять на Схід, залишаючи родину напризволяще [692, с. 49]”. Іноді відмовлялися від евакуації і прості робітники, не бажаючи розлучатися з родинами, залишати свої домівки. Як зазначав В. Немятий, у м. Маріуполі на заводі № 114 таких було до 50%, а на заводі № 73 – 40% [585, с. 132-133]. Евакуація спричинила паніку і серед певної частини нестійких елементів, серед котрих були також відповідальні працівники. За твердженням В. Боярського, у закритій постанові ЦК ВКП(б) від 13 липня 1941 р. “Про організацію боротьби в тилу німецьких військ”, яка вперше в повному обсязі була опублікована в 1990 р., йшлося про часті випадки, коли керівники партійних і радянських організацій у районах, котрим загрожував напад, ганебно покидали свої бойові пости і відходили у глибокий тил на спокійні місця [51, с.177- 178]. Звичайно, таке явище мало місце, особливо в районах Західної України, де протягом останніх двох років силоміць насаджувався радянський лад і тепер партійні та радянські функціонери не могли не боятися не тільки німців, а й місцевого населення. Панічні настрої відчувалися навіть у столиці. Так, за даними державного архіву СБУ видно, що в Києві в цей період відчувалася гостра нестача продуктів харчування, причиною якої було дезертирство 250 (за неповними даними) керівних працівників торгівельної мережі, громадського харчування і мережі

постачання. Дехто з них зникав, прихопивши з собою значні державні кошти. За ці злочини було заарештовано і передано до суду 20 осіб, порушено 97 кримінальних справ, по яких проводилося слідство [133, арк. 82, 85, 86]. Такі випадки вносили дезорганізацію, породжували чутки й панічні настрої. Це явище, на жаль, було притаманним не тільки для сфери торгівлі, а й для промисловості. Так, 18 серпня 1941 р. на ім'я Л. Берії, М. Хрущова, М. Бурмистенка надійшли спецповідомлення з Дніпропетровська про те, що начальник шахтоуправління “Більшовик” Яковенко замість організації демонтажу шахти і вивезення устаткування, залишив підприємство і зайнявся евакуацією своєї сім'ї. За відсутності Яковенка працівники покинули роботу, а група робітників під керівництвом кріпильника Іванова розбила магазин, забрала спиртні напої та м'ясні вироби й організувала пиятику. На цій же шахті член ВКП(б) Г. Путноченко разом з іншими робітниками почали бити жінок-червоноармійців, які евакуюювалися. При цьому вони вигукували антирадянські й антисемітські гасла [133, арк. 75]. Директор заводу ім. Молотова м. Дніпропетровська з власної ініціативи розпочав демонтаж устаткування заводу і при цьому не виконав ряд термінових замовлень. Відверто бойкотували заходи з евакуації робітники шахти ім. Орджонікідзе Кривого Рогу Барабак, Макаренко, Галич, Кулішенко, Коваленко, Усаченко, Білий, Жуковський. Вони почали проводити серед робітників агітацію проти демонтажу устаткування і погрожувати розправою тим, хто не виконає їхні вимоги. Перед ешелонами з устаткуванням вони в кількох місцях розібрали залізничне полотно. Усі ці робітники були заарештовані [133, арк. 76].

Далеко не завжди дії простих людей пояснювалися ідеологічним несприйняттям радянської влади. Здебільшого вони були продиктовані різними обставинами і їх слід трактувати як активний протест проти заходів владних структур, що залишали робітників та їхні сім'ї без засобів на існування, на поталу ворогові. Але в умовах війни вони становили дійсну загрозу, оскільки суперечили вимогам вищого партійного керівництва, вносили дезорганізацію у процес евакуації. Враховуючи, що в країні був

запроваджений військовий стан, такі дії цілком логічно підпадали під кримінальну класифікацію.

Розлад дисципліни, прояви правового нігілізму були притаманними в період відступу Червоної армії і військовослужбовцям. В одному з донесень НКВС повідомлялося: “8 серпня 1941 р. помічено ряд випадків мародерства з боку військовослужбовців військових частин: у Первомайському шахтоуправлінні група військових зайшла в магазин і в присутності робітників забрала спиртні напої та продукти харчування [133, арк. 76]”. Наводилися й інші приклади. Так, 9 серпня 1941 р. лейтенант і молодший лейтенант однієї з військових частин, підробивши підпис начальника гарнізону на розпорядженні, намагалися забрати в автобазі вантажний автомобіль. Одержавши відмову, намагалися це зробити силоміць. У Нікопольському районі 14 колишніх міліціонерів із Львівської області, захопивши автомобіль, який належав військовій частині, зайнялися пияцтвом і барахольством [133, арк. 76].

Зі спецповідомлень видно, що внаслідок непродуманих керівництвом дій і помилок, відбувалися заворушення на підприємствах, в яких брали участь не одиниці, а десятки робітників. Це загрожувало зриву планомірних з евакуації устаткування. Так, 9 серпня 1941 р. на заводі ім. Петровського у м. Дніпропетровську були звільнені всі працівники трьох заводських їдалень, а самі приміщення закрито. Невдоволені робітники стали затягувати роботи з демонтажу. При спробі зупинити саботаж секретар Ленінського райкому КП(б)У Бекасов, парторг Бакін і теплотехнік Туркевич були побиті робітниками. У заворушенні брали участь до 150 осіб [133, срк. 54]. Ініціатори цього інциденту також були заарештовані.

Усвідомлення людьми того факту, що вони залишені державою напризволяще, ускладнювало ситуацію. Іноді спроби перешкодити виведенню підприємств з ладу закінчувалися нещасними випадками і трагедіями, як це сталося на шахті № 5, де робітники спробували розмінувати шахту, в результаті чого від вибуху загинуло четверо осіб [134, арк. 371].

Під впливом відступу радянських військ і стрімкого захоплення гітлерівцями території України певну активність у перешкоджанні евакуації виявляли жінки. Так, нарком внутрішніх справ УРСР І. Савченко доповідав секретарю ЦК ВКП(б) Коротченку, що на шахті № 10 тресту “Сталінвугілля” група жінок з ініціативи Вільченко і за допомогою телефоністки Амеліної перерубали канат підйому, пошкодили комутатор і розірвали телефонний зв’язок. На шахті № 4-21 цього ж тресту група жінок обеззброїла охорону шахти, перервала телефонний зв’язок, відібрала вибухові матеріали і кинула їх у резервуар із водою. Жінки вимкнули електроенергію і взяли шахту під свою охорону. При цьому директора шахти і парторга вони зачинили у підвалі. До спроби терористичного акту вдалися жінки шахти ім. Ворошилова тресту “Дзержинвугілля”. Вони вимагали від керівництва дострокової видачі заробітної плати. На відмову керівництва жінки намагалися схопити завшахтою, парторга і кинути їх у шурф шахти [134, арк. 369-370]. Зауважимо, що всі наведені факти відбулися в один день, що наводить на підозру в їхньому плануванні. А це було цілком можливим в умовах воєнної нестабільності. Подібних прикладів багато. Відкриті виступи проти підриву і затоплення шахт, пограбування їдалень та були зафіксовані в Сергівському і Кагановицькому районі Ворошиловградської області. Це ж дає підстави стверджувати, що певна частина українського суспільства сприйняла евакуацію як прояв безсилля більшовиків, зради радянською владою інтересів населення.

Слідом за промисловими підприємствами евакуації підлягали і культурні цінності України, зокрема, архівні документи. У цьому питанні також не все було гаразд. Як стверджують П. К. Грімстед та Г. Боряк, циркуляр про евакуацію таємних та інших найважливіших фондів обласні архіви отримали в середині липня 1941 р. Всі інші матеріали підлягали знищенню. Однак, найдавніші і найцінніші фонди були залишені, а в тил вивозилися таємні фонди післяреволюційного періоду, серед яких були документи спецчастин, безпосередньо підпорядкованих місцевим органам

НКВС [168, с. 13]. Очевидно, радянська влада дбала, в першу чергу, про збереження даних на іншомислячих і їх родичів, на “ворогів народу”, які відбули або ще відбували покарання десь у таборах і могли в майбутньому становити загрозу сталінській системі. Згадує очевидець спалення архівів у Києві: “Архіви палили за певним ритуалом: зносили все до кімнати спецвідділу, де операцію спалення виконували приставлені до того люди під доглядом начальника спецвідділу та директора тресту. Все місто вкрилося попелом [692, с. 38]”. За підсумками евакуації архівів, підведеними начальником українського архівного управління П.Гудзенком, 8 серпня 1941 р. повідомлялося про успішне завершення евакуації зі Львова і Станіслава; в Одесі, Києві, Полтаві, Чернігові і Сталіно наказ був виконаний повністю; матеріали Волинського і Житомирського облдержархівів вивезти не вдалося і вони були знищені, а з Вінниці і Кам’янця-Подільського даних не надійшло [168, с. 14]. Отже, переважну більшість архівних матеріалів, визначених для евакуації, вдалося зберегти. Вивезені до м. Златоуста, вони були ємкою базою контролю за “контрреволюційними елементами”. П. К. Грімстед і Г. Боряк наголошують: “Навіть у середині війни він (НКВС – авт.) зводив функції архівів до виконання “оперативних і наукових” завдань таємної поліції продовжуючи виявлення “ворогів народу [168, с. 15]”. Дослідники наводять план роботи Управління держархівів НКВС УРСР на 1942 р., складений згідно з наказом Л. Берії № 001345, який, зокрема, передбачав: “1) Завершення розробки документальних матеріалів для оперативно-чекістських цілей, тобто виявлення і облік контрреволюційного елемента, що проходить по документальних матеріалах держархівів [168, с. 15]”. Отже, своїм першочерговим завданням у справі контролю за ідеологічною ситуацією під час війни НКВС вважав пошук можливих “ворогів народу” навіть через архіви.

Специфічно відбивалася сталінська тактика “випаленої землі” на діях органів НКВС. Проголошена боротьба проти німецьких шпигунів і диверсантів з початком війни вилилася у відверту шпигуноманію, пошук

явних і уявних ворогів, які негайно зарештовувалися. Тих, кого не могли вивести вглиб країни, знищували. Органами держбезпеки переглядалися справи колишніх “ворогів народу”, фабрикувалися нові звинувачення, за задалегідь підготовленими списками проводилися арешти і розстріли. Про це часто повідомляла місцева преса [389, с. 7-8]. Священик П. Олійник у своїх спогадах писав про те, що в їхньому селі “осатанілі органи енгебистів” повсюди шукали політичних “злочинців” і без будь-яких підстав заарештували двох хлопців і дівчину, котрі не мали нічого спільного з політикою. Він згадував, що після відступу Червоної армії від очевидців і достовірних свідків дізнався, який злочин вчинили в місцях утримання ув’язнених органи внутрішніх справ. Ось короткий перелік замордованих тоді в тюрмах: “в Самборі – 700 осіб, у Станіславі – 850, у Львові – 7500, в Золочеві – 670, Бережанах – 137, Тернополі – 770, в Бердичеві – 1500 галичан. Крім тих, було багато пристрілено арештантів, яких гнали дорогами на схід [622, с. 116-117]”. Цей трагічний перелік доповнюють В. Кучер та Ю.Шаповал у коментарях до книги Ф. Пігідо- Правобережного: “У Луцькій тюрмі було розстріляно 3 тис. осіб, у Кіровоградській – 12 тис. У Львові, Києві, Харкові тюрми спалили разом із в’язнями. Масові розстріли відбувалися в с. Валуйки на Харківщині, в с. Биківня під Києвом [692, с. 250]”. З розповіді харківського професора Вороніна дізнаємося, що приблизно 10-12 жовтня 1941 р. з Холодногорської тюрми у супроводі конвою НКВС було відправлено групу політичних в’язнів у складі 400 осіб. Неподалік від залізничної станції Салтово, що у 18 кілометрах на південний схід від Харкова, всю цю групу загнали для ночівлі до польового сараю, в якому було багато соломи. Двері сараю замкнули, а десь біля півночі запалили цей сарай. Тих, кому удалось видертися з полум’я, енкаведисти дострілювали [692, с. 111]. З донесення наркома В. Сергієнка Хрущову відомо, що в Києві з 21 до 28 червня 1941 р. затримана 671 особа “антирадянського і підозрілого елементу”, по Сумській області за антирадянську діяльність затримано 40 осіб, по Сталінській області

заарештовано 85 осіб, у Дніпропетровську з 20 по 25 липня затримано 359 людей [134, арк. 120-121]. Крім того, відбувалося тотальне стеження за настроями людей у суспільстві, навіть серед ув'язнених, де система “інформаторів” була дуже розгалуженою і приносила свої плоди [134, арк. 127-130, 137-142]. Можна навести й інші приклади, але і цих достатньо для того, щоб уявити, яку роль виконували в ідеологічній боротьбі органи НКВС. Згодом ці злочини радянської влади стали козирною картою в руках німецького пропагандистського апарату.

Підозрілість органів НКВС виявлялася і у щодо родичів раніше репресованих громадян, особливо якщо вони обіймали керівні посади і були неросійської національності. Красномовним у цьому відношенні був лист наркома внутрішніх справ УРСР В. Сергієнка на адресу М. Хрущова і Кобулова, в якому йшлося про “неприпустимість” направлення для роботи на керівних посадах спеціалістів різних “інонаціональностей”, родичі, котрих були репресовані за контрреволюційну діяльність [133, арк. 176]. Як приклад, наводилися факти по заводу ім. Кірова: “30 липня 1941 р. на посаду заступника начальника цеху № 1 заводу “Головвуглемаш” призначений М. Ессен, німець, батько котрого в 1936 р. репресований органами НКВС за контрреволюційну діяльність. На посаду майстра того ж цеху призначений В.В. Дубновський, поляк, батько котрого в 1938 р. був репресований за контрреволюційну діяльність. Конструктором заводу призначений Е.Е. Струве, німець, звільнений в 1939 р. з ЦАГІ, як неблагонадійний елемент. На посаду начальника відділу технічного контролю цеху № 1 призначений Г.Г. Гросберг, француз, з підозрілим минулим [133, арк. 177]”. Управлінню НКВС були дані вказівки знайти привід і не допускати цих осіб до керівної роботи, а у відношенні них провести активну агентурну розробку. Отже, ідеологічна благонадійність керівних кадрів також постійно перебувала в полі зору радянських спецорганів.

Така діяльність була притаманна органам НКВС не тільки на початку, а й протягом всієї війни. Особлива увага приділялася ними вивченню настроїв

української інтелігенції, що евакуювалася в радянський тил. Зі спецповідомлення за 23 серпня 1942 р. про настрої української інтелігенції, що проживала в Уфі, видно, що далеко не всі представники української еліти вірили у здатність більшовиків отримати перемогу над ворогом. Так, професор Лошкарьов вважав, що єдиним виходом є негайна капітуляція, прийняття умов Німеччини, утворення вільної України, відторгнення прибалтійських держав і Кавказу, зміни у внутрішній політиці. Академік Сельський критикував командування Червоної армії за відсутність дисципліни й організованості, вчений секретар АН УРСР Лось вважав ситуацію “просто критичною”. За оцінкою НКВС “тверезо” оцінювали ситуацію письменник Ю. Яновський, поет М. Рильський, народний артист України Іванов, артист-соліст Шостак, поет В. Сосюра, архітектор Заболотний, композитор Козицький, академік Яснопольський [926, арк. 4-5]. У спецповідомленні від 13 жовтня 1942 р. серед тих, хто зневірився у радянській владі, знаходимо прізвища письменника Кундзича, кандидата історичних наук Дядиченка, директора інституту мистецтва і народної творчості Грінченка, композитора Вериковського; до цього списку перемістився й архітектор Заболотний. У такому ж документі, датованому 15 жовтня 1942 р., як “український націоналіст” схарактеризований професор інституту геології АН УРСР Слободяник, “панічні настрої” помічені за академіком Криловим [926, арк. 8, 10-11, 16, 23]. Іноді іншомислення переслідувалося й закінчувалося арештом і покаранням вільнодумця, як у випадку з художником “Укрвидаву” О. Рубаном. Останній до війни проживав із родиною в Києві і був евакуйований у Саратов. Як витікає з протоколу допиту, О. Рубан вороже ставився до радянської влади, у своїй творчості уникав політичних тем і збирався добровільно, разом зі своїм “однодумцем-націоналістом” П.Пустовойтом перейти на бік німців, використавши службове відрадження на фронт. Звинувачений також дав показання і на свого сина, який нібито дезертирував з Червоної армії, розірвав комсомольський квиток і переховувався в Києві до приходу німців, а також

на близьких родичів [925, арк. 1-21]. Не зупиняючись на детальному аналізі показань О. Рубана, які, очевидно, сфабриковані, адже йому ніхто не перешкоджав залишитися в окупації, підкреслимо, що будь-які необережно сказані слова могли стати приводом до жорстоких переслідувань винуватця.

Спецповідомлення відбивали не тільки негативні, а й позитивні зміни у настроях української інтелігенції протягом війни, що давало можливість робити висновки про ефективність ідеологічної роботи в радянському тилу. Так, у спецповідомленні для наркома внутрішніх справ УРСР від 26 серпня 1943 р. про становище у м. Харкові йдеться про те, що серед окремих груп української інтелігенції, яка на початку війни була налаштована антирадянськи, помічені патріотичні зміни [1030, с. 183]. Подібні приклади можна продовжити. Отже, діяльність правоохоронних органів була спрямована на запобігання будь-яких проявів антидержавних дій і, тим самим забезпечувала ідеологічну чистоту радянського тилу.

З превентивною метою – не залишити ворогові його ймовірних потенційних союзників в ідеологічній боротьбі – радянська влада широко використовувала масові переселення “неблагонадійних” елементів углиб країни. Так, за постановою Державного Комітету Оборони (ДКО) № 702 сс від 22 вересня 1941 р. та постановами воєнних рад фронтів упродовж 1941-1942 рр. були переселені німецькі діаспори з Ворошиловградської і Запорізької областей. За постановою військових рад фронтів і наказом НКВС № 010714 від 20 березня 1942 р. у Кустанайську область Казахстану переселилися 1500 німців з Харківщини. З Криму було переселено 65 тис. німців [705, с. 95]. Переселенню підлягали й інші категорії населення. Так, Л. Берія направив листа нарокоматам республік і управлінням НКВС, в якому пропонував звернути особливу увагу на поляків із Західної України. І хоча завдяки зусиллям польського емігрантського уряду офіційно поляків не відправляли у спецпоселення, все ж вони були обмежені у виборі місця проживання [57, с. 32-38]. Отже, розпочата в 30-х роках практика переселення підозрілих елементів із території України мала своє логічне

продовження у роки Великої Вітчизняної війни й убезпечувала радянський уряд від небажаних масових антирадянських виступів. Разом з тим, патріотичне піднесення серед населення, з одного боку, і шпигуноманія, що проявилася у діях НКВС, – з іншого, створювали певну колізію, породжували обурення і зневіру в радянську владу певної частини населення України.

Ідеологічна робота в радянському тилу набувала різноманітних форм. Велике значення мали організаційні заходи, спрямовані на зміцнення віри в неминучу перемогу комуністичної ідеології. Про це свідчать зміст партійних документів. Так, 6 жовтня 1941 р. було ухвалено постанову ЦК ВКП(б) “Про організацію Всесоюзного комітету допомоги з обслуговування хворих і поранених бійців і командирів Червоної армії”. На нього покладалися широкі обов’язки: від забезпечення ремонту приміщень госпіталів і шефства над ними підприємств – до розподілу подарунків між підшефними. Особлива увага, – і це було виділено окремим пунктом постанови, – приділялася культурно-політичній роботі: організації лекцій, доповідей, концертів, кіно, художній самодіяльності [601, с. 245-246]. Ці заходи мали показати червоноармійцям піклування держави про їхнє здоров’я, спонукати обслуговуючий персонал лікувальних закладів і працівників підприємств до самовідданої праці.

Неперевершеною демонстрацією непохитної віри в перемогу стала постанова Політбюро ЦК ВКП(б) про святкування 24-ї річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції від 2 листопада 1941 р. Цей документ, що вийшов у найкритичніші дні війни, коли гітлерівські війська стояли під стінами Москви, зобов’язував партійні організації провести урочисті збори, мітинги, а де можливо, й демонстрації трудящих. Газету “Правда” вирішили випустити 7 листопада на шести смугах на честь свята [638, с. 249-250]. Через дотримання режиму таємності в постанові нічого не говорилося про військовий парад на Красній площі в Москві, але сам парад, що відбувся 7

листопада, був потужним засобом ідеологічного впливу на війська Червоної армії і населення радянського тилу.

Важливим засобом ідеологічного впливу на населення радянського тилу була його поінформованість про події на фронтах. Зважаючи на те, що війна призвела до переміщення великої маси людей і скупчення їх на залізничних вокзалах, 2 грудня 1941 р. ЦК ВКП(б) ухвалив постанову “Про газетні вітрини на станціях залізниць”. Цим документом політвідділи залізниць зобов’язувалися організувати на всіх великих станціях газетні вітрини і суворо стежити за своєчасним оновленням інформації на них. З цією метою передбачалося виділити не менше 3000 примірників газети “Правда”, 1500 примірників газети “Известия” і 1000 примірників інших центральних і місцевих газет. Також передбачався щоденний друк 60 тис. листівок із завданнями “Радінформбюро” для вивішування на станціях і продажу населенню. Для виконання постанови планувалося виділення Політуправлінню на 1943 р. 30 т паперу. На виконання цього рішення відводився термін 1,5 місяці [614, с. 349].

Важливе значення для посилення ідеологічного впливу на населення тилу мали образотворчі засоби: плакати, карикатури, гасла, що розклеювалися в населених пунктах, у місцях великого скупчення людей, на підприємствах та в установах. Телеграфне агентство Радянського Союзу випускало політичні плакати “Вікна ТАРС”, котрі були продовженням формату “Вікон РОСТА” що виходили в роки громадянської війни. Ці плакати стали потужною ідеологічною зброєю, не випадково Й. Геббельс заочно засудив усіх учасників випуску “Вікон ТАРС” до смертної кари [620]. Вже 22 червня 1941 р. художники М. Купріянов, П. Крилов і М. Соколов (Кукринікси) виготовили ескіз плаката “Безпощадно розгромимо і знищимо ворога”, який 24 червня з’явився в газеті “Правда” [додаток X]. Центральними фігурами плакату є героїчний образ радянського воїна, виконаний червоною фарбою, і сатиричне зображення чорною фарбою Гітлера, що продирається крізь розірваний ним договір про ненапад. За

тиждень з'явився плакат А. Кокорьокіна “Смерть фашистській гадині!” [додаток Ц]. Стиль зображення і сюжет плаката нагадують роботу Кукриніксів. І. Тоїдсе створив найвідоміший плакат воєнних років “Батьківщина-мати кличе!” (додаток Ш). Центральне місце на плакаті відведене збірному образу Батьківщини. У цьому плакаті, на наш погляд, найбільш повно втілювалися особливості ідеологічної стилістики й синтезувалися патріотичні почуття з обов'язком захищати свою землю у часи смертельної небезпеки.

Досить часто плакати 1941-го року були присвячені найважливішим завданням, котрі стояли перед державою. Серед них чітко вирізняється воєнно-мобілізаційна тематика. Одним із таких плакатів була робота В. Корецького “Наші сили незліченні” [додаток Щ]. Історичні паралелі простежувалися у плакаті Н. Долгорукова “Так було... Так буде!” [додаток Ю]. Мобілізаційна тематика звучала в плакатах-закликах вступати в ряди народного ополчення.

Одним із найбільш поширених сюжетів цього часу був образ жінки, яка замінила чоловіка біля верстата. Плакат “Замінімо!”, присвячений цій тематиці, зображав жінку в робітничому одязі на фоні заводського устаткування [додаток Я]. Та ж ідея заміни жінками чоловіків в оборонній промисловості проводилася на плакаті “Фронту від жінок СРСР” [додаток АА]. Зображення потужної бомби поруч із жінкою у комбінезоні виражало спроможність радянського тилу масово виготовляти необмежену кількість боєприпасів. Велику пропагандистську роль відігравали плакати з закликом повністю зібрати врожай. Таким був плакат Н. Ватоліної і Н. Денисова. На полотні “Зібрати врожай до єдиного зерна!” [додаток АБ] закладена ідея не залишати ворогові жодної крихти хліба і забезпечити продовольством фронт і тил. Широко відомими і поширеними були плакати тилової тематики, спрямовані на зміцнення трудової дисципліни. Іноді в них використовувалася ідея плаката часів громадянської війни 1918-1920 рр. Так, відомий плакат “Ти записався добровольцем?” із зображенням червоноармійця в будьонівці з

гвинтівкою у руці був перероблений на тилову тематику і був поширеним під назвою “Ти чим допоміг фронту?” [додаток АВ]. Одним із найбільш відомих плакатів цієї теми була робота московської художниці Н.Ватоліної “Не базікай!”. Плакат закликав зберігати пильність, застерігав проти розповсюдження таємної інформації, попереджував про існування шпигунів [додаток АД].

Тематика плакатів часто відбивала події на фронтах, підкреслювала безславний кінець гітлерівської армії. Так, плакат “Перетворення “фриців” [додаток АК] в алегоричному стилі демонстрував поразку німецьких військ під Сталінградом.

Радянський плакат періоду Великої Вітчизняної війни став потужним засобом масової інформації та ідеологічного впливу на населення радянського тилу. Поруч із газетами він відбивав висунуті в партійних документах і в промовах лідерів держави завдання та спонукав до дії у потрібному політичному напрямку. Супроводжуваний підписами відомих письменників і поетів, плакат був засобом контрпропаганди. Він виконував функції колективного агітатора і пропагандиста і відігравав значну роль в ідеологічній роботі ВКП(б) серед населення радянського тилу.

Велике значення для прискорення перемоги над гітлерівською Німеччиною мали ініціативи трудових колективів, що виникли на підприємствах навесні 1942 р. Так, робітники та інженерно-технічні працівники Кузнецького металургійного заводу ім. Сталіна виступив зі зверненням до всіх металургів організувати Всесоюзне змагання доменних, мартенівських, прокатних і коксохімічних цехів і рудників з метою дати понад план метал для виготовлення зброї і боєприпасів для Червоної армії. Ця ініціатива була негайно підтримана на всіх щаблях партійного керівництва та ВЦРПС і знайшла своє втілення в постанові ЦК ВКП(б) від 4 травня 1942 р. “Про організацію Всесоюзного соціалістичного змагання металургів”. Враховуючи патріотичне піднесення, партія вирішила розгорнути змагання у всіх галузях господарства. Суть оголошеного

змагання зводилася до економії сировини, випуску понадпланової продукції і зменшення енергоємності виробничих процесів. За підсумками змагання переможцям передбачалося присвоювати почесні звання: “Кращий доменний цех Радянського Союзу”, “Кращий сталеплавильний цех Радянського Союзу”, “Кращий прокатний цех Радянського Союзу” і т.п. При цьому колектив-переможець нагороджувався перехідним Червоним прапором Наркомату оборони СРСР. Підсумки змагання підводилися ВЦРПС спільно з Наркомчорметом і оприлюднювалися в газеті “Правда” та інших гатетах. Але незабаром (13 травня 1942 р.) було ухвалене рішення про підвищення статусу нагород і заснування прапору ДКО [602, с. 286-288]. Через кілька днів, 8 травня, була прийнята нова постанова ЦК ВКП(б) “Про організацію Всесоюзного соціалістичного змагання заводів Наркомату танкової промисловості і суміжних підприємств”. Змагання організовувалось з ініціативи Кіровського заводу і передбачало надплановий випуск продукції. Підсумки змагання підводилися не пізніше 5-го числа кожного місяця і публікувалися в газеті “Правда”. Передбачалося преміювання переможців змагання. Так, завод, який завоював перехідний Червоний прапор ДКО, крім морального заохочення, отримував і матеріальну винагороду в сумі 2 млн. крб. для преміювання робітників, інженерно-технічних працівників і службовців. Крім того, 2 млн. крб. виділялося на заводське житлове будівництво і 500 тис. крб. на кредитування індивідуального будівництва житла. 300 тис. крб. належало отримати на покращення виробничо-технічного навчання молоді й поліпшення культурно-побутових умов. Для заводу, який отримував перехідний Червоний прапор ВЦРПС і Наркомтанкопрому, встановлювалися ті ж самі матеріальні премії дещо меншого розміру. Робітники і службовці – передовики виробництва нагороджувалися значком “Відмінник соціалістичного змагання Наркомтанкопрому”, а кращі бригади, цехи отримували “Похвальну грамоту Наркомтанкопрому” [600, с. 292-295]. Таким чином, у соціалістичному змаганні поєднувалися моральні і матеріальні інтереси людей, а саме:

випробуване часом, змагання перетворювалося на потужний засіб піднесення продуктивності праці, ставало ефективним засобом утвердження більшовицької ідеології.

Наслідком ідеологічної роботи була ініціатива зі збирання коштів для потреб фронту. Вона поширювалася серед трудових колективів евакуйованих з України промислових підприємств, творчої інтелігенції, науковців, а також серед населення звільнених від гітлерівців територій республіки. В листі Президії Верховної Ради УРСР, Раднаркому УРСР і ЦК КП(б)У, направленому на адресу Державного Комітету Оборони зазначалося: “За станом на 25 лютого 1943 р. трудящі радянської України, що евакуювалися в тил Радянської країни, додатково внесли зі своїх заощаджень на танкову колону ... 5 128 187 крб. готівкою ... З великим піднесенням трудящі звільнених від фашистської неволі районів Ворошиловградської, Харківської і Сталінської областей ... внесли 4 103 746 крб. готівкою і 821 470 крб. облигаціями державних займів [809, с. 157-158]”. Отже, ідеологічна робота в радянському тилу проводилася з широким використанням випробуваних часом методів довоєнної пори. Радянські жінки, пенсіонери і навіть діти прийняли участь по збору подарунків і теплих речей для солдатів-фронтовиків. Часто ці речі були виготовлені власноручно і скріплювали зв'язок фронту і тилу, додавали бійцям впевненості в перемозі.

З часом у радянському тилу з'явився численний контингент, який потребував відповідної ідеологічної роботи – це військовополонені ворожих армій. Завдяки перемогам Червоної армії їх кількість постійно зростала. Військовополонені не становили безпосередньої загрози радянській владі, але їхня ідеологічна переорієнтація могла стати впливовим фактором у роботі з розкладу військ противника на фронті, а в майбутньому – у вирішенні післявоєнної долі Німеччини. Як зауважує В.Крисько, в роки війни радянська пропаганда ефективно використовувала демократичні організації полонених: румунський “Національний блок”, італійський “Союз гарібальдійців”, національний комітет “Вільна Угорщина”, австрійський

антифашистський союз [431, с. 123]. Ідеологічною роботою серед військовополонених опікувався “Інститут № 99”, який був органом виконкому Комінтерну, а після його розпуску увійшов до складу Управління справами ЦК ВКП(б). У штаті цієї організації серед німецьких політемігрантів були також відряджені представники Головного Політуправління РСЧА. Спільними зусиллями працівників цих органів у липні 1943 р. в м. Красногорську за участю 208 військовополонених відбулася установча конференція, яка утворила Національний Комітет “Вільна Німеччина” [1034, с. 378-379, 396] (НКВН). Завданням новоутвореної організації визначалась боротьба проти гітлерівського режиму, що само по собі вже носило відбиток ідеологічної боротьби. Рух “Вільна Німеччина” був найбільш масовою і популярною організацією серед полонених. Його відділи і групи діяли у всіх 300 таборах військовополонених. До 1945 р. майже 90% німецьких солдатів, понад 7 тис. офіцерів і 51 генерал приєдналися до цього руху [431, с. 123].

У серпні 1943 р. за ініціативою НКВС була утворена ще одна організація військовополонених “Союз німецьких офіцерів” (СНО), який очолив генерал артилерії фон В. Зайдліц [1034, с. 379, 381]. Першочерговим завданням СНО стало робота з розкладу гітлерівських військ. З цією метою В. Зайдліц і його прибічники неодноразово виїздили на фронт, брали участь у складанні листівок, фото- і кінорепортажах, робили записи промов для солдатів і офіцерів вермахту тощо. СНО навіть виступив з ініціативою сформувати з військовополонених німців мотопіхотний корпус “Німецької визвольної армії” напроти вагу РВА, очолюваної генералом А. Власовим, але ця ініціатива не знайшла підтримки у радянського керівництва [1034, с. 382].

Отже, агітаційно-пропагандистська робота серед німецьких військовополонених солдатів та офіцерів мала велике практичне значення для прискорення розгрому гітлерівських військ, перемоги над нацизмом.

Таким чином, ідеологічні заходи в радянському тилу підпорядковувалися вирішенню єдиного завдання – мобілізації всіх сил на

розгром ворога. Ця тема червоною стрічкою проходила через усі заходи, здійснювані ВКП(Б) і радянським урядом, починаючи від офіційних виступів керівників партії і держави, до організації соціалістичного змагання, збору коштів на озброєння і роботи серед військовополонених. Ідеологічна робота в цілому спиралася на свідомість громадян, їхній ентузіазм, патріотизм, емоційне піднесення і проводилася різноманітними засобами. Серед них важливе місце посідали засоби масової інформації, які залучали до себе талановитих письменників, поетів, акторів, композиторів. Разом з тим, ідеологічна робота в значній мірі спиралася на репресивно-каральні органи, які мали захистити радянський тил від проникнення ворожої ідеології, шпигунів, диверсантів, а також боротися з дезертирством. Проте останні у своїй роботі часто були нерозбірливими у засобах і використовували злочинні методи боротьби за ідеологічну чистоту суспільства, чим підривали довіру до радянської влади і штовхали певну частину населення на опір її заходам. Під прес НКВС часто потрапляли безвинні люди, які під тортурами змушені були давати показання проти себе, своїх близьких і просто знайомих людей. Усі компоненти ідеологічної роботи в радянському тилу були тісно пов'язані між собою, підпорядковані спільному завданню – забезпеченню єдності фронту і тилу. У поєднанні з політико-виховною роботою в армії створювалася єдність фронту і тилу, що забезпечувало боєздатність Червоної армії.

Тоталітарна сталінська система в умовах війни, незважаючи на всі її недоліки, продемонструвала гнучкість, здатність швидко реагувати на небезпеку, концентрувати зусилля на вирішенні нагальних проблем.

РОЗДІЛ 4 . БОРОТЬБА ЗА ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПРОСТІР НА ОКУПОВАНИЙ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ 1941-1944 РР.

4.1. Засоби втілення нацистської ідеології окупаційною адміністрацією.

22 червня 1941 р. ідеологічна боротьба вступила в нову фазу. З цього часу по всій території України поступово (в залежності від швидкості просування німецьких військ) встановлювався окупаційний режим – “новий порядок”, як його називали німці. Одним із головних завдань гітлерівців з самого початку окупації українських земель вважалася організація нових органів апарату: Райхскомісаріату “Україна”, Генерального Губернаторства, гебітс-комісаріатів, обласних, районних і сільських управ, інституту старост. У зоні військової адміністрації здійснення владних функцій покладалося на армійські структури. У “Трансністрі” управління вибудовувалося у традиційних для Румунії формах.

На органи місцевого управління покладалося багато завдань: від ефективної експлуатації економічних і людських ресурсів (що було головним) – до встановлення повного контролю над усіма сферами людського життя. Останнього можна було досягти, в першу чергу, шляхом ідеологічної обробки населення, його нейтралізації і поступового повернення на свій бік. Отже, завоювання інформаційного простору, внутрішнім змістом якого була ідеологічна боротьба, відіграло далеко не останню роль у стратегічних і геополітичних планах гітлерівської Німеччини. За ефективність пропаганди в Україні відповідали: Східний відділ міністерства пропаганди, відділ преси і пропаганди міністерства східних окупованих територій, відділ пропаганди Верховного командування вермахту (ОКВ). Пропагандистські акції мали довести, що війська вермахту несуть не тільки смерть і руїну (що неминуче у збройній боротьбі), вони ведуть боротьбу не заради досягнення меркантильних інтересів, а воюють

проти більшовизму та його ідеології, і нібито, несуть народу України свободу, звільнення від гніту, високу європейську культуру. З іншого боку, якнайшвидше відновлення цивільного життя у всіх його проявах мало стати яскравим підтвердженням тези про слабкість сталінського режиму, його нежиттєздатність і близький крах. Ця ілюзія мала справити враження на світову спільноту, а відтак і на досягнення кінцевої мети війни. Тому окупаційна преса, як найважливіший комунікативний засіб, з самого початку була зорієнтована на проведення цієї пропагандистської лінії.

Одним із найкращих проявів відновлення цивільного життя могло бути відкриття виховних освітніх установ – дитячих садків, шкіл, гімназій технікумів, інститутів, університетів. Звичайно, верхівка Райху, яка часто не переймалася власною освітою, у своїх планах окупації східних територій не бажала опікуватися освітою тубільного населення. Більше того, вона вважала шкідливим надання широких знань підкореним народам з огляду на ідеологічне забезпечення свого майбутнього панування [426, с. 347-348]. Але з початком війни німецькі чинники змушені були дещо змінити своє ставлення до місцевого населення і надати можливість отримання мінімального освітнього рівня під пильним контролем окупаційної адміністрації. Цьому сприяв ще один фактор – наявність в Україні потужного національно-визвольного руху, що обстоював ідею утворення незалежної Української держави. Намагаючись не допустити опору і консолідації населення, окупанти штучно розділили територію України на різні адміністративні утворення: Райхс-комісаріат “Україна”, дистрикт “Галичина”, яка з початку серпня 1941 р. увійшла до складу Генерального губернаторства, “Трансністрію”, прифронтову зону, підпорядковану військовій адміністрації. Відсутність єдиних підходів у культурно-освітній політиці демонструють відмінності цих процесів у різних територіально-адміністративних утвореннях.

З огляду на ментальність українства, що завжди шанобливо і з повагою ставилося до освіти як прояву високої духовності, відновлення роботи

освітніх закладів мало сприяти заспокоєнню місцевого населення, збуреного війною, посягти довіру до німецької адміністрації та її дій. Уже через кілька місяців після початку війни на захопленій гітлерівцями території України почався процес відновлення діяльності виховних і навчальних закладів. Так, у Генеральному губернаторстві, до складу якого входив дистрикт “Галичина”, в період її існування діяло 3 тис. сезонних і постійних дитячих садків, 4,5 тис. народних шкіл, в яких налічувалося понад 612 тис. учнів, працювало 12 українських гімназій, 5 вищих навчальних закладів [2, с. 169-170]. Про відновлення освітньої діяльності в Райхскомісаріаті “Україна” читаємо в газеті “Український голос” від 9 жовтня 1941 р. у статті “Навчання вже почалося”. У ній ідеться про те, що з 1 вересня 1941 р. розпочалися заняття в гуманітарній і механічній гімназіях м. Володимира-Волинського, а з 25 вересня – у початкових школах міста. Ця ж газета повідомляла про те, що у м. Ровно, яке стало адміністративним центром утвореного 20 серпня 1941 р. Райхскомісаріату “Україна”, розпочали роботу гуманітарна і природничо-математична гімназії [574, с. 2]. Ідеологічна зацікавленість у подібній інформації цього окупаційного тижневика, який виходив українською мовою, очевидна. В умовах початку війни, коли засоби масової інформації були досить обмеженими, подібні видання стали для населення майже єдиним джерелом отримання хоч якоїсь інформації, а тому не можна було недооцінювати їх вплив. У міру формування окупаційних органів управління, при генеральних комісаріатах, обласних, районних, сільських управах були створені відділи освіти, на які покладалося завдання цілковитого ідеологічного контролю за діяльністю освітніх установ, що здійснювався через інститут шкільних інспекторів. Так, на одній з інструктивних нарад шкільних інспекторів Дніпропетровської генеральної округи, що відбулась у квітні 1942 р., йшлося про таке: “Для забезпечення правильного і вичерпного інструктування завідуючий шкільним відділом докладно інструктує своїх інспекторів і дає їм такі матеріали: а) орієнтовний план семінарів з підготовки до навчального року для завідувачів і вчителів

шкіл; б) коротку інструкцію про організацію перших класів професіоналізованих середніх шкіл і проведення навчання в них; в) примірні навчальні плани для ...середніх шкіл” [246, арк. 5]. Подібні наради, збори вчителів мали систематичний характер і проводилися в різних окупаційних зонах. Їхньою метою було, перш за все, залучити вчителів як представників інтелігенції до співпраці з окупаційною владою, зорієнтувати їх на нове ідеологічне спрямування освіти. Як згадує колишня учителька Новоплянська, на районній конференції вчителів у серпні 1942 р. керівник Ровеньківського райвідділу народної освіти Луганської області Бенецький пропонував учителям надіслати привітальну телеграму А. Гітлеру, на що не погодився жоден вчитель [916, арк. 10-11]. На зборах учителів української мови, що відбулися в Дніпропетровську 15 листопада 1941 р., першим пунктом порядку денного були “нові вимоги до змісту й добору дидактичного матеріалу”, другим – “реферування й коректування підручників під час підготовки вчителя до уроків”, третьому – “коротка рецензія підручників з літературних текстів при неухильному дотриманні нових вимог [244, арк. 20]”. Пояснення цих завдань знаходимо в архівних документах, що відбивають погляди окупаційних властей на освіту. Так, у листі генерального комісара м. Дніпропетровська до начальника відділу народної освіти обласної управи від 30 квітня 1942 р. говорилося: “На основі вказівки від 6.ІІІ.42 року відносно підручників українських шкіл від 1 до 4 класів повертаю Вам книжки, переглянуті паном Фаузером. ... У кожному підручнику знаходиться вкладка, в якій визначено необхідні зміни тексту. ... При цьому треба звернути увагу на те, щоб належний до зміни зміст був зовсім закритий. ... За проведення цього відповідає керівник обласної управи. Вказую на те, що перевірку цього розпорядження провадитиму в самих школах [246, арк. 1]”. Отже, відділи освіти при обласних управах несли безпосередню відповідальність перед окупаційною владою за зміст освіти, її ідеологічну спрямованість. Така ж доля спіткала підручники і художню літературу, що зберігалась у книгосховищі міської бібліотеки: тут була проведена ревізія

171650 книжок, з яких 1534 були знищені, в абонентному залі з 63027 підлягало вилученню 3563 книги [48, с. 35]. У свою чергу, відділи освіти обласних управ надсилали подібні документи до районних управ. В одному з таких листів начальник відділу освіти Дніпропетровської обласної управи професор Козар ставив такі вимоги перед своїми підлеглими: "При цьому надсилаємо додатково затверджені Генерал комісаріатом вказівки до очищення від тенденційно-більшовицького матеріалу таких підручників ... Кожен учитель керованої Вами школи повинен точно за вказівками, що до цього додаються, обробити ці підручники і тільки після Вашої особистої перевірки роздати учням [245, арк. 3]". У вказівках йдеться про такі підручники, як "Читанка" для 1-х класів Н. Забіли і М. Пригари, "Прописи" І. Рейзерова, "Читанка" для 2-х і 3-х класів Т. Горбунцової і Н. Попової, "Природознавство" В. Тетюрова та інші, даються поради, як саме вичистити їх текст. Так, читаємо: "стор. 3 по 6 – вирізати, стор. 2 і 7 – склеїти, стор. 13 по 18 – вирізати, стор. 29 і 30 – заклеїти твір "Папанінці", ...стор. 41 і 42 заклеїти твір "Корови", роботу провести по малюнку, стор. 89-94 – вирізати, стор 95 – у творі "Про чабана" закреслити слово "колгоспних", а слово "до колгоспу" замінити словом "до села" [245, арк. 4; 242, арк. 100]". Таким чином, цензурі підлягали підручники вже початкових класів. З них вилучався матеріал, будь-яким чином був пов'язаний з радянською минувиною, або в ньому містився бодай натяк на радянський патріотизм. Не кращою була доля підручників з географії Л. Теренова і В. Жерделі, збірника арифметичних вправ Н. Попової та А. Пчілко, української мови Гурвіч і Горшковської та інші. На 11 сторінках друкованого тексту "вказівок" знаходимо інструкції щодо виправлення практично всіх шкільних підручників. Учителі повинні були внести (за нашими підрахунками) 386 правок і змін до текстів [245, арк. 4-10]. Іноді було рекомендовано вирізати 10-20 сторінок тексту підручника. Неприпустимими вважалися слова "колгосп", "піонер", прізвища Ленін, Чапаєв, Горький, Щорс. Годі й говорити про такий вислів, як "тов. Сталін –

наш друг і вчитель”, що було поширеним явищем у підручниках довоєнних часів.

Відбувався і процес перевірки вчителів на благонадійність [245, арк. 4-10]. Зауважимо, що такий методичний підхід до організації освітянської діяльності був характерним для Райхскомісаріату “Україна”, дистрикту “Галичина”, військової зони та “Трансністрії”, на що звертають увагу дослідники окупаційної доби [27, с. 28-29; 144, с. 313; 407, с. 280; 825, с. 184].

Поряд із чистками шкільних підручників цензурі підлягала й художня література. Серед архівних документів відділу пропаганди є чимало списків “небажаної советської художньої літератури”. До списків небажаних авторів були занесені прізвища письменників і поетів, котрі пропагувалися за часів радянської влади і були популярними серед читачів. Вивчення їхніх творів входило до шкільних і вузівських програм. Крім “советських”, були визначені категорії “небажаних жидівських авторів” та “українсько-жидівських авторів [235, арк. 64-66]”. Виходячи з расової теорії А. Гітлера, списки склалися безвідносно до творів і висловлених у них ідей. Автори єврейського походження перебували “поза законом” і прирікалися на забуття. Отже, цілеспрямована політика антисемітизму, що була складовою нацистської ідеології, знайшла відбиток в освітянській політиці окупантів на теренах України.

Регламентації і дозуванню підлягала українська і зарубіжна література в школах. Так, для читання в 3-му класі народної школи дозволялося використовувати твори таких авторів: Т. Шевченко – 5 віршів, Олесь – 3 вірші, Куліш – 1 твір, П. Гребінка – 1 твір, Л. Глібов – 2 твори, Л.Українка – 1 оповідання, Кіплінг – 2 твори, Андерсен – 3 твори, Коннор-Вілінська – 1 твір. Звісно, відбиралися твори, які не носили ідеологічного навантаження. Такій же жорсткій регламентації підлягали твори для читання в 4-му класі. Для деяких з них існували навіть перестороги – від яких слів до яких можна їх читати. Наприклад, з повісті Нечуя Левицького “Микола Джеря” дозволялося читати тільки початок, кінчаючи словами: “гарячим та пахучим повітрям”, а

Панаса Мирного – уривок з повісті “Лихі люди” тільки від слів “після похмурої ночі” і закінчуючи словами “ясний, теплий, погожий [246, арк. 32-34]”.

З німецькою педантичністю художня література поділялася на категорії за ідеологічним принципом. До списку небажаних українських поетів і письменників були внесені М. Бажан, І. Гончаренко, В. Сосюра, М. Рильський, Н. Забіла та інші, всього 36 осіб. Список “українсько-жидівських” письменників складався з 13 осіб, серед яких – Н. Рибак, М. Зісман, С. Голованіський. Твори Д. Айзмана, С. Юшкевича, Й. Нусінова, А. Шолома та інших 18 авторів були віднесені до списку “небажаних жидівських” письменників. “Небажані советські” літератори увійшли до найбільшого списку зі 136 осіб. До нього потрапили прізвища М. Горького, В. Катаєва, Я. Купали, Д. Фурманова, Д. Бедного та багатьох інших. До заборонених відносились і 36 німецьких авторів, твори яких були перекладені на українську та російську мови. Серед них знаходимо Генріха Гейне, Бертольда Брехта, Макса Бартеля, Генріха Манна, Віллі Бределя та інших, чиї твори стали культурним надбанням всього людства [235, арк. 54-66]. Разом з тим німецька пропаганда намагалася використовувати з метою психологічного тиску на населення праць антирадянського змісту місцевих авторів. Так, у ЦДАВОВУ зберігається переклад робіт Баранової “Психологічна підготовка війни більшовиками” та “Радянська художня література, як зброя підготовки комуністами світової війни” [906, арк. 1-380]. Отже, заходи гітлерівців, спрямовані на забезпечення ідеологічного впливу на населення окупованої України, майже не відрізнялися від аналогічних акцій більшовицької адміністрації під час радянізації західноукраїнських земель у 1939-1940 рр.

Відділи освіти намагалися йти в ногу з часом і вносили корективи до навчальних планів відповідно до подій, що відбувалися. Так, начальник відділу освіти Дніпропетровської допоміжної управи Козар 11 грудня 1941 р. видав наказ, в якому пропонувалося “негайно виключити з матеріалу літературного читання програми 5-го класу пісню “Ой, заграло Чорне море”

[221, арк. 9]. Патріотичний зміст пісні та героїчна оборона Одеси, коли упродовж серпня-жовтня 1941 р. 73 дні червоноармійці та ополченці мужньо відбивали натиск 18 гітлерівських дивізій, завдаючи відчутних втрат ворогові, створювали не зовсім приємний для окупантів асоціативний ряд. Таким чином, стає очевидним, що і в художніх творах поетів, письменників, байкарів окупанти вбачали ідеологічну загрозу своїй колонізаторській, грабівницькій політиці, адже твори названих та інших заборонених авторів проникнуті духом любові до рідного краю, духом свободи, закликами до боротьби за кращу долю свого народу. Як зауважує М. Богатюк, Е. Кох побоювався, що запланована шкільна політика приведе до виховання політично небажаної інтелігенції [39, с. 122-125]. Особливо прискіпливо ставилася окупаційна влада до викладання історії, з якої викидалося все, що могло завдати ідеологічної шкоди гітлерівцям. З 5 вересня 1941 р. газета “Віницькі вісті” на своїх сторінках розпочала друкувати лекції з історії України, а житомирська “Нова доба” протягом жовтня-грудня 1941 р. публікувала методичні розробки уроків історії та поради вчителям [144, с. 314].

Постійні кампанії окупантів з перевірки учителів і викладачів на політичну благонадійність призвели до того, що деякі навчальні заклади дистрикту “Галичина”, Райхскомісаріату “Україна” відчували гостру нестачу вчителів [825, с. 184]. Так, початковим школам Славутського району, що був підпорядкованим Шепетівському гебітскомісаріату, не вистачало 133 вчителів, а для 5-7-х класів школи потребували 94 вчителів [274, арк. 9]. Щоб отримати місце вчителя або викладача, необхідно було заповнити анкету, написати автобіографію, заручитися підтримкою 2-3-х свідків, які підтверджували правдивість цих документів. Серед загальних питань про вік, стать, освіту необхідно було вказати національність, належність до комуністичної партії або інших політичних організацій, службу в Червоній армії. Відповіді на обов’язкові питання впливали на остаточне рішення окупаційних органів влади. Автобіографія – “Lebenslauf” – є типовим

документом окупаційної доби, що відбиває ідеологічні підходи окупантів у сфері працевлаштування. Перевага при наданні роботи віддавалася особам, котрі володіли німецькою мовою, а також тим, хто постраждав від радянської влади [256, арк. 3]. Прикладом може бути інструктивний лист Дніпропетровського обласного комісара Ганса: “При новому комплектуванні цих посад треба брати під увагу в першій мірі тих учителів, які були переслідувані большевицьким режимом [225, арк. 56]”, – писав він. Так, з біографії учительки м. Дніпропетровська Н. Безрукавої відомо, що вона більшовицькою владою не переслідувалася, але від цієї влади постраждали її батьки. Учитель А. Власенко зазначив, що він переслідувався радянською владою за контрреволюційну діяльність і відсидів п’ять років у тюрмі. Заступник директора Бабайківського сільгосптехнікуму, а з 13 березня 1942 р. його директор С. Танцюра в автобіографії писав, що більшовики переслідували його батька як куркуля. Сам він “у військових діях брав участь всього 14 днів, був поранений під час бомбардування, коли відступали, і за першою можливістю повернувся додому” (вірогідно, дезертирував). Подібних прикладів багато [211, арк. 1-254; 218, арк. 1, 17, 21-22, 47]. Іноді такі вчителі при новій владі робили карколомну кар’єру. Прикладом може стати І. Зеленський, який з учителя історії одразу став професором Дніпропетровського університету [221, арк. 18].

Писали свої біографії і студенти, які бажали вступити до навчальних закладів. У біографії Д. Мартинюка, який вступав до Кременецької середньої технічної школи, читаємо: “В 1941 році, після звільнення наших земель від панування жидо-більшовизму непереможною Німецькою Армією...”. Подібні вислови були характерними і для інших біографій [272, арк. 3-5]. На початковому етапі радянсько-німецької війни населення України ще не знало і не відчуло на собі, що таке німецький “новий порядок”, але з власного досвіду добре знало, що таке більшовизм. Тому прихильне ставлення до гітлерівців після відступу Червоної армії певної частини різних верств населення було цілком природним явищем. Мотиви навчання у більшої

частини молоді були дещо іншими. Так, студент Кременецької технічної школи В. Борщик у своїй біографії писав що він бажає “вчитися ... на користь свого народу і державі на славу [273, арк. 3]”. Національно свідома молодь намагалася використати навіть дуже обмежені окупантами можливості для навчання. На повідомлення у часописі “Львівські вісті” від 22 листопада 1941 р. про відкриття у Львові в 1942 р. вищих медичної, ветеринарної, правничої шкіл і сільськогосподарського інституту Союз українського студентства звернувся із закликом до молоді вступати до вишів. “Справа дуже пильна й великої ваги, – говорилось у заклику, – це ж ми, українські студенти мусимо поновити численно так сильно поріджені ряди української фахової й духовної інтелігенції. Це ж ми, українські студенти маємо й мусимо поставити угольні камені під велетенську будівлю в майбутньому Української нації [256, арк. 1]”. У цьому зверненні відбите усвідомлення того, що саме інтелігенція є носієм національної ідеї, вона повинна стояти біля витоків української державності, хоча була майже знищена. Сталінські репресії, польська влада і, насамкінець, гітлерівці викорінювали всіх, хто мріяв про українську державність. Патріотичні почуття української молоді яскраво свідчать про те, наскільки ідеологічно різноспрямованими були заходи німців і настрої та дії найбільш свідомої частини української молоді. Окупанти іноді затверджували такі назви навчальних закладів, які не відповідали їхній суті. Так, існував Дніпропетровський державний український університет [243, арк. 36], хоча відомо, що України як держави не існувало. Це була лише пропагандистська ширма, покликана зіграти на національних почуттях українців, як і відкриття деяких вузів, гімназій, технічних шкіл у Львові, Кременці, Києві, Дніпропетровську. Ці заходи вирізнялися надзвичайною помпезністю і мали суто пропагандистський характер. Так, на відкриття технічної та торговельної шкіл у м. Кременці 5 березня 1942 р. було запрошено 24 особи, серед яких бургомістр Мілевський, ландвірт Березка, священник Григорович, члени магістрату, представники “Жіночої служби України”, редакції газети

“Кременецький вісник” та ін. [272, арк. 3]. Це був реверанс українцям, хоча й дуже скупий. Пропагандистського спрямування набували й інші заходи окупантів, такі, як: нагородження похвальними листами кращих учнів [248, арк. 8] чи накладання штрафів на батьків, чиї діти погано відвідують школу [240, арк. 173]. В дійсності учнів і вчителів часто використовували як робочу силу. Під час літніх канікул вони повинні були працювати на шкільних “городах” площею до 10 га, збирати і здавати лікарські рослини не менше 16 годин на тиждень тощо [245, арк. 12, 14]. Яскравим свідченням цинічного ставлення до української освіти є розпорядження Райхскомісара України Е. Коха, в якому він заявляв, що “абсолютно не має значення, буде чи не буде в Україні підвищуватись освіта, яку німецька влада може планувати тільки через 10 років. А тому я вимагаю від панів генералкомісарів закрити всі школи й інститути, в яких навчаються учні, старші 15 років, а всіх учнів і викладачів цих закладів, незалежно від статі, закритим способом відправити на роботи до Німеччини [356, с. 146]”. Навіть однієї цієї фрази достатньо для того, щоб уявити сутність політики окупантів щодо українського населення.

На тлі загальної картини утворення широкої мережі освітніх закладів, відділів освіти при різного рівня управах, їхня підзвітність, інспектування, активне внутрішнє листування свідчать про те, що вони використовувалися гітлерівцями як один із найважливіших важелів витіснення комуністичної ідеології і засіб ідеологічної боротьби. Насправді вони повинні були насаджувати у свідомості населення розуміння його меншовартості, зверхності німецької нації та міф про визвольну місію німецької армії. В цілому система освіти в Україні часів окупації, незалежно від зони [825, с. 183], спрямовувалася на звуження розумового потенціалу і підрив основ подальшого інтелектуального розвитку нації. Особливо випукло це проявилось у програмі перспектив України, ухваленій на партійному з’їзді НСДАП у Києві 20 січня 1943 р. Головні пункти цієї програми включали: “1. Узалежнити церкву від гебітскомісарів та перетворити її в інструмент поліції; 2. Зліквідувати Середнє шкільництво, залишити тільки народні школи; 3. Не

поборювати кримінальних злочинів, якщо вони діють тільки на шкоду місцевому населенню; 4. Не карати за аборти, поширювати алкоголізм і розпусту; 5. Спинити приріст населення, утруднюючи дозволи на шлюби від цивільних урядів; 6. Заборонити комунікацію для місцевого населення; 7. Не поборювати пошесних недуг, якщо вони не загрожують німцям; 8. Зібрати расових дітей на виховання до німецьких заведень; 9. Дівчат зібрати насильно до військових домів розпусти [513, с. 45]”.

Потужним засобом ідеологічного впливу на населення, стала періодична і неперіодична преса, котра густою мережею вкрила всю територію окупованої України. На допомогу вже існуючим пропагандистським підрозділам з початком війни проти СРСР гітлерівське керівництво утворило 2 липня 1941 р. батальйон пропаганди “U”, який мав своїм завданням: 1. Духовний вплив на населення шляхом політичної та культурної пропаганди за допомогою преси, радіомовлення та кіно; 2. Здійснення пропагандистських акцій, що впливають на настрої населення в інтересах Райху та німецького Вермахту. Засобами для цього мали стати політичні та культурні заходи, плакати, листівки, брошури та гучномовці; 3. Духовне та культурне забезпечення військ, що перебували в зоні діяльності батальйону пропаганди [847, с. 166]. Майже 190 газет загальним тиражем 1 млн. примірників поширювалося на території окупованої України [357, с. 113-114]. Окупаційна влада широко використовувала поліграфічні можливості Райху та окупованих країн для організації пропагандистських акцій і втілення ідеології нацизму у життя. Так, відділом пропаганди Дніпропетровської обласної управи на 1 півріччя 1943 р. передбачалося розклеювати через рекламні бюро плакати по місту, виготовити 10 фотоальбомів про головні події міста та висвітлювати їх через пресу (“Дніпропетровська газета”). Головними темами мали стати релігійні та Шевченківські свята, річниця приходу до влади німецької націонал-соціалістичної партії, роковини з дня народження Гітлера тощо [219, арк. 35, 39]. З цією метою видавалися розпорядження про заснування місцевих

україномовних газет та їхнє ідейне спрямування. “Всі статті повинні бути спрямовані на висвітлення таких пунктів: “За що ми повинні бути вдячні німцям? Більшовизму ніколи не повернутись! [247, арк. 32]” – вказувалося в одному з документів Синельниківської райуправи. Особлива увага в пресі приділялася критиці новин центральних радянських газет “Известия”, “Правда”, “Звезда”, традиційним радянським святам. Так, у розпорядженні генерального комісара Волині і Поділля, присвяченому підготовці до 1 Травня, ставилося завдання з 24 січня до 30 квітня 1942 р. в газетах публікувати статті, спрямовані проти СРСР і Комуністичної партії, висвітлювати події про перемоги німецької армії. Ті ж завдання висувалися і перед радіомовленням [183, арк. 1-8; 200, арк. 13].

У державному архіві Київської області зберігається список часописів, які одержував утворений окупантами “музей-архів перехідної доби” (м. Київ) з інших міст України. Так, у м. Старо-Костянтиніві виходила газета “Нове життя”, у м. Ковелі – “Ковельські вісті”, у Луцьку – “Український голос”, однойменна газета виходила у м. Проскурові, у Черкасах – “Українська думка”, у Житомирі видавали “Голос Волині” і т.д. Серед періодичних видань журнали “Дорога” (Львів), “Малі друзі” (Львів), “Український хлібороб” (Ровно), “Українка” (Костопіль), “Школяр” (Васильків) та інші. Зауважимо, що відкриття у Києві “музею перехідної доби” було цілеспрямованою ідеологічною акцією, покликаною скомпроментувати досягнення радянської влади і продемонструвати зверхність німецької культури, економіки, суспільного устрою. Музей отримував 24 україномовні та 22 німецькомовні газети і журнали. Окупанти піклувалися і про вчасне надходження газет до населення. Про це свідчить розписка керуючого справами Одарівської сільуправи в тому, що 12 серпня 1943 р. він одержав на передплату газет 980 крб. [235, арк. 131]. У документах Центрального державного архіву вищих органів влади України зберігаються газети окупаційної доби “Deutsche Ukrainische Zeitung”, “Das 12 Blatt”, “Minsker Zeitung”, “Volkischer Beobachter”, “Deutsche Zeitung im Ostland” та інші, які

поширювалися в Україні. Тематика розміщених у газетах матеріалів різноманітна, хоча в ній домінувала військова інформація з описом героїзму німецьких солдатів, карт, схем і характеристикою боїв під Сталінградом, Туапсе та на інших ділянках фронту, фотографії розбитих радянських укріплень. Звертає на себе увагу антирадянська ідеологічна спрямованість статей і фотоматеріалів, пропагандистське вибілювання політики Райху [907, арк. 1-82]. Якщо взяти до уваги колаборантські власівські газети “Доброволець”, “Заря”, німецькі “Німецький голос”, “Внутрішній фронт”, “Культура і політика”, періодичне видання “Служба пропаганди” [892; 901; 904; 905, арк. 1-49], а також націоналістичні видання, радянську пресу, що підпільно поширювалися серед населення, то можна зробити висновок, що інформаційний простір України був дуже насичений, і місцеве населення постійно перебувало під різноспрямованим ідеологічним тиском.

Аналіз статей, які публікувалися в центральних німецьких газетах, а згодом і в місцевих, показує, що на першому місці у нацистів протягом всього періоду окупації України стало викриття злочинів більшовицької влади терору проти власного народу. З початку 1943 р. провідне місце на шпальтах газет посідає польська тематика. Німецька преса виявляла “занепокоєння” долею депортованих поляків і полонених, відправлених вглиб СРСР. Гітлерівські пропагандисти наголошували, що з 1,8 млн. вивезених поляків зникли безвісти 1,4 млн. осіб [182, арк. 1]. Так, 15 квітня 1943 р. в газеті “Deutsche Ukrainische Zeitung” опубліковано статтю про масові розстріли польських офіцерів у лісі під Катинню в березні-квітні 1940 р. Розповідалося про опізнання 50 військових, у тому числі двох генералів – Сморовського і Богатиревича. Увага читачів акцентувалася на тому, що цей злочин вчинили чиновники ДПУ єврейського походження, наводилися їхні прізвища [182, арк. 9]. Таким чином, наголошувалося на єврейсько-більшовицькому характері радянської влади й опосередковано виправдовувалися масові розстріли нацистами єврейського населення. Через кілька днів, 18 квітня, та ж газета повідомляла про те, що німецький

Червоний Хрест і польська сторона звернулися до міжнародного Червоного Хреста з проханням обстежити місце масового поховання в Катині на предмет розстрілу більшовиками польських військовополонених, які в 1940 р. утримувалися в трьох великих таборах у Смоленську, Харкові та Калініні. Повідомлялося також, що в концентраційних таборах Сибіру перебуває ще майже 200 000 польських солдатів, яких Й.Сталін обіцяв використати для формування військових частин, але направив на примусові роботи у Північний Сибір. Далі у статті про масові розстріли поляків йдеться про спроби сталінського керівництва спочатку заперечувати факт, а потім звернути все на німців, стверджуючи, ніби вони розкопали поховання кам'яного віку, пореодягали трупи в польську уніформу для того, щоб звинуватити у масових вбивствах радянські спецоргани [182, арк. 10]. На підтвердження злочинів більшовицької влади в Катині 20 квітня 1943 р. була опублікована стаття про опізнання 100 розстріляних польських офіцерів їхніми співвітчизниками, які перебували у німецькому полоні [182, арк. 11]. Катинську трагедію німецька пропаганда спробувала використати у власних цілях. Так, 22 квітня того ж року з'явилася нова стаття, в якій коментувалася позиція Англії та США, що обійшли мовчанкою цю подію. Далі це промовисте мовчання розтлумачувалося як згода останніх насадити більшовизм у повоєнній Європі [182, арк. 12]. Тема ідеологічного співробітництва Великої Британії з СРСР розвивалася в іншій газеті, де йшлося про те, що в Лондоні видаються друком пробільшовицькі листівки. Таким чином, німецькі ідеологи намагалися залякати міжнародну спільноту наступом комунізму і посіяти недовіру між союзниками по антигітлерівській коаліції [194, арк. 71].

Гітлерівська пропаганда активно намагалася грати на релігійних почуттях українського населення, спрямовуючи їх проти радянської влади. У грудні 1943 р. газета “*Deutsche Ukrainische Zeitung*” повідомляла про утримання в штрафній колонії на Соловецьких островах 150 католицьких священиків, заарештованих органами ДПУ в 1939-1940 рр. у Польщі (мова

йшла про окуповані території Західної України) і Литві [187, арк. 25]. Нерідко з метою дискредитації радянської влади гітлерівські ідеологи залучали і представників преси нейтральних країн, котрі брали інтерв'ю у місцевого населення. Одне з них, дане шведському журналісту смоленським священиком Стефаном, наводилося на сторінках цієї ж газети. На питання “Чи правда, що в Радянському Союзі панувала свобода релігії?” він відповів, що більшовики заборонили всі релігії, а храми залишилися лише у великих містах, щоб справити враження на іноземних дипломатів [182, арк. 9]. Це не було далеким від істини і мало породжувати довіру до німецької преси. Подібна критика більшовицького уряду та його союзників залишалася повсякденною темою “Німецького інформбюро для української газети”. Для прикладу, 12 жовтня 1942 р. інформбюро повідомляло, що радянське командування, внаслідок втрати комунікаційних ліній, зовсім не орієнтується в ситуації, яка склалася під Сталінградом, і всі його повідомлення про події є лише засобом приховати розпачливе становище і заспокоїти союзників у Лондоні і Нью-Йорку. Взагалі, восени 1942 р. сталінградська тема була центральною в німецькій і окупаційній пресі: вона мала на меті ввести в оману населення окупованої України та насадити впевненість у нездоланності Вермахту і близькій перемозі Німеччини [201, арк. 3-4, 6, 12].

Значна роль в ідеологічній обробці населення відводилася періодичному виданню “Служби пропаганди”, покликаному розкривати “правду” про політику союзників по антигітлерівській коаліції. Прикладом можуть слугувати матеріали, розміщені в № 16 за 1943 р. Так, у статті “Про свободу малих народів” критикується політика Англії, що дає гарантії малим народам, але втручається у справи інших держав лише тоді, коли є нагода зруйнувати якогось сильного суперника. Стаття “Право на працю” критикує англійське законодавство, стверджуючи, що воно антигуманне і не гарантує права на збереження робочого місця навіть воякам, котрі повернуться з війни. Матеріал “Втеча генерала” розповідає, що радянський генерал Готовцев, який перебував у Вашингтоні як шеф військової місії, втік до

Мексика, а служби США не змогли цьому запобігти. Одна з публікацій “Янусова голова Черчілля” була присвячена антикомуністичним і антибільшовицьким висловлюванням англійського прем’єр-міністра, починаючи з 1919 р., а потім наводилися його заяви протилежного змісту, включно до Тегеранської конференції [902, арк. 52, 56, 58, 60]. Тут, зважаючи на підозрілий характер Й.Сталіна, загострювалася увага на англійському лицемірстві й ненадійності союзників. Натомість гітлерівська пропаганда не забувала про своїх партнерів і віддавала їм шану. 15 жовтня 1942 р. була опублікована велика стаття про прем’єру кінофільму “Великий король”, що відбулася у Бухаресті і була присвячена румунському королю. Підкреслювалося, що подія відбулася в залі, прикрашеному портретами А. Гітлера, короля Михая і маршала Й. Антонеску в присутності великої кількості міністрів та дипломатів [201, арк. 5]. Зауважимо, час був вибраний не випадково, адже саме тоді настав переломний момент у Сталінградській битві, де румунські війська разом із гітлерівцями робили останню спробу зламати опір Червоної армії і їх треба було підбадьорити, вдаючи, що їх вважають рівноправними союзниками.

Цивільна тематика також була притаманна німецькій пресі, але вона була дуже обмежена і носила суто пропагандистський відбиток. Так, у газеті “Leipziger Neufte Nachrichten” 3 червня 1942 р. публікувалися фотографії українського села, “сплюндрованого жидами й більшовиками”, як свідчить підпис. Газета “Gamburger Fremdenblatt Dienstag” 23 червня 1942 р. опублікувала статтю й розмістила фото Києва – міста варягів і більшовиків [186, арк. 8, 11]. Помітне місце в пропаганді нацистської ідеології посідала і неперіодична преса: буклети, листівки, плакати, оголошення тощо. За змістом вони спрямовувалися на різні верстви населення і переслідували різні цілі, хоча часто використовувалася одна й та ж тематика. На початку війни особливу увагу листівки приділяли розкриттю злочинів, скоєних радянськими спецслужбами напередодні і в перші місяці війни, на звинувачення Й. Сталіна і його оточення в Голодоморі 1933 р.,

спричиненому колективізацією. Поряд з цими звинуваченнями одна з листівок, що розповсюджувалися у Вінницькій області, наголошувала: “В особі Адольфа Гітлера – визволителя з’явився местник проти тебе й твоїх улюбленців жидів! З твоєї неволі Україна знайшла новий шлях до Європи”.

Треба сказати, що подекуди місцеве населення жило очікуваннями соціально-економічних і політичних реформ і саме з цими сподіваннями зустрічало гітлерівські війська. Цей факт не оминула нацистська пропаганда [додатки АЛ, АЛ.1]. Один із буклетів, що поширювалися Україною, був насичений фотографіями А. Гітлера серед селян, які справляють обжинки, серед вояків вермахту біля польової кухні, на вулицях міст, де простягнуті руки громадян квітами вітають фюрера. Красномовними є підписи і пояснення, пристосовані до сприйняття українським загалом: “Хто такий Адольф Гітлер? Спитайте про це німецького вояка, який очистив вашу країну від большевицьких чортів! ... Спитайте німецького робітника, якому він знову дав працю, хліб і добробут – усе те, що йому колись пограбували жиди й жидівські наймити! ... Спитайте німецького селянина, який може без турбот лишити свій ґрунт у спадщину синові і внукові! ... Кожний юнак відповість Вам: Адольф Гітлер – це могутність і сила, добрість і справедливість в одній особі! [додаток АМ]”. Так німецька пропаганда підказувала відповіді на питання пересічного українця про землю, роботу, добробут.

Однак, провідною проблематикою, притаманною всім регіонам Райхскомісаріату “Україна”, “Трансністрії”, дистрикту “Галичина”, військовій зоні – стала тема боротьби з жидо-більшовизмом. Їй присвячувалися спеціальні випуски листків, листівки, спеціальні оголошення, плакати. Один із них, під назвою “Жиди на Україні”, який виходив навіть з епіграфом Т. Шевченка, мав довести, що євреї – вороги людства, що вони заважали утворенню української державності, що вони і після 1917 р. поширили свій вплив на Україну [додаток АН]. Мета подібних публікацій полягала в тому, щоб збурити українство проти єврейського населення, посіяти національну ворожнечу і створити сприятливе підґрунтя

для проведення політики геноциду єврейського населення в Україні. Вже 12 серпня 1941 р. у Львові (дистрикт “Галичина”) з’явилося розпорядження українською і польською мовами про обмеження перебування на вулиці, що, в першу чергу, стосувалося євреїв. Порушення каралося штрафом або арештом до 3 діб [додаток АП]. А 16 січня 1942 р. у місті було видано розпорядження Ч. 51 також українською і польською мовами, в якому йшлося про те, що губернатор дистрикту “Галичина” 8 листопада 1941 р. оголосив про утворення “жидівської мешканевої дільниці”, що по суті означало “гетто”. При цьому єврейське населення зобов’язувалося добровільно і безкоштовно залишити своє житло і за описом здати меблі та предмети побутового призначення [додаток АР]. Пропагандистські заходи нацистів супроводжувалися цілком конкретними діями. Достатньо навести приклади масових розстрілів євреїв у Бабиному Яру в Києві, де 29-30 вересня 1941 р. було знищено 33771 особу єврейського походження [306, с. 268], та розстріл 5000 євреїв у Вінниці 16 квітня 1942 р. [101, с. 221]. Подібні заходи здійснювала і румунська окупаційна влада “Трансністрії”, де речі виселених, а потім розстріляних єврейських мешканців продавалися місцевому населенню. Особливістю цього процесу в Трансністрії стала публікація і розповсюдження (російською і румунською мовами) особливих інструкцій і об’яв з евакуації євреїв із призначенням відповідальних осіб [додатки АС, АТ]. Розпорядженням Ч. 56 від 28 лютого 1942 р. єврейському населенню Львова заборонялося виходити за місто, а покарання ставали жорсткішими і передбачали навіть смертну кару. Такі ж оголошення були розміщені у Луцьку (Райхскомісаріат “Україна”), Станіславі (дистрикт “Галичина”) та інших містах України. Крім того, єврейське населення зобов’язувалося носити на одязі спеціальний знак у вигляді шестикутної сіоністської зірки, що відрізняло його від інших мешканців [додатки АУ, АФ, АХ, АЦ, АШ, АЩ].

Одним із головних завдань гітлерівської пропаганди було ототожнити радянську державу, більшовизм зі “світовим єврейським закатом”, який

спрямований на встановлення єврейського панування і, таким чином, ідеологічно виправдати війну проти СРСР. Тому поширення набули листівки і плакати, в яких доводилося, що сталінське керівництво здебільшого складається з представників єврейства. Темі дискредитації радянської правлячої верхівки був присвячений плакат під назвою “Звезды советского небосклона”. На фоні Червоного прапора намальовані шестикутні сіоністські зірки з написаними прізвищами провідних радянських діячів єврейського походження: Л. Кагановича, Л. Мехліса, М. Литвинова (Макс Валах), С. Лозовського (Соломон Дрідзо), М. Ярославського (Міней Губельман), Гінзбурга, І. Еренбурга, Розенгольда та ін. [додаток АЮ]. Цій же темі була присвячена листівка “Наши “хозяева”, випущена в жовтні 1943 р. Зміст її зводиться до того, що радянська влада – це приховане, ретельно замасковане панування євреїв над усіма народами СРСР. Наголошувалося, що всі злочини НКВС, колективізація, мільйони знищених у тюрмах людей є наслідком єврейського панування [додаток АЯ]. У листівці за підписом “Русские люди” проглядаються погано замасковані нацистські пропагандистські штампи. Достатньо порівняти її з іншою подібною листівкою 1944 р. за підписом “Германское Главное Командование” та німецькою печаткою [додаток БА]. Війна між СРСР та Німеччиною пояснюється тим, що А. Гітлер вигнав з Німеччини всіх євреїв. Закінчується документ закликом до воїнів Червоної армії втікати в ліси, приєднуватися до партизанів-власівців або до німців. Наголошувалося, що ця листівка одночасно слугує перепусткою. Листівки поширювалися як серед цивільного населення, так і закидалися на територію дислокації радянських збройних сил. Видані російською мовою, вони мали справляти враження на переважно російськомовний склад армії і на червоноармійців з інших національностей СРСР, схилити їх до дезертирства. Спроби гітлерівців дискредитувати керівників Радянської держави проявлялися і в спалюванні портретів вождів. З донесень партизанів відомо, німці спалювали портрети всіх керівників, за винятком Молотова й іноді Ворошилова [936, арк. 33], які не були євреями.

Залякування – один з улюблених засобів нацистської пропаганди – часто використовувався в листівках, оголошеннях, де повідомлялося про страти і покарання місцевих жителів за опір владі, зв'язки з партизанами, за приховування зброї. Наводилися прізвища винуватців, вказувалася їх провина, лунали попередження до населення. Антиєврейська тема в гітлерівській пропаганді була присутня протягом усього періоду окупації України і мала на меті не тільки поширення серед населення антисемітських настроїв, а й залякати його. Так, в одній з листівок стверджувалося, що в США вийшла книга, написана євреями, в якій цинічно розповідається про наміри єврейства шляхом отруєння знищити населення ряду європейських країн, в тому числі і Росії [додаток ББ]. Слід визнати, що антисемітизм як складова ідеології нацизму, незрідка зустрічав сприятливе підґрунтя в окупованих Німеччиною державах. Не стали винятком і українські землі, де в результаті соціально-економічної конкуренції, ксенофобії і звичайних побутових конфліктів ставлення до євреїв інколи було негативним. Німецька пропаганда вміло скористалась цими настроями і в деяких місцевостях мешканці сприяли “остаточному вирішенню єврейського питання”. Водночас існує велика кількість свідчень про самовідданість людей, які рятували і переховували євреїв від неминучої загибелі.

Однією з особливостей німецької неперіодичної преси як засобу ідеологічної боротьби була її адресна спрямованість на певні верстви населення. Лєвова її частка була адресована воїнам Червоної армії і мала на меті її моральний розклад. Такі листівки, як правило, були і перепустками для бажаючих здатися в полон або перейти на бік ворога. Наголошувалося на готовності прийняти необмежену кількість бажаючих [197, арк. 38; 198, арк. 37; 134, арк. 312]. Характерною ознакою таких листівок була їхня антисемітська складова [додатки БВ, БД]. Іноді листівки друкувалися українською мовою і були призначені червоноармійцям конкретних частин і з'єднань, у складі яких перебувало багато бійців українського походження. Так, одна з них призначалася бійцям 37-ї армії, котра протистояла частинам

вермахту в районі м. Кіровограда [додаток БЕ]. Оригінальними в ідеологічному відношенні, на наш погляд, були німецькі листівки з закликом вступати до Комуністичної партії, щоб розхитувати “жидо-більшовицьку” систему зсередини. В них повідомлялося, що німці знають про те, що багато хто з комуністів і комсомольців діють проти більшовизму, тому не вважають їх своїми ворогами [додаток БЖ]. Мета такого пропагандистського кроку полягала не в тому, щоб залучити до лав більшовицької партії якомога більше червоноармійців, а, швидше, в тому, щоб подолати їх страх перед полонем, зробити більш схильними до здачі. Місця розповсюдження листівок залежали від їх нього призначення. Меншою мірою листівки мали поширення в радянському тилу. Такі матеріали не відрізнялися оригінальністю, їхнім завданням було посіяти серед населення паніку, сумніви у перемозі, недовіру до уряду, підірвати моральний дух народу і його здатність до опору. Менше ніж через два тижні після початку війни – 3 липня 1941 р. – листівки із закликом не захищати комуністичну партію та її вождів Сталіна і Кагановича були знайдені в м. Красноармійську Сталінської області – в глибокому радянському тилу [134, арк. 97].

Іноді у пропагандистських цілях на користь своїх антисемітських тверджень німецькі ідеологи використовували висловлювання відомих російських письменників. Так, в одній із листівок, посилаючись на авторитет М. Достоевського, котрого нібито не любили більшовики, наводилися слова з його щоденника антисемітського змісту. Далі в листівці давалося пояснення цієї думки і для більшої достовірності навіть із посиланням на закони царської Росії [додаток БЗ]. Ідеологічна спрямованість цієї листівки не викликає сумніву. Адже нацисти використали ім'я видатного російського письменника, відомого широкому загалу, а перевірити достовірність його висловів та їх контекст в умовах війни не було часу. Розрахунок простий – більшість сприйме на віру.

Гітлерівці пильно стежили за настроями населення, його діями й активно реагували на будь-які відхилення чи непокору окупаційному

режиму. Відбитком такої реакції на поведінку українського населення є звернення, листівки, оголошення, застереження, заклики. Вони стали засобом повсякденного спілкування окупантів із пересічним українцем і відповідали нагальним потребам окупаційних властей. Вже на початку війни поширеними в Україні стали заклики до населення не допомагати більшовицьким агентам, диверсантам, саботажникам і терористам, викривати їх і тим самим надавати допомогу окупаційній владі. “Українське населення, – наголошувалося в одному з таких закликів за підписом “військовий комендант України”, – вже помагало дотепер багато та вказало й видало таких шкідників німецьким урядовим установам. У майбутньому за це співдіяння при унешкідливлюванні саботажників даватимуть нагороди [240, арк. 2]”. У 1942 р. на теренах дистрикту “Галичина” та в західній частині Райхскомісаріату “Україна” серед широкого загалу було поширене звернення “Український народе!”. Починався документ словами: “Московсько-жидівські наймити продовжують свою роботу”, далі йшло нагадування про звірства більшовиків під час “радянзації” Західної України і продовження комуністичної агітації в умовах окупації. Суть “звернення” полягала в заклику до молоді не піддаватися пропаганді, не йти в партизани і не чинити опору непереможній німецькій армії. “Хто підбурює проти німців і вступає в ряди московських бандитів, той копає сам собі могилу”, – застерігалось в документі. Супроводжувалося “звернення” відверто пропагандистською вигадкою: “Щоденно повідомляють про повстання й бунти в Астрахані, Саратові, Горькому, й Свердловську. Жидівсько-советський колос розпадається. ... Тому, українські чоловіки й жінки не слухайте брехливих кличів волоцюг! Повертайтеся до вашої мирної праці! [додаток БИ]”. Не вдаючись до детального семантичного аналізу, можна зробити висновок, що цей документ вийшов з-під пера не українця, а особи, яка не ототожнювала себе з українством. Впадає у вічі, що на початку “звернення” використовуються терміни “ми”, “нам”, а в кінці документа звучать заклики ніби до іншої особи “українські чоловіки і жінки”, “повертайтеся до вашої

мирної праці” і т.п. У подібному стилі витримано й інший документ без назви, але тотожний за змістом і закликами до молоді повертатись додому, до праці, підписаний так: “Українська інтелігенція. Службовці всіх українських установ. Духовенство Православної Церкви України. Українське вчительство. Українське Селянство [додаток БК]”. Використання “чорної пропаганди”, коли авторство документа приписувалося антирадянській опозиції, що, нібито, існувала серед населення, посідало в арсеналі окупантів помітне місце.

Якщо наведені документи відверто спрямовані проти радянських партизанів, то листівка-звернення “До населення Волині!” (1943 р.) є прихованим закликом не підтримувати дії націоналістичних формувань, оскільки вони “є більшовицькими провокаторами” і лише маскуються під націоналістів. Так, у листівці вказувалося: “Сьогодні мається вже багато конкретних доказів, що більшовики вислали до наших областей своїх агентів ... Ці агенти представляють себе нашій молоді по селах як ідеалістичних борців за самостійність України й впливають на несвідому ... молодь. Вона гадає, що виборє крісом в лісі самостійність України. ... Багато польських родин є вже замордовані бандитами [додаток БЛ]”. Отже, мова йде про спровоковану гітлерівцями українсько-польську різню, що велася українськими та польськими націоналістичними угрупованнями, а відповідальність за неї покладалася на “більшовицьких агентів”.

Часто звернення до українських націоналістичних формувань базувалися на нагадуванні про злочини радянської влади проти українства. Про це йдеться у листівці “Українські націоналісти!”, що в різних редакціях поширювалася в західних регіонах України. “Московське радіо закликає вас підтримувати Червону армію ... Хіба ви забули Крути і Базар? Смерть отамана Петлюри? [198, арк. 2]”, – говорилося у зверненні. Мета листівки – не допустити об’єднання антифашистських сил, хоча й було відомо, що українські націоналісти головним своїм ворогом вважали сталінський режим і боролися за самостійну державу.

Цікавим свідченням пропагандистської роботи гітлерівців, спрямованої на українське населення і націоналістичні формування, є листівка “Нова осторога”. В ній йдеться про те, що хоча Червона армія дійшла до Дніпра, її наступ зупинено німцями. Та настав час населенню об’єднатися, щоб дати відсіч “більшовицьким бандам” (партизанам – авт.). “Про це повинні подумати націоналістичні провідники. Німецький провід готовий кожному подати руку, хто має охоту працювати з німецькою владою в цій так поважній хвилині для України і помагати знищити большевицьку заразу [додаток БМ]”. Так звучала німецька пропозиція співпраці українським націоналістам. Вочевидь наступ Червоної армії змусив окупантів переглянути деякі ідеологічні догмати й піти на певні компроміси з рухом, який вони нещодавно також кваліфікували як “бандитизм”.

Дещо меншу, ніж газети, листівки, прокламації, але важливу роль у пропагандистській роботі гітлерівців, відігравали плакати. Умовно їх можна поділити на дві категорії: перша спрямована на лояльне ставлення населення до керівників Німеччини і військовослужбовців, друга – на критику керівництва Радянського Союзу і розпалювання міжнаціональної ворожнечі. Звертає на себе увагу і стиль подачі матеріалу на плакатах. Сталін і його оточення, представники НКВС подавалися завжди в карикатурному жанрі. Невід’ємною рисою були антиєврейські мотиви. Навпаки, портрети Гітлера мали відтінок величності, впевненості, героїчного пафосу [додатки БН, БП]. Для пропаганди серед населення випускалися плакати, що підкреслювали міць, стійкість і непереможність німецької армії. Вони мали довести непохитність окупаційного режиму [додаток БР].

Звертає на себе увагу зміна тональності пропагандистських матеріалів у залежності від перебігу подій на фронті. На початку війни – в 1941-1942 рр. – вони наповнені “роз’ясненнями” цілей війни, застереженнями та погрозами, спрямованими на утвердження “нового порядку”. Передбачалися покарання навіть за розповсюдження чуток. У період поразок і відступів німецької армії наприкінці 1943 р. – у 1944 р. акценти змінюються. Лунають

заклики до співпраці, об'єднання зусиль населення з німецькою армією в боротьбі проти більшовизму, висловлюються подяки районним і сільським управам за співпрацю, наголошується на необхідності передачі владних функцій військовим [197, арк. 39-43; 198, арк. 16-18, 21-22; 235, арк. 70; 236, арк. 62].

З метою ефективного ведення контрпропагандистської роботи німецька адміністрація уважно вивчала зміст листівок, що поширювалися радянськими пропагандистськими органами. Старости сіл зобов'язувались довести до населення розпорядження не знищувати листівки, що скидалися з літаків, а здавати для відправки в гебітскомісаріат. Усі факти ворожої агітації обліковувалися, оформлювалися протоколами і надсилалися вищим інстанціям [235, арк. 56].

Німецькі та місцеві видавництва не простоювали без роботи. На їхні плечі ліг величезний тягар забезпечення пропагандистською літературою окупованих територій, і Україна не була винятком. Тільки листування центрального апарату Райхскомісаріату "Україна" з книжковими фірмами Німеччини за період окупації налічує 8 томів архівних справ [895]. Видавнича діяльність забезпечувалась не тільки за кошти держави, але й, як свідчать архівні документи, через приватні видавництва. Так, у Луцьку було засновано видавничу спілку з обмеженою порукою "Промінь". Як зазначалося в реєстрі № 40, "мета спілкового підприємства є видання книжок, газет і інших друків та карт, ... розповсюдження їх через власні пункти на терені Волинського Головного Комісаріату". Засновниками цього підприємства були приватні особи М. Єрмолаєва та Є. Тиравський [195, арк. 106-107]. Діяльність видавництв перебувала під пильним наглядом штабу імперського керівника (Райхсляйтера) для окупованих східних областей Розенберга. У звітах-оглядах, що надсилалися у відомство, завжди подавався короткий зміст статей, що публікувалися в газетах [893, арк. 1-66].

Насичення українського інформаційного простору друкованою продукцією (від газет та листівок – до художньої літератури), відбувалося під

контролем окупаційних органів влади, які ретельно її відбирали на всіх рівнях, аж до сільських управ включно. Так, у листі Криничанської районної управи на адресу Одарівської сільської управи від 13 серпня 1943 р. зазначалося: “Надсилаємо вам список небажаних авторів. Твори цих письменників під наглядом старости або секретаря с/управи слід вилучити з усіх бібліотек ... та оголосити населенню, що читання творів вказаних авторів не дозволяється, й ці книжки здати через с/управу до райуправи до 1.9.1943 року [235, арк. 129]”.

Помітне місце серед засобів ведення ідеологічної війни проти СРСР та населення окупованої України належало кінопропаганді. Вже в перші місяці війни стали відкриватися кінотеатри. Так, у м. Корці 21 і 22 серпня 1941 р. кінозал відвідали відповідно 95 і 160 осіб, що свідчить про вияв певного зацікавлення місцевого населення. Кінотеатри стали працювати і в інших містах: у Луцьку – “Глорія-Палац”, в Шепетівці – “Аполон”, в Кременці – “Бальдур” і “Казино” [203, арк. 5; 205, арк. 1-97; 206, арк. 1-115; 185, арк. 1-51]. З розширенням зони окупації українських земель збільшувалася й мережа кінозакладів. Лише в Києві та Київській області діяло 52 кінотеатри: Броварський, Бориспільський, Іванківський, Звенигородський, Лисянський, Чорнобильський, Білоцерківський, Васильківський, Корсунський та ін. Крім того, існувала розгалужена мережа клубів, що налічувала 54 заклади [207, арк. 48-51]. Архівні документи дають можливість простежити динаміку відвідування кінотеатрів окупованої України цивільним населенням і військовими за період з 1 листопада 1942 р. до 31 березня 1943 р., а також їх приблизну загальну кількість. Так, за вказаний період сукупна кількість глядачів кінотеатрів сягала 1 445 500 осіб, в тому числі 114500 військовослужбовців, що становило 10% загальної кількості. Наведені дані свідчать, що основний контингент глядачів становило цивільне населення. Кількість відвідувачів за місяцями розподілялась таким чином: листопад – 194000 осіб, грудень – 233000, січень 1943 р. – 279500, лютий 1943 р. – 335000, березень 1943 р. – 403500 осіб [208, арк. 1-383]. Така стабільна

тенденція до зростання кількості глядачів з числа цивільного населення свідчить про його очевидну зацікавленість кіномистецтвом і могла бути пов'язана не тільки з необхідністю задоволення культурних потреб, а й з цілком прагматичним бажанням отримати інформацію, адже демонстрація художніх фільмів завжди супроводжувалася документальними хроніками [431, с. 363]. Незважаючи на їхню очевидну пропагандистську спрямованість, населення могло порівнювати подану гітлерівцями інформацію з отриманою з інших джерел. Така ж тенденція спостерігалася протягом кінця березня – початку квітня 1943 р. і в кінотеатрах окремих міст. Так, у Луцьку кінотеатр «Gloria Palast» відвідали: 26 березня 479 осіб, 27 березня – 656, 28 березня (неділя) – 1688, 29 березня – 253, 30 березня – 220, а 31 березня лише 153 глядача. Костопільський кінотеатр прийняв: 2 квітня 1943 р. 164 глядача, 3 квітня – 150, 4 квітня (неділя) – 342, 5 квітня – 91, 6 квітня – 69 осіб [202, арк. 87-88]. Очевидно, спалах глядацької активності населення був не випадковим, а тісно пов'язаним із подіями на радянсько-німецькому фронті, де щойно завершилася Сталінградська битва, чутки про яку, безперечно, доходили до глибокого німецького тилу. Прояснення обстановки привело до значного спаду активності глядачів у кінці квітня 1943 р.

Німецькі статистичні звіти за серпень 1942 р. показують, що в Києві, Луцьку, Житомирі, Дніпропетровську, Миколаєві демонструвалися кінофільми німецькою, українською і російською мовами. Кількість розповсюджених україномовних копій цих фільмів становила – 121, німецькомовних – 43, і російськомовних – 10 [204, арк. 57]. Отже, кінопропаганда була розрахована, в першу чергу, на українське населення.

Списки назв кінострічок, що демонструвалися в Україні з 1 квітня до 31 грудня 1942 р., дають уявлення про їхнє ідейне навантаження. Серед назв німецьких художніх фільмів – “Концерт на замовлення”, “Дорога до свободи”, “Дівчина у вітальні”, “Рембрандт”, “Моя тітка – твоя тітка”, “Маленький резидент”, “ГПУ”, україномовні фільми – “Легка музика”, “Я тебе кохаю”, “Довге життя”, “Чоловік повинен залишатися собою”, “Не кажи

мені нічого”, “День порозуміння”. Ці ж стрічки були дубльовані російською мовою [204, арк. 54]. Переважно це – розважальні сюжети, не обтяжені ідеологічним змістом, що не вимагало від глядача потреби замислюватися над повсякденним життям, злиднями і “новим порядком”. Подібні фільми – “Роман одного лікаря”, “Шляхетний король”, “Ало, Яніна!”, “Люба школа” – демонструвалися і 1943 р. в кінотеатрах Луцька, Ковеля, Камінь-Каширського, Любомля, Голоба [207, арк. 7]. Разом з тим, низькопробність кінопродукції, особливо елементів перекладу, дубляжу та титрів, викликала невдоволення рецензентів німецької окупаційної влади. Так, у рецензії від 28 грудня 1942 р. на художній кінофільм “Umkehr ins Glück” (Поворот до щастя), виробництва “Fip” (Варшава), зазначалося: “З першого погляду на екран дивуєшся неправильно перекладеній назві фільму “Поворот до щастя»” замість “Повернення до щастя”... Даний фільм побудований на комедійному жанрі ... Копіювання даного фільму проведено невдало, з технічного й літературного боку... автор субтитрів підійшов до переробки реплік в написи лише як перекладач, а не літературний працівник [209, арк. 53-54]”. Подібна критика звучала і в інших документах [202, арк. 56-57; 209, арк. 47-50]. Були й інші рецензії. Оцінка фільму “Тричі весілля” (20 січня 1943 р.) була цілком позитивною: “В целом – фильм хорош, интересен исполнением и его следует показать; – на русскую публику он без сомнения произведет сильное впечатление [202, арк. 74-76]”. Не залишалися поза увагою всі верстви населення, навіть ті, кого окупанти вважали поза законом і мали знищити. Про це читаємо в проханні адміністрації кінотеатру “Глорія-Паласт” пропустити співробітника І.Васермана в гетто для виконання доручення [203, арк. 1].

Гітлерівська кіноіндустрія повністю спрямовувалася на ідеологічну обробку населення окупованих територій СРСР. З метою контр-пропагандистських заходів, дискредитації радянської влади, народних героїв широких масштабів набуло виготовлення кінострічок із використанням популярних радянських кінофільмів. Головними темами були “Битва на

Сході вирішує долю Німеччини”, “Європа та Америка”, “Єврей – світовий паразит”, “Расове питання”. Для цього керівництво вермахту дало вказівку начальникам штабів ретельно збирати радянські кінофільми і здавати їх в імперський кіноархів. Попередній перелік необхідних для досягнення цієї мети фільмів включав у себе такі кінострічки: “Петро I”, “Олександр Невський”, “Мінін і Пожарський”, “Суворов”, “Щорс”, “Людина з рушницею”, “Ленін у жовтні”, “Партійний квиток”, “Член уряду”, “Велика клятва”, “Папанінці” та ін. [898, арк. 1, 1a]. Саме героїчне минуле, революційні традиції мали стати мішенню гітлерівської пропаганди, підірвати довір’я до радянської влади, відвернути народ від її підтримки.

Далеко не завжди втілення нацистської ідеології проводилося відкритим способом. Німецька окупаційна влада широко використовувала засоби масової дезінформації для прикриття дійсних планів поневолення українства. Листівки, плакати, заклики, звернення до населення утворювали широкий спектр пропагандистських заходів для забезпечення Райху робочою силою. “Ми закликаємо Вас допомогти Вашою працею в Німеччині створити для Вас і Ваших дітей краще майбутнє на Вашій батьківщині. Записуйтесь у бюрох вербування для виїзду на працю до Німеччини!”, – зазначалося в одному з них [240, арк. 194; 255, арк. 3; 269, арк. 12-13]. Серед населення поширювалася ідея співпраці з Німеччиною, організовувалися набори добровольців на роботу до Райху. Велика кількість архівних документів свідчить, що ця акція мала певний успіх. Так, Чаплинською сільською управою Васильківського району Дніпропетровської області упродовж 1942 р. було проведено п’ять добровільних вербувань селян, під час яких зголосилися виїхати до Німеччини 142 особи, Новописьською сільуправою Межівського району за цей же період було завербовано 208 осіб, Ново-Петрівською – 60 осіб [212, арк. 44; 213, арк. 162-174; 237, арк. 165-186]. Такі заходи проводилися не тільки в райхскомісаріаті “Україна”, вони були притаманними і дистрикту “Галичина”, і військовій зоні, про що свідчать списки завербованих селян із сіл Оришківці, Борсук, Ланівці Тернопільської

області та ін. Іноді, вслід за чоловіками добровільно в подорож до Німеччини пускалися і їхні жінки, про що йдеться в листі “уряду праці” в м. Кременці [267, арк. 103, 107, 113, 116, 131-135]. Бажаючі працювати в Німеччині навіть зверталися за посвідками, які засвідчували їхню благонадійність. Так, в одній із них, виданій на ім’я Павла Музичука з села Ланівці, сказано: “Проживаючи в своєму селі поводився бездоганно, судом караний не був, до жодних ворожих організацій чи партій не належав. Видана на особисту просьбу петента в цілі пред’явлення до Кременецького Гебітскомісаріату для вироблення відповідних документів на проїзд в Німеччину на роботу [268, арк. 144]”. Як вважає О. Лисенко, успіх кампанії залучення добровільної робочої сили для економіки Райху “не в останню чергу був пов’язаний зі складною соціально-економічною ситуацією на зайнятій вермахтом території республіки: дезорганізація виробництва, комунальних служб, системи охорони здоров’я і освіти створили психологічний фон, на якому мажорні кадри “Wochenschau”, газетні публікації й листівки спрацьовували досить ефективно [496, с. 6; додатки БС, БТ, БУ, БФ]. Додамо до цього, що пропагандистські заходи окупантів доповнювалися цілком реальними заходами, заохоченням місцевого населення до роботи в Німеччині. Так, 27 лютого 1942 р. райхскомісаріатом України (м. Ровно) надіслав листа на адресу генеральних комісаріатів та їхніх відділів праці, в якому, зокрема, вказувалося: “Забезпечення родин осіб, які завербовані Урядами Праці до: а) Штральо (дорожні транспортні кольони); б) до Німеччини (Райху); в) до Південної України (сільські робітники) ... “Вербування до вищезгаданих робіт переводиться легше, коли завербований знає, що його родина забезпечена. Для а), б) – по 130 крб. місячно, для в) – по 100 крб. місячно. Виплата 130 крб. також продовжується, коли члени родини самі починають працювати. Однак, коли вони відмовляються ... тоді їм ця допомога більше не виплачується [193, арк. 1; 939, арк. 28]”.

Широко пропагувалися листи “щасливих” заробітчан із Німеччини, в яких висловлювалося захоплення державою, людьми, добробутом. Так, в

одному з них остарбайтер Віра Любченко писала: “Хозяйка не обижают, дала два плаття – шерстяное и простое, шапку, редикюль. Домой приеду не раньше, чем через 1 год. Учу німецьку мову. Все хорошо. Привет всем солдатам, Гансу и Ларенцу, Лизе, Коле [183, арк. 24-28]”. На кольоровій листівці під назвою “Так працюють жінки й дівчата у Німеччині” були розміщені світлини селянки, робітниці, секретарки, медичної сестри, студентки фізкультури, кравчині та ін. “Такі картини Ви можете побачити скрізь у Німеччині. Сфотографовано їх випадково у різних місцевостях [923, арк. 125]”, – давав пояснення плакат. Ця акція мала лише тимчасовий успіх і носила суто ідеологічне забарвлення. Чутки про німецький «рай» все ж доходили в рідні краї. Так, у м. Дружківка Сталінської області повернулася сліпа дівчина. Хазяйка-німка, коли дізналася про успішний наступ Червоної армії, виплеснула їй в обличчя кип'ячене молоко. Інвалідом повернувся додому колишній електрослюсар шахти “Комсомолец” [950, арк. 75]. Тому люди стали чинити пасивний опір, вдаючи з себе хворих, переховуючись, вступаючи до партизанських загонів, ігноруючи мобілізацію або навіть втікаючи з німецького рабства [210, арк. 6; 267, арк. 54, 79, 80-81]. Коли пропагандистські методи не спрацьовували, окупанти змушені були вдаватися до примусу і тим самим розкрити справжнє обличчя окупаційної влади. У містах часто влаштовувалися облави і захоплених силоміць відправляли на примусові роботи до Райху. Тільки з Дружківки було вивезено біля 2 тис. осіб, з Красного Лимана – 500, а всього з Краматорського району – близько 10 тис. громадян стали остарбайтерами, яких у закритих вагонах із написом “Добровольці їдуть у Німеччину” відправили на чужину [950, арк. 75].

Для організованої експлуатації населення в Україні з самого початку окупації були утворені так звані “уряди праці”, про що широко сповіщалося місцеве населення. Завданням “урядів” було налагодження обліку і контролю за обов’язковим виконанням робіт, покарання за ухилення від них. “Уникання виконання обов’язку праці на підставі параграфу 6 першого розпорядження з 21.10.1941 р. ... буде каране в’язницею або карним домом

(Гебітскомісар, Уряд Праці) [267, арк. 10]”, – повідомляло одне з оголошень. Важка доля спіткала населення всіх регіонів республіки. В цілому з України було вилучено 2,4 млн. громадян [496, с. 7]. Таким чином, ідеологічна акція широкомасштабного залучення українського населення до добровільної роботи на користь Німеччини в цілому зазнала провалу. Основну масу робочих рук окупанти одержали внаслідок примусу.

Німецька пропагандистська служба детально вивчала досвід своїх ідеологічних противників і намагалася застосувати його на практиці. Масові заходи – збори, мітинги, святкування визначних дат, що були традицією радянського суспільства і проводилися під керівництвом партійних органів, використовувалися і гітлерівцями. (Ідеологічні засоби мобілізації інтенсивно використовувалися всіма тоталітарними режимами). Про це дізнаємося з наказу Криничанської районної управи Одарівській сільській управі від 24 серпня 1943 р. про проведення свята з нагоди визволення Дніпропетровської області від більшовицьких військ. У ньому наведено схему промов: 1. Вступ німецької влади; 2. Визволення від більшовизму; 3. Відбудова німцями України; 4. Реорганізація господарства; 5. Визволення церкви. В наказі наголошується, що свято повинно бути коротким і негучним, а звіт про кількість мітингів і учасників має бути поданим 31 серпня 1943 р. [235, арк. 118].

Накази, інструкції, стенограми нарад відділів пропаганди є безпосереднім джерелом вивчення ідеологічної боротьби в Україні періоду окупації. У них знайшли відбиток основні завдання, напрямки пропагандистської роботи, способи впливу гітлерівців на населення республіки. У цілком таємній інструкції з проведення агітаційно-пропагандистської роботи в окупованих східних областях, що займає 36 сторінок машинописного тексту, викладені основні методи цієї роботи. Для боротьби проти радянських партизанів, наприклад, рекомендувалося розповсюджувати серед населення листівки на теми: “Кто мешает тебе спокойно жить и работать?”, “Кто грабит твою собственность?”, “Кто

сжигает твой дом?”, “За что борются красные бандиты? За возврат к колхозному игу” та інші. Серед рекомендованих заходів – облаштування по селах вітрин плакатів, розповсюдження нових повідомлень про загрозливе становище з продовольством у СРСР, організація фотовиставок, протидія чуткам про звірства німецької армії і т.п. Отже, відверті вигадки і напівправа мали бути покладені в основу пропагандистської роботи. Рекомендувалося також залучати до виступів місцевих мешканців: “...Можуть виступати в деяких випадках і люди з місцевого населення але тільки під найсуворішим контролем. Попередня підготовка та інструктаж агрономів і професійних ораторів безумовно необхідні”, – пояснювалося в інструкції.

Відомо, що певна частина населення окупованої України під тиском обставин, терору і ворожої пропаганди вимушено стала на шлях співпраці з гітлерівцями в різних галузях суспільного життя [1047, с. 124-125]. Не стало винятком залучення до співпраці у сфері пропаганди і представників інтелігенції, про що свідчить стенограма наради пропагандистів відділу пропаганди Дніпропетровського гебітс-комісаріату від 12 серпня 1943 р. У нараді взяли участь: заступник голови української допоміжної управи доцент Кокольський, заступник голови комітету самопомоги Ващенко, голова райуправи “Дніпропетровськ-Схід” “дипломований” інженер Веремєнко, представник наукових працівників – професори Зеленський і Андрієвський, представник редакції “Дніпропетровська газета” професор Марченко, представник шкільних працівників учитель Дмитренко, від ремісників – Колупенко, Кузенко, від медиків – лікар Кучеренко, від сільгоспуправ – “вчений агроном” Медяник, від митців – художник Максименко, від транспортників – інженер Юзефович та інші [247, арк. 248]. Отже, були представлені майже всі професії. На думку гітлерівців, авторитет цих людей мав сприяти насадженню нацистської ідеології в масах. У своїй доповіді керівник відділу Шлехт зауважив: “ Українські пропагандисти ніколи не повинні робити помилок і знати що вони зобов’язані приймати за основу в

своїй роботі дух німецького народу. ...Ми не хочемо мати платних агентів, а хочемо мати Вас, як українських пропагандистів [247, арк. 246-247]”. Так Шлехт підкреслював необхідність ідеологічного єднання українських колаборантів з окупантами. Разом з тим, він запропонував видати пропагандистам посвідчення, які давали б право арештовувати людей, котрі розповсюджують більшовицькі чутки, що викликало обурення навіть уприхильників окупантів. У відповідь голова гомітету самопомогі Смирний заявив, що “пропагандист мусить підходити до людей з душею, а не з палкою. Пропагандист це не СД. ... Я проти того, щоб відділ пропаганди був відділом терору”. В якості заохочення кращих пропагандистів відбулося нагородження Соколовського і Смирного німецькими орденами [247, арк. 253-254, 256]. Зауважимо, що далеко не завжди співпраця української інтелігенції з окупантами носила споріднено ідеологічний характер, вона, швидше, була реакцією на жорстокість радянської тоталітарної системи у передвоєнний час, психологічним протестом і пошуком власного шляху у майбутнє [1046, с. 849]. Співпрацювати з окупантами частину українського населення часто спонукали злидні і безвихідь, про що дізнаємося з заяв про звільнення зі служби українських поліцаїв С. Терпіля, В. Омельчука, А. Савчука та інших, а в послугах поліцаїв німецька влада була вкрай зацікавлена і проводила набори без обмеження кількості бажаючих, причому головним критерієм відбору слугувала політична благонадійність [191, арк. 49, 65, 70-71; 210, арк. 45].

Важливим засобом ідеологічної боротьби з метою привернення на бік окупантів українського населення стало звільнення з полону рядових червоноармійців української національності. Так, у звіті партизанів Козюри і Дролле, які побували в тилу ворога, заступнику начальника 4-го відділу НКВС УРСР Кузнецову зазначалося: “3. Ряд фактів свідчить про заняту німцями політику “загравання” з українським населенням. Особливо характерно це відбивається на ставленні до полонених [936, арк. 33]”. Такі заходи гітлерівців мали досягти декількох цілей: з одного боку, забезпечити

прихильність населення, а з іншого, – морально вплинути на бійців Червоної армії, значна кількість яких була українцями, щоб схилити їх до здачі в полон або дезертирства. Не можна стверджувати, що гітлерівська пропаганда в цьому напрямі не мала успіху, особливо на початку війни. Про це свідчили навіть партизанські донесення. “Досить широкого розмаху набуло дезертирство. Є села де за винятком кількох осіб усі чоловіки призовного віку вже вдома”, – повідомлялося в одному з них, датованому 12 листопада 1941р. [936, арк. 33]. За даними Н. Кірсанова і С. Дроб’язка на території України з 1941 до 1944 рр. дезертири з Червоної армії становили 128527 осіб [378, с. 60-75]. Такі ж самі засоби з розкладу польської армії з успіхом застосовувала у вересні 1939 р. і радянська пропаганда. Крім того, звільнення полонених частково вирішувало проблему їхнього утримання й охорони в таборах. Відпущеним із полону червоноармійцям іноді видавали посвідки для взяття на облік за місцем проживання. Так, у зведеній відомості військовополонених по Ново-Петрівській сільській управі знаходимо згадку про те, що зі 149 осіб, які стояли на обліку, прибули з документами з концентраційних таборів 14, без документів – 28, на тимчасову роботу з Дніпропетровського табору – 17 осіб і т.д. [212, арк. 75]. На звільнених з полону без документів органами місцевої влади накладалися певні правові обмеження – їм заборонялося одружуватися [236, арк. 61].

Населення України, часто зверталося до місцевих органів окупаційної влади з проханням щодо розшуку і повернення своїх рідних. Прикладом цього може слугувати посвідка, видана 10 вересня 1941 р. начальником Лановецького району Демчуком, в якій, зокрема, сказано: “Стропюк Тимко, по національності українець... До жодних ворожих організацій не належав. Обов’язки громадські виконував чесно. Будучи змобілізований більшовицькою владою, зараз правдоподібно знаходиться в таборі полонених в м. Холмі. Як чесний працьовитий громадянин, єдиний кормитель родини на поворот з полону заслуговує [267, арк. 102]”. Видача подібних посвідок певною мірою сприяла зміцненню авторитету місцевої влади, підігрівала

сподівання на розшук близьких і стримувала спротив населення заходам окупаційної адміністрації. Звільнення частини українських військовополонених мало свідчити, окрім іншого, й про наміри гітлерівців боротися проти більшовизму, а не проти широких верств населення.

Залучення населення до співпраці з окупантами було однією зі складових ідеологічної боротьби і здійснювалося різними засобами. Вдаючи з себе визволителів українського народу від більшовицького іґа і захисників знедолених, гітлерівська адміністрація часто вдавалася до популістських заходів. Одним із них було складання списків розкуркулених, постраждалих від радянської влади в період колективізації, членів родин репресованих, ув'язнених або розстріляних більшовиками осіб. Такі списки складалися як у райхскомісаріаті, так і в зоні відповідальності військової адміністрації. Ці дані потрібні були, як роз'яснювалося в одному з листів, для статистичних даних з проведення роз'яснювальної роботи серед населення [190, арк. 1-16, 18, 23-31; 247, арк. 24; 916, арк. 18]. Це не заважало гітлерівцям та їхнім союзникам самим чинити злочини проти українського населення – розстрілювати, грабувати, гвалтувати жінок та дівчат [135, арк. 255-257]. Але найбільшу загрозу для себе нацисти вбачали в комуністах і комсомольцях, яких небезпідставно вважали носіями комуністичної ідеології. Багато з них не встигли евакуюватися або були залишені партійними органами для організації підпільної роботи, партизанських загонів на захопленій ворогом території. Для нейтралізації їх можливої діяльності нацистами була проведена широкомасштабна кампанія з реєстрації неблагонадійних елементів на всій окупованій території України [217, арк. 3; 916, арк. 18]. Так, у рапорті начальника кримінального відділу м. П'ятихатки на адресу керівника СС та обласної поліції повідомлялося, що згідно з розпорядженням заарештовано 339 комсомольців, членів і кандидатів ВКП(б). З них 206 осіб відправлено в Дніпропетровськ, а 133 відпущено за домовленістю з СС. Арешту підлягали навіть особи похилого віку [233, арк. 79; 247, арк. 203, 450]. Серед відпущених, як правило, були молоді кандидати у члени ВКП(б),

котрі вступили в партію у 1941 р. і, як вважалося, ще не були ідейно зрілими та не становили великої небезпеки.

Важливе місце серед засобів ідеологічного впливу на населення України гітлерівці відводили заходам, спрямованим на дискредитацію радянської влади. Для цього використовувалися саме ті сторінки радянської історії, які не були популярними серед українців. Однією з них була масова насильницька колективізація і розкуркулення, що її супроводжувало. Ці події ще були свіжими в пам'яті народу і як незагоєні рани викликали біль та обурення селянства. Тому гітлерівська окупаційна влада заходила "відновлювати справедливість". Районним і сільським управам надсилалися листи, розпорядження наступного змісту: "В доповнення до розпорядження № 6-42- § 3 Польової комендатури від 9.IV. 42 наказується: всіх вигнаних більшовиками селян, які повертаються в рідні села, треба в першу чергу влаштувати ... В разі потреби можна для цих селян звільнити подвір'я займані непрацездатними, або політично неблагонадійними селянами [232, арк. 102]". Нова влада демонстративно підтримувала скривджених більшовиками селян. Повертала їм оселі, майно, землю, а в разі потреби ставала на захист їх прав перед громадою. Так, мешканець с. Заруддя на Тернопільщині П. Гринь, який змушений був залишити "совітам" своє 24-гектарне господарство. Коли повернувся з заслання, знайшов його засіяним селянами. Він приступив до господарювання і не допускав селян до землі, спираючись на підтримку окупаційних органів [271, арк. 1-4]. Отже, вирішення майнових питань із політичним підтекстом відбувалося на користь людей, скривджених радянською владою [232, арк. 52; 236, арк. 15, 24, 25, 40, 62]. На цю особливість роботи окупаційних органів влади зверталася увага і в звіті розвідвідділу УШПД за 1942-1944 рр.: "контррозвідка противника через відповідні німецькі власті повертала куркулям їхні колишні будинки, видавали їм за рахунок колгоспів корів, коней, волів, наділяли землею і т.п. [987, арк. 66]". Не випадково в скрутні часи на підтримку саме цієї категорії громадян і сподівалася окупаційна

влада. Так, 26 липня 1943 р. голова Синельниківської райуправи наказав усім сільським управам району скласти списки громадян, котрі зазнали розкуркулення чи були вислані радянською владою для особистої бесіди з гебітскомісаром [247, арк. 43]. Зауважимо, що в цей час тривала битва на Курській дузі. Знекровлений у боях вермахт відступав й було очевидно, що битва закінчиться перемогою Червоної армії, тому окупанти намагалися знайти підтримку серед невдоволених радянською владою.

Одним із заходів, який намагалася використати окупаційна влада в ідеологічній боротьбі проти більшовизму, стали обіцянки скасування колгоспів та роздачі землі у приватну власність. Так, 13 квітня 1942 р. фельдкомендатурою Ямпільського району було видане розпорядження, в якому, зокрема, наголошувалося: “Земля буде виділена селянам і здатним до селянської праці особам, котрі допомагають німцям в боротьбі проти партизанів, саботажників [918, арк. 4]”. Проте окупаційна влада не поспішала виконувати свої обіцянки. Колгоспи були тією зручною формою організації праці, яка давала можливість швидко і найбільш ефективно експлуатувати селянство, збирати податки, забезпечувати потреби Райху і вермахту в сільгосппродукції. Тому окупаційні органи влади зазвичай обмежувалися виділенням лише городів, якими наділялося сільське населення, та співробітники місцевих органів влади [216, арк. 4, 6]. Наділення землею як засіб заохочення до співпраці використовувалося окупантами в різних регіонах України, іноді як винагорода за вступ до німецької армії. Така практика була поширена, наприклад, у Криму, де головне командування вермахту ухвалило з цього приводу спеціальну постанову [766, с. 308]. В цілому, аграрне питання в Україні було лише інструментом вирішення продовольчої програми Райху. Так, у таємній записці про збори у Ровно 28 серпня 1942 р. ішлося про те, що всі питання земельного устрою на території райхскомісаріату повинні розглядатись у контексті співпраці з “росіянами”, оскільки через нестачу реманенту “сама людина є найважливішим фактором

виробництва і що, таким чином, стримане поведження керівників господарств з людьми має вирішальне значення [426, с. 574-575]”.

Населення, яке співпрацювало з німцями, щомісячно наділялося хлібними і продуктовими картками, навесні 1942 р. бажаючим були виділені земельні ділянки. Заграванням з українцями можна вважати звернення райхскомісара Е. Коха “До населення України”, коли він “співчував” , що українцям в минулому довелося зазнати багато горя, а також сподівався, що вони й цього разу переживуть тяжкі часи. Він наголошував на великому значенні для пермоги над більшовиками праці українських людей на землі: “Працею й чином ви виявите свою вдячність за звільнення німецькими вояками ... Лише пильністю й працею ... доведете свою волю до побудови нового щасливого часу”. Е. Кох підкреслював, що “для нероб і пліткарів немає тепер місця ... Хто йтиме проти проти волі німецького проводу, хто чинитиме опір відбудові країни того сягне невмолима суворість закону. Каратиме кожного ледаря й порушника спокою”. Тільки за умов, коли “ми спільно”, – “ми переможемо важкий час [269, арк. 1]”. Отже, загравання, погрози і покарання були головними елементами підштовхування українців до співпраці з окупантами.

Нацистська ідеологія пронизувала всі сфери цивільного життя українського суспільства. Не стало винятком і судочинство. Одночасно зі створенням цивільної влади нацистське керівництво ще в 1941 р. впровадило в життя німецьке право, щоб не тільки усунути залишки більшовицької сваволі, а й покласти фундамент під належний вимір справедливості. Німецьке карне право вводилося в Україні з 1 січня 1942 р. Розгляд цивільних справ відбувався у мирових судах, до компетенції яких відносилися питання розірвання шлюбу, оформлення спадщини, продажу і купівлі майна тощо. Правові відносини частіше регламентувалися наказами, інструкціями, розпорядженнями окупаційної адміністрації. Їх порушення тягли за собою карну відповідальність. Так, із журналу реєстрації судових справ у Луцьку, які надійшли до міської управи, видно, що з 20 серпня 1941

р. до 27 січня 1944 р. було розглянуто 3474 справи. Переважна більшість із них містить інформацію про покарання селян штрафом від 10 до 500 крб. за неявку на роботу, несанкціонований забій худоби і продаж м'ясних виробів і т.п. [179, арк. 5-97]. Разом з тим документи свідчать, що мирові суди повністю залежали від німецького суду та керівних посадових осіб і їх діяльність була ідеологічно спрямована. Так, у розпорядженні про підсудність у цивільних справах генерального комісара Волині і Поділля від 27 лютого 1943 р. вказувалося: “Місцеві мирові судді ... повинні ... докласти як найбільшої енергії ... і тим виявити посильну поміч в боротьбі з большевицькими розкладовими заходами”. І далі: “Мирові судді можуть свої рішення змінити за вказівкою або за згодою німецького суду. ... Генералкомісари можуть за моєю згодою поширювати або обмежувати компетенцію мирових судів взагалі, ... оскільки це буде викликане і усправедливлене наявністю особливих обставин [269, арк. 18]”. Отже, стосунки населення будувалися не на правовій основі, як декларувалося, а визначалися “міркуваннями доцільності”, якими керувалась окупаційна влада.

Демонстрація поваги до загиблих німецьких вояків, на думку окупантів, мала стати проявом подяки населення за своє “визволення”. Старостам сільських управ давалися розпорядження про встановлення місць поховань німецьких солдатів, виготовлення гробів, перепоховань і належного нагляду за могилами вояків, навіть тих, які загинули під час Першої світової війни. За невчасне виконання розпорядження на старост накладали штрафи [233, арк. 42, 77, 104, 162, 177]. Зустрічаються і розпорядження про впорядкування і підтримання у належному стані могил українських вояків, котрі боролися за Українську державу в роки громадянської війни 1918-1920 рр. [210, арк. 77]. Дехто з колаборантів, демонструючи свою прихильність до окупантів, вимагав проявів поваги і від населення. Так, голова Апостолівської райуправи Манзя 18 листопада 1941 р. видав наказ № 10, за яким усі

громадяни повинні були вітати іноземних солдатів і офіцерів підняттям руки до голови [224, арк. 476].

Певний ідеологічний відбиток мало перейменування вулиць, українських міст і сіл, що відбувалося з ініціативи місцевих органів управління. Окремі їх представники в цьому заході вбачали виконання завдання окупантів із викорінення більшовицького минулого. Так, староста Городецької районної управи повідомляв Павлоградську районну управу, що вулиця ім. Ворошилова перейменована в Українську, Орджонікідзе – в Широку, Горького – в Коротку, Водоп'янова – в ім. Петлюри і т.п. [238, арк. 252]. Назви вулиць не бентежили німецьку окупаційну владу. Гебітскомісар м. Ровно 24 вересня 1941 р. видав розпорядження про заборону перейменування вулиць і вимагав лише писати назви на двох мовах, а для зміни назви подавати в гебітскомісаріат окрему заяву [249, арк. 5-6].

Своїми потенційними союзниками у вирішенні питання чистоти арійської раси і проблеми колонізації українських земель гітлерівці вважали місцевих німців (фольксдойчів). З метою їхнього залучення до співпраці була організована їхня реєстрація, надавалися пільги при прийомі на роботу, встановлювалася вища, порівняно з місцевим населенням, заробітна плата тощо. Німецька адміністрація видавала розпорядження, які забороняли німцям і фольксдойчам вступати в шлюб із представниками інших національностей. Місця реєстрації їх подружніх відносин також регламентувалися органами влади і це могли бути тільки німецькі установи [210, арк. 17, 22; 225, арк. 4; 248, арк. 25]. Вже в ході війни гітлерівське керівництво почало втілювати у життя програму колонізації українських земель. У 1942 р. був утворений спеціальний штаб на чолі Г. Гімmlером. Під його контролем створювалися поселення з українських німців “Тегевальд” поблизу Житомира, “Ферстерштадт” під Коростенем, “Вервольф” поблизу Вінниці (там же було збудовано польову ставку А. Гітлера), такі ж поселення окупанти утворювали в Одеській області, на острові Хортиця біля Запоріжжя

[392, с. 133]. Фольксдойчі повинні були стати піонерами в майбутній експансії німців-колоністів, що мали освоїти “життєвий простір” на сході.

Не залишалися осторонь ідеологічної боротьби й релігійні конфесії, котрі були в руках окупантів зручним знаряддям утримання в покорі українського населення. Тому гітлерівці прихильно-стриманим ставленням до релігії здобули певну довіру духовенства. Цьому сприяли декілька факторів. З одного боку, репресивні заходи радянської влади проти церкви в 20-ті – 30-ті роки привели до відторгнення нею більшовизму як форми державного управління. З іншого, співпраця з німцями деяких представників українського самостійницького руху й німецька пропаганда породжували ілюзорні сподівання на релігійний ренесанс в Україні і відродження державності. Це підштовхувало керівників різних конфесій до зближення з окупантами. Так, 14 січня 1942 р. митрополит Греко-католицької церкви митрополит А. Шептицький у спілці з провідними діячами націоналістичного руху А. Ливицьким, М. Величківським, М. Омеляновичем-Павленком підписали послання до Гітлера, в якому висловлювали свою відданість боротьбі проти більшовизму і сподівання на прихильне ставлення до українців у цій боротьбі. В документі, зокрема, наголошувалося: “Ми запевняємо вас, ваше превосходительство, що провідні кола на Україні готові до тіснішого співробітництва з Німеччиною з тим, щоб вести боротьбу з спільним ворогом спільними зусиллями німецького і українського народів і встановити справді новий порядок на Україні і в усій Європі [356, с. 231-233]”. Свою прихильність до гітлерівців демонструвала і Православна церква. Вона взяла активну участь у наймасовішій пропагандистській акції – вербуванні співгромадян на роботу до Німеччини. У своєму зверненні до віруючих у березні 1943 р. митрополит Полікарп, екзарх Олексій, єпископ Мануїл закликали: “Українці! Допомагаймо Німецькому Народові в його боротьбі з загальним ворогом своєю працею. Ставаймо добровільно і охоче в ряди відіжджаючих до Німеччини з метою заняти місце коло станків тих, що відіхали на фронт боротьби з ворогом [259, арк. 1-3]”. Демонстрував свою

прихильність і єпископ Вінницький Євлогій Смирений, який у архіпастирському листі до всечесного духовенства і вірних Святої Православної церкви наставляв: “Однак, мало бути тільки вдячним, треба і від себе приложити всіх зусиль для допомоги Німецькій Армії, щоб якнайскоріше дождатись остаточної перемоги над ворогом [258, арк. 6]”. Такі зовні лояльні прокламації не могли приспати пильність гітлерівців, які контролювали ідеологічне спрямування діяльності церкви. Надто великим був ризик залишити її поза увагою, адже вона мала значний вплив на поведінку населення України. В листі генерального комісара Житомирської генеральної округи до єпископа Леонтія йшлося про таке: “Пане єпископе, ... мушу, однак, звернути Вашу увагу і на те, що пан Райхскомісар погодився визнати за мною право усувати з посади єпископів, які працюють проти німецьких інтересів. В жодному разі не може німецьке управління працювати з єпископами, які виявляють неслухняність, наприклад з тим, що вони з політичних міркувань беруть участь у недозволених зібраннях єпископів [258, арк. 4]”. Отже, навіть контакти єпископів, а не їхні дії, спрямовані проти режиму, викликали підозру окупаційної влади й відповідну реакцію. На залучення до антирадянської боротьби на релігійній основі, так званого, “мусульманського фактора” звертає увагу й О. Романько [766, с. 35]. Окупанти прагнули маніпулювати релігійною свідомістю мешканців окупованої території експлуатуючи атеїстичний образ більшовицького режиму. За цих умов духовенству здебільшого доводилося сповідувати конформістську стратегію, що далеко не завжди відповідало його переконанням.

Таким чином, для втілення нацистської ідеології на території України гітлерівці застосували широкий спектр засобів психологічної війни для здійснення впливу на трансформацію свідомості цивільного населення і бійців Червоної армії, що мало підірвати моральний дух народу, здатність до опору окупантам і забезпечити перемогу у війні. Для вирішення поставлених завдань нацистами був створений розгалужений пропагандистський апарат,

який використовував різноманітні засоби масової інформації – пресу, радіо, кіно, культурно-освітні заклади, образотворче мистецтво і т.п. Як аргумент у вирішенні ідеологічних завдань окупантами широко застосовувалися пограбування населення, масові репресії і терор. Головними рисами пропагандистської роботи гітлерівців були антисемітизм, антибільшовизм, прищеплення українській спільноті почуття меншовартості і вдячності за визволення від більшовицького ярма. Набуло поширення таке явище як колабораціонізм у всіх сферах суспільного життя: економіці, освіті, культурній, релігійній і побутовій сферах. Залучення місцевого населення, військовополонених до співпраці в різних галузях господарства, адміністративних органах, поліції та збройних формуваннях свідчить як про певні успіхи пропагандистської роботи, так і про жорстокість режиму, що не залишав іншого вибору для виживання в умовах окупації.

4.2. Агітаційно-пропагандистська робота Комуністичної партії серед населення окупованої території України.

День 22 червня 1941 р. став моментом істини для Комуністичної партії Радянського Союзу. Вона знову стала воюючою партією [468, с. 8]. Різниця полягала в тому, що на відміну від попередніх років, коли вона очолювала наступ, тепер їй належала роль партії, що керувала захистом. Це була сутнісна зміна акцентів, що вимагала оперативної і докорінної перебудови роботи всіх організаційних структур, у першу чергу, керівних. Ця необхідність витікала з того, що швидке просування німецьких військ спричинило до окупації великих територій, втрати державою значних економічних і людських ресурсів. Мільйони радянських людей опинилися на захопленій ворогом території. Обставини, що склалися, вимагали від радянських, партійних органів оперативних і рішучих дій з організації інформування населення про події на фронті. Вже через день, 24 червня 1941 р., ЦК ВКП(б) і Раднарком СРСР ухвалили постанову “Про утворення

Радянського Інформаційного Бюро”. На нього, як наголошувалося в постанові, покладалося завдання висвітлення міжнародних та військових подій у пресі, по радіо, організація контрпропаганди проти німецької та іншої ворожої пропаганди, складання і публікація зведень за матеріалами Головного Командування [652, с. 213]. Це була одна з ділянок ідеологічного фронту, якій партія приділяла першочергове значення. Разом з тим, перші дні війни виявили деяку розгубленість у стані радянського керівництва. Так, директива Раднаркому і ЦК ВКП(б) “Партійним і радянським організаціям прифронтових областей” з’явилася лише через тиждень після початку війни – 29 червня, а Державний Комітет Оборони був утворений наступного дня. За цей час гітлерівські війська просунулися вглиб території СРСР на декілька сотень кілометрів, поглинаючи цілі економічні райони, несучи смерть і руїну місцевому населенню. Події кінця червня-липня 1941 р. зі всією очевидністю показали крах передвоєнних більшовицьких ідеологем про непереможність Червоної армії, яка в разі нападу ворога буде бити його на його ж території. Це була не тільки військова трагедія, а для багатьох – ще й психологічний шок. Як справедливо зазначає психолог О. Швачко, докорінна зміна об’єктивних умов життєдіяльності людей, економічні та політичні кризи, ідеологічні катастрофи корегують процеси соціального сприймання й мислення особистістю власного становища в межах розмаїття традиційних і нових груп та спільноти [1053, с. 37]. Криза особистісних цінностей незрідка викликала такі явища, як розгубленість, втрату ідеологічних орієнтирів, конформність, колабораціонізм.

5 липня 1941 р. ЦК КП(б)У ухвалив постанову про партизанську боротьбу проти окупантів та утворення підпільних партійних організацій для керівництва боротьбою в тилу ворога. Цей документ ставив конкретні завдання перед обкомами і райкомами партії [105, с. 100]. Орієнтованим на широкий загаль українського народу було й звернення ЦК КП(б)У, Президії Верховної Ради і Раднаркому УРСР, опубліковане 7 липня. Його головною ідеєю була концентрація зусиль на розгортання боротьби в тилу німецьких

загарбників. “Нехай кожна хата, кожен дім, нехай кожне місто і село несуть смерть гітлерівським загарбницьким ордам [612, с. 6]”, – наголошувалося у зверненні. Ці документи стали відповіддю на промову Сталіна 3 липня 1941 р. і його заклик до партизанської боротьби.

Оговтавшись після перших тижнів важких поразок на фронтах, ВКП(б) приступила до налагодження планомірної роботи серед населення окупованих областей з метою підняти його на всенародну боротьбу проти ворога. Завдання у цій площині були сформульовані у постанові ЦК ВКП(б) від 18 липня 1941 р. “Про організацію боротьби в тилу німецьких військ” [603, с. 229-230]. Безпосереднє виконання постанови покладалося на ЦК компартій республік, обкоми, райкоми та їхніх керівників. У постанові, зокрема, вказувалося: “Для організації підпільних комуністичних осередків та керівництва партизанським рухом і диверсійною боротьбою в райони, що захоплені противником, повинні бути направлені найбільш стійкі керівні партійні радянські і комсомольські працівники [603, с. 230]”. Отже, забезпечення ідеологічної боротьби проти окупагтів покладалася на ВКП(б), а головним засобом повинна була стати розгалужена мережа підпільних організацій і партизанських загонів.

Не залишалося поза увагою й населення окупованої частини СРСР. 30 липня 1941 року був виданий наказ наркома оборони СРСР “Про газети для населення окупованих областей СРСР”, у відповідності з яким при політуправліннях фронтів були утворені спеціальні редакції для випуску таких газет. За завданням ЦК ВКП(б) центральні та республіканські видавництва, як і політоргани Червоної армії, організували масове видання друкованих агітаційних матеріалів. За перші п’ять місяців війни в окуповані райони України було переправлено 180 млн. екземплярів листівок, газет і журналів [586, с. 19]. У цих газетах особлива увага приділялася не тільки роз’ясненню загарбницької політики Німеччини, а й оцінці дій українських націоналістів, які ототожнювалися зі зрадниками і запроданцями. Так, у статті “Смерть зрадникам України”, розміщеній у № 1 газети “За Радянську

Україну” від 31 липня 1941 р., говорилося: “Гітлер покликав на поміч зрадників українського народу – петлюрівців, ОУН-івців, гетьманців. ... На всі брехні, провокації і вбивства має наш свободолюбивий народ для жовто-блакитної банди і їхнього головача Степана Бандери тільки одну відповідь: смерть!”. Подібна характеристика самостійницькому рухові давалася і в наступних номерах газети [426, с. 518-520]. Радянська влада була неперевершеною у навішуванні ярликів і мала в цьому багатолітній довоєнний досвід, тому ОУН відразу отримала від неї масу негативних епітетів: “українські буржуазні націоналісти”, “націоналістичні банди”, “українські фашисти”, “зрадники українського народу”, “українсько-німецькі націоналісти” і т.п. Отже, з самого початку війни більшовицька пропаганда позиціонувалася як ворожа до національно-визвольних змагань українського народу, і це було очевидним проявом ідеологічного протистояння в українському суспільстві. А. Кентій і В. Лозицький відзначають, що вперше офіційне ставлення радянського керівництва до українських націоналістів було сформульоване у листі М. Хрущова від 23 березня 1943 р. на адресу командування Сумського партизанського з’єднання (С. Ковпака і С. Руднева) [368, с. 369]. З іншого боку, досить часто нагадування про українських націоналістів у радянських засобах масової інформації і критика їхніх лідерів, зокрема, Степана Бандери, робили йому певну рекламу, розширювали соціальну базу руху за рахунок невдоволеної радянською владою частини українського соціуму.

Для практичного керівництва і виконання партійних рішень на окупованій території України ЦК КП(б)У утворив спеціальну групу, котру очолив секретар ЦК КП(б)У М. Співак [374, с. 22]. Вона займалася виключно питаннями організації підпілля, формування партизанських загонів і диверсійних груп для бойових дій у тилу ворога. Крім того, передбачаючи загрозу вторгнення німецьких військ у райони Лівобережної України, в другій половині липня ЦК КП(б)У дав директиву обласним комітетам партії й оперативній групі ЦК приступити до формування партизанських загонів і

диверсійних груп у всіх областях, котрим загрожує небезпека окупації [339, с. 123] (див. Т. 2). Всього з червня до вересня 1941 р. в Україні для підпільної боротьби було утворено 23 обкоми (у всіх областях), 685 міськкомів і райкомів партії, 4316 партійних осередків, для роботи в тилу ворога парторганізація республіки направила 26 тис. комуністів [563, с. 304]. У зв'язку з відходом Червоної армії, Управління НКДБ УРСР залишило для роботи в підпіллі велику кількість своєї агентури. В 1941-1942 рр. у ворожому тилу було залишено 12726 агентів, в тому числі: резидентів – 43, агентів – 644, керівників диверсійних груп – 41, членів груп – 461, агентів-одинаків, розвідників – 1367, агентів-сигнальників – 441, утримувачів конспіративних квартир – 101, зв'язкових – 77, агентів із різними завданнями – 9541 [795, с. 20].

Велику активність з підготовки до боротьби на окупованій території розгорнув комсомол. 23 червня 1941 р. ЦК ВЛКСМ ухвалив постанову “Про заходи з військової роботи в комсомолі” [851, с. 3-5]. У документі були висунуті завдання, що витікали з воєнної обстановки в державі, з потреб мобілізувати зусилля на відсіч агресорам. Одним із таких завдань була підготовка і направлення молоді для підривної роботи в тилу ворога. Міськкоми і райкоми комсомолу приступили до підбору кадрів. 25 червня 1941 р. ЦК ВЛКСМ дозволив замінити вибори в керівні комсомольські органи прямим призначенням. Це було згортанням демократичних засад, цілком виправданим в умовах війни. Запроваджувався інститут інструкторів-організаторів, котрих після відповідної підготовки направляли в окуповані райони для підпільної роботи. Так, у Дніпропетровській області було утворено підпільний обком комсомолу на чолі з А.Р. Алексеєнком, 5 підпільних міськкомів: у містах Дніпропетровську, Новомосковську, Павлограді, Кривому Розі, Дніпродзержинську та 11 підпільних райкомів комсомолу [1002, арк. 123-125, 127, 132-133, 136, 138-139, 146, 148]. У Запорізькій області підпільний обком комсомолу був утворений під керівництвом У. Зінухової, П. Євсєєва та І. Голика. В Мелітополі і Запоріжжі

сформовані міськкоми комсомолу, у 8 районах області для підпільної роботи були утворені райкоми комсомолу. Всього для підпільної роботи в області залишили 183 комсомольців [1002, арк. 6-19]. Такі ж заходи з формування комсомольського підпілля проводилися і в інших областях України. На початку липня 1941 р. ЦК ВЛКСМ затвердив інструкцію “Про роботу комсомольських організацій в районах, тимчасово окупованих німецькими загарбниками”. У ній йшлося про основні правила конспірації, порядок зв’язку, облаштування явок, використання шифрів, методи боротьби з фашистською контррозвідкою, наголошувалося на особливостях роботи серед різних категорій молоді. Велика увага приділялася специфіці місцевих умов [308, с. 130]. Завдяки наполегливій організаційній роботі партії до осені 1941 р. в Україні було утворено 883 партизанські загони і 1700 диверсійно-розвідувальних груп, які налічували близько 35 тис. осіб [718, с. 45]. Звичайно, далеко не всі вони ефективно могли вести боротьбу, оскільки умови їх створення й існування були дуже різними. Велика кількість підпільних формувань була знищена гітлерівцями, інші не приступили до роботи з різних причин, в тому числі й через зраду самих керівників [936, арк. 122], але й ті, котрим пощастило вижити, серйозно дошкуляли окупантам. За свідченням колишнього німецького генерала Г. Блюментріга, незадовго після початку війни діяльність партизанських загонів стала виявлятися у широких масштабах. Вони стали нападати на залізниці, невеликі німецькі підрозділи, охорону мостів, опорні пункти зв’язку і навіть на казарми й місця стоянок військ [94, с. 100, 109].

Формування партизанських загонів – процес досить складний і в різних регіонах України протікав по-різному. На Лівобережній частині республіки партизанські загони формувалися ще до приходу гітлерівців. Паралельно закладалися бази з продовольством, зброєю, боєприпасами, відбувався підбір командних кадрів. Найбільш сприятливі умови тут склалися в Чернігівській і Сумській областях, де згодом утворилися партизанські зони. Так, командир партизанського з’єднання Чернігівщини М.Попудренко записав у своєму

щоденнику 25 лютого 1942 р.: “Характерно, що ніколи не можна забути: партизани тримали владу в своїх руках на території двох районів понад 4 місяці. В цей час проводили сесії районних і сільських рад [720, с. 67]”. На Сумщині подібна зона існувала в районі Хінельських лісів, де до березня 1942 р. сконцентрувалося 14 партизанських загонів [822, с. 51]. Пізніше, у 1943 р., такі зони виникли на Житомирщині, Ровенщині, на Волині. Зауважимо, що сам факт існування на окупованій ворогом території подібних зон мав велике ідеологічне значення і справляв значний вплив на місцеве населення, був у певній мірі стримуючим фактором у взаєминах населення з гітлерівцями та самостійницькими формуваннями.

Зовсім інші умови склалися в західних і деяких областях Правобережної України. Формування партизанських сил тут значно ускладнювалося через швидке захоплення їх ворогом і наявність самостійницьких формувань. Тому головним засобом розвитку партизанської боротьби в регіоні було закидання через лінію фронту невеликих організаційних груп, на базі яких згодом утворювалися повноцінні загони, здатні виконувати весь спектр завдань. Те, що партизанські зони в західних областях України виникали в результаті передислокації сюди вже існуючих на сході партизанських загонів та засилання з радянського тилу організаційних груп, свідчить, що місцеве населення на початку війни не поспішало відстоювати інтереси більшовицької влади, котра у передвоєнні роки завдала йому великих кривд у процесі радянзації. У липні-серпні 1941 р. в західні області України ЦК КП(б)У направив з радянського тилу 37 партизанських, розвідувально-диверсійних груп загальною чисельністю 555 осіб [314, с. 61].

Основним напрямом роботи учасників руху Опору в силу вказаних причин став агітаційно-пропагандистський. Роль політичних організаторів у тилу ворога виконували комісари партизанських загонів, з'єднань, які затверджувалися підпільними обкомами партії, ЦК КП(б)У або армійськими політвідділами. На комісарів покладалося завдання безпосередньо проводити в життя ідеологічну лінію партії, підтримувати високий моральний дух

бійців, проводити агітаційно-пропагандистську роботу серед населення окупованих областей республіки. Тому інститут комісарів існував не тільки у великих партизанських загонах і з'єднаннях, а й у дрібних підрозділах, таких як диверсійно-розвідувальні групи, що переправлялись у тил ворога армійськими штабами та УШПР. Іноді, особливо на початковому етапі війни, при злитті декількох загонів в один командири і комісари обиралися на спільних нарадах командного складу декількох загонів. Так, 18 жовтня 1941 р. під час об'єднання партизанських загонів Сумської області за пропозицією С. Ковпака комісаром був обраний С. В. Руднев [372, с. 25; 667, с. 18]. Подібних прикладів чимало. Показовими у цьому відношенні є записи в щоденнику командира партизанського з'єднання М. Попудренка: "11 червня 1942 р. климівські два загони злилися в один. Командир Ніколенко, комісар Бірулін. ... 20 серпня 1942 р. в цьому лісі зустріли групу парашутистів, скинутих Генеральним штабом 29.5.42. Командир Левченко, комісар Корабльов. ... 27 серпня 1942 р. виявили загін в кількості 50 осіб. Командир Філіпов, комісар Абушенко, розповіли, що є ще два таких загони. ... 29 серпня 1942 р. Сьогодні знайшовся ще один партизанський загін (20 осіб, командир Баліков, комісар Дедик) [720, с. 93, 110, 113-114]".

Партизанським загонам, що утворювалися на окупованій території, часто доводилося діяти в умовах цілковитої ізоляції, відсутності політичної інформації і зв'язку з Великою землею, тому від дій комісара, його власного прикладу часто залежала дисципліна, боєздатність всього загону, пропагандистська робота, взаємини з населенням. Так, партизанський загін капітана Бовкуна, що був організований у вересні 1941 р. з бійців, котрі потрапили в оточення, колишніх військовополонених та місцевих мешканців, не мав зв'язку з "Великою землею" до січня 1943 р. [1013, арк. 1], а обласний партизанський загін Чернігівської області під командуванням А. Федорова налагодив зв'язок з радянським тилом тільки у січні 1942 р. [994, арк. 42]. Давався взнаки й швидкий відступ на Схід радянських військ. Армійські політвідділи вже не могли забезпечувати населення глибокого німецького

тилу пропагандистською літературою. Так, командир одного з партизанських загонів І. Тарасенко 16 листопада 1941 р. у доповідній записці на ім'я начальника 4-го відділу НКВС УРСР Кузнецова повідомляв: “Особливо велика нестача в листівках, відсутність наших, в котрих хоча б коротко були викладені події так як по селах колгоспники заявляють, що ми зовсім не знаємо що робиться на фронті [936, арк. 58]”. (Зауважимо, що зв'язкові й розвідники у цей період доповідали про свою роботу в 4-й відділ НКВС, що свідчить про їх підпорядкованість) Про нагальну потребу підпільників Дніпропетровщини в матеріалах для друку листівок повідомляла зв'язкова ЦК КП(б)У Н. Сарана [937, арк. 198]. На брак радянських листівок у Києві, скинутих із літаків, нарікала М. Груздова, бесіда з якою відбувалася в УШПР у травні 1943 р. [294, с. 120]. Про нестачу радянських листівок у прифронтовій зоні навіть у березні-травні 1943 р. говорилося у доповіді командира партизанської групи “Победа” П. Колодіна. Він писав: “Підлітки під час окупації збирали радянські листівки, скинуті з літаків, десятками, а потім продавали по 5 крб. за кожен листівку, в той час як газета, що випускається в Донбасі “Донецький вісник” коштує 1 крб. Населення не дивлячись на поліцаїв і поліцію при появі радянських листівок натовпом кидається і розхватує їх [982, арк. 169]”.

Агітаційно-пропагандистська робота серед населення в різній мірі проводилася на всій території окупованої України, Криму. Тут протягом 1942 р. в семи районах було утворено 38 патріотичних груп, які охоплювали жителів 72 населених пунктів. З квітня по вересень 1942 р. 126 патріотам вдалося розповсюдити серед населення Криму 9 тис. примірників пропагандистської літератури [58, с. 30]. Підпільники, партизани в скрутних умовах змушені були виявляти винахідливість для отримання інформації й налагодження пропагандистської роботи в тилу ворога. Зв'язковий ЦК КП(б)У В. Портянко доповідав 13 березня 1942 р., що підпільники зняли з радянського літака, котрий здійснив вимушену посадку в Дніпропетровській області, радіоприймач і слухали передачі з “Великої землі” [937, арк. 112].

У важких умовах ворожого тилу весь тягар агітаційної і пропагандистської роботи ліг на політпрацівників партизанських формувань і підпільних організацій. В залежності від конкретних умов вони використовували різні форми впливу на населення, війська противника, колаборантів, українські самостійницькі формування та інші прошарки населення. Найбільшого поширення набула друкована пропаганда – розповсюдження газет, листівок, звернень і т.п. Роль розповсюджувачів цієї продукції виконували, як правило, партизанські розвідники, зв'язкові, агітатори. Комісари особисто розподіляли газети, листівки серед підрозділів і видавали їх разом із бойовим завданням. Тільки партизанське з'єднання під командуванням О. Сабурова за час перебування в тилу ворога розповсюдило 725 тис. листівок, виданих 237 тиражами [996, арк. 2; 999, арк. 17]. Не менш активними були і з'єднання С. Ковпака, яке розповсюдило 977 тис. листівок, О. Федорова – більше 20 тис., В. Бегми – понад 90 тисяч [991, арк. 63; 995, арк. 21; 1001, арк. 49]. Така ж робота проводилася і в інших формуваннях. Виготовлення листівок відбувалося в партизанських типографіях, що різними шляхами потрапляли до лісу. Це було устаткування, кинуте в лісі відступаючими військами, або відбите в бою у ворога, чи виготовлене самотужки партизанами з підручних засобів. Перша друкарня з'явилася у з'єднанні О. Федорова у грудні 1941 р. [720, с. 51]. У О. Сабурова - дві друкарні [998, арк. 19]. Допомогу партизанам у налагодженні видавничої справи надавав ЦК КП(б)У. З його ініціативи в 1943 р. на окуповану територію України було переправлено повітряним шляхом 84 портативні друкарні і 15 кваліфікованих редакторів [446, с. 230]. Це дозволило практично всім підпільним обкомам та більшості з'єднань налагодити не тільки масовий випуск листівок, але й газет, журналів, брошур. Так, у з'єднанні О. Сабурова виходила газета “Партизан України”, у з'єднанні О. Федорова – “Радянська Україна”, у І. Федорова – “Народный мститель”. Під такою ж назвою виходила газета у партизанському з'єднанні В. Чепіги. Партизанське формування під орудою В. Андреева видавало газету “За

советскую Родину”, І. Шитова – “За Родину”, А. Кондратюка – “Партизанская правда”, С. Ковпака – “Красный партизан”, С. Малікова – “Червоне Полісся” [966, арк. 56; 969, арк. 117; 993, арк. 141; 996, арк. 185; 1000, арк. 178; 1008, арк. 48; 1012, арк. 256]. У Ровенському партизанському з’єднанні, котрим керував секретар підпільного обкому партії В. Бегма, видавалася не тільки обласна газета “Червоний прапор”, а також газети більшості районів області: Морочнівського району – “Червона зірка”, Висоцького – “Ворошиловець”, Рафалівського – “Богунець”, Володимирецького – “Кармелюк”, Сарненського – “Червоний шлях”, Рокитнянського району – “Більшовицька правда”. Обласна газета виходила українською і російською мовами [374, с. 132; 1001, арк. 49]. Загалом, за підрахунками В. Клокова, на окупованій території України виходило до 60 радянських газет [411, с. 185].

Тематика розповсюджуваних листівок включала заклики вступати в партизанські загони та створювати нові, саботувати усі заходи німців, перешкоджати вивезенню майна в Німеччину [975, арк.17]. Частина листівок адресувалася членам ОУН з закликом склати зброю, переходити до партизан і попередженням про те, що Червона армія їх знищить [1024, арк. 296]. Деякі випуски листівок і партизанських газет були спрямовані проти вербовки і насильницького вивезення людей на роботи до Райху. Часто в них публікувалися листи жертв насилля [1012, арк. 251]. Видання такої друкованої пропагандистської літератури безпосередньо в тилу ворога давало можливість оперативно реагувати на нові заходи окупаційної влади, своєчасно викривати злочини гітлерівців, вести контрпропагандистську роботу, накінець, вона вселяла надію на перемогу над гітлерівцями.

Друкована продукція була найрозповсюдженішим, але не єдиним способом ідеологічної роботи серед населення. Великою популярністю у ворожому тилу користувалася кінопродукція. Перша кіноустановка з’явилася у партизанському з’єднанні О. Федорова 27 грудня 1942 р. Вона була привезена літаком, і першою кінострічкою, котру дивилися партизани, а

потім і представники місцевого населення, був кінофільм “Розгром німців під Москвою” [720, с. 129, 132]. Пізніше, в червні 1943 р., такою можливістю змогли скористатися і партизани з’єднання О. Сабурова. Вони отримали з “Великої землі” кіноустановку, яка в жовтні 1943 р. разом з 6-ма кінофільмами, в тому числі й фільмом “Орловська битва”, була передана партизанам Білорусії [54, с. 151].

Важливою формою ідеологічної роботи серед населення була усна пропаганда. Збори і мітинги в селах не були рідкістю. Так, у звіті Житомирського з’єднання О. Сабурова відзначається, що нерідко місцеве населення приходило на такі мітинги у святковому вбранні, багато хто з присутніх сам виступав [998, арк. 21]. Такі заходи часто присвячувалися радянським святкам і мали на меті відродження і підтримку радянських традицій, підкреслювали тимчасовий характер окупації, демонстрували віру в перемогу над ворогом. 1 травня 1942 р. в селах Герасимівка, Шилинка, Горожанка партизани з’єднання Л. Іванова провели мітинги, в яких взяли участь понад 1000 осіб, з’єднання В. Андреева провело ряд зборів у населених пунктах Городниця, Адамівка, Осова. Політпрацівники з’єднання М. Попудренка в селі Охрамеевичі Корюківського району Чернігівської області провели збори, на яких були присутні 400 місцевих мешканців [1004, арк. 182-184; 1012, арк. 259; 1014, арк. 27]. Палкі промови партизанських комісарів спрямовувались не тільки на викриття загарбницької політики окупантів, а й проти українських націоналістів, які вважались політичними конкурентами в “боротьбі за маси”. Іноді проведені збори мали позитивний результат для самих партизанів. Так, після виступу мітингу в селі Новосілки Волинської області комісара Б. Шангіна (Тернопільське партизанське з’єднання ім. М. Хрущова під командуванням Д. Ніколайчука) місцеві жителі допомогли знайти 12 продовольчих складів, що належали націоналістам [1010, арк. 160]. Це було непоганим поповненням продовольчих запасів радянських партизанів. Часто під впливом агітаторів місцеві мешканці вступали до лав учасників антифашистського руху Опору.

Новий поштовх ідеологічна боротьба в тилу ворога отримала з початком 1943 р. Значною мірою це було пов'язано з активізацією національно-визвольних змагань, витісненням гітлерівцями частини партизанських загонів за межі республіки (24 з 60-ти), про що наголошувалося в оперативному плані ЦШПР* проведення першочергових заходів з посилення партизанського руху на Україні [32, с. 357] і новими стратегічними планами командування. Так, 11 січня 1943 р. начальник оперативного відділу полковник Соколов у довідці про “ворожу діяльність українських націоналістів” писав: “Маючи вплив на частину українського населення, головним чином, у Західних областях, де тривалий час був відсутній партизанський рух, українські націоналісти. ... намагаються розповсюдити свій вплив і на інші області України. ... тепер вони стали на шлях відкритої збройної боротьби з партизанськими загонами [32, с. 354]”. Отже, з цього часу поряд з бойовими одним із завдань радянських партизанів мала стати й боротьба проти українського самостійницького руху. Безумовно, український національно-визвольний рух турбував радянське керівництво і воно почало цікавитися ним, але зводити завдання партизанів до боротьби тільки з націоналістами, як це робить І. Білас, цитуючи “Оперативний план проведення першочергових заходів по посиленню партизанського руху в Україні”, затверджений 15 січня 1943 р., вважаємо некоректним [29, с. 400]. У документі мова йде, в першу чергу, про передислокацію партизанських загонів для виконання саме бойових завдань. Про це свідчать і подальші події. Вже через місяць – 10 лютого 1943 р. – начальник ЦШПР П. Пономаренко підписав накази №№ 0012, та 0013 про вихід у нові райони бойових дій Волинського та Ровенського партизанських загонів, в яких ставилося завдання: “а) виконувати наказ Сталіна № 00189 від 5.09.42 р.; б) поновити зв'язки з діючими партизанськими загонами; в) утворювати бази сприяння, залучати до партизанського руху радянських патріотів. ... проводити широку роз'яснювальну роботу про стрімкий наступ Червоної

* Центральний штаб партизанського руху був утворений 30 травня 1942 р.

Армії і піднімати населення на боротьбу з окупантами; г) насаджувати розвідувальну, диверсійну і терористичну агентуру, проводити розклад поліцейських та націоналістичних формувань, особливо армії націоналістів “Тарас Бульба”. Усі інші пункти стосувалися суто бойової роботи [29, с. 355, 368, 370]. Отже, лише в одному пункті побіжно згадується про необхідність розкладу націоналістичних формувань. Прискіпливішу увагу націоналістичним формуванням стала приділяти радянська влада з весни 1943 р. у зв’язку з утворенням УПА, керованої ОУН(б). Співпадіння у часі розвитку масового партизанського руху і націоналістичних формувань загострило ідеологічну боротьбу на окупованій гітлерівцями території України.

Звертає на себе увагу постанова нелегального ЦК КП(б)У “Про затвердження оперативного плану бойових дій партизанських загонів України на весняно-літній період 1943 р.” від 7 квітня 1943 р. П’ять пунктів документа з восьми мали ідеологічне спрямування і передбачали посилення в першу чергу агітаційно-пропагандистської роботи та системи моральних заохочень бійців, котрі проявили себе в боротьбі з окупантами. Так, у 2-му пункті передбачалася переправка в Кам’янець-Подільську, Вінницьку, Полтавську, Станіславську, Дрогобицьку, Ізмаїльську та Чернівецьку області уповноважених ЦК КП(б)У і УШПР з групами партійних працівників. Для висвітлення подвигів партизанів у п. 3 вказувалося на необхідність відправити в тил ворога терміном на 1-2 місяці групу українських письменників, журналістів і кінооператорів. Побіжно пропонувалося додатково переправити партизанам 30 друкарень для видання газет і листівок. У п. 4-му йшлося про необхідність направити в загони для надання практичної допомоги відповідальних працівників ЦК КП(б)У й УШПД з групами партійних і оперативних працівників. П’ятий пункт передбачав встановити, за які подвиги і яких нагород заслуговує командний склад і рядові партизани. Почесний Червоний Прапор Президії Верховної Ради, Раднаркому УРСР і ЦК КП(б)У для вручення загонам, що особливо

відзначилися, затверджувався п. 6-м Постанови [613, с. 25-26]. Наведений документ свідчить про інтенсивну підготовку радянським керівництвом навесні 1943 р. до серйозних операцій у тилу ворога, лівовою часткою яких повинна бути ідеологічна складова. Ясність у це питання внесло “Звернення Президії Верховної Ради УРСР Раднаркому УРСР і ЦК КП(б)У до населення окупованих районів України” від 21 травня 1943 р., в якому поряд із закликами до воїнів допоміжних сил вермахту, поліцейських, старост переходити на бік партизанів, розгортати всенародну боротьбу, обіцянками прощення обманутих давалась розлога характеристика українських самостійницьких формувань, які називались “бандами” [611, с. 27-33]. Звідси стає зрозумілим, проти кого насправді готувалася масована ідеологічна атака.

Питання про взаємостосунки з українськими націоналістами стали предметом обговорення і на нараді командирів і комісарів найбільших партизанських з’єднань, і членів нелегального ЦК КП(б)У, котра відбулася 28-29 травня 1943 р. поблизу с. Картеничі Лельчицького району в Білорусії під керівництвом секретаря ЦК КП(б)У Д.С. Коротченка. Незважаючи на загальну негативну оцінку самостійницького руху, у підсумковій резолюції з цього питання, окрім необхідності вести розкладницьку роботу серед націоналістичних формувань, інших конкретних завдань перед партизанами не ставилося [755, с. 34-38].

Разом з тим, недоліки, які мали місце у розвитку підпільного і партизанського руху, вимагали наполегливої виховної роботи серед особового складу цих формувань. Її нерівномірність, а часто й відсутність, приводила до послаблення ідеологічного впливу на партизанів, зводила нанівець спроби підняти місцеве населення на боротьбу проти німецьких окупантів. Так, 23 січня 1943 р. нарком внутрішніх справ СРСР Л.Берія інформував Й. Сталіна, В. Молотова і начальника ЦШПР П. Пономаренка про те, що за даними, отриманими від співробітника, який знаходився у тилу ворога в районі Ровно, “особовий склад 12-го батальйону О. Сабурова займається розгулом, пияцтвом тероризує і грабує радянськи налаштоване

населення, в тому числі навіть родичів своїх бійців [32, с. 362-363]”. Через день керівництво держави отримало нове повідомлення Берії, де повідомлялося, що партизани 7-го батальйону О.Сабурова грабують місцеве населення, роз’їжджають по селах у формі німецьких солдатів, а жителів, котрі втікають у ліс, розстрілюють [32, с. 363]. На висунуті звинувачення П. Пономаренко 26 січня 1943 р. інформував Й. Сталіна, В. Молотова, Г. Маленкова і Л. Берію про вжиті заходи, за якими передбачалося послати в тил ворога першого секретаря Ровенського обкому партії, члена ЦК КП(б)У В. Бегму для налагодження політичної роботи і наведення порядку та запропонувати О. Сабурову розслідувати факти і покарати винних [32, с. 364]. На жаль, матеріалів, які б свідчили про розслідування і покарання злочинців, за винятком окремих випадків, ми не знаходимо. Злочинні дії окремих партизанів з’єднання О. Сабурова щодо місцевого населення не були винятком. Подібне свавілля чинили партизани й інших загонів. Так, 20 червня 1943 р. – через півроку після перших повідомлень Берії – начальник обласного штабу партизанського руху Ровенської області В. Бегма в листі, адресованому Г. Маленкову та М. Хрущову, писав, маючи на увазі партизанські загони О. Бринського, С. Каплуна, Д.Медведева: “В цих трьох загонах відсутній інститут комісарів, немає ні комсомольських, ні партійних організацій. В результаті такої бездіяльності і відсутності контролю і виховної роботи серед особового складу люди розкладаються, [є] маса випадків самовільних розстрілів ні в чому не винного населення [спостерігається] масове пияцтво, хуліганство і т.д. [32, с. 365]”. Прояви аморальної поведінки торкалися не лише рядових партизанів, а й деяких представників керівного складу. Так, командир партизанського з’єднання Кам’янець-Подільської області А. Одуха в радіограмі від 5 грудня 1943 р. повідомляв начальника УШПР Т. Строкача: “Комісар резервного загону з’єднання Буйного Кот їхав з дружиною з села Мала Глуща в цілковито п’яному стані. По дорозі дружина його проводила стрільбу з пістолета. Зустрівши наш обоз і не встановивши його належність Кот відкрив по обозу

інтенсивний вогонь з автомата. Наші бійці залягли, а старший обозу Вельчинський відкрив вогонь у відповідь з автомата В результаті перестрілки Кот вбитий. Взагалі буйновці поводяться огидно [1023, арк. 21]”. Мали місце й інші приклади беззаконня, такі, як примусова мобілізація населення у партизани та обкладання місцевих жителів окупованих областей податками, що знайшло свій відбиток у радянських документах і було засуджено партійним керівництвом [32, с. 358; 755, с. 37]. Приклади насильства як щодо населення окупованих областей України, так і серед партизанів наводить В. Боярський; він стверджує, що насильство було типовим і притаманними для більшості партизанських загонів і диверсійно-розвідувальних груп [51, с. 149]. До такого ж висновку дійшли О. Гогун і А.Кентій, котрі опублікували книгу “Красные партизаны Украины. 1941-1944” [145]. Досить назвати деякі розділи книги, щоб зрозуміти негативні сторони цього руху. Так, розділ 4-й має назву “Коммунистический партизанский террор”, розділ 5-й – “Грабежи, мародерство, бандитизм”, 6-й – “Сексуальное насилие, половая распущенность”, 7-й – “Пьянство”, 9-й – “Внутренние конфликты, неуставные отношения”.

Негаразди в партизанському русі з самого початку вимагали конкретної і цілеспрямованої ідеологічної, виховної роботи, зміцнення дисципліни. Це завдання могли виконати партійні і комсомольські організації, тому їх утворення у партизанських формуваннях було цілком закономірним процесом. Так, ядро партійної організації партизанського з'єднання С. Ковпака склала група з 35 комуністів, колишніх партійних і радянських працівників. В утвореній з ініціативи комісара С. Руднева парторганізації у жовтні 1942 р. налічувалося вже 110 членів партії [822, с. 45]. Основою партійної організації з'єднання О. Федорова і комісара В. Дружиніна також були комуністи, залишені для роботи в тилу ворога за завданням партійних комітетів. У цьому формуванні в листопаді 1942 р. парторганізації діяли вже у всіх загонах [994, арк. 2, 140]. Партійна організація з'єднання О. Сабурова і комісара З. Богатиря була утворена на базі комуністів-військовослужбовців,

котрі потрапили в оточення і вирішили продовжувати боротьбу в тилу ворога [38, с. 22].

1943-1944 рр. ознаменувалися утворенням великої кількості нових партизанських формувань. Утворення партійних організацій у них відбувалося іншим шляхом, ніж у загонах, які виникли на початку війни. Головна відмінність полягала в тому, що нові партизанські з'єднання виділялися з великих і мали вже сформовані парторганізації зі своїм штатом політпрацівників і досвідом роботи. Такі організації в кількісному відношенні були значно меншими й існували протягом короткого часу – до возз'єднання з частинами Червоної армії. Такі парторганізації були утворені в партизанських з'єднаннях під командуванням А. Мечковського, О. Кравченка, О. Гнучого, І. Дубравіна та інших.

Показовим є той факт, що протягом всього періоду діяльності партизанських формувань у тилу гітлерівців, партійні організації кількісно зростали. Так, у протоколі № 21 засідання парткомісії від 27 березня 1943 р. партизанського з'єднання О. Сабурова зазначається, що з 15 грудня 1942 р. по 27 березня 1943 р. у з'єднанні було прийнято в члени ВКП(б) 82 бійці, а в кандидати – 125, тобто парторганізація збільшилася на 207 осіб [997, арк. 142]. Партійна організація партизанського з'єднання під командуванням В. Андрєєва, що утворилося в травні 1943 р., тільки за один місяць (червень 1943-го) виросла на 75 комуністів [1012, арк. 242]. Ще швидше зростала парторганізація Київського з'єднання ім. М. Хрущова. Тільки з липня до жовтня 1943 р. вона збільшилася із 199 до 508 членів партії [1006, арк. 211]. Поповнення партійних лав партизанських формувань відбувалося кількома шляхами: за рахунок прийому в партію молодих партизанів, котрих рекомендувала комсомольська організація; за рахунок бійців, які зарекомендували себе відданими борцями в боях з гітлерівцями і шляхом поновлення в правах членів партії, котрі за різних обставин втратили свої партійні документи. Так, комсомольські організації з'єднань О. Сабурова рекомендували в партію 307 бійців, О. Федорова – 297, С. Ковпака – 290, В.

Бегми – 227 комсомольців [823, с. 215]. За час діяльності Тернопільського з'єднання, командиром якого був І. Шитов, а комісаром М. Шумак, поновили в правах 33 членів, 48 кандидатів у члени ВКП(б) і 124 комсомольців [966, арк. 51].

Зауважимо, що значне кількісне зростання партизанських формувань у цілому і партійних організацій, зокрема, в першій половині 1943 р. відбувалося за рахунок притоку бійців із місцевих жителів, кожен з яких мав родичів, тому ідеологічний вплив на населення відбувався і безпосередньо через бійців, і через агітаційно-пропагандистські заходи, що проводилися партизанськими загонами.

Важливою ланкою організаційно-ідеологічної роботи партизанських формувань було утворення і налагодження роботи підпільних організацій. Нерідко від їх діяльності залежала й доля самих партизанів. Своєчасний збір достовірної інформації про плани гітлерівців часто допомагав уникати оточення, викривати зрадників і пособників окупантів, завдавати превентивних ударів, уникати сутичок з націоналістичними формуваннями. Так, партизанським з'єднанням О.Ф. Федорова до кінця 1943 р. було організовано 60 підпільних організацій, що об'єднували понад 300 осіб [882, с. 53]. Діяльність підпільних груп і організацій, утворених партизанами, не обмежувалася лише збиранням розвідувальної інформації. Підпільники були активними агітаторами і пропагандистами, розповсюджувачами листівок, газет, звернень, відозв і т.п. Завдяки розгалуженій мережі підпільних груп, утворених з'єднанням О. Сабурова, партизанські листівки розповсюджувались на території Чернігівської, Кам'янець-Подільської, Ровенської, Тернопільської, Львівської областях і навіть колишнього Варшавського воєводства [998, арк. 19-20]. Інколи підпільники використовувалися як зв'язкові між партизанськими загонами. Ця форма найшла широке застосування у з'єднанні А. Мечковського. Підпільні організації, що діяли по селах, були добре озброєними і чисельними за складом. Наприклад, ті що були створені партизанами з'єднання І.

Хитриченка, нараховували в селі Піски 28 осіб, Жерновці – 12, в селі Боярці – 22, Дорогінцях – 28 підпільників [1006, арк. 220-221]. Подібні підпільні групи були утворені з'єднаннями І. Скубка, Я. Сиворонова та іншими [965, арк. 96; 967, арк. 13].

Ідеологічним впливом партизани намагалися охопити всі верстви населення. Маючи на увазі авторитет релігії серед селян, до підпільної роботи нерідко залучалися служителі церкви. Так, один з партизанів з'єднання О. Федорова увійшов домовився зі священником православної церкви с. Угриничі Никодимом, переодягнувся в його рясу і виступав з пропагандистськими проповідями серед прихожан із церковної кафедри [882, с. 111]. Партизани Житомирського з'єднання О. Сабурова поряд з листівками, надрукованими в партизанській друкарні, розповсюджували листівки, випущені релігійними діячами, а партизани Кам'янець-Подільського з'єднання надрукували й поширили 500 примірників відозви єпископа Київського і Галицького Никодима [994, арк. 1; 998, арк. 20]. Священики сіл Хіночі і Озеро Володимирецького району Ровенської області за завданням партизанів проводили пропагандистську роботу серед пастви. Польський ксьондз села Любешів тієї ж області передав у фонд Червоної армії коштовності (золото, срібло, брильянти) на декілька мільйонів карбованців, що також мало пропагандистський вплив на його прихожан [1000, арк. 180-181]. Мали місце випадки, коли священики брали участь у мітингах, що проводилися партизанами, поширювали зведення Радінформбюро, відправляли до партизанів своїх синів [1001, арк. 50]. Про залучення до підпільної роботи дочки священника, яка за завданням секретаря підпільного обкому Дніпропетровської області М. Сташкова допомагала звільняти з полону червоноармійців, повідомляла 20 серпня 1942 р. зв'язкова ЦК КП(б)У Н. Сарана [937, арк. 194].

Отже, частина духовенства не тільки не підтримала окупантів, а й вступила в боротьбу з ними на боці радянських партизанів і підпільників. Враховуючи, що релігія була помітним чинником у житті, особливо,

сільського населення, священослужителі відігравали вагому роль у розширенні соціальної бази руху Опору в окупованих регіонах України. При цьому ідеологічні розходження відходили на другий план, а атеїстичні гасла на певний час виключалися з арсеналу радянського агітпропу.

Певним фактором впливу на формування позитивного ставлення населення до радянської влади було надання місцевим мешканцям медичної допомоги партизанами. Відомо, що гітлерівці майже не дбали про стан здоров'я українців, тому інфекційні хвороби були поширеним явищем серед населення. Газета "Советская Украина" писала 1 травня 1943 р.: "Страшні хвороби: цинга. Лікарів нема у радіусі 50 км. Смертність по селах Полісся зростає катастрофічно. В с. Речиця вмерло 80% жителів [807]". Тому медчастини партизанських загонів майже завжди були єдиним джерелом отримання медичної допомоги, хоча й вони відчували нестачу в кваліфікованих кадрах і медикаментах Так, С. Ковпак зазначав у своєму звіті, що санітарна частина була одним із каналів, що пов'язували партизанів із населенням [990, арк. 116-117, 119; 994, арк. 309]. Тільки медпрацівники з'єднання О. Федорова надали медичну допомогу 2500 жителям Волинської області [1012, арк. 230-231]. Велику профілактичну роботу серед місцевого населення проводили медики й інших партизанських формувань. Оскільки медперсонал мав велике значення для партизанів німецькі спецслужби під виглядом лікарів, медсестер, санітарів робили спроби впровадження в загони диверсантів і шпигунів. Так, 7 листопада 1943 р. начальник УШПД Т. Строкач розіслав радіограму такого змісту: "Всім командирам і комісарам партизанських з'єднань і загонів. Новоград-Волинське гестапо розіслало велику кількість лікарів для укорінення в партизанські загони. Лікарі розіслані для отруєння керівників загонів. У випадку арешту затриманим вашим загonom домагайтеся показань на всіх учасників засланої групи [1022, арк. 37]". Боротьба зі шпигунами і провокаторами вимагала пильності і навіть утворення особливих відділів, покликаних вести контррозвідальну роботу проти ворожої агентури. Так, у Житомирському партизанському

з'єднанні в ході сутички з ворогом М. Фещенко намагався застрелити командира загону ім. Щорса М. Таратуту і комісара загону “За Батьківщину” Дем'яненка. Розслідування підтвердило, що Фещенко засланий німцями з завданням здійснювати терористичні акти [997, арк. 158-159]. Особливо багато шпигунів у це з'єднання гітлерівці стали засилати у 1943 р.: з березня до червня цього року було заарештовано 27 осіб [996, арк. 163]. За час дій у тилу ворога з'єднання О. Федорова було викрито 120 шпигунів і диверсантів [994, арк. 260-261]. Були випадки викриття німецьких агентів і в інших партизанських формуваннях [1006, арк. 230]. Усі виявлені вороги були розстріляні.

За архівними даними, партизанськими формуваннями за період їх дій на окупованій території України, в партизанських загонах і серед населення було виявлено і розстріляно 2927 агентів [987, арк. 121-122]. Разом з тим, дивує кількість розстріляних як шпигунів у деяких формуваннях. Так, у з'єднанні О. Федорова таких виявлено 120 осіб, а у з'єднанні А. Кондратюка, як вказано у звіті, – 351 [969, арк. 77, 91]. Останнє заслуговує на окрему увагу. Наведемо порівняльні дані чисельності особового складу цього з'єднання. Воно складалося з 3 полків: ім. Леніна, “За Родину”, ім. Кірова. В кожному з них відповідно нараховувалося 657, 200 і 254 бійці – всього 1111 осіб. Кількість викритих агентів гестапо і жандармерії сягала: в полку ім. Леніна – 100 осіб; в полку “За Родину” – 95 осіб; у полку ім. Кірова – 47 осіб [969, арк. 77]. Отже, у з'єднанні було знищено 30% особового складу. Виникає питання – чи можливо таке, щоб майже кожен третій партизан був зрадником? Очевидно, система підозрливості і недовіри, свавілля і репресій, що склалась передвоєнні роки певною мірою, торкнулася і партизанського руху і перетворилася на шпигуноманію, що теж було одним зі специфічних проявів ідеологічної боротьби в тилу ворога. Зауважимо, що у висновку УШПД про діяльність цього з'єднання йдеться: “Відносини між командиром і комісаром (Кондратюком і Мединським) винятково напружені. Існують дані, що тов. Бойко (заст. командира з'єднання) по зрадницьки убитий

своїми” [969, арк. 105]. Є й інші свідчення про свавілля партизанських керівників. Так, у додатку до звіту Ровенського з’єднання, котрим командували командир М. Таратута і комісар М. Бугров, зокрема, наголошувалося: “Сабуров часто насильницьким шляхом приєднував до себе чужі загони, усував небажаних йому людей і керівників загонів аж до розстрілу [1011, арк. 154-160]”. В 1990 р. газета “Правда” вмістила статтю колишнього партизана П. Брайка “В августі сорок третього”, в якій автор, посилаючись на свідчення партизанів, розповідає про загибель комісара С. Руднева. Згідно з версією П. Брайка С. Руднев був убитий радисткою Туркіною за завданням НКВС[52]. Звичайно, це лише версія, але й вона свідчить про непрості стосунки серед учасників партизанського руху. Слід додати, що гітлерівці вміло користувалися цією обставиною, провокуючи конфлікти, засилаючи агентів, які вели розкладову роботу в партизанських формуваннях, тим самим дискредитуючи рух Опору й послаблюючи його

Одним із засобів ідеологічної боротьби з гітлерівцями було проникнення підпільників і партизанів у різні адміністративні та силові структури окупаційної влади, що давало широкі можливості для зриву планів окупантів, збору розвідувальної інформації, поширення чуток, звільнення військовополонених, підпільників, розповсюдження пропагандистської літератури тощо. Так, у м. Макіївці (Донбас) підпільники працювали в поліції, на біржі праці, в м. Харцизьку на роботу в поліцію влаштувалась підпільниця Мачкарина [289, с. 69-70, 143-144]. Подібні засоби боротьби використовувалися скрізь, де для цього існували можливості. Зв’язковий ЦК КП(б)У В. Портянко повідомляв 13 березня 1942 р. про викриття і страту німцями комуніста Бабенка, який працював головою управи м. Павлограда Дніпропетровської області, Калиновського – начальника поліції цього міста і перекладачки Семенової [937, арк. 136-137].

Участь в антифашистській боротьбі нерідко брали і школярі. В с. Дудчани, Нововоронцовського району Херсонської області школярки В. Александровська і К. Цегельник допомагали комуністці М. Александровській

поширювати листівки, за що були схоплені гестапівцями і після катувань розстріляні [356, с. 115]. Зміст листівок не тільки мав антинімецьке спрямування, він часто мав адресне звернення до різних категорій населення. Так, у листівці, поширеній у Київській області, містився заклик: “Смерть німецьким окупантам! До старост, до поліцейських, до службовців міських управ і Комендатур, до всіх тих, кого обдурили німецькі загарбники, хто з страху служить ворогові! ... Винищуйте німців! ... Якщо діятиме так, – батьківщина, Радянська влада простить Вас і жодна волосина не впаде з Вашої голови [978, арк. 39]”. Пропагандистська робота підпілля дошкуляла гітлерівцям, тому в населених пунктах часто можна було зустріти застереження окупаційних властей і попередження про покарання за розповсюдження антигітлерівських листівок.

Одним із напрямів ідеологічної боротьби на окупованих територіях України стала підривна робота у військових структурах гітлерівців. Основною формою було розповсюдження у підрозділах газет, листівок, закликів, особисті переговори підпільників і партизанів із солдатами з метою їхнього залучення їх до боротьби проти окупантів. Так, у січні 1943 р. до партизанів з'єднання О. Сабурова перейшов взвод козаків, що охороняв табір військовополонених у м. Славути. З ними прибули 45 військовополонених. На початку 1943 р. до партизанів почали переходити солдати словацького гарнізону, з яких у травні був сформований окремий партизанський загін на чолі з Я. Налепкою і комісаром Л. Федоровим [38, с. 317, 322, 331]. Таку ж роботу проводили й інші з'єднання. Як зазначав у звіті командир з'єднання Л. Іванов, найбільше піддавалися пропаганді підрозділи противника, що склалися з чехів, словаків, поляків, вірменів, азербайджанців, узбеків. У 1943-1944 р.р. на ст. Шепетівка 150 вірменів, залишивши свої об'єкти, які вони охороняли, зі зброєю перейшли до партизанів. На станції Маціюв Волинської області до партизанів приєдналися 300 поляків місцевого гарнізону [1004, арк. 209-210]. Агітаторами партизанського з'єднання під командуванням І. Хитриченка і комісара І. Чепурного в с. Романівна

Іваньківського району був розкладений перший ескадрон 454-го полку 405-ї дивізії у складі 105 осіб. Переговори велися через Марію Адаменко, в котру закохався один із козаків [1006, арк. 238-239]. Крім листівок у пропагандистській роботі широко використовувалися звернення колишніх “козаків”, поліцаїв, які перейшли до партизанів. Ці звернення публікувалися окремими тиражами і через підпільників поширювалися у стані ворога. Такі прийоми практикували партизани з'єднання М. Попудренка. Так, під впливом пропаганди у вересні 1942 р. на бік партизанів перейшов взвод солдатів української роти 230-го батальйону 221-ї німецької дивізії разом із командиром Лисенком. Після їх виступів у партизанській пресі до партизанів перейшов 121-й козачий батальйон. Цілим станом у кількості 39 осіб покинула службу у німців поліція с. Охрамеєвичі, 30 поліцейських с. Прибині, 46 поліцаїв с. Гути Студинецької пішли в ліс до партизанів [1014, арк. 28]. Іноді комісари партизанських формувань особисто вступали в переговори з представниками поліції, вели пропагандистську роботу. Так, комісар з'єднання ім. М. Хрущова Тернопільської області М. Шумак вів переговори з представниками гарнізону поліції м. Березно Ровенської області. В результаті 63 поліцейських зі зброєю перейшли до партизанів [966, арк. 70]. Для розкладу військ противника партизани не нехтували і провокаційною діяльністю. Так, у м. Томашгород (Ровенщина) поліцейський гарнізон, що складався з 50 осіб, відмовився перейти до партизанів. У відповідь німцям через партизанських агентів було підкинуто провокаційного листа, зміст якого компрометував поліцаїв. Результатом цієї акції стало розформування гарнізону і частковий розстріл поліцейських [1004, арк. 210].

Аналіз документів ЦШПР, УШПР, розвідзведень, донесень командирів партизанських формувань за 1943-1944 рр. дозволяє дослідити основні напрями ідеологічної роботи партії серед населення окупованих областей України під час визволення її від гітлерівських окупантів. Однією з провідних залишалась боротьба проти українських націоналістів, які мали

значний вплив на місцеве населення. Так, вже на початку січня 1943 р. в ЦК КП(б)У на ім'я Л. Корнійця надійшла службова записка начальника УШПР Т. Строкача і начальника розвідвідділу Мартинова, в якій станом на 5 грудня 1942 р. на основі розвідданих давалася розлога характеристика ОУН, її мети, наголошувалося на співпраці з німецькою розвідкою у передвоєнні роки та в період нападу Німеччини на СРСР. У той же час Строкач констатував, що спроба оунівців проголосити “самостійну Україну” була рішуче присічена гітлерівцями, а самі націоналісти та їхні лідери зазнали репресій. На цій підставі значна частина оунівців пішла в підпілля, організовуючи свої сили для боротьби з окупантами. Проти німців ними влаштовувалися засідки [32, с. 328-331]. 9 січня 1943 р. на ту ж адресу надійшла нова записка Т. Строкача і Мартинова, в якій розглядалися питання ідеологічної роботи окупаційної влади і націоналістичних формувань. Зокрема, загострювалася увага на широкому використанні останніми у пропагандистських цілях освітніх закладів, преси, театрів і т.п. [32, с. 343-353]. Через день, 11 січня, начальник оперативного відділу полковник Соколов підготував уже згадану “Довідку про ворожу діяльність українських націоналістів”. Очевидно, розгортання українського національно-визвольного руху непокоїло радянське і партійне керівництво, а ворожість націоналістів визначалась їхньою метою – прагненням утворити Українську самостійну державу і ворожим ставленням до радянської влади. І. Білас з посиланням на архівні джерела наводить загальний список українських націоналістів, які підлягали знищенню партизанським загonom під командуванням В. Чепіги станом на 12 березня 1943 р. у селах Ровенської області. Так, по селу Бережки поіменний список охоплював 23 особи, у селі Залужжя – 25, в селі Мартянівці – 4, в селі Стрілок – 42. Загалом у 12 селах області планувалося вбити 250 осіб, провиня яких полягала лише в тому, що вони були прихильниками самостійницьких ідеалів [32, с. 371-378]. Отже, вже тоді був зроблений крок до безкомпромісної боротьби проти українського національно-визвольного руху. Як вважає І. Білас, першого удару по українських націоналістах

радянські силові структури вирішили завдати саме силами партизанських формувань. Таке завдання поставив перед ними особисто Сталін під час перебування у Москві партизанських командирів у червні 1943 р., адже до цього часу відкритої ворожнечі між партизанами і націоналістами не було [30, с. 401]. Опосередковано цей висновок підтверджується й в публікаціях В. Дзьобака [276, с. 232], а також В. і Л. Гриневичів і Б. Якимовича, які зазначають, що “більшовицькі партизани вільно маневрували в терені зайнятому УПА Бульби-Боровця, яка заключила з ними договір про “нейтралітет” і це перемир’я тривало довше ніж шість місяців” [165, с. 513]. Подальші події лише підтверджують цю думку. Наприкінці червня 1943 р. в газеті “Радянська Україна” була опублікована листівка-звернення “До всіх націоналістів”, текст якої пізніше неодноразово наводився вітчизняними істориками. Автори листівки закликали не вірити націоналістичній пропаганді, вістря критики спрямовувалося проти лідерів руху й особливо проти С. Бандери [426, с. 616]. Це закономірно, поскільки бандерівське крило ОУН було найактивнішим серед націоналістичних формувань і становило найбільшу загрозу. Очевидно, цю листівку можна вважати певним дороговказом на шляху ідеологічної боротьби в тилу гітлерівців.

Радянські партизани енергійно протидіяли спробам ОУН та УПА привернути населення на свій бік. На мітингах і зборах селян вони намагалися посяяти недовіру до націоналістів, привернути населення на бік радянської влади, закликали до підтримки партизанів. Тільки партизанське з’єднання під керівництвом Л. Іванова і комісара Ф. Волостникова за менше, ніж рік свого існування (з серпня 1943 до липня 1944 р.), провело 90 таких заходів, на яких були присутні понад 12 тис. осіб [770, с. 55]. Під час Карпатського рейду Ковпаківського з’єднання комісар С. Руднев особисто проводив пропагандистську роботу. Так, 22 червня 1943 р. він записав у своєму щоденнику: “Сьогодні написав листівку українською мовою, в котрій розкрив суть українського націоналізму [1004, арк. 186]”. Разом з тим, інші його записи, незважаючи на цілком негативну особисту оцінку націоналістів,

свідчать про те, що партизани не проводили проти них широкомасштабних бойових операцій. Окремі сутички, як правило, закінчувалися переговорами і компромісом [992, арк. 31-34, 36-38, 40, 43]. Вороже ставлення один до одного проявлялося частіше в пограбуванні продовольчих баз. Підрозділи УПА прагнули уникати зіткнень з великими, добре озброєними з'єднаннями, однак за найменшої нагоди вони намагалися витіснити партизанів з районів свого впливу. Більшого ефекту у боротьбі проти українських самостійницьких сил досягали провокації, які чинили радянські розвідники. Так, під час вбивства М. Кузнецовим імперського радника з фінансів Гея у Ровно було підкинуто документ, який вказував на нібито причетність до цього акту націоналістів. У результаті гітлерівці розстріляли 38 українських патріотів. Після невдалого замаху М. Кузнецова на заступника Коха генерала Даргеля німці розстріляли у навколишніх містах Луцька 28, а в Дубно – 60 заручників.

Поступове визволення Червоною армією українських земель від окупантів і разом з тим мізерні успіхи у розкладі націоналістичних боївок привели сталінське керівництво до розуміння того, що головна боротьба з самостійницьким рухом в Україні попереду. З осені 1943 р. центр ваги в ідеологічній боротьбі партизанських формувань було перенесено у площину розвідки. Заступник начальника ЦШПР комісар держбезпеки С. Бельченко і начальник розвід відділу ЦШПР полковник Анісімов 3 листопада 1943 р. надіслали у штаби партизанського руху директиву № 3762. У п. 1 Директиви містилися вказівки такого змісту: “Дайте завдання командуванню партизанських загонів і командирам окремих груп всі місцеві та інші націоналістичні формування брати на суворий облік і в кожному окремому випадку по встановленню повідомляти нас, вказуючи подробиці про організацію [30, с. 400]”. Директива вимагала також засилання агентів для вивчення подробиць організації вербування, командного складу, зв'язку, фотографування керівників, стан озброєння тощо. Ця робота повинна була виконуватися оперативно-чекістськими групами, що існували в

партизанських загонах. На думку Д. Веденєєва, упродовж 1942-1944 р.р. в Україні діяло щонайменше 95 таких груп [78, с. 36]. Вже 4 листопада Т. Строкач доповідав, що за донесенням командира з'єднання І. Скубка в районі м. Сарни дислокуються націоналістичні загопи чисельністю 1500 осіб. Також повідомлялося, що в районі м. Костопіль і села Янова Долина дислокуються 4 заново сформовані дивізії УПА [660]. Через декілька днів – 9 листопада 1943 р.– заступник начальника УШПР полковник Старинов і начальник розвідвідділу УШПР полковник держбезпеки Мартинов повідомляли, що за даними командира з'єднання партизанських загонів І. Шитова, в Житомирських лісах скупчення націоналістів досягає 1200 осіб: вони мають на озброєнні 3 станкових і 1 ручний кулемети, гвинтівки та одну 45-мм гармату [660]. Зацікавленість радянських розвідорганів в інформації про українських націоналістів впливає і з шифротелеграм УШПД на адресу командира з'єднання П. Вершигори, який змінив С. Ковпака. Так, у шифровці від 21 січня 1944 р. начальник розвідвідділу Соколов просив повідомити штаб, “що відомо про домовленості німців з націоналістами в Камінь-Каширському”. 1 лютого того ж року П. Вершигорі надійшло нове прохання УШПД зорієнтувати по карті, де перебував розгромлений гарнізон націоналістів “Лісові чорти”. 17 лютого була послана наступна шифровка : “Ваш № 61 про націоналістів Волині і політична оцінка надто цікаві і заслуговують на увагу, прошу повторити її заново всю, оскільки багато що не розшифровується і дуже викривлене [984, арк. 15, 23, 47]”. Збором розвідувальних даних на осіб, що належали до націоналістичних угруповань, займалися і підпільні організації. Так, після визволення від окупантів м. Чернівці керівник підпільної партійної організації Енгель повідомив про існування в місті єврейської націоналістичної організації “Бетар”, яка є антирадянською й обстоює ідею утворення єврейської держави на землях Палестини, та передав дані на її керівників [924, арк. 34-35].

Певне світло на ідеологічні завдання радянського партизанського руху проливають показання на допиті полоненого в кінці 1943 р. бійцями РВА

капітана Русанова, який тривалий час служив адьютантом з особливих доручень у начальника УШПР Т. Строкача. На питання, чи свідомо радянське керівництво провокує репресії серед мирного населення, що опинилося в окупації, Русанов відповів, що існує думка, що, коли населення при відході Червоної армії не пішло з нею, значить воно було настроєно не по-радянськи. Посилаючись на Т. Строкача, він сказав: “Треба зробити так, щоб населення відчуло на власній шкурі ... щоб його охопив відчай. ... А тоді його вже легко пропагувати і звати в ліс [32, с. 416]”. На питання, чи знає він, що партизани більше зв’язані з НКВС, ніж з народом, Русанов відповів: “Так, звичайно. В кінці кінців партизани не ведуть бойових дій у військовому розумінні. Завдання їх зводиться до того, щоб здійснювати диверсії, викликати репресії, не давати населенню взятися за роботу, тримати всіх у постійному страху [32, с. 417]”. Далі він сказав, що населення боїться партизанів, оскільки знає, що кожне слово, кожен вчинок, стаючи відомим партизанам, тим самим стає відомим НКВС. Звичайно, свідчення полоненого можна було б проігнорувати, але фактом є те, що більшість керівників партизанського руху були пов’язані з НКВС, а їхні формування окрім іншого, виконували й каральні функції. Ця сторона діяльності партизанських формувань ще недостатньо вивчена і має стати предметом окремого дослідження.

Таким чином, можна зробити висновок, що у роки гітлерівської окупації України центральними, підпільними партійними органами проводилася велика організаційна робота за ідеологічний вплив на населення окупованої гітлерівцями території. Застосування різних форм боротьби в тилу ворога – розвідки, диверсій, терактів, розповсюдження пропагандистської літератури, рейдів партизанських загонів, – безумовно, дезорганізували німецький тил і сприяли перемогам Червоної армії та звільненню нею України від окупантів. Разом з тим, намагання перетворити радянський партизанський рух на одноосібного лідера у боротьбі з німецьким нацизмом, нехтування національними (а незрідка й соціально-

економічними) інтересами українського народу привело до зростання напруги в українському суспільстві, невиправданих і часто спровокованих жертв серед цивільного населення.

В українському національно-визвольному русі брали участь десятки тисяч свідомих українців. Значний його сегмент становила протидія політиці окупантів. Це, поряд з іншими аргументами, спростовує міф про всенародну боротьбу в тилу ворога, та виняткову роль ВКП(б) в її організації та розгортанні.

Поразки Червоної армії на початку війни і спішна, іноді панічна, евакуація породили розчарування, особливо тієї частини населення, що залишилася в окупації. Ці обставини вимагали певної корекції ідеологічної роботи. Широке залучення до організації партизанського руху представників НКВС привело до застосування останніми звичних силових методів роботи, іноді свавілля і беззаконня, що викликало недовіру і страх серед місцевого населення.

Внаслідок ідеологічного протистояння між комуністичними, нацистськими і націоналістичними силами, населення окупованих територій України опинилося затиснутим у лещатах безвиході, було часто неспроможним зробити свідомий вибір і піддавалося волі випадку, який забезпечував, хоча й тимчасове, виживання. Ідеологічна боротьба в умовах окупації супроводжувалась жертвами серед українців, які перебували в різних політичних таборах, а також цивільного населення, індиферентного до ідеологічних питань.

4.3. Ідеологічна складова українського самостійницького руху.

Зростаюча зацікавленість соціуму у правдивому вивченні української історії і, зокрема, долі нашого народу в роки Другої світової війни знаходить відбиток не тільки в численних публікаціях статей, монографій, підручників, але й в проектах урядових документів, що є свідченням формування державної політики у певному руслі [додаток БХ].

Особливу сторінку історія відвела українському рухові опору. З початком радянсько-німецької війни відкрився новий етап в діяльності українських самостійницьких сил. Війна, як здавалося, відкрила можливості для переходу до практичних дій для досягнення кінцевої мети – відновлення української державності. Надихав на цей крок і перший досвід формування української громадської інституції. Навесні 1940 р. за згодою генерал-губернатора на окупованій території Генерального губернаторства постав Український Центральний Комітет (УЦК) на чолі з В. Кубійовичем. Він розпочав боротьбу за “Українську Соборну Самостійну” державу та створення української армії. Цей орган так і залишився майже єдиною організацією, що могла, хоч і в обмежених рамках, обстоювати соціально-економічні та культурні інтереси українців у краї. Тому авторитет УЦК серед населення України був досить значним і навіть громадяни північних районів Тернопільщини, яка пізніше ввійшла до складу райхскомісаріату “Україна”, зверталися до нього за допомогою. Особливістю діяльності цього органу було й те, що в органах місцевої влади та українських військових формуваннях, створених з ініціативи УЦК, великий відсоток становили національно свідомі українці. Співпраця УЦК з німецькими чинниками давала можливість зосередити в руках українців хоча б мінімальні соціально-економічні позиції та важелі. В. Кубійович мав посвідчення від німецької влади про статус “довіреної особи” Німеччини з українських справ [690, с. 407], що відкривало певні можливості. Зауважимо, що представники різних українських націоналістичних течій, особливо на початку війни, йшли на співпрацю з німцями з метою озброїти українців, дати їм вишкіл, створити власні збройні формування і самостійно включитися в боротьбу за Українську державу [351, с. 96]. У своїх прагненнях вони могли спиратися тільки на підтримку союзників. Намагання привернути увагу до “українського питання” Сполучених Штатів Америки не увінчалися успіхом. Так, у березні 1940 р. під час відвідування Німеччини держсекретарем США С. Уолесом, представники ПУН вручили йому листа. У документі йшлося

про необхідність врегулювання складних європейських проблем, серед яких чільне місце посідало “українське питання”. Це звернення не мало жодних політичних наслідків і яскраво демонструвало ставлення керівництва США до українських самостійників [577, с. 455]. Відсутність підтримки штовхала на пошук інших союзників. Найбільш вірогідним з тих, на кого оунівці могли розраховувати, була лише гітлерівська Німеччина – найзапекліший ворог Радянського Союзу. До того ж, власної економічної та фінансової бази у самостійників не було.

Зрозуміло, що намагання УЦК стати політичною організацією в умовах гітлерівської окупації не могло бути реалізованим і лише перетворювало цю інституцію в угодовський орган. Нацисти виключали будь-які політичні елементи в його діяльності. З огляду на те, що окупаційний режим у Генеральному губернаторстві був дещо толерантнішим, ніж у райхскомісаріаті “Україна”, це давало можливість українським лідерам проявляти певну активність. Зокрема, вони домагалися створення української військової частини у складі вермахту. Губернатор дистрикту “Галичина» доктор О. Вехтер проводив відносно самостійну політику, але ідея утворення галицького збройного формування стала актуальною, незважаючи на протест Е. Коха, лише наприкінці 1942 р. До цього часу всі намагання УЦК перетворитися бодай на партнера у боротьбі з більшовизмом не мали успіху. Та й після цього він не став політичною інституцією, оскільки жодних політичних функцій він ніколи не виконував, а вирішував лише соціально-культурні питання [498, с. 20]. Угодовський характер УЦК особливо випукло виявився у 1943 р. в питанні утворення української дивізії СС “Галичина” [додатки БЦ, БШ]. Так, у політичному звіті референта пропаганди УОН(Б) Роберта за період з 13.06.44 р. до 28.06.44 р. знаходимо, що “УЦК українського допомогового комітету не має, але їхні опортуністичні впливи в самому місті Сокалі відчужаються. Дня 21.06 ц.р. при іспиті в торговельній школі та ліцею директор Тріска виступив з промовою до молоді, який говорив, що бандити з лісу не здобудуть

Самостійної України. Висновок з цього іти до СС Дивізії Галичина. Однак голос його був “вопіючим во пустині.” Рівно ж вїт Стенятинської Волості п. Загорода веде агітацію за СС-ми та називає українських націоналістів бандитами [897, арк. 61]”. З цього документа проступають відмінності в поглядах на методи творення українського війська і боротьби за УССД керівників УЦК і ОУН.

Зауважимо, що український націоналістичний табір вступив у національно-визвольні змагання за умов відсутності в його середовищі єдності в розумінні часу і способу відновлення Української держави. Розкол, що відбувся в ОУН у лютому 1940 р., привів до утворення двох самостійних організацій – ОУН, очолюваної С. Бандерою і ОУН під керівництвом А. Мельника, кожна з яких намагалася відігравати провідну роль в українському державотворчому процесі. Перший практичний крок у цьому напрямі зробили лідери ОУН(б), легалізуючи свої політичні наміри.

30 червня 1941 р. у Львові бандерівці проголосили Акт про відновлення Української держави. Вже у першій із трьох статей визначалося, що головна мета боротьби спрямована проти “кривавого московсько-більшевицького поневолення”. В документі містився заклик до українського народу не складати зброю, доки на всіх українських землях не буде створена “Суверенна Держава” [426, с. 504]. Українська держава мала стати союзницею Німеччини в побудові “нового ладу” в Європі. Про це йдеться в третій статті Акту [426, с. 504]. Львівській акції передували кілька документів ОУН(Б), направлених керівництву Райху: меморандум від 15 червня 1941 р., лист фюреру від 23 червня 1941 р. та опінія канцелярії Райху про меморандум ОУН(Б) від 26 червня 1941 р. Аналіз цих документів дає підстави стверджувати, що ідеологічним підґрунтям програми дій ОУН(Б) була боротьба за визволення України від комуністичного режиму, утвердження економічної і політичної самостійності Української держави на засадах УНР, дружніх стосунках із Німеччиною, на базі Брестського мирного договору 1918 р., участь в облаштуванні повоєнного світу, визнання керівної

ролі Німеччини [426, с. 58, 86, 501, 504]. Поспішність, з якою бандерівці взялися виконувати свою програму, пояснюється кількома причинами. З одного боку, вони намагалися якомога швидше заявити свої претензії на майбутню владу і відтіснити мельниківців, з іншого, – поставити керівництво Райху перед фактом утворення Української держави і поступово легітимізувати її з просуванням вермахту на схід і, таким чином, зробити Німеччину мимовільним союзником відновлення державності. Ця політична короткозорість була притаманна бандерівцям аж до 1942 р., незважаючи на заборони, арешти активістів і розстріли непокірних. Так, у бесіді з представниками німецької влади у Кракові 3 липня 1941 р. С. Бандера заявив: “Ми боремося за українські ідеї та цілі. ... Я віддав наказ моїм людям здійснити все можливе, щоб взяти участь у боротьбі разом з німецькими військами. Я дав розпорядження негайно організувати в окупованих німецькими військами районах адміністрацію та уряд країни. Я віддав цей наказ ще перед початком війни [427]”. Сподівання на рівноправні й довготривалі стосунки з Німеччиною звучали і з вуст Я. Стецька: “Німецька держава поставиться прихильно до нашої боротьби та будуть налагоджені тривкі, приятні взаємовідносини й союз між українською самостійною соборною державою та великонімецьким райхом [356, с. 228]”, – говорив він у зверненні до українців 4 серпня 1941 р.

Співпраця з Німеччиною розглядалася як ситуативна, тактична необхідність, одна з умов досягнення стратегічної мети. Так, на 10 травня 1941 р. провідник ОУН(Б) на території України І. Климів у своїх звітах до С.Бандери доповідав, що призначив у кожному області український українські національний провід, до яких увійшли: голова обласного управління, військовий комендант, комендант міліції, голова народної освіти, голова транспорту, голова обласної господарської управи і т.д. У кожному районі призначено також районні українські революційні проводи. За місяць до початку війни вся Західна і частково Центральна Україна були поділені на законспіровані адміністративні установи найнижчих ланок – районні та

сільські. Обласні адміністрації були створені в Ровно, Луцьку, Тернополі. Після проголошення “Акту” 30 червня 1941 р. українським націоналістам вдалося легалізувати органи української адміністрації в 213 районах. Громадські зібрання Ровенської, Волинської, Житомирської, Тернопільської, Кам’янець-Подільської, Вінницької, Київської та інших областей з 1 липня до 2 вересня 1941 р. ухвалили рішення про формування органів місцевого управління на підтримку Акту відновлення державності. Про це ж повідомлялося в Берлін у донесенні айнзацгруп поліції і СД: “Під час проголошення незалежності в багатьох містах були самочинно створені органи управління ... без будь-якого погодження з німецькими органами влади ... Айнзацкоманди розформовують зараз постійно служби порядку, що їх створила ОУН [426, с. 517; 680, с. 64-65]”. Та закріпитися цим органам в умовах окупаційного режиму не вдалося. Восени 1941 р. гітлерівці ліквідували більшість органів української адміністрації, створених з ініціативи оунівців.

Проголошення “Акту” викликало великий сплеск позитивних емоцій серед населення. Колишній учасник УПА Д. Лавренюк згадує, що “коли проголосив український уряд на чолі з Я. Стецьком незалежну Україну, в Дубні були великі святкування, весь уряд міста Дубно, підприємства, організації студенти і школи ішли за місто на якусь гору, там був відкритий святковий мітинг, прочитали Акт проголошення незалежності України, заклали цей акт в шклянну посуду, потім в гільзу від снаряда, закопали на цій горі, а потім уся ця процесія ішла і несли землю, хто в шапках, хто в платках, кожний ніс цю частку землі, щоб насипати великий пам’ятний курган, по звичаю наших предків. Після всього ми збуджені і щасливі повертались додому [818]”. Але в плани Німеччини не входило навіть тимчасове делегування державних функцій українським органам. Тому 9 липня 1941 р. Державне правління було розпущено, його провідних діячів – С. Бандеру, Я. Стецька, В. Горбового, В. Яніва та інших – заарештовано. Українцям заборонили будь-яку політична діяльність, спрямовану на відновлення

державності. Сподівання бандерівців на те, що німці не відштовхнуть політичну силу, яка завчасно оголосила себе союзницею, були цинічно розтопані чоботом загарбників. Та все ж цей документ залишився знаменом національно-визвольних змагань протягом усієї війни. Так, 1 червня 1942 р. Крайовий Провід ОУН(Б) поширив “Інструкцію в справі святкування 30 червня”. У ній наголошувалося, що Акт 30 червня 1941 р. був революційною маніфестацією українського народу, він розвіяв легенду про те, що український народ неспроможний творити власними силами своє самостійне життя. Підкреслювалося велике моральне і пропагандистсько-політичне значення цього документа. Закінчувалася інструкція закликом: “Всі на свято, мітинги, святочні зібрання, урочисті Богослужіння! [912, арк. 217]”. Націоналістичні осередки ОУН(Б) розгорнули з цієї нагоди широку пропагандистську кампанію, розповсюджуючи на окупованій території листівки антинацистського змісту. У донесенні в Берлін з окупованих районів Сходу 18 вересня 1942 року повідомлялося: “Саме рух Бандери найбільш проявляє ворожнечу до німців. Він неодноразово наполягав, що необхідно викинути німців геть [426, с. 578]”. У донесенні говорилося про те, що недалеко від Шанкова (Рівненщина) були знайдені листівки із заголовком “Звернення до українських націоналістів з нагоди першої річниці проголошення незалежної Української держави у Львові 30 червня 1941 року”. У листівці, зокрема, говорилося: “Ми ніколи не розміняємо нашу свободу на шмат хліба іноземного загарбника, на ”нову вищу культуру” чи на антилюдську ідею [426, с. 578]”. Листівка однозначно спростовує твердження радянської історіографії про співпрацю ОУН(Б) з гітлерівцями на ідеологічному рівні. Вона яскраво свідчить про антинацистську спрямованість дій ОУН(Б) і тимчасовий характер її співпраці з окупантами на початку війни, а також наявність власних політичних цілей і програми їхнього досягнення. Сподіваючись на підтримку німців щодо своїх планів, бандерівці спиралися і на прихильність церкви. Зі стенограми допиту 10-11 грудня 1945 р. обвинувачуваного М. Чернецького дізнаємося, що за

вказівкою митрополита А. Шептицького всі церкви вітали німецьких вояків що вступали в міста і села церковними дзвонами [137, арк. 128]. Церква, що зазнала утисків від більшовицького режиму, намагалася пристосуватися до нових умов і вітала німців, як “визволителів”.

В цей час вістря ідеологічної боротьби було спрямоване проти радянської влади і відступаючих частин Червоної армії. Так, досліджуючи проблему націоналістичного партизанського руху на території Західної України влітку 1941 р., І. Патриляк зазначає, що “відразу з початком німецько-радянської війни в багатьох районах Західної України виникли значні партизанські загони. Їх організували й очолили переважно члени ОУН(Б). ... Ці загони почали атакувати відступаючі червоноармійські частини. Рядових солдатів при цьому, як правило, роззброювали, а “енкаведистів”, політруків і ворожих українському народові офіцерів знищували [679, с. 113-119]”. У своїй пропагандистській роботі ОУН(Б) користувалася настановами і політичними вказівками, затвердженими в травні 1941 р., їхньою метою було “здемобілізування військових ворожих частин і перетягнення їх у наші лави” для утворення української армії, “у склад якої беремо всіх українців та членів поневолених Москвою народів [426, с. 500]”, – наголошувалося у “вказівках” .

Розкол у стані ОУН відчувався вже з самого початку війни. В той самий день, коли представниками ОУН(Б) було проголошено Акт відновлення української державності, голова проводу ОУН(М) проголосив звернення до українців. У документі, поряд з нагадуванням про основні віхи боротьби за українську державність, містився заклик до єднання сил. “В цей великий і відповідальний час кличу вас, українці, ... не розбиватися по дрібних осередках, а стати монолітом навколо ОУН як вирішальної сили українського життя [546, с. 354]”. “Звернення” містило погано приховане визнання розколу в лавах ОУН. Не виступаючи відкрито проти проголошеного бандерівцями Акту, мельниківці вдалися до його стриманого замовчування. Більш відверта тривога за розкол в організації прозвучала в листівці,

підписаній А. Мельником 6 липня 1941 р. Лідер ОУН заявив: “кличу всіх українців стати довкруги ОУН ... Закликаю всіх тих, що виступили проти Проводу Українських Націоналістів, вернути назад під прапори організації. Я готов забути про все, що було досі, якщо виявлять вони справді добру волю й щирю охоту завернути на правильний шлях і стати під одним Прапором [910, арк. 7]”. Тут ще не називається відкрито прізвище С. Бандери, очевидно, як натяк на можливе порозуміння, а лише критикується розпорошення сил. Але не відчувши кроку назустріч з боку бандерівської фракції ОУН, мельниківці розпочали відверту пропагандистську роботу проти неї. Так, згодом з’явився інший документ – “Декалог Бандерівця”, підготовлений мельниківцями. Він складався з 10 пунктів і містив відверті образи на адресу С. Бандери: “Здобудеш українську корону для неука Бандери, або згинеш в боротьбі за неї”, “Змагатимеш до поширення сили і слави Бандери, чи його наслідників [910, арк. 17]” (1-ий та 10-ий пункти “Декалогу”). В літературі існують різні думки щодо ставлення мельниківців до уряду Я. Стецька. Так, М. Бар і А. Зеленський вважають, що група А. Мельника йому “рішуче спротивилася [17, с. 120]”, а К. Бондаренко зводить суперечність між Бандерою і Мельником лише до місця проголошення Української держави [47]. Зауважимо, що нами не знайдено документів, у яких Мельник принципово відкидав би ідею Акту про відродження української державності. Він заперечував лише його своєчасність. Очевидно, розбіжності у поглядах С. Бандери і А. Мельника лежали більше у площині особистісного суперництва за владу в ОУН і ставлення до ступеня співробітництва з німцями як союзниками у боротьбі проти більшовизму. Уже в серпні 1941 р. бандерівці вдалися до терористичних засобів утвердження свого лідерства. 30 серпня в Житомирі бандерівець Кузій застрелив полковника М. Сціборського та сотника Сеніка-Грибівського. Бажаних наслідків це вбивство не дало, але демонструвало рішучість бандерівців у боротьбі за лідерство. 19 серпня 1943 р. бандерівці здійснили напад на позиції УНРА, якою командував Т. Бульба-Боровець. Під час цієї акції були захоплені деякі штабісти та вбита дружина

Бульби. Восени 1943 р. подібна доля спіткала і відділи А. Мельника [570, с. 15]. 24 вересня того ж року Т. Бульба-Боровець виступив із листом, в якому засудив збройні акції бандерівців проти українських визвольних сил і відкинув ідею “спільної праці” під керівництвом бандерівців, назвавши їх бандитами [276, с. 237-240]. У грудні 1943 р. Т. Бульба помістив у газеті “Оборона України” відкритого листа, де засуджував бандерівців і мельниківців за фракційність, докоряв бандерівцям за небажання утворити, на його пропозицію, Українську Національно-Револьюційну Раду, яка б складалась із представників усіх діючих українських клітин, звинувачував їх у тому, що вони стоять на принципах фашистської диктатури [986, арк. 13]. Наведені документи свідчать про складні внутрішні взаємини в середовищі українських самостійницьких сил, котрі заважали процесу консолідації у боротьбі з окупантами і часто використовувалися останніми у боротьбі з визвольним рухом.

Німців турбувала політична ситуація в Україні, контроль над якою вони почали втрачати з початку війни. З донесення командування 213-ої дивізії безпеки від 27 серпня 1941 р. відомо, що серед українців усе більше зростає вияв політичної волі, прагнення до незалежності та звільнення від німецького впливу. Національно свідомі українці з західних регіонів намагалися проникнути до політичної адміністрації: місцевих управ, стати начальниками районів, поліції, бургомістрами, щоб мати можливість впливати на політичну ситуацію на місцях. 5 жовтня 1941 р. у Києві, незважаючи на заборону німців створювати українські політичні органи, мельниківці заснували “Українську Національну Раду” (УНР) на чолі з ректором Київського політехнічного інституту професором М. Величківським. До складу “Ради” увійшли понад 60 осіб, серед яких були вчені, юристи, літератори. Метою “УНР” було репрезентувати український народ перед німецькою владою і співпрацювати з нею в розбудові українського національного життя, у боротьбі проти більшовизму [354, с. 89]. Про це свідчив і лист керівництва УНР до Е. Коха. Від імені українського

народу “Рада” дякувала А. Гітлерові й вермахту за “визволення” України від більшовицького панування й сподівалася на те, що Україна посяде належне їй місце серед європейських народів у “новій Європі” [410]. Подібного листа було спрямовано і на адресу Гітлера. В ньому висловлювалися запевнення в тому, що керівні кола України готові до найтіснішої роботи з Німеччиною, щоб об’єднаними силами вести боротьбу зі спільним ворогом за встановлення “нового порядку” в Україні та в Європі. Його підписали А. Мельник, А. Шептицький, А. Левицький, М. Величківський та М. Омелянович-Павленко [973, арк. 4]. 5 жовтня 1941 р. голова УНР М. Величківський і секретар А. Баранівський направили листа А. Мельникові, в якому запевняли, що “Рада” у боротьбі за українську державність обіцяє йому “свою повсякденну співпрацю” [577, с. 525]. У листі-відповіді 1 листопада 1941 р. А. Мельник висловив вдячність за його визнання, вітання на адресу УНР і жодним словом не згадав про розкол, що відбувся в ОУН. Він все ще вважав себе головою єдиної організації, про що свідчить підпис у листі: “Андрій Мельник Голова Проводу Українських Націоналістів [577, с. 526]”.

Зі вступом німців у Київ мельниківці розгорнули широкомасштабну пропагандистську акцію. Усно і через свою пресу вони пропагували привілеї українців на окупованих гітлерівцями територіях [936, арк. 1]. Таким чином вони намагалися засвідчити свої союзницькі наміри і сподівалися на лояльність окупантів до своїх дій. УНРівці не зупинилися на досягнутому і зробили спробу утворити уряд – “Генеральний секретаріат”, тобто претендували на політичну владу. Це суперечило уявленню завойовників про статус України і 17 листопада 1941 р. гітлерівці заборонили діяльність “Ради”. Почалися арешти та розстріли українських діячів, жертвою яких став і бургомістр Києва В. Багазій.

Спроби порозуміння самостійницьких сил з окупантами мали місце і в інших регіонах України. Так, восени 1941 р. в м. Ровно виникла “Українська Рада довірених осіб” на чолі з С. Скрипником. До неї увійшли представники

різних фракцій. Підтримував цю організацію уповноважений при військовій групі “Зюйд” професор Ганс Кох. Діячі “Ради” висловлювали сподівання, що німці залучатимуть до спільної роботи, насамперед, українців, а не росіян чи поляків [894, арк. 18]. Цей орган претендував на широкі повноваження і планував призначити керівників українських управлінь, областей, округів, районів, створювати українські суди, видавати накази й розпорядження для українських властей. Проти діяльності цієї “Ради” виступив Райхскомісар Еріх Кох, який у своєму виступі 20 вересня 1941 р. засудив поведінку професора Г. Коха і заборонив діяльність “довірених осіб [785, с. 60]”. Гебітс-комісар м. Ровно 24 вересня видав спеціальне розпорядження, за яким українські органи управління не мали права самостійно навіть перейменовувати вулиці міста [249, арк. 5-6].

Подібну спробу зробили у вересні 1941 р. члени похідної групи ОУН(Б) у м. Дніпропетровську. З їхньої ініціативи була утворена українська обласна адміністрація на чолі з професором Олійниченком. Його заступником став також член ОУН(Б) В. Регей. Створення цієї адміністрації відбулося за згодою полковника фон Альберті. Було виготовлено печатку з написом “Українська держава – територіальна адміністрація Дніпропетровська [426, с. 179]”. Такі дії наразилися на спротив СД, до відома якого відносилися політичні питання. У жовтні-листопаді 1941 р., незважаючи на протести Олійниченка, айзатц-команда 6 СД, яка належала до айзатц-команди ”С”, провела арешти заступника голови і шести начальників відділів української територіальної адміністрації. Дебати між військовими і СД з цього приводу призвели до того, що полковник фон Альберті змушений був пообіцяти узгоджувати політичні рішення комендатури з СД [426, с. 180]. У Центральному державному архіві вищих органів влади України зберігається документ 1941 р., з якого, видно, що однією з передумов співпраці з націоналістами німці висували відмову від партійної пропаганди [908, арк. 12-21], тобто – політичної.

Отже, спроби відродження українських державницьких інституцій у будь-якому, навіть обмеженому вигляді, жорстоко придушувалися гітлерівцями без урахування того, до якого табору самостійницького руху вони належали. Невдалі спроби утворення таких органів привела до певного розчарування в стані учасників націоналістичного руху, до розшарування на противників і прихильників гітлерівців навіть у стані мельниківців, поширення колабораціонізму і необхідності корегування концептуальних засад продовження боротьби.

Незважаючи на розгін українських установ, багато кому вдалося “домовитися” з окупаційною владою і зберегти життя, а іноді й отримати впливові посади на місцях. Плата за це – повний перехід на позиції колаборації. Так, професор Олійниченко з січня 1942 р. очолив Дніпропетровську “Українську Допоміжну Управу” [214, арк. 56, 124, 126]. Натомість професор Величківський ще 10 січня 1942 р. писав до гауляйтера України сміливого листа з обуренням на дії окупаційної влади, яка нехтує інтересами українців [785, с. 44]. Лідер ОУН А. Мельник звертався до оунівців у січні 1942 р. з такими словами: “У німецьких вояках бачимо ми тих, що під проводом Адольфа Гітлера вигнали більшовиків з України: їм ми зобов’язані свідомо й організовано допомагати в хрестовім поході проти Москви [356, с. 233]”. Як бачимо, посилення окупаційного режиму, жорстоке придушення спроб самоорганізації українських самостійницьки сил не ддало тверезості у сприйнятті ситуації їхнім лідерами, які наївно продовжували вірити у допомогу окупантів.

Співпраця українського самостійницького руху з гітлерівськими окупантами є одним із найбільш дражливих питань. Безперечно, на початку Другої світової війни ОУН вбачала в Німеччині силу, за допомогою якої можливо досягти кінцевої мети – відновлення української державності. Тому участь націоналістичних формувань у діях, спрямованих на знищення іноземного панування в усіх його проявах, а іноді й участь у німецьких каральних акціях, з їхньої точки зору, виглядала природним проявом

боротьби за кінцеву мету. Як зазначає С. Кокін, члени ОУН за прямими вказівками свого керівництва йшли на службу до гестапо, брали участь у знищенні польських патріотів і готувалися у союзі з німцями до походу на СРСР [406, с. 415]. Але треба мати на увазі, що український націоналістичний рух не був єдиним і в процесі війни розшарування в його рядах поглиблювалося від беззастережної підтримки німецьких окупантів (УЦК) – до відвертої ворожості до них ОУН (Б). Особливо виразно колабораціонізм проявився під час організації української дивізії “СС Галичина”. Та й після цього німці не вважали себе союзниками українців, а лише “Герренфольком” – “народом панів” [262, арк. 6]. Крім того, виникали різноманітні організації, які під виглядом боротьби проти СРСР намагалися втягнути український народ у війну на боці гітлерівців. Так, у квітні 1943 р. в Харкові був організований “Український Визвольний Комітет” під керівництвом М. Омеляновича-Павленка, котрий мав намір сформувати українську армію на зразок РОА генерала Власова [782, с. 415]. На Волині в Луцьку виник “Союз Українських Комбатантів” (СУК). Як видно зі статуту цієї організації, вона мала об’єднувати колишніх воїнів армії УНР 1917-1921 рр., які поділялися на звичайних і почесних членів у залежності від заслуг перед батьківщиною та “співділати з німецькою владою в справі підготовки українських військових кадрів”. Співпраця з новою владою з відновлення адміністративного і господарського життя входила також до завдань СУК. Ця організація отримала право створювати свої відділи, організовувати різні секції, видавати військову літературу, відкривати бібліотеки тощо [195, арк. 98-100]. Спільною ідеєю для всіх них було відтворення української державності при повному знищенні комуністичної ідеології, причому це завдання стояло на першому місці. З огляду на цей факт, як вважає дослідниця проблеми колабораціонізму в Україні Валентина Шайкан, незважаючи на недоцільність спільних дій з УПА, вермахт припускав тимчасову співпрацю місцевого характеру [1047, с. 145]. Не цуралися її й націоналісти. Зауважимо, що в передвоєнні роки, в період масових репресій у

СРСР на ідеологічному підґрунті культивувалися донощицтво, наклепи, відмова від родинних зв'язків, що не могло не позначитися на психологічному стані радянського суспільства в цілому й українського, зокрема. Тому до моменту нападу гітлерівців на СРСР українство вже перебувало в стані конформності. За умов жорстокого окупаційного режиму, під впливом об'єктивних і суб'єктивних факторів прищеплена радянською владою готовність до зміни ідеологічних і моральних орієнтирів окремих груп нерідко знаходила вихід у співпраці з окупантами. Не були винятком і націоналісти, особливо та їх частина, котра до війни проживала на території СРСР. Довірливість місцевого населення дозволила гітлерівцям певний час обманювати українців, тримати їх у покорі і тим самим стримувати патріотичні почуття, давати можливість організувати й зміцнити окупаційні органи влади, безперешкодно грабувати природні і людські ресурси республіки.

Наприкінці червня-серпні 1941 р. почало складатися ще одне військово-політичне формування самостійницького спрямування в Україні на чолі з Т. Боровцем (Бульбою). Як і його попередники, Т. Бульба-Боровець обстоював ідею утворення Української незалежної держави за допомогою Німеччини і поєднання сил для боротьби з Радянським Союзом. Красномовним свідченням цього був наказ № 1, виданий ним наприкінці червня 1941 р. У документі ставилося завдання створити невеликі повстанські загони і розпочати диверсійні дії в тилах Червоної армії, збирати інформацію про оборонні споруди й передавати німецьким частинам, не допускати мобілізації українців до радянських військ, захоплювати владу, створювати міліцію, вивішувати жовто-блакитні прапори й урочисто зустрічати німецькі війська [276, с. 66]. Отже, вже в зародку формування Т. Бульби-Боровця, яке стало називатися Українська Повстанська Армія "Поліська Січ", мало яскраво виражений антирадянський характер. У своїх спогадах про початок розбудови своїх військових сил Боровець ретельно оминає питання про співпрацю з німцями [60, с. 116-118]. Але В. Дзьобак

засвідчує, що на початку липня 1941 р. за заслуги у боротьбі з радянською владою німці призначили Боровця комендантом української поліції Сарненського району, одразу після чого він звернувся до штабу 213-ї німецької дивізії з проханням дозволити сформувати збройний загін чисельністю 1000 чоловік і 8 серпня отримав такий дозвіл. Співпрацював Боровець з німцями і в кінці війни, готуючи диверсантів і розвідників для боротьби в тилу радянських військ [276, с. 68]. У своїх політичних поглядах Т. Бульба-Боровець тяжів до уряду УНР в екзилі, що до часу перебував у Варшаві, про що він писав у спогадах: “Я склав Урядові докладний звіт про стан усіх справ та повідомив усі наші пляни на майбутнє [60, с. 120]”. Ідеологічні пріоритети руху були викладені у політичній платформі “За що бореться Українська Повстанська Армія”. З 26 пунктів “платформи” заслуговують на увагу наступні: “2. УПА не підлягає жодній політичній партії. Свою діяльність УПА підпорядковує тільки законному Урядові Української держави...; 5. УПА стоїть на становищі безкомпромісової боротьби з кожним загарбником України. Свою діяльність УПА не підпорядковує жодним чужим силам; 6. УПА бореться в першу чергу за визволення України з чужого ярма та відбудову своєї суверенної держави...; 10. УПА визнає засади демократії як єдино правильні для української народної держави; 11. УПА бореться за абсолютну рівноправність всіх громадян, незалежно від їх статі, стану, національності та релігії; 12. УПА бореться за дійсну, не фіктивну свободу думки, слова, віри і чину кожного громадянина української держави [60, с. 131-132]”. Не дивлячись на заяву про те, що УПА не підпорядковується жодній чужій силі, Т. Боровець сам стверджує, що домагався від німецького командування визнання “Поліської Січі” як окремої військової частини і вів переговори з німецьким генералом Кітцінгером, а пізніше і з гебітскомісаром м. Ровно Баєром та шефом служби безпеки Волині і Поділля підполковником Пютцом [60, с. 120, 218-219]. Основою для таких переговорів, звичайно, була антибільшовицька ідеологічна спрямованість дій Боровця, що збігалася з інтересами гітлерівців.

Тому намагання останніх остаточно підпорядкувати собі й використати “бульбівців” у боротьбі з радянськими партизанами було природним явищем. У той самий час німці змушені були визнавати існування у своєму тилу певної сили, яка стримувала їх грабіжницькі заходи і ставила нелегкі питання перед окупантами. Переговори націоналістів із гітлерівцями і радянськими партизанами велися протягом усієї війни. Так, командир партизанського з'єднання Сабуров у шифротелеграмі від 10 жовтня 1943 р. повідомляв УШПР про свої переговори з націоналістами [660]. Про свою участь у переговорах з представниками німецького командування повідомляв на допиті колишній командир сотні УПА О.С. Брись. За його свідченням, ці переговори нічим не закінчились через терміновий відступ німців [923, арк. 55-56]. Подібних документів багато.

Протягом війни ставлення німецького керівництва до ОУН було ворожим [917, арк. 284-285] хоча й змінювало свої форми: від замовчування ідеологічних цілей руху і таємного нищення його активістів у 1941-1942 рр. – до відвертої пропагандистської війни у 1943 р. Така зміна у ставленні окупантів до націоналістів відбулася на підґрунті перешкод національно-визвольними силами пограбування гітлерівцями України. Знаючи ставлення українського населення до більшовиків, командування вермахту робило спроби поширити серед населення міф про те, що українські націоналісти є замаскованими агентами Москви. У своїй листівці “Слухай український народє!” [додаток ВР] гітлерівці послали навіть на міфічні документи, які начебто були в їх розпорядженні та обіцяли їх оприлюднити. В кінці цієї незграбної листівки лунав заклик: “Відречись від своїх ворогів! ОУН не може ніколи заступити національні інтереси українського народу. ОУН і большевизм – це одно, тому мусять вони бути знищені”. Ще безглуздішою виглядала листівка 1943 р. “Українці в лісах!” [додаток ВС]. У ній наголошувалося, що “Сталін призначив Бандеру головним більшовиком України” та містився заклик до націоналістів виходити з лісу і вступати зі зброєю до лав німецької поліції. Такі пропагандистські акції не мали для

гітлерівців бажаних наслідків. Відступ вермахту змінив ситуацію. Українські повстанці прагнули застатися зброєю, амуніцією за рахунок німців та угорців. Відступаючі німецькі війська намагалися убезпечити свій тил і шляхи від нападів українських націоналістів і зробити їх своїми союзниками, або принаймні нейтральною силою. Гітлерівці виступали ініціаторами компромісу, але знаючи непримиренну позицію керівництва ОУН щодо співпраці, вони зверталися до керівників окремих відділів. Подекуди гітлерівцям удавалося досягти мети. Про один із таких випадків, котрий мав місце 19 квітня 1944 р. на залізниці поблизу Поддебце, йдеться у рапорті командира роти лейтенанта Шпаманна [915, арк. 4]. Разом з тим, маємо підкреслити, що подібні компроміси мали тяжкі наслідки для місцевих командирів УПА, які за такий вчинок віддавалися військовому польовому суду, що видно з акту обвинувачення і вироку обвинуваченого курінного УПА групи “Північ” Антонюка. “Наказом Головної команди УПА були строго заборонені всякого роду переговори з окупантами. ... Антонюк-Сосенко-Кліщ, проти наказу переговорював з німецьким окупантом, чим виступив проти генеральної політичної лінії УПА. На підставі проступків під ч. 1 домагається для Антонюка-Сосенка-Кліща найвищого виміру кари, кари смерти через розстріл. Постій 6 березня 1944 р. В.Р. Каруспун [458, с. 119-120]”. Наступного дня вирок був затверджений. Та найчастіше на свої пропозиції німці отримували відповіді такого гатунку як шеф СД в Кобрині Рідігер: “Ваш лист, П. Шефе, датований в Кобрині 22.5.44, може є навіяний новітньою щирістю, однак Ваших пропозицій прийняти не можемо, бо в тих справах є компетентне наше Командування. Слава Україні! Загін “Пімсти Полісся” [458, с. 119]”. Це було свідченням суворой дисципліни і субординації в лавах ОУН.

Окремі випадки компромісів із німцями, що диктувалися обставинами, широко використовувалися радянською пропагандою для звинувачення ОУН у співпраці з окупантами, але факти покарання за це винних ретельно приховувалися. В результаті ОУН виглядала пособником окупантів. З цього

приводу О. Бойко навів виписку з однієї з німецьких інструкцій того часу. У ній наголошувалося: “З огляду на ... ненадійність, не може бути й мови про якісь спільні дії з УПА з подальшою метою. УПА ... відмовляється воювати на боці німецького вермахту [40, с. 413]”. Отже, як документи ОУН, так і документи гітлерівського командування, доводять відсутність бажання обох сторін співпрацювати у воєнному відношенні. Досягнення окремих компромісів між ОУН і вермахтом витлумачувалося радянською пропагандою як співпраця з метою дискредитації українського національно-визвольного руху в очах громадськості.

Починаючи з 1942 р., націоналістичні формування все більше переходять до збройних форм опору окупантам. Найкращим свідченням цього є повідомлення радянських партизанів. 23 липня 1943 р. комісар з'єднання С. Руднев записав у своєму щоденнику, що “націоналісти наші вороги, але вони б'ють німців. От тут і лавіруй і думай [992, арк. 30-31]”. Про бій у тилу ворога повідомляв у розвідзведенні командир І. Шитов. За його даними 6 квітня 1943 р. у м. Ковель відбувся бій між поліцією, яка складалася з націоналістів, і німцями. В результаті німецький гарнізон було знищено. Націоналісти випустили з тюрми всіх заарештованих і розпустили табори трудової повинності, в яких утримувалися місцеві жителі [982, арк. 61]. Проведені бульбівцями навесні та влітку 1942 р. операції проти гітлерівців демонстрували антинацистське спрямування боротьби. Найзначнішою з них була “Шепетівська” операція 19 серпня 1942 р. Націоналісти напали на станцію, розвантажили 4 ешелони і вивезли в ліс награване німцями майно та звільнили 2 ешелони людей, котрих насильно намагалися вивезти на роботу до Німеччини [276, с. 90]. У листі до Е. Коха 15 серпня 1942 р. Т. Бульба-Боровець дав пояснення, що він вважає німців тимчасовим ворогом, а головним є більшовизм і застеріг німецького гауляйтера від “крайнощів”, попереджаючи, що в іншому випадку “бульбівці” змінять тактику [276, с. 89]. Акція, що відбулася 19 серпня, мала засвідчити серйозність намірів націоналістів. Подібні операції проводилися і

бандерівцями. Про одну з них у селі Рисьвянці повідомляв у своєму донесенні командир відділу під псевдонімом “Ящур” 23 грудня 1943 р. [266, арк. 8]. Як згадує колишній учасник УПА М. Фаренюк, у 1941 р. сотня під командуванням І. Климишина (Крука) напала на тюрму у м. Кременці і звільнила усіх в’язнів, котрих німці мали розстріляти (біля 200 осіб). Багато з них, в тому числі й М. Фаренюк, поповнили ряди повстанців [284].

Відносна самостійність Бульби-Боровця і його збройних формувань від зовнішніх політичних впливів давала простір для деякого маневру і робила його вірогідним партнером у переговорах з будь-якими силами, навіть протилежних ідеологічних спрямувань. Так, восени 1942 р. Т. Бульба-Боровець вів переговори з підполковником Лукіним, який намагався залучити його до терористичних дій радянських партизанів [60, с. 211-215]. Були у Т. Бульби-Боровця і певні контакти з бандерівцями, але вони позитивних наслідків не мали через намагання останніх підпорядкувати всі сили своїй політичній лінії, що привело до певних домовленостей Т. Бульби з мельниківцями в організаційних та ідеологічних питаннях у серпні 1941 р. Так, у п. 6 домовленостей зазначалося: “Всяка пропаганда ідеології ОУН поміж вояками УПА, приналежними до інших політичних світоглядів, організацій чи партій або безпартійних, забороняється. Так само забороняється в рядах УПА подібна пропаганда інших партій та організацій [60, с. 123]”. Отже, обстоювання власної, незалежної від інших політичних сил, програми і, водночас пошук компромісів дали можливість Т. Бульбі-Боровцю розширити соціальну базу руху і об’єднати навколо себе частину самостійницьких сил у боротьбі проти більшовиків і гітлерівських окупантів за українську державність. Це визнавалося навіть окупаційною владою. “В усіх українських молодіжних товариствах пропагують ідею незалежної Української держави, як найвищу політичну мету [426, с. 589-590]”, – повідомлялося в одному з донесень до Берліну з окупованих територій Сходу від 13 листопада 1942 р.

Засоби ідеологічної боротьби самостійницького руху в роки гітлерівської окупації були різноманітними. Найпоширенішим з них стало розповсюдження листівок. Про це дізнаємося з німецького донесення про події в СРСР від 17 липня 1941 р. У ньому йшлося про поширення бандерівцями листівок, оголошень, нелегальних газет із закликами на підтримку крайового українського уряду [426, с. 515]. У листівках цього періоду ще не було нічого антинімецького, але й вони насторожували окупантів. Уже через місяць німецькі донесення стають дедалі тривожнішими. В націоналістичних листівках з'являються заклики до збору коштів у військовий фонд, у Львові поширюються плакати з гаслами “Вільна і незалежна Україна”, “Україна для українців”, а в донесенні від 20 серпня 1941 р. дії націоналістів вперше класифікуються як дії “українських банд”:

“Українська банда з 20-30 осіб бешкетує у районі Пінська. ... Виступаючи з гаслом “Геть німецьку адміністрацію! Ми хочемо вільної України без німців, без поляків, без росіян! [426, с. 524]”. Очевидно, вже тоді почався процес переосмислення бандерівцями свого ставлення до Німеччини. Як зазначає А.Ліпкан, перегляд позиції ОУН(Б) щодо Німеччини стався на Першій конференції ОУН в вересні-жовтні 1941 р. [506, с. 53]. І хоча її рішення не збереглися, донесення німецьких спецслужб у Берлін та інші документи красномовно свідчать про новий вектор політики націоналістичних сил бандерівського спрямування. З протоколу допиту колишнього члена ОУН(Б) М. Степаняка дізнаємося, що 1 конференція ОУН у вересні-жовтні 1941 р. ухвалила рішення не вступати з німцями в конфлікти і не вести відкрито антинімецької пропаганди, але використовувати всі можливості для проникнення в німецькі установи, організації і підприємства і, таким чином, зберегти членів ОУН [136, арк. 30-32]. У донесенні від 14 листопада 1941 р. зроблено висновок: “Як підсумок можна сказати про українські політичні течії на Волині, що серйозну загрозу становить тільки ОУН Бандери [426, с. 541]”. Такого ж висновку дійшли німецькі аналітики наприкінці року. У донесенні від 31 грудня 1941 р. повідомлялося, що “крім групи ОУН Бандери

на Україні не існує жодної організації опору, яка була б здатна становити серйозну небезпеку [426, с. 550]”. Подібні донесення мали місце і в 1942 р. Так, в одному з донесень гестапо в Берлін від 27 листопада 1942 р. вказувалося: “Тон пропаганди Бандери, досить поміркований на початку, ставав все більш і більш гостріший. Розповсюджені останнім часом листівки вже недвозначно підбурюють проти Німеччини [426,с. 593]”. “Кидається у вічі, – вказувалося в іншому документі, – що чимало бандерівців мають при собі збірники пропагандистських матеріалів з написом “Геть Гітлера!” [938, арк. 34]”. І вже зовсім відверту ворожість до гітлерівців знаходимо у наказі референта СБ від 10 вересня 1943 р., в якому сказано: “За ворогів українського народу уважаємо всіх комуністів, без огляду на їхню національність, ... всіх співробітників німецької поліції без огляду на їх національність [61, с. 41]”. Зауважимо, що на той час бандерівці, очевидно, ще мали значну поліграфічну базу, адже під час арештів активістів ОУН у Житомирі у березні 1942 р. було вилучено 2000 брошур і листівок. Тоді ж гітлерівці констатували, що рух С. Бандери забезпечує фальшивими паспортами не тільки своїх членів, а також євреїв [426, с. 557]. Цей факт спростовує твердження деяких авторів про те, що антисемітизм був однією з незмінних складових націоналістичної ідеології упродовж усієї війни

Широко використовувалися націоналістичними формуваннями обох спрямувань звернення, відозви, брошури, заклики, гасла, інформаційні листки, плакати. Відомий радянський плакат “Ты записался добровольцем?” був перероблений на “Ти вбив у собі москаля?”. Набув поширення плакат “УПА – Українська Повстанська Армія”, де на тлі полум’я, що уособлювало війну, були зображені радянський і німецький символи – зірка з написом “СССР” і орел зі свастикою. Центральною на плакаті була фігура озброєного воїна з емблемою-тризубом, який мав символізувати перемогу над обома ворогами [додатки БЩ, БЮ]. У першому номері націоналістичного видання “Повстанець” за листопад 1944 р. був розміщений повний текст присяги вояка УПА [додаток БЯ]. Окупаційна політика нацистів 1941-1942 рр.

продемонструвала реальні плани гітлерівців щодо України. Міф про допомогу Німеччини у відновленні української державності був розвіяний і керівні кола самостійницького руху змушені були переглянути своє ставлення до німців та інших політичних сил, що стояли на заваді боротьби за державну самостійність. Посилення німецьких репресій та тиску польських націоналістів на українське населення вимагали негайних дій. Ці питання були головними на порядку денному III конференції ОУН, що відбулася 17-21 лютого 1943 р. Було вирішено для подальшої боротьби і самооборони створити власні збройні сили – “Українську Визвольну Армію” [513, с. 46]. Як зазначають автори “Літопису УПА”, поки рішення конференції дійшли до низових ланок організації, “посилений збройний рух прийняв самочинно назву УПА “Українська Повстанська Армія” [513, с. 46]”. Була дана оцінка й іншим політичним силам. Так, підкреслювалося, що “недобитки білого російського імперіалізму (А. Власов, Союз русских офіцерів) не творять самостійної політичної сили. Вслуговуючись чужим імперіалістам та прагнучи відбудувати реакційно-поміщицько-капіталістичний лад, – вони не мають серед українського народу жадного політичного впливу”. Таким чином, ОУН відмежовувалася від російських колаборантів. “Польська імперіалістична верхівка є вислужником чужих імперіалізмів та ворогом волі народів, – наголошувалося далі в рішенні.– Вона намагається запрягти польські меншини на українських землях і польські народні маси до боротьби з українським народом та допомагає німецькому й московському імперіалізмові винищувати український народ [263, арк. 13]”. Отже, конференція визначилася з головними напрямками наступного етапу ідеологічної боротьби. Протистояння ОУН відтепер мало три спрямування: антирадянське – у вигляді боротьби проти партизанів, антинімецьке і антипольське. Взаємні антиукраїнські й антипольські операції, що проводилися відповідно Армією Крайовою та ОУН навесні-влітку 1943 р. за провокаційних дій з боку німецької влади, не дали переваги жодній стороні, але привели до численних жертв з боку мирного

українського і польського населення. Під час переговорів Т. Бульби-Боровця з німецьким підполковником Пютцом на питання, чому німці не поборюють, а, навпаки, розпалюють і підсилюють міжнаціональну ворожнечу в Україні, він відповіді не одержав [60, с. 221]. Це було свідченням німецької антинаціональної політики щодо українців, та поляків. Взаємне виснаження сил поступово привело до розуміння необхідності припинення братовбивчої війни і спроб порозуміння. У липні 1943 р. ОУН звернулася до польського народу із закликом спільно боротися проти нацистської і більшовицької агресії за незалежну Україну та Польщу. Сутність цього документа зводилася до роз'яснення того, що ОУН веде боротьбу за соборну Українську державу в межах своєї етнічної території [додаток ВА]. У відповідь Краєва політична репрезентація (Армії Крайової) 30 липня 1943 р. випустила відозву, в якій, зокрема, вказувалося: “Ми розуміємо і цінімо прагнення Української Нації до створення Незалежної України. Однак освідчуємо, що не відмовимося від східних земель Речі Посполитої [додаток ВБ]”. Тут зустрічаємо відверті анексіоністські нотки щодо українських земель. Крім закликів до порозумінь і висвітлення мети боротьби, обидві сторони закидали один одному звинувачення у колабораціонізмі. В цих документах, попри декларування взаємного бажання до порозуміння, було мало конструктиву у вирішенні питання українсько-польського протистояння. Не сприяли примиренню й чутки, що поширювалися польськими націоналістами. “Все одно в Західній Україні не буде советів. Тут буде польський уряд під протекторатом Англії, а Червона армія відступить на старі кордони [986, арк. 1-2]”, – були переконані вони. На антиукраїнську спрямованість польських націоналістичних формувань “Народові сили збройні” та “Армія Крайова” звертав увагу у своїх спогадах і колишній начальник політвідділу 47-ї армії генерал-полковник М. Калашник [363, с. 261].

На III конференції ОУН була чітко сформульована позиція націоналістів і щодо гітлерівців. Так, у 19 пункті “Постанов” зазначалося: “Засуджуємо всі спроби індивідуальної чи збірної співпраці з окупантами як шкідництво і

зраду українському народові. Заплямовуємо як зрадників українського народу всіх агентів і наємників, секретних співпрацівників гестапо і НКВД і других, що за юдин гріш продають свою батьківщину [263, арк. 48]”. Це рішення конференції знайшло відбиток і в інструктивних матеріалах, що доводилися до відома як націоналістичних осередків, так і до населення. У ЦДАГО України зберігається рукописна копія інструкції, в якій, зокрема, сказано таке: “10. За згоду співробітничати з більшовиками проти ОУН кара – Смерть. 11. За співробітництво з німецьким і іншими розвідувальними центрами також кара – Смерть [1021, арк. 8]”. Такі рішення мали не формальний характер, а були дійовим засобом боротьби. Як зазначає В. Сергійчук, за співпрацю з гітлерівцями революційним трибуналом УПА на засіданні 11 вересня 1943 р. був засуджений до смертної кари через повішання єпископ РПЦ М. Тарнавський з Володимира-Волинського, за ведення несанкціонованих переговорів з німцями був розстріляний командир одного з відділів УПА на Волині П. Антонюк. Репресії поширювалися і на цивільне населення. З донесення одного з провідників ОУН за період з 1 грудня 1943 р. до 1 січня 1944 р. довідуємося, що за доносництво і співпрацю з СД, за видачу властям націоналістів розстрілювалася вся родина – 3-4 особи [266, арк. 18; 785, с. 45-46]. 11 грудня 1942 р. у донесенні в Берлін з окупованих районів Сходу повідомлялося, що на початку листопада в Києві вбито вербувальника СС і члена допоміжної української поліції, які належали до команди СП і СД Києва, а в ніч на 3 жовтня на двері двох співробітників СД Станіслава було наклеєно смертні вирoki за підписом ОУН такого змісту: “Народ і Батьківщина засудили тебе на смерть! [426, с. 596]”.

Значну роз’яснювальну роботу щодо свого ставлення до окупаційних органів влади проводила ОУН серед населення окупованої України. У “конкретних вказівках” крайового проводу на західноукраїнських землях йшлося про те, що не існує ніякої української поліції, а є тільки німецька поліція, при якій служать українці, яких називають “шудмани”. Тому їх не

можна ототожнювати з українською поліцією, яка може бути тільки в Українській державі. Серед шуцманів бувають не тільки українці, а й поляки, москалі і фольксдойчі, що служать знаряддям німців у пограбуванні населення. Так само пояснювалося, що сільські, міські, районні управи – це не українська адміністрація, котра може бути лише в Українській державі, а лише допоміжні органи німецької адміністрації. Але в них бувають і чесні українці. Всі здирства з населення чинить німецька адміністрація. Українська держава була створена 30 червня 1941 р., але німці знищили її, а представників влади заарештували. Сьогодні є тільки німецька колонія – райхскомісаріат “Україна”. Далі містився заклик до боротьби проти займанців [912, арк. 246-247]. Цей документ – яскраве свідчення антинімецьких ідеологічних акцій українських самостійників.

У період масового звільнення Червою армією України від гітлерівських окупантів пропагандистська служба ОУН у вересні 1944 р. випустила російською мовою брошуру “За что ведет борьбу Украинская Повстанческая Армия (УПА).” В 13 пунктах цієї брошури в концентрованому вигляді були викладені головні програмні завдання ОУН в галузі економіки, сільського господарства, освіти, охорони здоров’я і т.п. [додаток ВВ]. Цілеспрямованою акцією ОУН(Б) у цей період стало розповсюдження листівок, адресованих як червоноармійцям в цілому, так і представникам різних національностей: “Товарищи русские красноармейцы и командиры!”, “Бійці і офіцери Червоної Армії!” [261, арк. 26], “Армяне и другие народы Кавказа!”, “Черкесы, кабардинцы, осетины, чеченцы, адыгейцы, лезгины, ингуши”, “Донские казаки” [198, арк. 32, 35-36, 91; 261, арк. 11], “Узбеки, казахи, туркмены, таджики, башкиры, татары, народы Урала, Волги и Сибиру, народы Азии!” [додатки ВД, ВЕ]. Схожі за змістом, вони мали пропагувати ідею рівності і поваги до всіх національностей, породжувати, як вважали націоналісти, ненависть до радянської системи, розкладати Червону армію зсередини, сприяти появі нових союзників та симпатиків ОУН. У зверненні “Український народі!” (вересень 1943 р.) містився заклик приймати до

бойових загонів грузинів, татар, узбеків, таджиків та всіх поневолених Москвою народів [198, арк. 4]. Зважаючи на те, що на службі у вермахті перебувала значна кількість добровільних помічників, вихідців із народів СРСР, в тому числі й українців, для них була видана спеціальна листівка “Добровольцы при немецких военных частях” із закликом зі зброєю в руках переходити до лав УПА [додаток ВЖ)]. У цьому документі проглядається певна нерозбірливість у питанні формування збройних сил УПА, що ставило під сумнів їхню ідеологічну надійність.

Керівництво ОУН, разом з тим, планувало враховувати у своїй пропагандистській роботі ідеологічні прорахунки своїх ворогів. Знаючи ставлення радянського керівництва до бійців Червоної армії, котрі потрапили в полон і що на них очікує після повернення, оунівці поширювали листівки, в яких закликали військовополонених червоноармійців і бійців армії генерала Власова приєднатися до національно-визвольної боротьби українського народу і вступати в “російський Легіон” УПА. При цьому наголошувалося, що УПА веде боротьбу і за утворення російської національної держави в межах її етнографічної території [198, арк. 39] Важливе місце серед маси листівок займає листівка “До раненого бійця. Дорогий брате!”. Головний її зміст зводиться до прикладів жорстокості в Червоній армії щодо рядових бійців, нехтування їх життям. Адресуючи її воїнам, які перебували в госпіталях, оунівці закликали їх не воювати більше, а повертатися додому, до мирного життя [додаток ВЗ]. Важливе місце в пропагандистській роботі ОУН цього періоду відводилося розповсюдженню гасел-закликів, які виготовлялися в рукописному вигляді і розклеювалися, як правило, на вокзалах, парканах, будівлях. Вони закликали: “Геть терор НКВД! Геть диктатуру Сталіна!”, “Красноармійці! Переходіть зі зброєю в ряди національно-визвольних повстанських армій”, “Хай живе дружба бійців з народом!”, “Хай живе дружнє об’єднання красноармійців з повстанцями!” “Матері! Не пускайте ваших останніх на фронт на неминучу смерть!” та інші [196, арк. 2-3, 6, 10, 12, 16, 23, 33-34, 39]. Листівки, заклики, відозви, що

розповсюджувалися націоналістичними формуваннями, мали певний успіх. Завдяки їм вдалося уникнути зайвих сутичок із національними формуваннями вермахту, іноді домагатися їхнього нейтралітету або залучати до спільної боротьби, утворивши національні відділи УПА [261, арк. 8]. УПА проводила велику роботу серед військ національних формувань у складі вермахту та союзників Німеччини: італійців, мадярів, румунів, французів, бельгійців, голландців, югославів, чехів, словаків, литовців та ін. При УПА існувало 15 різних національних відділів [165, с. 541].

Зміст цих документів, які випускалися масовими тиражами, свідчить про те, що вони були адресно спрямовані й орієнтувалися на роз'яснювальну роботу серед різних груп населення про цілі боротьби ОУН, ставлення до німецької окупаційної влади, радянської влади, польських націоналістичних формувань, бійців Червоної армії і т.п. Так, у зверненні до поліцаїв, "шущманів" від 15 листопада 1943 р. містився заклик брати приклад із поліцаїв та західних українських земель, а також частини поліції Харківщини і Полтавщини та переходити зі зброєю до УПА [261, арк. 8]. Подібне звернення, датоване червнем 1943 р., до громадян, молоді, поліцаїв, "шущманів", старост містило заклик: "Не йдім в німецьку армію, не їдьмо до Німеччини на роботи. ... Кожний Ваш добрий і злий вчинок залишиться в пам'яті народу! [198, арк. 46]". Часто представники ОУН проникали в адміністративні органи окупаційної влади, в поліцію, де за завданням свого керівництва виконували розвідувальні й диверсійні функції, підбурювали поліцаїв втікати до лісу зі зброєю, кидати службу в поліції, переходити до націоналістичних формувань, перешкоджати окупантам у виконанні господарських програм і т.п. В одному з донесень про надійність місцевих формувань повідомлялося, що в кінці 1943 р. в районі Ровно на боротьбу з бандами була відправлена козака команда чисельністю 200 осіб разом із 40 поліцейськими. Ця група в повному складі перейшла до повстанців [900]. На допиті у радянських спецорганах колишній комендант поліції Гощанського району (Ровенщини) С. Трохимчук повідомив, що в січні 1943 р. він отримав

наказ керівництва оунівської організації кинути службу в поліції і по можливості разом із поліцейськими, захопивши зброю, зникнути в лісі [138, арк. 101]. Дезертирство, неповернення з відпусток і звільнення з поліції під різним приводом, як свідчать архівні документи, набуло масового характеру [191, арк. 81; 192, арк. 35, 54-55, 58, 61, 65, 78-79, 89-90, 103, 122, 124, 144-145, 167, 195, 203, 207, 215 та ін.].

Знаходили притулок в ОУН і червоноармійці, і колишні радянські партизани. “На терені... перебуває по селах багато поодиноких червоноармійців, які з причини поганого прохарчування в червоній партизанці прийшли самі і зложили зброю, – писав у звіті за час від 31.05 до 14.06 1944 р. один із командирів УПА. – Між ними знаходяться українці, які говорять, що вони втекли від большевицьких партизан з ідейних причин [897, арк. 57]”. Роз’яснювального характеру носило звернення “До відома членству ОУН, бійцям УПА і громадянству”. У ньому пояснювалося, що органи НКВС намагаються переконати народ у тому, що ОУН є німецьким союзником, але це не відповідає дійсності. ОУН і УПА не мають союзу з жодною імперіалістичною державою, а їхніми союзниками є тільки поневолені народи [923, арк. 16].

Наведені документи свідчать, що від початку війни і впродовж становлення окупаційної влади вістря ідеологічної боротьби ОУН(Б) було спрямоване на пропаганду відродження української державності, дискредитацію комуністичної ідеології та зрив загарбницьких планів німецьких окупантів.

Значно поміркованішою щодо окупантів у гітлерівських документах виглядає група А. Мельника. У листопаді 1941 р. окупанти оцінювали її як таку, що має ті ж самі цілі, що й бандерівська, але не становить гострої небезпеки через брак ініціативи [426, с. 540]. Але на початку лютого 1942 р. німецькі спецслужби змушені були констатувати, що рух Мельника поступово посів керівні позиції в офіційній пресі і, якщо навіть страти винних редакторів допомогли очистити на деякий час київську газету, то в

редакціях провінційних газет все ще перебувають переважно націоналістичні елементи, які не тільки надають газетам бажану рухові А. Мельника тенденцію, й забезпечують ОУН нелегальними матеріалами [426, с. 555]. У березні-квітні 1942 р. мельниківці поширили в Києві брошуру з текстом меморандуму розпущеної на той час Української Національної Ради й утворили підпілля, метою якого була розбудова партійної організації, що непокоїло гітлерівців [426, с. 558]. Це свідчило про непохитність ОУН у своїх цілях і загрозу окупантам у майбутньому. Зростаюча активність мельниківців у Києві та за його межами, розповсюдження листівок дещо збільшили вплив на населення цієї організації і залучення нових членів. У вересні 1942 р. з'явився новий меморандум до райхсміністра А. Розенберга, в якому містилися пропозиції щодо створення представництва України замість заборонених національних рад. Завданням цього представництва було проголошення остаточного відокремлення України від Росії, попереднє проголошення про створення української державності і про союз з Німеччиною [426, с. 576]. Отже, політичні мотиви як основа співпраці залишалися у вимогах мельниківців, незважаючи на репресії, що застосовувалися до них окупантами. З початку 1943 р. донесення агентів про український самостійницький рух стали тривожнішими, адже мова йшла про поступове і значне зближення мельниківців з бандерівцями, основою якого була спільна мета – незалежна Україна [426, с. 602]. Але об'єднатися два відлами українських націоналістів так і не змогли. На заваді стали різні погляди на шляхи боротьби за УССД і ставлення до гітлерівців. У той час, коли бандерівці оголосили німців ворогами, мельниківці все ще плекали надію на порозуміння з окупантами. На березневій 1944 р. конференції ОУН на західноукраїнських землях дії бандерівців піддавалися жорсткій критиці з боку мельниківців. Зокрема, опоненти закидали їм: “В той же сам час інші українські політичні угруповання або ВИКОРИСТОВУВАЛИ український силовий потенціал, не збільшуючи його (гетьманці, уенерівці, УЦК), або ЗУЖИВАЛИ його в безглузких акціях, зменшуючи його (бандерівці). ...

ОУН ще не спромоглася в потрібній мірі опанувати. ... Терористичної анархії бандерівського відколу на Волині та в Галичині з одної сторони та спаралізувати опортуністичного потягнення кіл УЦК з другої сторони. Багато “безглуздо пролятої крові” [910, арк. 1-2]”. На думку А. Мельника, бандерівці, лише розпорошували сили, не зберігали їх для рішучої боротьби у майбутньому.

Важливою формою ідеологічної роботи ОУН(Б) була усна пропаганда серед населення, що організовувалася за допомогою апарату, який мав таку структуру: 1. Районний пропагандист; 2. Станичний пропагандист; 3. Дільничі пропагандисти; 4. Політичні районні пропагандисти; 5. Артільні пропагандисти. Окреслювалися повноваження кожної з гілок пропагандистської мережі [264, арк. 20]. З метою оперативного реагування на зміни політичної ситуації пропагандистам надавалися відповідні матеріали для мітингів і бесід. У них наголошувалося, що в бесідах поданий матеріал слід брати лише як основу, використовувати якомога більше критичних фактів німецької діяльності, гостро критикувати угодовців, які вели роботу, допомагаючи окупантам [198, арк. 69-70]. Отже, ставилося завдання засобами пропаганди шкодити окупантам і колаборантським елементам.

Особливої актуальності набула пропагандистська робота у 1943-1944 р.р. у зв'язку з наступом Червоної армії. Вона вимагала зміни акцентів у роботі, особливо серед цивільного населення. Так, в одній з інструкцій націоналістів, розроблених для населення, давалися рекомендації щодо того, як поводитися з червоноармійцями: “Насамперед рядових бійців і командирів ...не залежно від їх національності треба хвалити за те, що вони прогнали німецьких зарізак... Все населення повинно говорити червоноармійцям: “і ми так само як і ви боролись проти німецьких окупантів”. Треба показати червоноармійцеві, що українське населення ставиться до нього прихильно і не вважає його за ворога. ... В кожній українській хаті червоноармійців треба гостинно зустрічати, почастиувати”. Далі давалися рекомендації, як треба вести розмову: “В перших розмовах треба безнастанно нарікати на німців,

проклинати їх, паплюжити, як цього вони заслуговують. Нарікати на все німецьке так, щоб з розмови можна було зрозуміти, що всі німецькі знущання і здириства існують також і при сталінському режимі. Червоноармієць повинен з розмови збагнути, що людське горе не зникло з приходом Сталіна, а лише змінилася назва окупанта. В розмові в залежності від національності червоноармійця поставити йому певні питання, старатись виявити лояльність чи навіть приятельські почуття до певних національностей. ...Рішуче уникати слова “кацап”, “москаль”, “більшовицька Москва”. До білорусів ставитися особливо прихильно [897, арк. 6-8]”. Така обережність і толерантність у поводженні з новими “окупантами” була викликана декількома обставинами. З одного боку, націоналісти намагалися виказати повагу до всіх народів СРСР, адже Червона армія була багатонаціональною. З іншого, вони сподівалися на розуміння бійцями і командирами проблем пересічного українця і розраховували на співчуття до людей, які страждали в умовах гітлерівської окупації. Іншим мотивом бесід було завдання породити сумніви у справедливості сталінського режиму і, якщо не залучити червоноармійців до спільної боротьби то, принаймні, нейтралізувати їх.

Близький розгром гітлерівської Німеччини, на яку спочатку робили ставку націоналісти як на свого потенційного союзника, і визволення України від гітлерівських окупантів дав поштовх до зміни пріоритетів у пропагандистській роботі ОУН. Намагаючись залучити до боротьби нові сили і вселити надію на перемогу серед своїх бійців, оунівці, за свідченням партизанів, “у своїй пропаганді ... роблять наголос на те, що Англія і Америка підтримують націоналістів проти Радянського Союзу в боротьбі за Самостійну Україну [986, арк. 99]”, хоча ніяких реальних підстав для цього не існувало. Іншим способом підняти авторитет національно-визвольного руху була спроба об’єднання всіх сил під єдиним керівництвом. З цією метою 11-15 липня 1944 р. поблизу Самбора було проведено зібрання представників самостійницьких політичних сил (крім мельниківців), на котрому й було утворено Українську Головну Визвольну Раду (УГВР).

Перший Великий збір УГВР ухвалив і основні установчі документи: “Платформу” й “Універсал”. Оскільки переважну більшість членів зібрання становили представники ОУН(Б), то ці документи можна вважати бандерівськими. У “Платформі” визначалася мета та завдання УГВР: “об’єднати та координувати дії всіх самостійницько-визвольних сил українського народу на всіх землях України [265, арк. 15]”. Отже, ідея соборності і самостійності України була покладена в основу діяльності нового політичного утворення. Пункт 5 також наголошував, що завданням є “утворити першу українську державу і скликати перше українське всенародне представництво [265, арк. 15]”. По суті, це означало, що процес ідеологічної трансформації бандерівського руху від тоталітаризму до демократичного націоналізму, що розпочався, як зазначає С. Бутко, в серпні 1943 р. [61, с. 39] отримав логічне продовження.

Найвищою цінністю УГВР оголошувала збереження життя нації, національної єдності і культури, оскільки це найвища ціль будь-якого здорового національного організму [265, арк. 15]. Метою авторів “Універсалу” було утвердження УГВР як єдиного керівного центру, що об’єднував представників українських революційно-визвольних сил і різних політичних центрів на час боротьби до утворення уряду Української самостійної соборної держави [265, арк. 17]. Ця теза була головною у пропагандистській роботі УГВР і знаходила відбиток у листівках, що масово розповсюджувалися на західноукраїнських землях. У той же час у них наголошувалося, що УГВР є альтернативою “антинародному уряду М. Хрущова, котрий являється лише Сталінським Райхскомісаром на Україні, попередником і спадкоємцем Райхскомісара Коха”, йшлося в одній із них, датованій 5 вересня 1944 р. [265, арк. 6-8].

Отже, ідеологічна спрямованість дій самостійницьких формувань в Україні в роки Другої світової війни мала яскраво виражений державницький характер. Ідея відновлення самостійної Української держави червоною ниткою проходить через усі документи різних націоналістичних інституцій

та формувань: від “Постанов Великих зборів” до звичайної листівки. Проаналізовані радянські, націоналістичні, німецькі матеріали свідчать, що головну загрозу керівні націоналістичні кола вбачали у відновленні радянської влади і саме проти неї, в першу чергу, були спрямовані їх дії. Але незважаючи на всі антирадянські зусилля, український націоналістичний рух так і не став союзником гітлерівської Німеччини у боротьбі проти СРСР, так, як він не став і повноцінним борцем за визволення України від гітлерівської Німеччини та її союзників через внутрішні конфлікти, політичну наївність та особисті амбіції своїх лідерів.

Таким чином, початок Великої Вітчизняної війни привів до часткової легалізації українських самостійницьких сил. Не дивлячись на відсутність єдності про способи досягнення мети, всі вони в ідеологічних питаннях виходили з державницьких позицій. Представники УЦК, ОУН(б), ОУН(м), Т. Бульби-Боровця та інші бачили можливий варіант відродження української державності лише за допомогою німців і розраховували на їх підтримку, що привело до тимчасової співпраці з гітлерівцями. Проте розрахунки самостійників не випрадалися. Найменші спроби створити українські політичні органи – Державне правління у Львові, Українську національну Раду в Києві, Раду довірених осіб у Ровно, територіальну адміністрацію у Дніпропетровську – придушувалися окупантами, а націоналісти знищувалися. Репресії гітлерівців змусили ОУН(б) змінити тактику боротьби і перейти на антинімецькі позиції, заборонивши будь-які контакти з окупантами своїм функціонерам. Але й це не привело до об’єднання різних гілок самостійників. Розпорошеність сил і внутрішня боротьба була гітлерівцям на руку і дозволяла грабувати Україну. ОУН (м) зайняла вичікувальну позицію. Спроби радянського генерального штабу шляхом переговорів з Т. Бульбою-Боровцем залучити націоналістів до спільної боротьби не увінчалися успіхом. Кожна з самостійницьких сил самостійно вибудовувала напрями ідеологічної боротьби. ОУН(б) активно включилася в боротьбу з окупантами засобами пропаганди і окремими бойовими акціями і,

за визнанням гітлерівців, становила найбільшу загрозу режиму. Окупантам вдалося спровокувати українсько-польський конфлікт на Волині, до якого активно долучилася ОУН(б). З наступом Червоної армії центр ваги в ідеологічному протистоянні націоналістів змістився в бік антирадянської пропаганди, спроб морально-ідеологічного розкладу бійців і залучення їх до боротьби проти сталінського режиму, що не мало успіху. Упродовж війни відбувався поступовий процес трансформації ОУН(б) від радикально-диктаторського до демократичного спрямування в організаційних питаннях, що відбилося в утворенні УГВР. Отже, в роки війни склалися три вектори ідеологічного протистояння ОУН: антирадянський, антинімецький і антипольський. На її завершальному етапі саме протидія сталінському режиму стає вирішальним і головним напрямом боротьби українського табору.

4.4. Релігійні конфесії та громадські організації у форматі ідеологічного протистояння.

Швидка окупація гітлерівськими військами території України привела вдруге з 1939 р. до зміни традиційного укладу життя населення. З наступом німецьких військ та евакуацією радянських органів управління зникали або трансформувалися і громадські організації. Ідеологічно спрямовані на підтримку комуністичного режиму, вони не могли існувати в умовах німецької окупації краю. Релігійні конфесії перебували у стані очікування радикальних позитивних змін, що, на їх думку, мали принести німці. Разом з тим, зміна влади, ідеологічних умов не створили вакууму в громадському житті населення, а змусили його пристосовуватися, вести пошуки нових форм самоорганізації, що знайшло відбиток в утворенні нових громадських об'єднань, дії яких відповідали викликам часу.

Поспішна евакуація радянських партійних і державних установ, силових структур привела до зникнення носіїв комуністичної ідеології і, до певної міри, розчистила підґрунтя для відродження національних традицій у

літературі, мистецтві, релігійній сфері, сформувала умови для розвитку самостійницьких тенденцій. Ситуація, що склалася в Україні, не залишалася непоміченою і гітлерівцями, які намагалися взяти її під контроль з самого початку окупації. Намагаючись підкреслити свою “визвольну” місію від більшовизму, нацисти спочатку поводитися обережно принаймні, в релігійній сфері. Вже 2 липня 1941 р. обер-групенфюрер СС Р. Гайдріх у листі до найвищих керівників СС і поліції наполягав “не чинити ніяких дій проти прагнень Православної Церкви поширення свого впливу на маси. Навпаки – слід це заохочувати, наполягаючи з цієї нагоди на відділенні церкви від держави, але треба уникати створення уніфікованої церкви. Також нічого не слід чинити проти створення релігійних сект [426, с. 506]”. Не відмовилися від своєї позиції окупанти і в майбутньому, про це свідчить п. 6 таємної німецької інструкції стосовно України від листопада 1942 р. [426, с. 587]. Позиція “*divide et impere*” найбільше влаштовувала окупантів, оскільки дозволяла лавірувати між різними прошарками населення, підтримуючи то одну, то іншу сторону й утримувати в покорі населення, що належало до різних релігійних конфесій. На думку керівників Райху, Українська автокефальна церква, так само як і інші конфесійні об’єднання, повинна бути дозволена за умови, що всі вони не будуть займатися політикою [426, с. 530], підкреслювалося в основних вказівках про поводження з українським населенням у вересні 1941 р. Отже, сподівання духовенства, як і певної частини населення, на пом’якшення релігійного життя певною мірою виправдалися. Під час окупації в Україні розпочався активний процес відродження церкви, відкривалися нові приходи, збільшилася кількість віруючих. Про це також повідомляли партизани в розвіддонесеннях [940, арк. 2, 18-19]. Л. Дудка провів порівняльний аналіз стану церков в Україні до війни та після її закінчення. Він вказує, що до початку війни на території України, не враховуючи 8 західних областей, існувало всього 5 діючих православних церков і 18 священників, а після звільнення від гітлерівців було зареєстровано 5086 церков і 3877 священників [302, с. 22]. Щоправда, така

політика відродження релігії стосувалася не всіх конфесій. Виняток становили ікдеї, що витікало з нацистської ідеології. Вже 16 серпня 1941 р. місцеві органи окупаційної влади отримали розпорядження щодо віросповідання євреїв. У ньому, зокрема, наголошувалося: “Вся віросповідна діяльність жидів заборонена. Предмети культу жидів виготовлені зі шляхетних металів (золота, срібла, платини) належить доставити до місцевих комендатур (Орсткомендатурен). Про це належить повідомити місцеві громади районів: Луцького, Торчинського, Ківерецького, Локачівського, Озютицького [199, арк. 8]”. Інакше ставилася, німецька влада до православних конфесій. Вона вважала церкву важливим чинником упровадження окупаційної політики і сприяла її розвитку. Це змушувало духовенство імітувати приязність до гітлерівців і приймати участь у пронімецькій пропагандистській кампанії. Бажаючи засвідчити свою лояльність очолюваної ним церкви, митрополит УГКЦ Андрій Шептицький 1 липня 1941 р. привітав німців такими словами: “Переможну німецьку армію вітаємо як визволительку від ворога. Встановленій владі належно підкоряємося. Визнаємо головою крайового правління західних областей України пана Ярослава Стецька [356, с. 225]”. Ці слова запевнення у покорі переमेжовувались з політичними мотивами і показували яку владу насправді визнає першоієрарх УГКЦ. І це не обіцяло спокійного життя загарбникам у майбутньому. Шептицький недвозначно заявив, що визнає Акт відновлення української державності 30 червня 1941 р., проголошений бандерівцями у Львові і заборонений гітлерівцями. Зауважимо, що УГКЦ, як свідчать документи, протягом всього періоду окупації була прихильником ідеї відродження суверенної Української держави. Водночас вони не поділяли радикальних ідей і терористичної практики націоналістів [406, с. 146].

Гітлерівці постійно стежили за подіями в Україні. Згодом, оцінюючи розвиток церковної справи, вони дійшли висновку, що “Церква в Україні може зіграти велику роль у перевихованні в дусі антибільшовизму. Тому Служби священиків мають велике значення[899, арк.19].Разом з тим, вони

були проти будь якої консолідації церкви, вбачаючи у ньому загрозу своєму пануванню. “Українська церковна рада є чисто політичною організацією, навколо котрої збираються запеклі українські націоналісти ... Треба думати, що українські націоналісти хочуть зробити українську церковну раду своїм політичним центром. Тому необхідно в найкоротший термін ліквідувати церковну раду [899, арк. 19]”. Отже, гітлерівці розглядали церкву як політичний чинник у процесі колонізації України і покріпачення населення. Звичайно, церква не залишалася осторонь політичних подій, що відбувалися. Не дивлячись на відсутність єдності в керівництві, священники, за словами О. Лисенка, зберігали патріотичні почуття, знаходили можливість допомагати радянським партизанам, військовополоненим, дітям-сиротам, інвалідам, старим, рятували від загибелі цілі єврейські сім'ї, допомагали уникнути вивезення на роботу в Німеччину [521, с. 63]. Так, церковний комітет у м. Кривому Розі зібрав за два роки для допомоги військовополоненим 157 т хліба, 69 т муки, 22 т крупи, 37 т овочів, 1130 кг м'яса та інші продукти [210, арк. 27]. Священик с. Томіліно, Рожищенського району, Волинської області І. Лихнякевич проводив серед прихожан антирадянську, націоналістичну пропаганду. Він був автором патріотичних брошур “Веселе і щасливе життя”, “На могилу борцям-мученикам за визволення України”, “Дніпровські гори”, “Молитви” та ін. До патріотично налаштованих священослужителів вороже ставилися й гітлерівці. У донесенні до Берліна 13 листопада 1942 р. говорилося, що у Попільні біля Житомира заарештовано 15 осіб, серед яких один священник – за спробу створити українську національну партію [426, с. 588]. Зі спогадів учасника УПА Д. Лавренюка дізнаємося, що син священника з його села, захопивши зброю, втік від німців і став організовувати в районі сотню, щоб захистити місцеве населення від нападів і грабунків нацистів. Була складена присяга, яку приймали всі, хто вступав до сотні [818]. Цікаво, що представники церкви іноді самі шукали контактів із керівниками національно-визвольного руху і не завжди знаходили підтримку. Єпископ Мстислав влітку 1942 р. звертався з листом до Т. Бульби-Боровця,

пропонуючи співпрацю, але отримав відмову останнього. Зокрема, Т. Бульба у листі-відповіді писав: “Ви співпрацюєте з кожною чужою владою в Україні, а я її поборою. ... Ваша “реальна політика” з нашим національним рухом нічого спільного не має [276, с. 96]”. Така відповідь Т. Бульби-Боровця свідчила про засудження і нерозуміння останнім офіційних виступів єпископа.. Мали місце випадки, коли служителі церкви переховували у себе євреїв, котрим загрожувало знищення і забезпечували їх фіктивними документами [897, арк. 57]. Це були непоодинокі випадки. Наведені приклади свідчать, що в цілому церква в період гітлерівської окупації України не була аполітичною, а брала досить активну участь у громадському житті. Починаючи від рядових священників – до найвищих церковних ієрархів, відбувався процес поступового розшарування за ідеологічними ознаками. Церква не могла уникнути тих впливів, що були притаманними українському суспільству в цілому. Разом з тим, у православ’ї існувало кілька ієрархій (обновленська, автономна й автокефальна). Тому церква прагнула об’єднання. Бажала цього й українська православна громадськість. З ініціативи єпископа Мстислава 8 жовтня 1942 р. у Почаєві стався факт поєднання церков [165, с. 517; 899, арк. 102]. Це суперечило установкам Берліна й дуже розлютило Е. Коха. Адже гітлерівська політика протиставлення конфесій зазнала відчутного удару, що, в свою чергу, могло негативно вплинути на стабільність окупаційного режиму і виконання економічної програми. Окупаційна адміністрація анулювала всі рішення архієрейського собору в Почаєві і заборонила єпископам залишати межі своїх єпархій.

Не дивлячись на патріотичні почуття, значній частині мирян і духовенства, Православній церкві доводилося рахуватися з окупаційним режимом і пристосовуватися до його вимог. Особливо виразно це проявлялося під час проведення масових акцій. Маючи на увазі значний вплив духовенства на населення України, гітлерівці змушували священників у проповідях пропагувати покірність владі, здавати продукти харчування,

закликати на допомогу німецьким воякам, їхати на роботу до Німеччини і т.п. Так, у “Посланні до всіх віруючих чад Житомирщини” єпископ Леонтій писав: “На праці побудований зміст життя. Праця священна прикладами святих ... В праці людина забуває все своє горе, біду, розлуку, ... наближає людину до мети життя. Протинне праці – доріжка до загибелі, протинне праці тягне людину на доріжку нечесну – до злодійства, бандитизму і т.д. [258, арк. 6]”. На службу церковній пропаганді широко залучалася преса окупаційних властей. У криворізькій газеті “Дзвін” 3 лютого 1942 р. священник Бранько виступив із проханням до мирян допомагати німцям у боротьбі проти більшовиків [225, арк. 57]. Подібні заклики знаходимо і у відозві архієпископа Луцького і Ковельського, адміністратора Православної автокефальної церкви Полікарпа, виголошеній 16 травня 1942 р. [183, арк. 48]. 22 лютого 1943 р. луцька газета “Український голос” опублікувала на своїх сторінках нову відозву архієпископа Полікарпа, в якій, зокрема, говорилося: “В цій боротьбі і ми всі не сміємо стояти осторонь. ... Тому то прихильниками безбожної комуністичної влади ширяться різні чутки, що мають на меті відстрашити людей від виїзду на роботу до Німеччини. На ці провокації звертати увагу не вільно... До святого обов’язку праці кличу свою паству, а все чесне Духовенство прошу також пояснювати своїм парафіянам усі сприятливі умови і нагороди, якими обставляється праця робітника в Німеччині та забезпечується його родина, що залишається вдома [876]”. Іншими словами, але ті ж самі думки, проводив у цій же газеті митрополит Волинський і Житомирський Алексій у своєму “Посланні”: “Ми знаємо і бачимо, як кращі сини великого німецького народу в холоді і перед обличчям смерті виявляють свою любов до милої Батьківщини ... Найславнішим завданням нашої молоді є допомогти народові-герою і заступити кращих його синів на нивах і при станках ... До того ж закликають нашу молодь і самі визволителі – німці [876]”. Звісно, що в таких текстах проглядаються, насамперед, тиск окупантів на духовенство, яке мало платити високу ціну за право церкви на існування.

Гітлерівці неприховано втручалися в церковні справи, намагалися поставити духовенство на службу Райху. Вони визначали навіть релігійні свята, котрі мали відзначатися церквою. Так, керуючий справами Дніпропетровського гебітскомісаріату 14 грудня 1942 р. надіслав старостам сіл області листа, в якому дав розпорядження: “Сповістіть релігійні громади, що п. Гебітскомісар надіслав згоду на Богослужіння серед тижня в такі свята: Різдво, Паска, Тройця [210, арк. 27]”. Німці примушували вірян у всі інші святкові дні працювати, тому у жнива богослужіння призначалися на дуже ранній час.

Часто церква залучалася до цілком буденних справ – упорядкування могил загиблих німецьких воїнів [181, арк. 1, 7], ведення обліку прихожан та обліку релігійних громад [210, арк. 29]. Така жорстка регламентація відправи релігійних обрядів і, взагалі, діяльності церкви свідчить про недовіру окупантів до священослужителів і встановлення постійного контролю за ними.

Пожвавлення релігійного життя в Україні змусило Е.Коха 1 червня 1942 року видати спеціальне розпорядження про право існування релігійних організацій, за яким кожна релігійна установа повинна була зареєструватися протягом трьох місяців з моменту оприлюднення розпорядження. Особлива увага зверталася на підбір керівника. В ньому говорилося: “При виділенні керівника релігійної організації треба підбирати осіб, які є політично безпечними”. В 5-му параграфі було прописано застереження від політичної діяльності. В іншому разі релігійні організації підлягали розпуску [234, арк. 1]. Розпорядження і накази про облік релігійних установ, їхніх членів, релігійне спрямування, посади, були, як свідчать документи, поширеним явищем в окупованій Україні. На облік бралися також сектантські організації і жіночі монастирі [220, арк. 51; 222, арк. 10; 233, арк. 78]. Спостереження, нагляд за духовенством був невід’ємною часткою роботи гітлерівських спецслужб, які пильно стежили за ідейним спрямуванням проповідей, поведінкою священників і прихожан, контактами націоналістичних елементів

із церквою. Аналіз радіограм СД і поліції безпеки свідчить, що пересування територією України релігійних діячів пильно відстежувався і давалися рекомендації щодо запобігання небажаних візитів духовенства до тієї чи іншої місцевості або їх участі в релігійних церемоніях [899, арк. 42, 42зв, 43, 62, 62зв, 74-75]. У доповідній записці радянських спецслужб про діяльність сектантів і церковників повідомлялося, що в місті було відкрито 18 храмів, які діяли під наглядом гестапо, і навіть порядок денний нарад духовенства формувався з відомих гестапівців [946, арк. 17, 26, 28]. Це цілком відповідало інструкції Головного штабу вермахту стосовно церкви від 10 травня 1942 р., в якій рекомендувалося: “За суперечкою між церквами треба спостерігати дуже пильно. Треба мати довірених осіб також і в церквах, щоб перевіряти, чи не проводиться антинімецька сепаратистська або націоналістична пропаганда в церквах або зовні [426, с. 562]”. А те, що націоналістичним керівникам вдалося залучити до своїх дій українські церковні кола, нацисти не сумнівалися й інформували про це Берлін [426, с. 579]. Шеф німецької поліції, імперський міністр внутрішніх справ Г. Гімmlер писав у липні 1944 р. начальнику РСХА Е. Кальтенбруннеру: “Підтримувати православну церкву і знову давати їй діяти було б помилково, оскільки вона постійно ставала б організацією збирання національних сил [658, с. 299]”. Таким чином, з аналізу документів видно, що українські церкви в окупаційний період у питаннях ідеологічної орієнтації опинилися в досить скрутному становищі. З одного боку, церква змушена була сповідувати християнські цінності, залишатися з паствою, розділяти тягар окупації, надавати духовну підтримку і певну надію на краще майбутнє, а з іншого, – жорстокий окупаційний режим не дозволяв їй бути нейтральною щодо нової влади і змушував підтримувати ідеологічні та соціально-економічні заходи гітлерівців. За таких обставин відбувався процес певного розшарування і в середовищі священослужителів. Одна частина ставала на шлях відвертої колаборації, сподіваючись на повну поразку більшовицького режиму. Інша частина вела подвійну гру – офіційно не виступала проти окупаційної влади,

обмежуючись у своїй діяльності релігійними питаннями, а неофіційно співпрацювала з патріотичним рухами або вела роботу на зрив заходів окупантів. Були й ті, хто цілковито став на бік займанців і пройшов цей шлях до кінця.

У важкому стані опинилися й інші громадські організації, що утворювалися в умовах окупації. На відміну від релігійних інституцій, які мали у своєму арсеналі багатолітній досвід виживання за різних умов, нові об'єднання виникали під впливом умов життя у воєнну добу. Вже наприкінці 1941 – на початку 1942 р. почали виникати під різними назвами такі інституції, як комітети самопомоги. У Дніпропетровську така організація носила ім'я Т. Шевченка, а у Ровно вона була відома під назвою “Єдність”. Вони були розповсюдженим явищем по всій території окупованої України і мали розгалужену територіальну структуру – від області до села. Як і всі інші об'єднання фізичних осіб з промисловою чи торгівельною, культурно-освітньою або іншою метою, вони набували прав юридичної особи лише після реєстрації в кооперативно-реєстраційному комітеті при обласних управах та остаточного (після реєстрації) оформлення у генеральному комісаріаті [225, арк. 49]. Кожна така організація мала свій статут, в якому були сформульовані основні завдання її діяльності. Так, статут Дніпропетровського міського комітету самопомоги (МКС) передбачав, що це є добровільна організація, яка надає всі види допомоги місцевому населенню. Серед них: видача грошових позик і допомоги, організація притулків, ясел, дитячих садків, будинків інвалідів, їдалень, патронат над напівсиротами, організація підприємств, лазень, пралень тощо. Збір грошових коштів та речей здійснювався на засадах добровільності. Члени МКС сплачували вступні та членські внески. Статут передбачав, що членом МКС може стати особа віком від 18 років за винятком “жидівського походження [226, арк. 44]”. Отже, в статуті знаходимо певні ознаки очевидно нав'язаного ідеологічного спрямування цієї організації. Ця вимога статуту мала не формальний характер, а цілком реальне втілення в роботі названого

комітету самопомоги. У звіті про роботу гуманітарного відділу за період з 25 червня 1943 р. до 25 липня 1943 р. читаємо: “По вимозі СД, подали відомості про дітей-жидів, 3 дітей, які знаходилися у притулках взяті до СД [226, арк. 18]”. У такий спосіб втілювалась расова теорія нацизму.

Комітети самопомоги були досить розгалуженими інституціями. До їхнього складу входили відділи і секції різного спрямування. Згідно штатній відомості на 1943 р. у Дніпропетровському МКС налічувалося 12 відділів, серед яких – загальний, організаційний, відділи дезинфекції, підприємств, постачання, пропаганди, гуманітарний та інші. Звертає на себе увагу факт існування відділу пропаганди: ще вказує на те, що МКС опікувався не тільки питаннями допомоги, а й дбав про ідеологічний вплив на населення, чого й домагалася окупаційна влада. У складі МКС знаходимо підприємства різного профілю, які, в тій чи в іншій мірі, становили економічну інфраструктуру і забезпечували повсякденне життя населення. Сюди входили художня і палітурна майстерні, рекламне бюро, їдальні, бюро прокату музичних інструментів, поліклініки, будівельні ремонтні, електроорганізації, зубопротезна та скульптурна майстерні, комісійна крамниця, заїжджі двори, овочева крамниця, майстерні з ремонту точних механізмів, взуття насіннева крамниця, закусочна, перукарня, бригада рубачів дров та ін. [228, арк. 1-38]. В умовах гітлерівської окупації діяльність таких підприємств мала велике значення для населення, вона подавала надію на виживання, дещо знижувала рівень безробіття, слугувала не тільки матеріальною, а й моральною підтримкою. Згідно з відомістю особового складу на 1943 р. адміністративно-управлінський склад МКС у Дніпропетровську становив 134 особи [231, арк. 1-12]. Коли враховувати простих робітників і службовців підприємств, установ і закладів, які входили до складу цієї інституції, то цифра зайнятих на службі МКС зростає на кілька порядків. Іноді в члени комітетів самопомоги вступали цілими колективами. Серед архівних документів знаходимо колективну заяву від 12 березня 1943 р. такого змісту: “Просимо зарахувати в дійсні члени МКС робітників Машинового Управління та

Управління мостів і тунелів Дніпропетровської Дирекції залізниць, а також надати їм ділянки під городи біля виселка Крупської, де робітники мали городи у 1942 р., і між ботанічним садом, транспортним інститутом та жандармською (красноповстанчеською) балкою”. Далі у заяві йде список із 43 осіб і примітка про те, що сплачені внески в сумі 630 крб [230, арк. 9]. У списках членів МКС і позначках про сплату членських внесків м. Дніпропетровська за 1943 р. чимало установ, підприємств і різних організацій, які групувалися за так званими “маршрутами”, котрих було 28. Наприклад, маршрут № 5 включав 24 установи, серед яких – транспортний інститут, політехнічний інститут, школи №№ 10, 44, 33, німецька школа, завод “Рекорд”, бричечна майстерня, лазня, товариство “Вільне життя” і т.п. [227, арк. 78-80]. Наведені дані свідчать про значне охоплення населення міста самодопомогою. Деякі працівники центрального апарату МКС отримували 20% надбавку до заробітної плати. В цю категорію працівників входили: головний бухгалтер, старший бухгалтер, бухгалтер, скарбник, рахівник, начальник організаційного відділу, діловоди, котрих було двоє, завідуючий господарством і прибиральниця. Звичайно, розбіжність у посадових окладах була досить значною: від 1140 крб. у начальника оргвідділу – до 240 у прибиральниці [231, арк. 30], але й ця платня була певною запорукою виживання в умовах окупації.

Однією з найважливіших ділянок роботи МКС була добродійна діяльність, грошова і речова допомога знедоленим верствам населення, роздача безкоштовних обідів тощо. Так, з листопада 1942 р. до вересня 1943 р. у Дніпропетровську МКС було видано 14 140 безкоштовних обідів. У Луцьку в жовтні 1943 р. було прикріплено до їдальні 273 особи [180, арк. 12-14; 223, арк. 22]. Велике значення мала грошова допомога громадянам. Тільки з грудня 1942 р. до квітень 1943 р. Дніпропетровська МКС виділила грошову допомогу 400 особам на суму 21 194 крб., у червні допомогу отримали 82 особи на суму 12 899 крб. Крім того, грошову допомогу в сумі 18000 крб. одержали 36 багатодітних сімей. Криничанський МКС

Дніпропетровської області, крім допомоги, виділяв своїм членам і короткотермінову безпроцентну позику [210, арк. 66; 223, арк. 20, 22, 43]. Подібні заходи проводилися і Ровенською МКС, де грошова допомога виділялася як окремим особам, так і цілим селам. Так, Григорій Матчук з с. Тростянець отримав на лікування 500 крб., Віра Федюк з Костополя на лікування отримала 400 крб., Михайлу Розенфельду (м. Костопіль) для лікування надано 300 крб., Х. Степюку з села Звідже – 500 крб. як погорільцю і т.п. Всього в наведеному списку налічується 12 осіб, котрі скористалися одноразовою допомогою на загальну суму 4 050 крб. Від 150 до 600 крб. становила допомога селам: Бортівка, Берестовець, Хотинка, Яснобер, Головин та іншим, (всього 10 сіл) [253, арк. 1-12, 26]. Були й такі громадяни, котрим грошова допомога встановлювалася щомісячно. У списку осіб Дніпропетровської МКС у червні 1943 р. на отримання постійної грошової допомоги числилось 389 осіб, які отримали 28 360 крб. [223, арк. 33]. Допомогу МКС надавали співвітчизникам не тільки грішми, а й предметами побуту, одягом, звільненням від оплати за дитячий садок, коштами на поховання родичів, потерпілим від пожеж, від бомбардування тощо [223, арк. 20, 43-44]. Комітети самопомоги були організовані також в Юзівці (Сталіно) й інших містах Донбасу. Запорізький комітет допомоги організував низку виробництв, де працювали інваліди та їхні родичі [151, с. 473].

Структура МКС у Ровно була досить розгалуженою і охоплювала все населення округи. Центральним і загальноокружним органом була окружна МІС (ОМІС). У кожному районі діяли РАМІС – районні округи, в містах, де існували міські управи, організовувалися міські інституції самопомоги (МІМІС), у кожному селі утворювалися сільські інституції – СІМІС. Виконавчим органом був діловий керманіч і референти. Голову і ділового керманіча призначав гебітскомісар, а ті добирали собі інших співробітників [250, арк. 9-11]. Бюджет МКС складався з добровільних пожертвувань населення і щомісячних відрахувань 2% з заробітної плати працівників

шляхом самообкладання [252, арк. 4]. У складі Ровенської МКС було утворено “Комітет зимової допомоги” (КЗД), котрий опікувався питаннями виживання населення області в холодну пору року. Незважаючи на заходи гітлерівців зі збирання у населення теплих речей для потреб вермахту, КЗД знаходив можливість видавати нужденному населенню теплі речі, грошову допомогу на придбання палива. Зі звіту “Комітету зимової допомоги” про витрати грошових коштів з 15 жовтня 1941 р. до 1 травня 1942 р. видно, що гроші розподілялися між районами області. Так, Костопільському району було виділено 92 200 крб, Березнянському – 34 333 крб., Дераженському – 14 850 крб, Степанському – 8 490 крб, Студинському – 1590 крб, Людвіпольському – 1150 крб. Ці кошти використовувалися, головним чином, на придбання палива для населення. Після припинення своєї роботи з 1 травня 1942 р. цей орган трансформувалася в “Українську народну поміч” під керівництвом Мозкового, яка продовжувала благодійну роботу [253, арк. 30-31].

У найгіршому становищі серед населення окупованої України опинилася найменш захищена його верства – діти, які становили генофонд нації. Тому значна зусилля МКС спрямовувались на опіку дітей-сиріт, кількість яких значно збільшилася в умовах війни, та малолітніми дітьми, батьки котрих були зайняті на виробництві. Так, у звіті про роботу гуманітарного відділу Дніпропетровської МКС за період з 25 червня 1943 р. до 25 липня 1943 р. йдеться про те, що зроблено ремонт будинків дитячого притулку № 4, дитсадків №№ 3, 4, 12, відкрито дитячий садок № 5 для дітей, матері яких лікуються від венеричних хвороб, прийнято до будинку притулку 23 дітей. Навіть в умовах війни велася робота щодо забезпечення дітей необхідними меблями та інвентарем. В артілі Тарамського було зроблено замовлення на виготовлення меблів для дитячих установ, в яких загалом перебувало 1750 дітей [226, арк. 44].

Сутужно було з харчуванням дітей. Продукти харчування: картопля, морква, капуста, зелень – купувалися на ринках, про що складалися

відповідні акти працівниками установ, хліб для дітей ясельного віку постачався торгвідділом міської управи [226, арк. 18; 231, арк. 218-220]. Про неформальний характер опіки над дітьми свідчать акти ревізійних обстежень дитячих установ і виявлені недоліки, зокрема: відсутність належного обліку дітей, планів виховної роботи, хибність оформлення актів про закупівлю продуктів харчування, недотримання певних норм витрат продуктів і т.п. За результатами ревізій розроблялися заходи з усунення виявлених недоліків [229, арк. 42-43, 50]. Для догляду за дітьми МКС підбиралися відповідні кадри вихователів дитячих садків. Як видно з листа голови Ровенського ОМІС Л.Ступницького від 25 січня 1943 р. до уповноваженого РАМІС Кононенка, вивчалася потреба у вихователях (садівничках), включаючи села, й організовувалися професійні двомісячні курси, а ті, хто вже мав відповідну підготовку, повинні були пройти одномісячний перевишкіл [251, арк. 14; 254, арк. 1]. Така ж робота проводилася і в сільській місцевості. Організовувалися дитячі яслі, садки, видавалася матеріальна допомога, збиралися продукти харчування та добровільні пожертвування на користь бідних. Так, відділ опіки Луцької міської управи, на прохання МКС, в серпні 1942 р. надав допомогу вдовам і бідним у сумі 14 775 крб [152], що на той час становило значні кошти. У звіті РАМІС у Ровно від 4 лютого 1943 р. йдеться про утворення в області 56 СІМІС – сільських комітетів самодопомоги та збір коштів у сумі 45 541 крб. 45 коп. і харчів, серед яких: хліб не важений 191 шт., яєць – 88 шт., пшениці – 106 кг, жита – 154 кг, цибулі – 116 кг, квасолі – 257 кг, ячменю – 58 кг, сала – 3,5 кг, маку – 30 кг та багато інших продуктів. Звіт також містить дані про грошові та харчові видатки, що йшли на задоволення потреб населення в якості допомоги [251, арк. 14, 15]. Така діяльність комітетів самодопомоги продемонструвала волю до життя українського народу, здатність до збереження генофонду у найскрутніших умовах.

Одним із найважливіших напрямів роботи громадських організацій доби окупації було надання допомоги радянським військовополоненим, що до

певної міри також може бути відбитком їхнього ідеологічного спрямування. Восени 1941 р. ця робота набула організованого характеру в різних куточках України. Збір речей, продуктів харчування, грошей було організовано як окремими особами, так і цілими організаціями. Активну участь у заході взяли “Просвіта”, “Жіноча Служба Україні” та ін. [151, с. 455-456]. Допомога МКС співвітчизникам у справі розшуку родичів, які опинилися в полоні, та самим військовополоненим була звичайною практикою і в Райхскомісаріаті “Україна”. Так, голова МКС м. Апостолове Дніпропетровської області П. Шкарлупа докоряв своїм підлеглим: “У жовтні 1942 р. райкомітет вже звертався з проханням (організувати) збір пожертвувань на військовополонених ... більшість уповноважених зовсім забули про своїх підопічних, яких ще занадто багато у лагерьх. Ще раз звертаємося провести збір для наших полонених, наших братів та синів, які чекають від нас на велике свято Різдво святкових подарунків [239, арк. 2]”. В іншому документі повідомлялося, що до Українського центрального комітету помочі в Ровно надійшло 58 заяв поштою з Ярмолинця щодо розшуку полонених українців села Чорноводи і Городовського району [252, арк. 3]. Активна робота з розшуку військовополонених проводилася у Камінь-Каширському. За допомогою працівників МКС Коленди і Радостовця були встановлені місця перебування багатьох військовополонених – вихідців з Камінь-Каширського району у таборах Мінська, Бреста, Кобрини, Тернополя, Дарниці, Кракова, Берника, Травників [252, арк. 1]. Іноді посадовцям МКС під різним приводом вдавалося визволяти червоноармійців із полону і навіть влаштовувати їх на роботу. Так, капельмейстер духового оркестру Соколов звертався до фельдкоменданта м. Дніпропетровська з листом-проханням дозволити йому взяти на роботу військовополоненого К. К. Бабаєва [219, арк. 9].

Зауважимо, що надання допомоги радянським військовополоненим стало поширеною практикою у всіх регіонах України незалежно від ставлення до Червоної армії чи більшовицького режиму, що дає підстави стверджувати про демонстрацію українцями національного солідаризму,

вірності гуманітарним і загальнолюдським цінностям. Така позиція українського населення різко контрастувала з позицією офіційного Кремля, який ставився до військовополонених як до зрадників, що слугувало приводом для застосування репресій до їхніх родин. З іншого боку, ставлення Й. Сталіна до радянських військовополонених суттєво послаблювало його авторитет в очах міжнародної спільноти, підривало імідж СРСР у морально-психологічному царині.

Отже, наведені документи переконливо свідчать, що головним змістом роботи комітетів самопомоги, які під різними назвами діяли по всій території окупованої України, була опіка над населенням, особливо найбіднішими і обездоленими його верствами. Звичайно, ці інституції перебували під пильним наглядом гітлерівців і могли діяти тільки з їхньої згоди, тому керівництво МКС змушене було час від часу виступати з позицій підтримки заходів окупаційної влади. Однак це не становило основи ідеологічного спрямування їхньої добродійної діяльності. Прикладом цього може бути заклик до населення вступати до німецьких військових формувань, підписаний головою Дніпропетровського МКС Смирним разом із головою Української міської управи Соколовським [215, арк. 90]. Зауважимо, що й самі німці не розглядали ці громадські організації як партнера у встановленні окупаційного режиму і з підозрою ставилися до них. Уже 27 серпня 1941 р. в донесенні про ситуацію в Україні говорилося: “Після того, як українці почали організовуватись у комітети взаємодопомоги й встановлювати службу порядку, в їхніх рядах поступово почав зростати вияв політичної волі ... Зокрема, ... усе сильніше проявляється прагнення до незалежності і до звільнення від німецького впливу ... Стремління до самостійної України стає щораз більше виразним [426, с. 525]”. Отже, населення окупованої України, яке було поставлене гітлерівцями на межу виживання, протиставило політиці нацизму ідею соціальної самодіяльності і самозахисту у формі комітетів самопомоги.

В умовах гітлерівської окупації в Україні почали відроджуватися численні громадські організації культурницького спрямування. Найпоширенішими з них були “Просвіти”. Ініціаторами їх утворення була національно свідома інтелігенція, яка підтримувала тісні зв’язки з національно-визвольним рухом. “Просвіти” відігравали провідну роль у відкритті бібліотек, творчих гуртків і майстерень, що позитивно впливало на збереження і підтримку багатої української історичної спадщини та національних традицій. Ці культурницькі організації виникали відразу після початку окупації і поступово поширювалися не тільки на території дистрикту “Галичина”, Райхскомісаріату “Україна”, а й у військовій зоні. На початку 1942 р. з ініціативи націоналістів “Просвіта” на чолі з харківським професором історії університету Дубровським організувала роботу навіть у Харкові, звідки надсилала інструкторів для організації осередків у районах і в селах. До її складу входило близько 600 осіб, які влаштували ряд заходів культурницького спрямування: концерти і панахиди у дні пам’яті Тараса Шевченка та Симона Петлюри, свято Різдва 7-8 січня 1942 р., збори для сімей і святкову ялинку [385, с. 38-39]. Інша картина постає зі свідчень доктора технічних наук Терещенка під час зустрічі представників інтелігенції Харкова з письменником О. Толстим 5 вересня 1943 р.: “Просвіта” організувала концерти хору на українській мові, дрібні сцени з творів Т. Шевченка. В цих сценах намагалися показати ненависть до єврейського народу, до великоросів (москалів). Після концерту українські націоналісти підвелися і проголосили здравицю за здоров’я А. Гітлера, – наголошував Терещенко [928, арк. 27]”. Цілком можливо, що подібні прояви мали місце як демонстрація лояльності, але, на наш погляд, деякі представники інтелігенції у такий спосіб намагалися спокутувати і свій “гріх” перебування в окупації, обливаючи чорними фарбами діяльність націоналістів у громадських організаціях. Налагодити більш широку просвітницьку роботу харківській “Просвіті” не вдалося через перепони гітлерівців. Активну діяльність розгорнула “Просвіта” у м. Маріуполі під керівництвом М. Стасюка, але у

грудні 1942 р. його і деяких членів було заарештовано за розповсюдження нелегальної націоналістичної літератури [455, с. 165]. Комендатура тут сама розробила статут, який дещо відрізнявся від інших тим, що наголошував на відмові від політичної діяльності та забороні членства в організації осіб єврейського походження [588, с. 430]. Виникаючи в більшості випадків з ініціативи похідних груп ОУН, “Просвіта” намагалася поширити свій вплив на якомога ширші верстви населення, залучивши до своєї діяльності навіть церкву. З цією метою навіть висвятили в Києві професора Попова, який мав стати митрополитом автокефальної церкви [928, арк. 11]. Культурно-просвітні товариства “Просвіта” утворювалися по всій Україні. Її осередок виник у листопаді 1941 р. у м. Мена на Чернігівщині, у м. Прилуки – на початку грудня того ж року, у лютому 1942 в Сумах, а у Конотопі – навесні 1942 р. “Просвіта” існувала навіть у Путивлі, де переважало російське населення [588, с. 426-427].

Про роль націоналістичних течій у формуванні “Просвіт” та ідеологічний вплив останніх на їхню діяльність було відомо і гітлерівцям, котрі пильно стежили за роботою усіх громадських установ і намагалися запобігти багатьом заходам, які, на думку окупантів, мали хоча б відтінок політичних. У донесенні до Берліна з окупованих районів Сходу від 19 червня 1942 р. повідомлялося, що “25 травня 1942 року культурне товариство “Просвіта” мало намір організувати виставку, присвячену пам’яті С. Петлюри. Виставка не була дозволена, оскільки прихильники руху Мельника виконують керівну діяльність у “Просвіті” [426, с. 565]”. В опублікованих В. Косиком німецьких донесеннях, особливо восени 1942 р., часто наголошується, що Українське культурне товариство “Просвіта” знаходиться під впливом націоналістичних течій, котрі намагаються повністю “усунути іноземний вплив, в тому числі й німецький, і всякими засобами працювати для мети створення незалежної України [426, с. 583]”. Отже, самі гітлерівці визнавали самостійницьке ідеологічне спрямування діяльності “Просвіти”. Розвиток української культури не відповідав й ідеологічним постулатам

нацистів про “неповноцінність слов’янської раси”. Тому марними були сподівання української інтелігенції на вільний розвиток культурницьких товариств за умов окупації. Часто ініціатива їхнього утворення наштовхувалася на заборону властей. “Також було відкинено створення товариства допомоги українських жінок, оскільки заплановане створення вийшло від руху Мельника [426, с. 565]”, – зазначалось у повідомленні з окупованих районів Сходу від 19 червня 1942 р.

Незважаючи на перешкоди, з’являлися й інші громадські організації в різних куточках України. Так, 13 серпня 1941 р. у м. Луцьку відбулися збори жінок-українок і була утворена Жіноча служба Україні (ЖСУ), яку очолила Т. Редькова. Планувалося організувати філії цієї організації по селах області. У своєму складі ЖСУ мала “реферати”: гуманітарне, пропагандистське, господарче, посередницьке, праці та інші. Вже через тиждень начальник адміністративного відділу обласної управи запропонував ЖСУ об’єднатися з “Просвітою” з метою її організаційного підсилення [189, арк. 15, 18]. Така ж громадська організація виникла і у Вінниці. Як повідомляла 10 жовтня 1941 р. газета “Вінницькі вісті”, 28 вересня у місті відбулися установчі збори, на котрих були присутні близько 50 осіб. Вони ухвалили рішення про утворення “Жіночої служби Україні” під головуванням Є. Плахотної. Були визначені завдання організації, серед яких – “боротися із залишками більшовицько-комуністичного світогляду, лікувати рани, завдані більшовицьким терором і війною”; “такі самі організації закладати й по районах [103]”. Тобто, антибільшовицьке ідеологічне спрямування організації було визначене з самого початку. В Кам’янці-Подільському ця організація називалася “Жіночий Комітет” і мала дещо вужчий спектр діяльності. Вона зосереджувала увагу здебільшого на добротинній діяльності і не займалася просвітницькою роботою, як це робила ЖСУ у Вінниці [347, с. 224]. Існував осередок ЖСУ і в Кременці, де її члени брали активну участь у відкритті навчальних закладів [272, арк. 3]. Слід зазначити, що українські громадські організації були тісно пов’язані між собою спільністю завдань й

ідеологічною спрямованістю дій. Так, у Костополі на Рівненщині, наприклад, члени ЖСУ Литвинова та Новицька входили до складу “Української Народної Помочі”, сюди ж входили і Стефанович – голова “Просвіти” та його заступник Данилевич, духовенство в ній представляв Васильців, а МКС – виконуючий обов’язки керівника Мозковий [254, арк. 7]. Гітлерівці підкреслювали в своїх донесеннях у Берлін, що українські громадські організації, а також молодіжні товариства “Буйтур”, “Юнацтво” перебувають під впливом українських націоналістів: “В усіх українських молодіжних товариствах пропагують ідею незалежної Української держави як найвищу мету”, – говорилося в документі. Одночасно повідомлялося, що прихильники С. Бандери намагаються проникнути у всі неполітичні, культурні, наукові організації і надати їм націоналістичного спрямування [426, с. 584, 587, 588].

Громадські об’єднання виникали в різних сферах життя українського суспільства. Вони ставили за мету захист інтересів певних соціальних груп, їх репрезентацію перед місцевою та окупаційною владою. Найбільша кількість таких організацій виникала в культурній сфері [867, с. 327]. Це було природним явищем, оскільки в умовах війни й окупації питання культурно-освітньої діяльності у завданнях владних структур відходили на другий план, поступаючись економічним, політичним і військовим проблемам. Творча інтелігенція залишалася сам-на-сам у вирішенні питань свого існування і вимушена була об’єднуватися.

Важкі реалії “нового порядку” стимулювали появу професійних об’єднань. Так, у Києві виникли Спілка українських митців-образотворців, Спілка кооперативно-промислових товариств українського образотворчого мистецтва, Спілка українських композиторів, Спілка українських художників, спілки письменників, музикантів, лікарів, інженерів, музейних працівників, театральних колективів. Діяльність останніх в умовах окупації мала національно-культурницький характер. Театри стали одним із засобів популяризації української культури. Вони були однією з найбільш впливових форм культурного та пропагандистського впливу, оскільки у своїй творчості

несли не тільки художнє відображення життя, а й певне ідеологічне навантаження. Театральні колективи існували не тільки у великих містах, а й у невеликих населених пунктах. У Кременчуці працював театр ім. І.Тобілевича, під такою ж назвою функціонував театр у Кіровограді, в Умані театр виник на базі аматорського гуртка, театральні колективи існували в Обухові, Кагарлику, Ржищеві, Дніпропетровську, Ковелі, Кривому Розі, Запоріжжі, Маріуполі, Ніколаєві, Одесі, Новомосковську, Павлограді, Перемишлі, Чернігові, Херсоні, Харкові та в інших містах [28, с. 157; 125, с. 10, 12, 16-17, 26, 28, 34-35, 38-44, 47, 54, 58-61; 867, с. 329]. У Галичині театральні вистави давали сільські колективи. За повідомленням зв'язкової ЦК КП(б)У Н.Сарани від 20 серпня 1942 р., репертуар вистав у Дніпропетровському драматичному театрі був винятково українським [937, арк. 195]. Наприклад, репертуар хорової капели ім. Лисенка на період з 1 жовтня 1941р. до 1 квітня 1943 р. включав у себе такі твори: “Заповіт”, “Реве та стогне Дніпр широкий”, “Козака несуть”, “Літає орел” з опери “Гайдамаки”, “Сон”, сьюта “Україно”, “Ой ти Байда” та ін. [219, арк. 1-2]. Дослідник українського театру окупаційної доби В. Гайдабура проаналізував репертуар 45 театрів, що діяли у різних містах України, і дійшов висновку, що 70% усіх вистав їх репертуару займали дореволюційні класичні п'єси і патріотичні драми нового часу [125, с. 102]. Отже, це підкреслювало національний характер творчих колективів, котрі репрезентували окупаційній владі українську культуру, спростовуючи її меншовартість в очах гітлерівців. Перед виставами часто влаштовувалися лекції на теми української історії і культури [867, с. 329]. Це допомагало пересічному глядачеві сприймати дійство не відірвано від життя, а в контексті історичної спадщини. Вистави були своєрідним ідеологічним аргументом на користь відновлення української державності та інструментом розхитування нацистських ідеологічних постулатів та уявлень про українську культуру. В газеті “Український голос” від 9 жовтня 1941 р. автор в статті “Німецький глядач про український театр” зазначав: “Українська культурна діяльність

почалась не вчора, не позавчора, а що вона має свою історію, свою традицію; ця традиція в очах кожного німця піднесе значення українського народу. ... Один німецький старшина, довідавшись, що “Наталка-Полтавка” написана ще в 1819 р. і користується загальною популярністю, вигукнув: “От де традиція!”. Це очевидний вплив української культури на пересічного німецького вояка, який відтепер міг порівнювати ідеологічні стандарти нацизму й національні культурні та життєві цінності місцевого населення. Це був внутрішній підрив нацистської ідеологічної конструкції.

Керівництво окупаційної влади, вбачило в театрі лише розважальний засіб для задоволення естетичних потреб гітлерівців. Так, начальник Криничанської райуправи у листі від 23 грудня 1942 р. до старости Степанської сільуправи нагадував: “Гебітскомісар на нараді старост у листопаді 1942 р. згадав про потребу розвитку української народної художності. ... Розгорнути роботу по створенню в селах драматичних, співаючих та інших гуртків [210, арк. 8]”.

Важливість таких заходів для підтримання морального духу армії підтверджується й “Спеціальним розпорядженням по тилу № 4”, яке було підписане 24 листопада 1942 р. В ньому, зокрема, йшлося про те, що фюрер наказав, аби всі артисти українських художніх труп для забезпечення фронту театральними колективами не залежали від платні і місцевого рівня життя, а отримували додатковий продовольчий пайок у розмірах, встановлених для військовослужбовців. Забезпечення продовольством передбачалося за рахунок військових запасів навіть у тому випадку, якщо артисти тимчасово не виступали перед військовими. Отже, використовуючи театр як засіб організації дозвілля військовиків вермахту, гітлерівці недооцінювали його ролі як форми національної культурної комунікації, в котрій були закладені певні державницькі ідеї.

Звичайно, стосунки з окупаційною владою будь-яких громадських утворень мали багатоплановий характер і деякі з них носили ознаки колабораціонізму. Однак, на наш погляд, варто відрізнити виконання вимог

владних структур, які спиралися на силу зброї, від демонстрації лояльності до окупаційної влади та ідеологічного спрямування діяльності громадських організацій. З огляду на це зауваження можемо дійти висновку, що в процесі встановлення окупаційного режиму і “нового порядку” українському соціуму був властивий потяг до самоорганізації, що привело до виникнення громадських об’єднань і організацій: комітетів самопомоги, жіночої служби, “Просвіт”, об’єднань молоді, творчих колективів інтелігенції, кооперативів, релігійних організацій тощо. Будучи підконтрольними гітлерівцям, вони ставили головним завданням допомогу населенню задля виживання і самозбереження. Ідеологічною основою їхньої діяльності залишалася національна ідея, гуманітарні та загальнолюдські цінності. Декларований у статутних документах антибільшовизм, мав за мету отримати дозвіл на існування і здебільшого залишався формальним гаслом, що не мало реального втілення. Більшість громадських організацій перебувала під ідеологічним впливом українських націоналістів і, як визнавали самі гітлерівці, становили певну загрозу німецькому пануванню в Україні. Громадська активність інституцій була своєрідною альтернативою нацистській ідеології, спрямованій на встановлення пангерманізму, підкорення йому української культури. Діяльність громадських організацій стала уособленням внутрішньої життєдайної сили української нації, сили, котру не змогли підірвати ні голодомор 30-х років ХХ століття, ні сталінські передвоєнні репресії, ні окупаційна політика гітлерівської Німеччини. Отже, роль громадських організацій України в ідеологічній боротьбі визначалася завданнями фізичного, економічного, культурного, політичного виживання і самозбереження нації.

Таким чином, боротьба за інформаційний простір в Україні в роки війни охопила всю територію республіки. Ідеологічний вплив на населення став головною метою гітлерівської окупаційної влади, радянського керівництва, українських самостійницьких формувань. Для втілення нацистської ідеології на території України гітлерівці застосували широкий спектр засобів

психологічної війни. Вирішення поставлених завдань покладалося на розгалужений пропагандистський апарат, який використовував різноманітні засоби масової інформації – пресу, радіо, кіно, культурно-освітні заклади, образотворче мистецтво і т.п. Як аргумент окупантами широко застосовувалися пограбування населення, масові репресії і терор. Головними рисами пропагандистської роботи гітлерівців були антисемітизм, антибільшовизм, прищеплення українській спільноті почуття меншовартості і вдячності за визволення від більшовицького ярма. Великого розмаху набула пропаганда виїзду українського населення на роботу у Німеччину. Люди були поставлені на межу виживання.

Напроти вагу гітлерівській ідеології ВКП(б) розгорнула велику організаційну і пропагандистську роботу серед населення окупованої України. Застосування різних форм боротьби в тилу ворога – розвідки, диверсій, терактів, розповсюдження пропагандистської літератури, рейдів партизанських загонів, – безумовно, дезорганізували німецький тил і сприяли перемогам Червоної армії та звільненню нею України від окупантів. Разом з тим, намагання перетворити радянський партизанський рух на одноосібного лідера у боротьбі з німецьким нацизмом, нехтування національними інтересами українського народу привело до зростання напруги в українському суспільстві, невиправданих і часто спровокованих жертв серед цивільного населення. Поразки Червоної армії на початку війни і спішна, іноді панічна, евакуація породили розчарування, особливо тієї частини населення, яка залишилася в окупації. Ці обставини спричинили певну корекцію ідеологічної роботи відповідних радянських органів. Широке залучення до організації партизанського руху представників НКВС привело до застосування останніми звичних силових методів роботи, іноді свавілля і беззаконня, що викликало недовіру і страх серед місцевого населення. Внаслідок ідеологічного протистояння між комуністичними, нацистськими і націоналістичними силами, населення окупованих територій України опинилося затиснутим у лещатах безвиході, було часто

неспроможним зробити свідомий вибір і піддавалося волі випадку, який забезпечував, хоча й тимчасове, виживання.

Агресія та німецько-румунська окупація України створили умови для короткочасної легалізації українських самостійницьких сил. Не дивлячись на відсутність єдності про способи досягнення мети, всі вони в ідеологічних питаннях виходили з державницьких позицій. Представники УЦК, ОУН(б), ОУН(м), Т. Бульби-Боровця та інші бачили можливий варіант відродження української державності лише за допомогою німців і розраховували на їх підтримку, що привело до ситуативної співпраці з гітлерівцями. Проте розрахунки самостійників не випрадалися. Найменші спроби створити українські політичні органи – Український уряд у Львові, Українську національну Раду в Києві, Раду довірених осіб у Ровно, територіальну адміністрацію у Дніпропетровську – придушувалися окупантами. Репресії гітлерівців змусили ОУН(б) змінити тактику боротьби і перейти на антинімецькі позиції, заборонивши будь-які контакти з ними своїм функціонерам, але й це не привело до об'єднання різних гілок самостійників. Розпорошеність сил і внутрішня боротьба за гегемонію певний час дозволяли спецслужбам використовувати цю обставину з метою послаблення самостійницького руху. ОУН (м) зайняла вичікувальну позицію. Спроби радянського керівництва досягти компромісу з Т. Бульбою-Боровцем, залучити націоналістів до спільної боротьби не увінчалися успіхом. Кожна з самостійницьких сил самостійно вибудовувала напрями ідеологічної боротьби. ОУН(б) активно включилася в боротьбу з окупантами засобами пропаганди і окремими бойовими акціями і, за визнанням гітлерівців, становила велику загрозу режиму. Окупантам вдалося спровокувати українсько-польський конфлікт на Волині, до якого активно долучилася ОУН(б). З наступом Червоної армії центр ваги в ідеологічному протистоянні націоналістів змістився в бік антирадянської пропаганди, спроби розкладу бійців і залучення їх до боротьби проти сталінського режиму, що, врешті-решт, не мало успіху. Протягом війни відбувався поступовий процес

трансформації програмних засад ОУН(б) від радикально-диктаторського до демократичного спрямування в організаційних питаннях, що відбилося в утворенні УГВР. Отже, в роки війни склалися три вектори ідеологічного протистояння ОУН: антирадянський, антинімецький і антипольський. Хід бойових дій на німецько-радянському фронті об'єктивно перетворював протидію сталінському режиму на основний напрям ідеологічних та військово-політичних зусиль українських націоналістів.

Вагомим чинником в ідеологічному просторі окупованої України була діяльність громадських організацій: комітетів самопомоги, жіночих служб, "Просвіт", об'єднань молоді, творчих колективів інтелігенції, кооперативів, професійних об'єднань, релігійних організацій тощо. Перебуваючи під контролем окупантів, вони все ж стали осередками виживання і самозбереження для багатьох груп українського соціуму. Ідеологічною основою їхньої діяльності залишалася національна ідея, гуманітарні та загальнолюдські цінності. Декларований у статутних документах антибільшовизм, мав за мету отримати дозвіл на існування і здебільшого залишався формальним гаслом. Перебуваючи під ідеологічним впливом українських самостійницьких сил, громадські інституції становили певну загрозу німецькому пануванню в Україні. Їхня суспільна активність була своєрідною альтернативою нацистській ідеології, спрямованій на встановлення пангерманізму, суцільній уніфікації та тотальному контролю. Діяльність громадських організацій стала уособленням внутрішньої життєдайної сили української нації, котру не змогла підірвати окупаційна політика нацистської Німеччини. Отже, роль громадських організацій України в ідеологічному просторі окупаційної доби визначалася завданнями фізичного, економічного, культурного, політичного виживання і самозбереження нації.

РОЗДІЛ 5. ФУНКЦІОНУВАННЯ ІДЕОЛОГІЧНИХ СТРУКТУР НА ЗАВЕРШАЛЬНОМУ ЕТАПІ ВІЙНИ

5.1. Зміна пріоритетів у діяльності агітаційно-пропагандистського апарату з початком визволення України .

Поразка гітлерівців під Сталінградом створила передумови для визволення українських земель від окупантів та відновлення радянської влади в Україні. Це потребувало відповідного ідеологічного оформлення, покликаного забезпечити підтримку заходів сталінського режиму місцевим населенням.

Одним із перших кроків на цьому шляху стало викриття злочинів військ вермахту, окупаційної адміністрації та їх пособників і широке оприлюднення матеріалів розслідувань. З цією метою 5 березня 1943 р. постановою ЦК ВКП(б) була утворена Надзвичайна Державна Комісія зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їх пособників і заподіяних ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям СРСР і затверджене положення про цю комісію. Постанова передбачала, що на місцях мають бути утворені республіканські, крайові та обласні комісії. До їхнього складу в якості голів комісій, входили перші секретарі ЦК, крайкомів, обкомів ВКП(б), чим забезпечувалося ідеологічне спрямування діяльності цих органів. Членами комісій мали бути також голови республіканських Раднаркомів, облвиконкомів або їх заступники, начальник Управління НКВД та по 1-2 члени з представників місцевої громадськості. Таким чином, постанова забезпечувала й участь у розслідуваннях представників репресивно-каральних органів, що не залишало сумнівів у характері повноважень і наслідків роботи комісії. За час роботи комісією було розглянуто 54 тис. актів і понад 250 тис. протоколів, опитувань свідків і заяв про звірства фашистів [643, с. 369-372]. До збитків, зазвичай, відносилися не тільки ті, що були спричинені безпосередньо окупантами, а й

ті, яких зазнала держава під час евакуації, знищуючи те, що не могло бути вивезене. Оприлюднення через засоби масової інформації матеріалів комісії збурювало українську громадськість, посилювало ненависть до окупантів, що забезпечувало підтримку заходів радянської влади.

Пріоритетним напрямом пропаганди в цей час стала тема визволення від німецьких окупантів радянської території. Військова тематика в засобах масової інформації, як і раніше, переважала, але її тональність стала більш оптимістичною. На зміну тривожним зведенням “Радінформбюро” прийшли радісні звістки про чергові перемоги Червоної армії, визволення нею міст і сіл України. Особливо виразно це відбилося в радянському політичному плакаті 1943-1944 рр. Заклики до оборони Батьківщини змінилися на теми наступу і звільнення радянської землі від ворога. Так, центральною фігурою плаката “За Родину-мать!” було зображення жінки в червоному вбранні, яка пригортає до себе дитину, зливається з кольором червоного прапора, що символізувало єдність комуністичної ідеології з образом батьківщини [додаток ВИ]. Радість визволення від окупантів показано на плакаті з зображенням селянина і селянки з дитиною на руках перед портретом Й. Сталіна, що додавало ідеологічного навантаження [додаток ВК]. Крізь вікно видно радянських солдатів з червоним прапором. Цей плакат, підсилений словами вдячності Й. Сталіну, мав викликати емоційне піднесення, віру в майбутнє. Впевненість у перемозі виражав плакат “На Запад!” [додаток ВЛ]. Його центральною фігурою є воїн Червоної армії, що збиває прикладом з берези дошку з дороговказом “На Восток”. Розколота дошка символізує крах завойовницьких планів гітлерівців. Ця ж тема передана плакатами, виконаними у карикатурному жанрі “Урок немцам” і “На днепровских позициях гитлеровцы намеревались прочно держаться” [додатки VM, VN]. Плакати такого плану були досить поширеними в період наступу Червоної армії і відбивали всю безнадійність становища окупантів та їхні чергові поразки, про що красномовно свідчать супровідні написи.

Разом з тим, сталінське керівництво розуміло, що відновлення комуністичного режиму в Україні, незважаючи на ненависть місцевого населення до гітлерівців, неминуче буде ускладнене через ментальність українців, в основі якої лежить вільнолюбний характер нації, що засвідчував широкий антинацистський рух Опору та національно-визвольний рух, який розпочався з виникненням війни. Було також відомо, що своїм вістрям останній спрямований проти радянської влади, чого не приховували провідники самостійницьких інституцій. Отже, події, що розгорталитися, вимагали певної корекції ідеологічних засад боротьби з обох сторін.

Документами, які засвідчували зміни пріоритетів в ідеологічній роботі радянської влади, стали постанови ЦК ВКП(б), рішення пленуму ЦК КП(б)У. Так, 27 вересня 1944 р. з'явилося відразу два таких документи. Перший – “Про недоліки в політичній роботі серед населення Західних областей УРСР”. Він пропонував ЦК КП(б)У і обкомам розгорнути політичну роботу в масах, особливо на селі, спрямувати її на зміцнення радянських порядків і дисципліни, зобов'язував парторганізації проводити через пресу лінію на розвінчання націоналістів як найзапекліших ворогів радянської влади, залучати інтелігенцію до державного і культурного будівництва, передбачалося направити для роботи в західних областях України необхідну кількість підготовлених працівників науки і культури зі східних областей [631, с. 82-93]. Другий документ – постанова ЦК ВКП(б) “Про заходи допомоги Українській РСР у справі покращення масово-політичної і культурно-просвітницької роботи” – спрямовувався на вирішення кадрових питань з метою виконання завдань, поставлених попередньою постановою. Передбачалося відкрити річну партійну школу для підготовки і перепідготовки секретарів міськкомів і райкомів партії з контингентом 700 осіб. Комсомольське відділення при школі мало охоплювати 150 осіб і готувати секретарів обкомів, міськкомів і райкомів ВЛКСМ. Контингент річної пропагандистської школи становив 600 слухачів. На шестимісячних обласних курсах підготовки секретарів первинних

партійних організацій і комсомольських працівників повинні були пройти підготовку 2400 осіб. Крім того, передбачалося збільшити штат відділів пропаганди, направити на постійну роботу в західні області УРСР кваліфіковані пропагандистські кадри тощо. З метою допомоги у відбудові культурно-освітніх закладів були дані доручення ряду союзних міністерств [624, с. 524-525]. Ухвалені рішення слугували основою для подальшої роботи республіканської партійної організації. Через два місяці 22-24 листопада 1944 р. відбувся пленум ЦК КП(б)У. На ньому обговорювалися питання про хід виконання постанови ЦК ВКП(б), в якій відзначалися недоліки в політичній роботі серед населення західних областей України. Як витікає з резолюції пленуму, лейтмотивом усіх його рішень була боротьба проти українських націоналістів. 8 з 15 пунктів рішення спрямовані або нагадують про необхідність такої боротьби. Отже, ціла низка найвищих партійних документів підтверджує, що визволення України від гітлерівських окупантів супроводжувалося посиленням боротьби проти українського національно-визвольного руху, що стало пріоритетним напрямом внутрішньої політики.

Певні труднощі виникали і в зв'язку з тим, що українське суспільство залишалося розколотим за ідеологічними й політичними ознаками. Частина українців була мобілізована до Червоної армії або евакуйована в радянський тил чи боролася проти німців в тилу ворога, інша частина – та, що залишилася на окупованій території – добровільно, чи в силу обставин, підтримувала націоналістичний рух і боролася за самостійну Українську державу як проти німців, так і проти радянської влади. Дії збройних формувань УПА довели, що ОУН має серйозні наміри боротися за незалежність українських земель від будь-якого окупанта, тому радянське керівництво, розгортаючи наступ проти німецької армії, одночасно проводило широку антинаціоналістичну пропагандистську кампанію. Прикладом може слугувати листівка, опублікована 25 червня 1943 році в газеті “Радянська Україна”. Її зміст зводився до того, що націоналізм є не виразником інтересів українського народу, а пособником німецьких

загарбників [426, с. 616]. Ця теза стала провідною у всіх антинаціоналістичних заходах більшовицької влади. Будь-якою ціною поєднати націоналізм із найзапеклішим ворогом людства – нацизмом – вважалося одним з головних завдань радянської пропаганди. Тим самим переслідувалася мета позбавити національно-визвольний рух підтримки широких мас населення, викоринити з їх свідомості саму ідею утворення самостійної держави, яка могла стати прикладом для інших народів СРСР і привести до падіння сталінського тоталітарного режиму. Отже, для радянської влади боротьба з українським націоналізмом була пов'язана з самою перспективою її існування в Україні і в цих умовах вона не нехтувала будь-якими засобами. Яскравим прикладом такої політики стало звернення Президії Верховної Ради УРСР до українського народу 12 січня 1944 р. У ньому говорилося: “Дорогі товариші, робітники, селяни, інтелігенція! Ваш ворог не тільки німецькі розбійники. Ваш ворог – згряя німецько-українських націоналістів. Всілякі оці бандери, мельники, бульбівці, запродавшись Гітлеру, допомагають йому уярмлювати наш народ, нашу Україну [426, с. 619]”. Подібні стереотипні лексичні форми були розповсюдженими засобами масової пропаганди, але мали мізерний вплив на українську спільноту, тому радянська влада змушена була вдаватися до іншого, випробуваного методу боротьби – провокацій, терору, насильства і репресій. Не нехтували провокаціями й гітлерівці. Прикладом цього був мало використовуваний у науковому обігу наказ, ніби-то, підписаний Л. Берією та Г. Жуковим за № 0078/42 від 22 червня 1944 р. Ним передбачалося виселити у віддалені райони СРСР усіх українців, що проживали на окупованій гітлерівцями території [додаток ВП]. Оскільки в роки Великої Вітчизняної війни окупованою була вся територія України, то мова йшла про покарання всієї багатомільйонної нації. Наказом передбачалося провести виселення після того, як буде зібрано врожай і віддано державі для потреб Червоної армії, що нічим не відрізнялося від політики гітлерівців у 1941 р. Акція повинна була проводитися раптово і вночі, “щоб не дати сховатися одним і не дати знати

членам його сім'ї, котрі знаходяться в Червоній Армії". Так гітлерівці намагалися збурити українців, які перебували в Червоній армії. Наказ вимагав також встановлення жорсткої цензури над листуванням червоноармійців-українців. Зауважимо, що цензурі підлягали листи усіх військовослужбовців безвідносно до їхньої національності. Цензурній перевірці підлягали й особисті листи громадян. З довідки про настрої населення за вересень 1944 р. видно, що зі 138 тис. перевірених листів жителів Ровенської області не виявлено жодного факту негативних політичних настроїв [954, арк. 1]. Очевидно, населення в умовах війни і так поводитися досить обережно. Наказом передбачалося перекинути в Україну 12-ту і 25-ту каральні дивізії НКВС, у завданні яких не доводиться сумніватись. Ця гітлерівська фальшивка не витримує жодної критики. По-перше, в офіційних документах радянські дивізії не називалися "каральними". По-друге, переселити багатомільйонний народ фізично не було можливим. По-третє, на окупованій території України проживали сотні тисяч родичів радянських воїнів і партизанів, які відчайдушно боролися проти окупантів. Тому радянська влада не могла вдатися до такого безглузлого кроку.

Вступивши на українські землі радянські військовослужбовці, іноді поводитися на звільненій території наче завойовники. З архівних документів видно, що після звільнення м. Артемівська Сталінської області, 6 вересня 1943 р. протягом шести днів у місті не вщухало мародерство і тільки втручання міськкому ВКП(б) і міськвиконкому та звернення до начальника гарнізону старшого лейтенанта Суйбея допомогли встановити порядок [950, арк. 24-25]. Подібне ставлення визволителів до своїх громадян не могло не викликати обурення, породжувало відповідні чутки і настрої. Так, з довідки про стан організаційної, масово-політичної і господарської роботи в Київській області витікає, що по лісах є багато "німецьких запроданців", які ведуть серед населення ворожу роботу: розпускають плітки, що німці швидко повернуться, що комуністи будуть знову забирати хліб, як у 1932/1933 рр.,

що євреї знову заберуть владу до своїх рук і т.п. У Васильківському районі поширеними були чутки, що червоноармійців, котрі були в німецькому полоні, б'ють і катують. Були й відверті відмови служити в Червоній армії. В тому ж районі громадянин Дяченко заявив на призовній комісії: “Розстріляйте мене, але я служити в Червоній армії не буду [949, арк. 11-12]”. Масового характеру набуло ухилення від призову на службу до радянських Збройних Сил. У Волинській області, за повідомленням секретаря обкому КП(б)У Профатілова, свідомо ухилилися від мобілізації 1695 осіб [922, арк. 20]. Подібна ситуація спостерігалася і в Ровенській області. В інформації про стан роз'яснювальної роботи серед населення від 25 березня 1944 р. повідомлялося: “В деяких селах Мізочського району Ровенської області до цього часу націоналісти орудують. Вони повністю мобілізували і відвели в ліс все чоловіче населення у віці від 16 до 50 років. На призивний пункт райвійськкомісаріату з сіл Дерман, Клокоти, Білашів, не з'явилося жодного військовозобов'язаного [1029, арк. 22]”. У цій області відчувався серйозний вплив українських і польських націоналістів, тому частина населення бойкотувала заходи радянської влади. Так, вчитель В. Поколь з м. Острога відмовився читати лекції в польській школі, заявляючи, що зневажає польських дітей. Навпаки, учні польських шкіл №№ 3 і № 8 відмовилися вивчати українську мову, вказуючи, що то – мова бандерівців [952, арк.8]. Польське населення також з недовірою ставилося до радянської влади, хоча й бачило в ній визволителя від німецького варварства, проте поляки говорили, що все-таки їм було краще при польському уряді [952, арк.13]. Поляки вважали західні області України своєю територією, адже ці землі майже 20 років до початку Другої світової війни належали Польщі і вони сподівалися на повернення свого панівного становища.

Активно працювала й пропагандистська служба націоналістичних формувань. Зі звітів політичних референтів дізнаємося про напрямки їх діяльності у цей час. Політреферент західних груп (“УПА-Захід”) Буйний повідомляв у звіті 25 січня 1944 р.: “Проца цілого політичного апарату йшла

в напрямку підготовки населення до приходу більшовиків. Підготовка йшла двома напрямками: Пропагандисти вели серед населення усвідомлюючу роботу, де вияснювали, що несуть більшовики, що роблять при відступі німаки та як населення має відносно цього поводитися [896, арк.1]”. Також повідомлялося про поширення серед населення до 800 листівок, проведення мітингів і читку лекцій на актуальні теми.

Радянськими спецорганами використовувалися в пропагандистських цілях показання арештованих або тих членів ОУН, хто добровільно здався владі. Як приклад, у вирокі військового трибуналу військ НКВС Українського округу від 26-27 квітня 1944 р. зазначено, що в Житомирській області “з’явився представник центру ОУН “Сокіл”, він же “Володя”, є агентом СД-гестапо, за завданням гестапо проводив націоналістичну діяльність [974, арк. 2]”. Такі свідчення часто добувалися під час слідства силовими методами для того, щоб скомпроментувати національно-визвольний рух і його ватажків в очах громадськості. Так доводилася причетність ОУН до гітлерівської Німеччини, спотворювалися істинні завдання руху.

У боротьбі з націоналістичними формуваннями активно використовувалися радянські партизанські загони і з’єднання. І. Білас наводить зміст радіограми № 991 на ім’я П. Вершигори – командира партизанської дивізії ім. С.Ковпака за підписом М. Хрущова. В ній сказано, що, виходячи з бойового досвіду дивізії, вона не розформовується, а передається у підпорядкування НКВС для продовження боротьби з “німецько-українськими націоналістами” [30, с. 401]. Цій радіограмі передував лист наркома внутрішніх справ України Рясного за № 2070 від 20 вересня 1944 р., в якому він пропонував створити з партизанів спеціальні загони для боротьби проти націоналістів. Отже, партизани ставали знаряддям каральних органів і змушені були виконувати не властиві їм функції. Щоб показати свою активність у боротьбі з “бандитами”, (а інакше націоналістів радянська влада не називала), партизани часто переслідували і затримували

мирних селян, і передавали їх до рук правоохоронних органів [30, с. 401-402]. Нерідкісними були випадки, коли партизани грабували місцеве населення, займалися пияцтвом і т.п. Уповноважений ЦК КП(б)У Нижник у донесенні про стан справ у Копичанському районі Тернопільської області 21 квітня 1945 р. доповідав: “Слід звернути увагу на партизанський загін (ковпаківці), котрий непогано громить банди, але постачання їх не налагоджено, постачаються за рахунок населення, допускають мародерство, пияцтво та інші незаконні дії. Від селян є багато скарг [959, арк. 118]”. Зауважимо, що такі дії партизанів, які перебували у підпорядкуванні органів НКВС, мали місце вже після ухваленої ЦК КП(б)У постанови від 10 січня 1945 р. “Про посилення боротьби з українсько-німецькими націоналістами в західних областях України”, що наводить на думку про навмисне тероризування місцевого населення. У постанові прямо говорилося про порушення законності: “Мали місце цілковито неприпустимі випадки, коли окремі бійці і офіцери НКВС і НКДБ, не розібравшись, застосовують репресії – палять хати і вбивають без суду окремих громадян, котрі зовсім непричетні до бандитів, чим дискредитують себе і органи радянської влади [935, арк. 3]”. Разом з тим, у документі зовсім нічого не говорилося про притягнення до відповідальності винуватців злочинів, що вчинялися щодо мирного населення. Очевидно, влада визнавала їх як побіжний фактор боротьби проти націоналізму, а, з іншого боку, це свідчило про ставлення до українського населення радянської влади. Постанова свідчить про неприховане бажання більшовиків ототожнити національно-визвольну боротьбу українців із нашествиям гітлерівських окупантів: “Необхідно більш рішуче викривати українсько-німецьких націоналістів у пресі “як агентів і пособників німців” [935, арк. 4-5]”, – говорилося в документі.

Радянські спецоргани широко використовували й інші, підступні методи боротьби. Вони створювали так звані групи спеціального призначення, які під виглядом окремих підрозділів націоналістів нападали на мирні українські села, знищуючи господарства, вбиваючи жителів. Такі провокаційні акції

неодмінно приписувалися повстанцям з метою підірвати довіру до них серед населення, знищити соціальну базу підтримки і поповнення самостійницького руху. Представники таких груп поступово втиралися в довіру і проникали в ОУН під виглядом боївки “СБ” (служби безпеки), виявляли і знищували провідників, командирів УПА [30, с. 402]. Як свідчить листівка-відозва СБ, підготовлена у травні-червні 1944 р., керівництво ОУН знало про це і попереджало населення про можливі провокації. Так, у п. 4 відозви говорилося: “Н.К.В.Д., стрибки чи спеціальне організовані групи бандитів, під маркою УПА грабують населення чим хочуть викликати ненависть населення до УПА і розірвати той таємний зв’язок, який існує з УПА [543, с. 157]”. Про ці події колишній учасник УПА Д. Лавренюк писав у своїх спогадах: “Це були часи, коли агенти КГБ стали проникати в підпільну організацію і спокійно виловлювати всіх лучих людей і ще під маркою повстанців з тризубами на шапках убивали цілі сім’ї і кидали в криниці, потім казали, що це бандерівці робили. Цю саму участь і постигла сім’я мого шановного Васи [818]”. Тим часом, відділи УПА завдавали втрат Червоній армії: нападали на окремі підрозділи, солдатів, сержантів, офіцерів. За період з 7 січня до 2 березня 1944 р. було зафіксовано 200 таких нападів на військових 13-ї армії 1-го Українського фронту. Під час одного з них був смертельно поранений командувач фронтом генерал армії М. Ватутін. Тому на боротьбу з націоналістами були кинуті регулярні війська Червоної армії та війська НКВС. З резерву фронту надіслано кавалерійську дивізію, 20 броньовиків, 8 легких танків [570, с. 25]. Втягування у бої з повстанцями стримувало темпи визволення України від гітлерівців і приводило до зростання жертв серед червоноармійців. За уточненими даними В. Короля, під час визволення України протягом січня 1943 – жовтня 1944 рр. втрати Червоної армії становили 3 млн. 492 тис. 448 осіб [423, с. 112]. Звичайно, головні втрати припадали на бої з гітлерівцями, але певна частина бійців та офіцерів загинула під час зіткнень з націоналістичними формуваннями. Непокоїла політвідділи РСЧА і націоналістична пропаганда. Тому 16 травня

1944 р. політуправління 1-го Українського фронту видало директиву за № 9395, в якій ішлося про вивчення політорганамі настроїв червоноармійців. В індивідуальних бесідах комсомольці і комуністи повинні були “прощупувати” настрої бійців і доповідати керівництву [160, с. 212]. Це свідчило про певну занепокоєність моральним станом бійців, сумніви в ефективності власної політико-виховної роботи. Директива була проявом системи донощництва, притаманної радянському суспільству в 30-40-і роки і тому сприймалася як природне явище. Партійні органи, спецслужби й армійські політичні структури намагалися імунізувати бійців та офіцерів від “націоналістичної зарази, упередити популяризації самостійницьких ідей в армійському середовищі”. З метою морального тиску на націоналістів 12 лютого 1945 р. вийшло звернення Президії Верховної Ради та Уряду України “До учасників так званих УПА і УНРА”. У документі містився заклик складати зброю і повертатися до мирного життя. Як вказує Д. Веденєєв, протягом року цією пропозицією скористалися 30 тис. осіб. Активізувалась робота пропагандистів – 3,5 тис. агітаційних колективів, які в західних областях України поширили 100 тис. брошюр, 1 млн. примірників газет, 20 млн. листівок [78, с. 35].

З поверненням радянської влади на західноукраїнські землі повсюдно і системно здійснено заходи зі знищення історичних пам’яток національно-визвольної боротьби українців. За спогадами священника Олійника, після відступу Червоної армії в 1941 р. з ініціативи мирян по селах Галичини були встановлені хрести на честь колишньої Галицької армії з написами “Борцям за волю України”. Коли повернулася назад радянська влада, її представники “не могли терпіти такої пам’ятки, яка нагадувала живим про боротьбу їх батьків за волю України, і у всіх селах Галичини, в тому числі і в наших трьох селах, рознесли могили і знищили хрести, які були символом прагнень української нації [622, с.117-118]”.

Після визволення українських земель радянська влада приступила до пошуків, викриття і притягнення до відповідальності осіб, що запламували

себе співпрацею з окупантами. Іноді пошуки велися за заздалегідь підготовленими списками, складеними підпільниками. Так, секретар підпільного Дніпродзержинського міськкому партії К. Ляудіс за час роботи у підпіллі виявив 157 добровольців, які зголосилися працювати в українській поліції, 117 інженерно-технічних працівників, які працювали за німців на керівних посадах, 217 осіб, які працювали на керівних посадах підприємств і установ [920, арк. 218]. Про те, якої ваги надавалося цим питанням, свідчить те, що ними особисто займався і перший секретар ЦК КП(б)У М.С. Хрущов. У своєму зверненні від 9 жовтня 1943 р. в ЦК Грузії на ім'я Чарквіані він писав: “В Тбілісі працюють народні артисти Української РСР Гришко і Кипаренко-Доманський. Співаки. Політично підлі. Не бажають повернутися на Україну, працювали на німців у Харкові [941, арк. 1]”. Отже, викриття колаборантів стало ще одним, новим напрямом ідеологічної роботи в Україні.

Війна не дала змоги вчасно евакуюватися великій кількості комуністів і комсомольців, і вони вимушені були залишитися на окупованій ворогом території. Частина з них виявила малодушність, пішла на співпрацю з гітлерівцями, дехто став на облік в окупаційних органах, інші з метою самозбереження просто знищили свої партійні та комсомольські документи. Про це прямо говорилося в довідці про політичний і господарський стан у визволених містах і районах Дніпропетровської області [948, арк. 7]. Це явище було притаманне й іншим областям України. Тому перереєстрація членів партії і комсомольців, які перебували в окупації, їхня перевірка були важливим напрямом ідеологічної роботи. Так, у доповідній записці секретаря Старобільського райкому партії Кунця від 13 березня 1943 р. на адресу Ворошиловградського обкому КП(б)У вказувалося, що комсомольська організація району нараховує 409 членів ВЛКСМ, 301 з них не має комсомольських квитків [929, арк. 14]. Харківський обком партії до 7 серпня 1944 р. розглянув на засіданнях бюро всього 847 справ, при цьому заявники, чії справи розглядалися, іноді не були присутніми на засіданнях, що не

сприяло справедливому вирішенню питань про членство в партії. Червоноармієць М. Шульга перебував у госпіталі і, таким чином, опинився у полоні. Після звільнення Харківщини з'явився в обком партії, працював у системі обласного відділу народної освіти, при черговому наступі німців евакуйовувався у радянський тил. Обкомом партії виключив його з партії. Натомість М. Конопля – машиністка Боровського ОК КП(б) У, не евакуювалася, була поранена, кілька разів викликала в поліцію, яку роботу проводила під час окупації – невідомо, в рядах партії була поновлена [962, арк. 226]. Іноді процес розгляду справ тривав роками. У Дніпропетровській області, наприклад, на 14 травня 1946 р. залишалися не розібраними 6249 облікових карток. Обласним комітетом ВКП(б) залишалися нерозглянутими 924 справи комуністів, у міськкомах і райкомах області залишалося на розгляді 1213 справ [955, арк.198-199].

Поступове визволення території України від гітлерівських загарбників, просування Червоної армії на Захід привело до витіснення націоналістичних елементів зі Східної України і локалізації національно-визвольної боротьби в західних областях. Це, в свою чергу, змусило повстанський рух змінити тактику, пристосуватися до нових умов, викликаних об'єктивними обставинами. Про зміну тактики ОУН М. Хрущов повідомляв Й.Сталіна листом у березні 1944 р. Він писав: “Націоналісти-бандерівці та інші ... саботують мобілізацію або намагаються проникнути в ряди Червоної армії з диверсійними цілями [942, арк.4]”. Далі повідомлялося, що з числа мобілізованих у Ровенській області в 161-му запасному стрілецькому полку виявлено 200 націоналістів, 150 сектантів, 25 колишніх старост і поліцейських [942, арк. 4-5]. Знаючи, що Червона армія на визволених територіях активно проводить мобілізацію до своїх лав, 16 січня 1944 р. комендантам запілля був надісланий наказ “Про дії після приходу радянської адміністрації”, в якому йшлося про необхідність зриву мобілізації, але допускався вступ до Червоної армії за наказом проводу УПА [515, с. 415-416]. Численні факти про групове дезертирство новобранців, призваних у

західноукраїнських областях, наведені у праці В. Гриневича. Автор доводить, що часто члени ОУН, будучи мобілізованими до радянських військ, використовували своє становище з метою розкладової діяльності серед червоноармійців, заволодіння зброєю і передачі її УПА [160, с.214-215]. Керівництво ОУН навіть розробило спеціальний документ під назвою “Основні вказівки до пропагандивної роботи членів революційно-визвольної ОУН в лавах Червоної армії”. У ньому, зокрема, наголошувалося: “Член ОУН в лавах Червоної армії продовжує свою, головним чином, пропагандивну роботу ... Вся робота має спрямовуватися на те, щоб викликати незадоволення, ненависть до Сталіна”. В документі давалися рекомендації щодо поведінки члена ОУН: “Треба намагатись заслужити навіть на увагу і похвалу командування в більшості за хоробрість і відвагу ... Він повинен бути обережним, вивчити своїх товаришів, зорієнтуватись, а тоді вже починати роботу”. Наголошувалося також на необхідності прихильно ставитися до українців східних областей України, якщо навіть вони розмовляють російською мовою [897, арк. 11а]. Іноді оунівці за таку роботу розплачувалися життям. Так, у вересні 1944 р. у присутності 500 бійців був повішений призначений із Волинської області, рядовий 305-ї стрілецької дивізії Рак за те, що кілька днів був відсутній, а після повернення схилив своїх земляків до дезертирства. Він був звинувачений у тому, що перейшов на бік ворога [160, с. 214].

Не бажаючи ускладнень на фронті і в своєму тилу, очільники радянської влади у березні 1944 р. зробили спробу досягти компромісу з УПА. Та під час зустрічі співробітників спецорганів С. Каріна і О. Хорошуна біля села Конюхи з представниками УПА Д. Маєвським і Я. Буселом переговори, що тривали п'ять годин, закінчилися безрезультатно [782, с.432]. Відсутність будь-яких домовленостей призвела до загострення протистояння. Підрозділи УПА “Крука”, “Заграва”, “Шаули”, “Мазепи”, “Дуброви”, “Іскри” та інші, яких тільки в Ровенській і Волинській областях нараховувалося 34, вступили в сутички з регулярними військами Червоної армії. Протягом трьох

днів точився бій 30-тисячного угруповання УПА в квітні 1944 р. біля села Гурби під Кременцем. Жорстокими були бої в Карпатах, під час яких обидві сторони зазнали великих людських втрат [389, с. 21; 942, арк. 5].

Отже, на відміну від попередніх років, коли антибільшовицька боротьба зводилася до окремих сутичок із радянськими партизанами і, головним чином, до пропагандистських заходів, у 1944 р. вона переросла у відкрите збройне протистояння.

Щодо польського населення, навпаки, збройні акції УПА змінюються пропагандистськими, хоча й не зникло вороже ставлення до населення. Їхнє спрямування передає наступна теза: “Супроти поляків ведемо таку пропаганду, що державу полякам признаємо на їх етнографічних теренах, але ніколи на Україні. Акцію, яку веде український народ супроти поляків, веде не проти мирного населення, але проти бунтівників, мордерців, провокаторів, ломачів єдиного революційного фронту і тих, які хочуть старими методами будувати польську імперію [911, арк. 11]”. Оскільки порозуміння між оунівцями і представниками Армії Крайової не було досягнуто, а польські партизанські загони активізувалися, націоналісти схилилися до думки, що поляки є союзниками більшовиків (“жидів”) [911, арк. 2] у питаннях відновлення польської держави і ставилися до них, як до супротивників.

У несприятливих умовах наступу Червоної армії і відновлення радянської влади на визволених від гітлерівців територіях ОУН демонструвала вірність самостійницькій ідеї, залучаючи до своїх акцій сільське населення і релігійних діячів. Одним із таких заходів було святкування 3-ї річниці проголошення самостійної Української держави. Атмосферу цього урочистого заходу передає звіт провідника Спокійного за 30 червня 1944 р.: “Годині 8 рано відправлено місцевим священиком співану Службу Божу, в якій взяло участь населення. При скінченні Сл. Божої священик мав проповідь, в якій з’ясував теперішнє положення українського народу і підчеркнув особливо любов до свого народу і вказав шлях, яким ми повинні далі йти, щоб здійснились наші мрії. По скінченні Богослужіння

відспівано український церковний гімн: Боже Великий Єдиний. В год. 11 люди розійшлися домів і урочисто святкували [897, арк. 40]”. У звіті підкреслювалося, що в цей день ніхто не працював, свято продовжувалося цілий день. Після обіду, о 16 годині, люди знову зібралися на урочистості, в програмі котрих було наступне: “1. Реферат Слово УНСД в третю річницю проголошення Самостійности Укр. Держави 2. Пісня “Ми зродились із крові народу” 3. Деклямація “Живи Україно” 4. Пісня “З піснею на вустах” 5. Деклямація “Юнацька присяга” 6. Пісня “Сміло друзі не теряйтесь”. На закінчення відспівано Укр. Нац. Гімн: “Ще не вмерла Україна”. У звіті наголошувалося, що у святкуванні взяло участь все населення – 600 осіб, разом із дітьми, юнацтвом, при активній участі всього активу, серед якого були “Циган, Прут, Хорт та подруга Леся [897, арк. 41]”. Отже, святкування проходило під патріотичними гаслами, сповненими національної самосвідомості, гідності, впевненості у майбутньому самостійної Української держави. Організаторами заходу виступали члени ОУН та священник, що підкреслювало високу духовність громади.

Зміну тактики ОУН у нових умовах демонстрували заходи, спрямовані на зрив відновлення комуністичної системи господарювання на селі. Терористичні акції націоналістів були виявом ідеологічної нетерпимості ОУН та більшовиків. З інформації про хід виконання сільськогосподарських робіт і партійно-політичної роботи серед населення Ровенської області витікає, що з травня до вересня 1944 р. тут з діючих 14 МТС шкоди зазнали 11 станцій. У Загорошанській МТС Здолбунівського району було спалено 4 трактори У-2, на Сидінській МТС Деражненського району спалено 2 трактори ХТЗ, молотарка і всі будівлі МТС, 2 трактори і молотарка згоріли на Лехівській МТС Млинівського району, Демидівська МТС втратила згорілими 2 трактори, на Бугринській МТС Гошанського району згорів гусеничний трактор, на Оженській МТС Острозького району спалено 2 трактори і молотарку, у с. Варковичах Дубнівського району спалили комбайн і молотарку. Постраждали також МТС Корецького та Козинського районів

[945, арк. 9]. Під час акцій, проведених націоналістами, завдано не тільки матеріальних збитків. Терористичні акти, проведені націоналістами, торкнулися і працівників сільського господарства: були вбиті старший механік Бур'ян і п'ятеро робітників Демидівської МТС, директор Варковецької МТС В. Строкань, директор Антонівської МТС Є. Мушинський. Націоналісти розправилися з 12 співробітниками районного партійного апарату [945, арк. 9-10]. Потерпало від рук націоналістів і просте селянство, яке виконувало вимоги радянської влади і здавало хліб державі. В розповсюджуваних листівках оунівці закликали не здавати сільгосппродукти, погрожували розправами за співпрацю з більшовиками. “Хто буде здавати хліб більшовикам, той буде розстріляний та порубаний сокирами [945, арк. 10-11]”, – наголошувалося в листівках. В результаті погроз та залякування селянства націоналістам вдалося у 1944 р. частково зірвати план хлібозаготівель у Ровенській області. Так, Демидівський район виконав рознарядку на 31%, Деражнянський – на 20,8%, Рокитнівський – на 24,3%, а Острожецький район – лише 19,8%. Для порівняння зазначимо, що Волинська область виконала план здачі хліба державі на 71,5% [943, арк. 8]. Під час проведення кампанії у Дубнівському районі було спалено залізничний міст і міст на ґрунтовій дорозі, щоб пошкодити під'їзні шляхи до пунктів здачі хліба. На пункті заготівлі сіна оунівці спалили 250 тонн сіна [945, арк. 10]. Географія підпалів, убивств та інших диверсій свідчить про широкомасштабність акцій, які охопили практично всю Ровенську область. Терористичні акти стали застосовуватися не тільки проти представників партійної влади, а й проти господарських чиновників і простих працівників сільськогосподарської галузі.

Таким чином, з початком визволення українських земель від гітлерівських окупантів поряд зі стратегічною метою – розгромом загарбників – радянська влада змушена була вирішувати проблему відновлення й утвердження панівного становища більшовицької ідеології, що вимагало певних змін акцентів і додаткових зусиль. Боротьба з українським

національно-визвольним рухом стала пріоритетним напрямом у пропагандистській роботі в Україні. Головною метою радянської пропаганди було довести ідеологічну спорідненість українських націоналістів з німецькими нацистами. Гітлерівці й самі сприяли цьому, розпускаючи чутки про союзницькі стосунки з самостійниками. У виборі засобів боротьби з націоналізмом радянська влада віддавала перевагу силовим методам, залучаючи каральні органи і регулярні війська, часто використовуючи провокації, засоби дискредитації, фізичного і психологічного тиску на населення. Безкарність навіть визнаних владою злочинів співробітників НКВС свідчила про упереджене ставлення радянського керівництва до українського населення, що пережило німецьку окупацію.

5.2. Пропагандистські акції самостійницьких формувань на завершальному етапі Другої світової війни.

Нові умови привели до зміни пріоритетів і в національно-визвольній боротьбі. ОУН, яка була провідною силою руху, перенесла центр ваги ідейно-політичної роботи проти радянської влади і перейшла від переважно пропагандистських до застосування терористичних методів винищення керівників радянських господарських організацій і державних установ. Терористичні акції, погрози і залякування з метою зриву заходів радянської влади поширювалися і на психологічно виснажене населення, яке втомлене війною та під тиском комуністичної пропаганди поступово відходило від націоналістичного руху, надаючи перевагу радянській владі. В ідеологічній боротьбі проти більшовизму лідери українського націоналістичного підпілля поступово перейшли до демократизації руху і зробили спробу його інтернаціоналізації, заклавши підвалини Антибільшовицького Блоку Народів.

Протягом війни відбувалися певні зміни в політичній платформі ОУН. Особливо виявилися вони в рішеннях III-го Надзвичайного Великого збору ОУН(Б), що відбувся в серпні 1943 р. Чітко визначилася ідейно-політична

еволюція в демократичному напрямі. На відміну від домагань одноосібного домінування в українському національно-визвольному русі в 1943 р. прийшло усвідомлення і визнання права на існування інших політичних течій. Починаючи з вересня 1943 р., набули поширення листівки під гаслом “Свобода народам! Свобода людині!” Логічним продовженням цього процесу було скликання з ініціативи ОУН(Б) у липні 1944 р. зборів представників різних політичних сил поблизу Самбора і утворення Української Головної Визвольної Ради (УГВР). І хоча представники ОУН(М) не взяли участь у зібранні, це не зменшувало його значущості. Ще 28 жовтня 1943 р. командирам і комендантам УПА був розісланий наказ “Про політику щодо різнонаціональних частин при німецькій армії”, де містились вимоги припинити всі дії проти мадярів, румунів, словаків, латвійців та інших, що перебувають в українській землі та “з примусу під німецьким терором, виконують німецькі накази”. В наказі, зокрема, вказувалося: “Щоб дружбу поневолених і покривджених імперіялізмами народів краще налагодити, треба широко пропагувати поміж усіма чужинцями наші кличі, ідеї, ідею боротьби за вільні національні держави на національних територіях” [265, арк. 11]. Подальшого свого розвитку демократичні ідеї об’єднання зусиль всіх народів СРСР знайшли у “Проекті платформи співробітництва в антибільшовицькому блоці народів”(АБН), утвореному на Першій конференції поневолених народів Східної Європи і Азії, що відбулася на Ровенщині 21-22 листопада 1943 р. У роботі конференції взяли участь 39 осіб, які представляли 13 народів і народностей Радянського Союзу: українців – 5, білорусів – 2, грузинів – 6, вірменів – 4, казахів – 1, азербайджанців – 6, узбеків – 5, башкирів – 1, кабардинців – 1, осетин – 2, татар – 4, чувашів – 1. Неофіційно брав участь у конференції Тарас Чупринка (Шухевич) [165, с. 541]. Головним завданням АБН, як сказано в документі, є об’єднання розрізнених сил народів, які борються відокремлено проти більшовизму для захисту їх інтересів на етнографічних землях, узгодження основних тактичних напрямів зовнішньої політики і

визначення спільних зовнішньополітичних акцій [515, с. 35-36]. Діяльність згаданої організації повинна будуватися, як витікає з п. 5 проекту платформи, на цілком демократичних засадах: “В АБН входять народи на основі добровільної тісної співпраці або вільного співробітництва з союзниками в межах, окреслених спільними угодами і протоколами”. Передбачалося обрання керівних органів АБН, котрими мали бути президія ради АБН, рада АБН та виконавчий комітет АБН [265, арк. 11-12]. Отже, документ заклав підвалини майбутнього міжнародного співробітництва на антибільшовицькій ідеологічній основі, на принципах демократії і врахуванні інтересів різних народів. Та незважаючи на зусилля ОУН(Б), цей захід не мав широкомасштабних наслідків, а так і залишився пропагандистським кроком.

Визволення України від гітлерівських окупантів упродовж 1943-1944 рр. спричинило докорінні зміни у розстановці політичних сил, що не могло не позначитися й на зміні тактики боротьби українських самостійницьких формувань. Розуміння того факту, що Німеччина та її союзники самостійно не зможуть перемогти СРСР і повалити сталінсько-більшовицький режим, штовхало керівників самостійницького руху на пошук нових форм боротьби, не відмовляючись від своєї стратегічної мети – відновлення української державності. Документи, опубліковані В. Дзьобаком, В. Сергійчуком, С. Кокіним та іншими дослідниками [165; 276, с. 242; 406; 791; 792; 793], свідчать про те, що на завершальному етапі війни ідея відродження самостійності Української держави, на переконання націоналістів не втратила своєї актуальності. Ще в кінці 1943 р. один із лідерів самостійників Т. Бульба-Боровець звернувся з листом до німецького уряду, в якому закликав змінити ставлення до українського народу і дати йому можливість включитися у спільну боротьбу проти більшовизму. При цьому Т. Боровець висував декілька умов, виконання яких, на його думку, надало б можливість українцям стати повноправними союзниками Німеччини. Однією з них було: “Визнати українську самостійну державу із законним Урядом Української Народної Республіки, як спадщини сл. н. Симона Петлюри. Уряд УНР має

бути доповнений представниками всіх діючих в Україні політичних угруповань [276, с. 242]”. У листі Боровець намагався демонструвати в цьому питанні єдність самостійницьких сил. Він вимагав ”звільнити з в’язниці українського революціонера Степана Бандеру та всіх політичних в’язнів і репресованих [276, с. 242]”. При позитивному ставленні німецького уряду до цих питань Боровець пропонував негайно організувати зустріч його представників із представниками самостійників Андрієм Лівіцьким, Андрієм Мельником, Степаном Бандерою, Миколою Величківським, Миколою Омеляновичем-Павленком (старшим) і митрополитом Андрієм Шептицьким [276, с. 243]. Таке широке представництво мало переконати гітлерівців у серйозності намірів українських національно-визвольних сил.

Намагання бандерівців надати антибільшовицькому рухові інтернаціонального характеру зазнало невдачі. Але можна зробити висновок, що на межі 1943-1944 рр. в ідеологічній роботі самостійницького руху відбувалося поступове переміщення центру ваги від антинімецької пропаганди в бік антибільшовицької. До такої ж думки схиляється і С. Кокін, наводячи документ, складений Боровцем у Берліні 8 лютого 1944 р., в якому останній пропонував об’єднати зусилля всіх поневолених більшовизмом народів задля утворення суверенних держав [406, с. 177]. В грудні 1943 р. Головне командування УПА зробило спробу втілити у життя ідею спільної боротьби народів СРСР проти радянської влади, активізувати антирадянський рух за межами України. Так з’явилася листівка-звернення “Білоруський народе!”, в якій оунівці намагалися на підставі історичного досвіду ототожнити більшовицький режим з імперськими амбіціями царської Росії і закликали білорусів до утворення власної армії і боротьби за утворення самостійної держави. Документ закінчувався словами: “Хай живе самостійна білоруська держава! Хай живе самостійна українська держава! Хай живуть самостійні національні держави поневолених народів! [318]”. Подібна листівка-звернення датована груднем 1943 р. була адресована й українцям – бійцям і командирам Червоної армії. Як і в попередній, у ній

перелічувалися численні злочини радянської влади проти українського народу, а більшовицький режим ототожнювався з німецьким окупаційним режимом. Така паралель мала вселяти ненависть у рядового бійця до більшовицької системи, бажання знищити ненависний лад. Адресне спрямування листівки підсилювалася зверненням до національної приналежності бійців, що мало збільшити пропагандистський ефект. Наголошувалося, що у “своїй боротьбі український народ іде разом з усіма поневоленими народами Європи і Азії [791, с. 343-344]”.

Більший ухил самостійників до антибільшовицької пропаганди сприяв поширенню гітлерівцями чуток про співпрацю з ними націоналістів, що вводило в оману населення і підривало авторитет ОУН. Тому навесні 1944 р. Крайовий провід ОУН змушений був виступити з роз’ясненням своєї позиції перед членами організації і населенням, в якому, зокрема, наголошувалося: “Німці і тепер є окупантами частини Західноукраїнських земель і застосовують на цих територіях усі методи збанкрутілої колонізаторської політики ... Німецькі чутки про спілку і співробітництво ... мають своєю метою притупити серед народу пильність [785, с. 44-45]”.

Відчуття неминучого зіткнення з Червоною армією та більшовицькою ідеологією вимагало нових підходів у пропагандистській роботі, глибшого знання й осмислення історії. Цим питанням була присвячена крайова конференція референтів пропаганди ОУН, яка відбулася в Галичині 14-18 червня 1944 р. Заслуговує на увагу доповідь А. Смиліва під назвою “Історичний шлях російського імперіалізму”. Вона була віддрукована і поширена серед пропагандистів. Автор оцінював Радянський Союз як “сталінсько-більшовицький імперіалізм” і вбачав у ньому продовження “білого” російського імперіалізму, що мав 400-річну історію. В той же час А. Смилів відмежовував російський народ від Російської імперії, сталінсько-більшовицького імперіалізму і підкреслював, що російський народ здатен на революційне піднесення і в цьому сенсі може бути союзником України у боротьбі проти сталінізму [62, с. 417-418].

З наближенням радянських з'єднань в ОУН більш відчутною ставала потреба в енергійних пропагандистських кадрах, які могли б ефективно впливати на населення. Треба визнати, – і це відтворюють архівні документи, – націоналісти досить критично ставилися до своїх кадрів і до населення, серед якого їм доводилося працювати. Так, у звіті “з вишкільно-пропагандивної праці” за листопад 1943 р. знаходимо певні нарікання. Зазначається, що вік членів пропагандистського апарату 20-26 років, селянського походження, як моральний, так і політичний рівень членства дуже низький, особливо, серед юнацтва, низький також і освітній рівень членів ОУН, спостерігається пияцтво [911, арк. 2]. Подібні констатації знаходимо і в звіті за грудень 1943 р. Підкреслюється пияцтво, дуже низький моральний рівень молоді: “Можна зустріти багато юначок, що зайшли в стан материнства [911, арк. 8]”, – підкреслюється у звіті. Настрій мас оцінювався як “страхотливий”, що пояснювалося різними ворожими чинниками – зокрема побоюваннями селян, щоб їм не спалили їх майна, та не знищили їх рідні. Наведені недоліки повторюються і у звіті за лютий 1944 р. При цьому наголошувалося на тому, що морально-політичний рівень “симпатиків” (співчуваючих) кращий, ніж у членів ОУН. Це пояснювалося тим, що серед останніх було багато старших і поважних людей. У цілому, морально-політичний рівень населення оцінювався задовільно, тобто як сприятливий для ОУН [911, арк. 13-14].

Зі звіту суспільно-політичного референта Черника за 1 травня 1944 р. видно, що головним напрямом пропагандистської роботи в цей період вважалися заходи в середовищі червоноармійців. Антибільшовицька пропаганда знаходила свій концентрований вираз у тезі – “Більшовики завдячують свої успіхи не своїй силі, а німецькій слабості [911, арк. 11]”. Серед пропагандистів ОУН було розповсюджено 400 примірників інструкції “Пропаганда серед червоноармійців” і 350 примірників закликів до них.

Контрпропагандистські заходи радянських служб одночасно спрямовувалися на різні об'єкти: німецькі війська, українських повстанців,

польське підпілля. При цьому активно використовувалась авіація. Так, у повітах Радехів, Сокаль, Кам'янка 6, 15, та 22 березня було розкинуто з літаків листівки “Вісті з радянської Батьківщини”, 22 квітня радянські літаки розкинули в тих же повітах комплекс листівок, серед яких: “Rote Armee in den Karpaten” (як перепустку для німців), “Stalin uber die Zukunft des Deutschen Volks”, “За п'ять хвилин до кінця” та 8 різних ілюстрованих листівок [897, арк. 9].

Пропагандистським кроком самостійників на завершальному етапі війни була й спроба відмежуватися від зв'язків ОУН з німцями. А те, що такі зв'язки мали місце, не викликає сумнівів. Так, в одному з німецьких документів на ім'я шефа гестапо Г. Мюллера, датованому квітнем 1944 р., читаємо: “Досягнуто угоди: УПА не буде нападати на німецькі частини. УПА буде постійно посилати своїх розвідників, переважно дівчат, в зайняті противником райони і буде доповідати результати розвідки у відділі розвідки /1с/ бойових частин”. І далі ще більш конкретно: “Задля запобігання виникненню перешкод в цьому важливому для нас співробітництві наказано: 1. Агенти УПА, які мають на руках посвідчення підписані “капітан ФЕЛІКС”, або особи, що знаходяться на службі в УПА, затриманню не підлягають, належить пропускати їх разом зі зброєю. На вимогу агенти повинні найкоротшим шляхом терміново доправлятися у відділі 1с бойової групи [913, арк. 128]”. Навіть родичі одного з провідників ОУН М. Лебеда, які були заарештовані гітлерівцями і утримувалися в концтаборі “Равенсбрюк”, мали певні пільги. Його дружині, з дозволу німців, передавалася білизна і гроші [913, арк. 123]. Звичайно, це компрометувало лідерів ОУН і тому, як показав на допиті один із провідників ОУН(Б) М. Степаняк, у червні 1944 р. була скликана конференція, на якій було утворено нову структуру – “Народно-Визвольну Революційну Організацію” (НВРО), котра мала замінити стару назву – ОУН [406, с. 19]. Нова назва не змінювала програмних засад і стратегічної мети організації, але свідчила про усвідомлення певними колами керівництва ОУН вразливості своїх позицій. Цей крок знову загострив

внутрішні, і без того напружені, суперечності в керівництві ОУН(Б). З показань на допиті члена ОУН О. Луцького витікає, що Р. Шухевич, який був противником утворення НВРО, хотів віддати під суд “революційного трибуналу” деяких провідників ОУН – “Галину” (Якова Бусела), “Клима Савура” (Дмитра Клячківського), “Леміша” (Василя Кука), “Сергія” (Михайла Степаняка) [406, с. 86].

Не припинялася конфронтація і між бандерівцями і мельниківцями. З радянських донесень за квітень 1944 р. відомо, що: “мельниківці діють за одне з німцями, ведуть боротьбу з бандерівцями. Мельниківці і німці захищають поляків. Не пускають бандерівців на “акцію” проти поляків. 13 квітня 1944 р. їх не пустили на правий берег Буга. В результаті бою бандерівці втратили 150 осіб [986, арк. 27]”. Очевидно, у такий спосіб ОУН(М) намагалася зіграти роль миротворця в українсько-польських відносинах і здобути політичну підтримку останніх. Визнавали бандерівців своїми ворогами й німці. В одному із донесень вони оцінювали сили УПА в Україні у 80000 бійців і підкреслювали, що головним ворогом у Галичині бандерівці вважають німецьку адміністрацію і поляків [427].

Важливим елементом пропагандистської роботи серед бійців УПА і населення керівництво ОУН(б) вважало пресу. Так, з листопада 1944 р. на зміну журналу “До зброї” став видаватися журнал “Повстанець”. Відомо 6 номерів журналу, який виходив з листопада 1944 р. до травня 1945 р. Його зміст підкреслює пропагандистський характер видання. Головна ідея усіх публікацій – боротьба за самостійну Українську державу. В першому номері журналу повідомлялося про утворення УГВР як спільного керівного органу різних самостійницьких сил і надрукована присяга вояка УПА, затверджена цим органом [514, с. 127, 133]. Спільною для всіх номерів була рубрика “На фронті боротьби поневолених народів з імперіалістами”, яка засвідчує, що намагання надати національно-визвольній боротьбі видимості інтернаціонального характеру було важливим пропагандистським кроком [514, с. 235-236]. Рубрика “Б’ємо загарбників” була цілковито присвячена

хронології бойових дій відділів УПА. По суті – це стисла форма звіту. За підрахунками автора, з 28 липня 1944 р. до 28 лютого 1945 р. УПА провела 146 бойових операцій, з яких тільки 2 сутички – з гітлерівцями, а решта боїв – проти підрозділів НКВС і Червоної армії. Антирадянська спрямованість дій УПА простежується у всіх випусках журналу. Наводяться дані про кількісні втрати противника, причому вони завжди набагато перебільшують власні. За даними “Повстанця”, за вказаний період часу відділами УПА було вбито близько 6,5 тис. бійців і офіцерів НКВС та ще більше поранено. Власні втрати обраховуються лише десятками бійців [514, с. 140-142, 161-164, 188-200, 225-228, 255-259]. Викликає подив нерозуміння керівництва ОУН неспроможності УПА дрібними сутичками досягти перемоги над Червоною армією. Скоріше збройні акції мали пропагандистський характер і ставили за мету привернути увагу до України світової спільноти, схилити її на свій бік, зробити союзницею і одним із важелів тиску на більшовицьке керівництво СРСР. Досить тенденційно виглядає в журналі й аналіз міжнародних подій та висновки про неминучий розвал антигітлерівської коаліції і близьку війну СРСР з його колишніми союзниками.

У той самий час продовжував видаватися журнал “Український перець”, в якому розміщувалися гострі політичні карикатури, сатиричні малюнки на теми сучасних міжнародних і внутріполітичних подій. Головними персонажами журналу виступали А. Гітлер, Й. Сталін та їхнє політичне оточення. Сатиричні вірші, пісні, оповідання висміювали самовпевненість окупантів і мали піднімати моральний дух повстанців. Отже, метою цих видань було посіяти серед населення України сумніви у можливості переможного для Радянського Союзу кінця війни та зміцнити віру повстанців у власних силах і в можливості відновлення самостійної держави.

Великого поширення на завершальному етапі війни набули звернення і заклики самостійників до різних верств населення. Так, у січні 1944 р. з’явилося звернення ОУН до громадян України. У документі давався

короткий підсумок міжнародних подій і зроблено висновок про те, що гітлерівська Німеччина та її союзники наближаються до неминучої катастрофи. Разом з тим, населення попереджалося, що на зміну німецькій окупації йде окупація більшовицька, з якою ОУН має намір боротися. У зверненні містився заклик міцніше згуртуватися навколо ОУН, вступати до лав УПА, здобувати зброю і готуватися до “Всенародної Революції” [318]. До подібної пропагандистської акції вдалися й представники проводу ОУН(М). Але на відміну від бандерівців, котрі зверталися до українського народу, мельниківці вважали за доцільне залучити до боротьби широкі кола української еміграції, завданням якої вважали популяризацію ідеї українського національного визволення серед народів Європи, викриття злочинної природи більшовизму, який загрожував не тільки українському, й іншим народам [546, с. 320-322].

У липні 1944 р. з’явилося звернення Революційного комітету поневолених народів до кубанського козацтва. Автори документа намагалися довести спільність долі кубанців з долею українського народу. Уже в заголовку “Кубанці! Славні правнуки запорозьких козаків!” містилося нагадування про історичне коріння козацтва. Історичний екскурс був акцентований на утисках козацтва, що чинили російська та більшовицька влади. Виражалася впевненість у тому, що Україна здобуде незалежність і стане самостійною державою. Відмінність цього документа від аналогічних полягала в тому, що в ньому не було закликів до спільної боротьби, до повалення влади [791, с. 411-417]. Його пропагандистська мета полягала в доведенні прагнення українців до незалежності і віри у неминучу перемогу.

У зверненні “До української молоді Східної України” наведені приклади знущань більшовицької влади над населенням України у вигляді примусової колективізації та індустріалізації, зверталася увага на одурманення комуністичною ідеологією, що вимагала нелюдських зусиль у будівництві нового суспільства, закривала доступ до наукових, літературних, мистецьких надбань більшої частини людства. У зверненні наголошувалося на тому, що

боротьба продовжується, до неї долучилися кращі представники різних верств населення і містився заклик до молоді зривати більшовицькі плани, бойкотувати заходи радянської влади, включатися у боротьбу на боці ОУН та УПА [791, с. 555-562].

Не забували самостійники у своїх зверненнях і тих, хто вірив у комуністичне майбутнє України. Таких, зазвичай, називали “зрадниками”, “донощиками” та іншими зневажливими словами. Прикладом можуть слугувати відповіді на звернення більшовицької влади Прикарпаття: “Усім слоням, куцам, ослам, цапам і всій менажерії Станіславівської області” (жовтень 1944 р.) та звернення українських повстанців: “Донощики!” (без дати, не раніше 1945 р.). Перший документ – це відповідь представникам радянської влади Прикарпаття на пропозицію скласти зброю і здаватися – просякнутий ненавистю до Й. Сталіна, НКВС і радянської влади. Категоричне «Ні» повстанців на пропозиції означало продовження безкомпромісної боротьби. Ті ж самі інтонації притаманні і другому документу, де наголошувалося на підступності більшовицької влади, яка силою і терором заганяла цілі народи в ярмо. У зверненні лунав заклик одуматися, кидати службу більшовикам і переходити до лав повстанців, спокутувати гріхи перед батьківщиною [793, с. 572-575].

До листопада 1944 р. Червона армія завершила звільнення України від гітлерівських окупантів, перейшла на території сусідніх держав, що привело до ізоляції повстанських сил, ускладнило здобуття зброї, боєприпасів, військової амуніції. Безперервні сутички з регулярними частинами НКВС і військовими підрозділами приводили до значних втрат у їх лавах. Дошкуляли самостійникам і широкомасштабні провокації більшовицьких спецпідрозділів. Ситуація, що склалася, вимагала активізації пропагандистської роботи у стані противника. Тому серед документів УПА у цей період важливе місце відводилося зверненням до бійців Червоної армії, НКВС, винищувальних загонів і т.п. Поширеною в західних областях була летючка “Українці – “Стрибки” . У ній ішлося про те, що закінчення війни

співпало у часі зі спалахом визвольної боротьби поневолених народів за побудову самостійних національних держав, але більшовицький режим намагається придушити визвольну боротьбу, формуючи винищувальні батальйони з місцевого населення. У зверненні містився заклик не вступати до таких підрозділів або повернути зброю проти ворогів свого народу [792, с. 135-137]. Подібний зміст був притаманний і зверненню “Бійці так званих внутрішніх військ МВД!”. Документ, головним чином, роз’яснював справедливий характер боротьби українського народу і попереджав про неминучість кари, що спіткає більшовицьких злочинців.

На завершальному етапі війни один із лідерів ОУН А. Мельник 2 травня 1945 р. надіслав телеграму на адресу керівника конференції у Сан-Франциско Стеттініуса з нагоди утворення ООН і участі в ній делегата від уряду радянської України. Цей зовнішньополітичний крок мав на меті привернути увагу світової спільноти до “українського питання” і наголошував на тому, що представник радянської влади не може виступати від імені всієї української нації, яка перебуває під більшовицьким пануванням, і вільно не може висловлювати свою думку [577, с. 480-481]. У той же час, у травні 1945 р., головний командир УПА Тарас Чупринка (псевдонім Р. Шухевича), який представляв бандерівську ОУН, виступив зі зверненням до бійців і командирів у зв’язку з закінченням війни з Німеччиною. У ньому, зокрема, говорилося про великий внесок повстанців у боротьбу проти гітлерівців та наголошувалося на необхідності продовження боротьби з новим наїздником – більшовицькою Росією. Наголошувалося на необхідності використання нових методів боротьби, пристосованими до нової обстановки [317, с. 116-117].

Ще одним пропагандистським документом, який вийшов у липні 1945 р., було звернення УГВР і Головної Команди УПА “До всіх насильно вивезених з України, і тих, що мусили покинути Рідні Землі – Братів і Сестер наших, до всіх українців на чужині”. Як і попередні звернення, воно складалося з нагадування про злидні, утиски і жертви, котрі переніс

український народ, констатації факту, що в Україні не вщухає визвольна боротьба проти більшовицького режиму і закликів віддати всі сили на службу Краєві, повертатися і вступати в повстанські загони. Але головним завданням, що простежується у всьому документі, на нашу думку, була демонстрація єдності усіх самостійницьких сил, очолюваних УГВР. “Червоною ниткою” у зверненні проходить впевненість у тому, що й інші народи Східної Європи та Азії незабаром піднімуться на боротьбу проти більшовицького поневолення [694]. Іноді звернення у вигляді листівок мали не тільки адресний, а й предметний характер, і були спрямовані на зрив конкретних заходів радянської влади. Так, листівка “Батьки і матері” закликала батьків не дозволяти своїм дітям вступати в піонерські організації, які є вихователями “зрадників свого народу” [792, с. 203-205]. У зверненні до вчителів-українців наголошувалося на великій відповідальності останніх перед народом за виховання духовно і фізично здорового покоління, давалося роз’яснення, чого вимагає радянська влада від вчителів, і містився заклик не підтримувати її ідеологічних заходів [792, с. 228-231].

Подібні пропагандистські акції були характерними для підпільних організацій ОУН, що утворилися на зайнятій Червоною армією території України. Так, підпільна організація “Нескорений Сокіл” розповсюджувала рукописні листівки-звернення “Юнаки і дівчата”, “Комсомольці”, адресовані до української молоді. Перша з них – заклик не вступати в комсомольські організації, друга, адресована комсомольцям, звучала як застереження від неминучої розплати “за зраду” [792, с. 205].

Рукописний текст листівок на завершальному етапі війни свідчив про слабку матеріально-технічну базу, нестачу засобів для виготовлення пропагандистських матеріалів, котрі виявлялися і знищувалися у ході оперативних заходів НКВС [792, с. 140-141]. Красномовно свідчить про це й листування оунівських активістів наприкінці 1944 р.: “Друже Шумний! Згідно наказу 7-ХІ маємо з всім активом СБ, – говорилося в ній, – проробити політичну акцію дня 15. ХІ по всьому терені. Внаслідок чого Ви зобов’язані

зробити слідує: 1. Приготовити фарби (олія з крейдою) (олія з сажою переварити) (олія з смолою). 2. Приготовити щітки для писання. 3. Порозуміться з Михайлом з Голубом і разом прибути на вечір (захід сонця) 15.XI на Головничину [264, арк. 30]”.

Можна стверджувати, що пропагандистська робота самостійницьких формувань у цей період переживала нелегкі часи. Разом з тим, вона ставала головним засобом протидії радянзації краю в нових умовах. Саме на це була спрямована інструкція краєвим референтам пропаганди від 20 серпня 1945 р. У ній містилися чергові завдання з пропагандистської роботи на найближчий час. “Сьогодні перед нашою політичною організацією, в першу чергу, стоять великі завдання по пропагандивній роботі, оскільки інші форми боротьби не мають можливостей свого всебічного вияву. Членські кадри мусять якнайшвидше зрозуміти нове становище й переставити себе на нові революційні завдання, що ними є, в першу чергу, пропаганда [909, арк. 21]”, – наголошувалося в документі. Виходячи з того, що пропагандистська робота має стати провідною формою боротьби, в інструкції передбачалися основні її напрямки, які включали: пропаганду в місті, в Червоній армії, “лозунгову” пропаганду, пропаганду серед мас і роботу серед членських кадрів ОУН. Головним засобом визнавалося поширення листівок, гасел, підпільної літератури та преси з широким залученням до такої роботи жінок і шкільної молоді [909, арк. 21]. Визначалися й конкретні завдання. Так, серед мас “роз’яснювати сьогоднішнє міжнароднє становище, вказуючи, на всі існуючі непорозуміння, вогнища нових конфліктів між союзниками”, “не помагати большевикам переконувати маси, що почався період мирного розвитку”, наголошувалося на необхідності провести на західноукраїнських землях широку акцію проти переведення населення до православ’я [909, арк. 23]. Отже, Католицька церква визнавалася важливим чинником пропагандистського впливу на населення. У додатку до інструкції були приведені 16 загальнополітичних гасел, 29 гасел – для міст, 9 – для червоноармійців та 10 – для поширення серед селян.

Підводячи підсумок, можна стверджувати, що на завершальному етапі війни акції самостійницьких формувань в Україні носили здебільшого пропагандистський характер. Терористичні акти не досягали своєї мети. Центр ваги пропагандистської роботи поступово змістився у бік антибільшовицької пропаганди, що відкривало перед комуністичними ідеологами широкі перспективи контрпропагандистської роботи, ототожнення націоналістичної ідеології з нацистською, що в умовах беззаперечної перемоги Червоної армії, яка була головним чинником визволення України від гітлерівських окупантів, підривало віру в необхідність утворення самостійної Української держави. Спроби лідерів самостійницьких формувань привернути увагу до “українського питання” світової спільноти не мали успіху і будь-яких політичних наслідків.

5.3. Ідеологічні аспекти суспільно-політичних процесів у республіці в 1943-1945 рр.

Немає необхідності доводити, що відбудовний процес в Україні після гітлерівської окупації був ускладненим для радянської влади не тільки внаслідок матеріальних збитків та скорочення трудових ресурсів. Іншими деструктивними чинниками слід вважати руйнування, спричинені гітлерівськими військами, евакуацією і, що не менш важливо, в ідеологічних наслідки окупації. На частині території республіки радянська влада тільки почала пускати паростки своєї ідеології. У західних областях, приєднаних до УРСР в 1939-1940 рр., процеси індустріалізації, колективізації, культурної революції були розпочаті але не завершені. Форсоване впровадження в цей період сталінських стандартів у політиці, економіці, освіті, духовній сфері викликало їх неприйняття значною частиною населення і навіть спротив заходам радянської влади. Обурення викликали насильницьке виселення чужих радянським ідеалам “елементів”, руйнування національних культурних і духовних ідеалів, утиски у духовній сфері. Тому напад гітлерівської Німеччини на СРСР в 1941 р. сприймався частиною

українського соціуму з полегшенням і сподіванням на краще майбутнє. Дії ОУН в цих умовах породжували серед населення ілюзії на можливість відновлення української державності за допомогою Німеччини, що накладало відбиток на сприйняття населенням німецької армії. Примарність цих сподівань стала очевидною вже в перший рік окупації України гітлерівськими загарбниками. Незважаючи на це, керівні кола ОУН продовжували обстоювати ідею Української Соборної Самостійної Держави, ведучи боротьбу як проти грабіжницької політики гітлерівців, так і проти Червоної армії. Ця боротьба за українську державність не припинилася і зі звільненням України від німецьких загарбників. Центр її ваги поступово перемістився у бік руйнування заходів з відновлення радянською владою мирного життя. За цих обставин відбудовний процес у республіці, особливо в ідеологічній сфері, розтягнувся на багато років і відбив неоднозначне ставлення українського суспільства до радянської влади та споконвічну мрію народу про утворення власної держави.

Відбудовна епопея в СРСР і, зокрема, в Україні, розпочалася в умовах війни, що продовжувалася. Вже 21 серпня 1943 р., після визволення перших областей від гітлерівців, вийшла постанова РНК і ЦК ВКП(б) про невідкладні заходи з відновлення господарства в районах, звільнених від німецької окупації. Документом передбачалося поставити в Україну 400 тракторів, 200 плугів, 300 сінокосилок, 500 сортувальників та кошти на відновлення 18 машинно-тракторних майстерень при МТС [632, с. 447]. Поряд з господарськими питаннями важливе місце відводилося відновленню матеріальної бази культурно-освітніх установ, які мали відігравати важливу роль в ідеологічному забезпеченні відбудовних процесів. Саме на вирішення цього завдання спрямовувалася постанова ЦК ВКП(б) від 25 серпня 1943 р. про заходи щодо посилення культурно-освітньої роботи в районах, визволених від німецької окупації. Нею передбачалося виділити для УРСР 20 комплектів устаткування для районних друкарень, 5 т газетних шрифтів, 3 т ротаційної фарби. Головне політуправління РСЧА мало передати ЦК КП(б)У

в тимчасове користування потяг-друкарню Волховського фронту у складі 4-х вагонів з комплектом необхідних поліграфічних матеріалів. На видавництво газети “Известия” покладалося завдання передати для організації української республіканської газети комплекс устаткування і технічний персонал для його обслуговування. Наркомат мінометного озброєння мав виготовити для потреб звільнених районів України 25 портативних друкарських машин [625, с. 469]. Постановою дозволявся випуск районних газет у визволених районах періодичністю двічі на тиждень, а також щоденний випуск листівок із повідомленнями “Радінформбюро” тиражем 300-400 примірників. З цією метою Україні виділялося 150 т газетного паперу. Крім того, республіка мала отримати 1 млн. примірників художньої і політичної літератури [625, с. 469]. Зауважимо, що це була майже вдвічі більша кількість, ніж та яка виділялася будь-якій визволеній області Російської Федерації, що свідчить про значимість ідеологічного впливу на Україну. Наркомосвіти РРФСР мав надіслати в Україну 3 обласних (по 20 тис. книг), 3 міських (по 5 тис. книг) і 48 районних бібліотек, а місцеві органи влади зобов’язувалися відновити роботу хат-читалень і забезпечити їх центральними та місцевими газетами, журналами і плакатами [625, с. 471-472].

І в цей час потужним засобом пропаганди став політичний плакат. Сповнений оптимізму, цей вид друкованого ідеологічного продукту закликав до жертвовності та мирної праці заради світлого майбутнього. На плакаті “А ну-ка взяли!” [додаток ВТ] зображена молода дівчина, яка бере ноші, наповнені цеглою, на якій лежить кельма як символ безпосереднього початку роботи. Образ дівчини, в динаміці передає рух вперед, у майбутнє, закликає до роботи. Відбудові господарства присвячено плакат “Восстановим!” [додаток ВУ]. Центральною його фігурою є зображення сивобородого чоловіка похилого віку, який, засукавши рукави, стоїть біля зрубаного дерева. Міцні, звиклі до роботи руки і погляд, спрямований у дальину, передають рішучість у подоланні труднощів і непохитну віру в побудову нового життя. Це підкреслюють фігури молодих робітників,

зображені за роботою на другому плані. Доповнює зміст красномовний напис: “Восстановление хозяйственных колхозных построек, культурных учреждений и жилых домов колхозников в районах, где временно хозяйничали фашистские погромщики, – важнейшая и неотложная задача. Восстановим колхозы и села, пострадавшие от фашистских извергов”. Образ жінки-матері, як і в попередні роки, залишається центральним на багатьох плакатах. Цій темі присвячене полотно “Слава матери героине!” [додаток ВФ]. У центрі – зображення вродливої жінки в оточенні десяти дітей різного віку. Серед них двоє юнаків у військовій формі, солдата і матроса, що уособлюють гарантований захист майбутнього сім’ї. Вираз обличчя матері життєрадісний, впевнений і гордий, що мало передавати внутрішній стан радянського народу, віру у відродження суспільства, незважаючи на великі втрати у війні.

Періодична і неперіодична преса, до якої належали і плакати, відіграла велику роль в ідеологічному впливі на широкі маси населення, тому її якість постійно перебувала в центрі уваги керівних органів СРСР. За перші два роки війни переважна більшість талановитих, досвідчених журналістів пішла на фронт, певна частина з них загинула, тому журналістський корпус потребував поповнення кваліфікованими кадрами. Вирішити проблему дефіциту кадрів була покликана постанова ЦК ВКП(б) від 14 вересня 1943 р. про організацію центральних газетних курсів при ЦК ВКП(б). Вона передбачала шляхом шестимісячного підвищення кваліфікації підготувати 150 редакторів газет для роботи у звільнених від фашистів регіонах. Звертає на себе увагу навчальна програма курсів. Серед предметів, що вивчалися, на журналістику відводилося 160 годин, на літературу – 120, а на вивчення історії ВКП(б) – 180 годин [607, с. 474]. Це визначало ідеологічну складову навчального процесу. Разом з тим, курси лише частково вирішували проблему кадрів. Навіть через рік у складних умовах відбудовного процесу іноді допускалися помилки і в редакції газет на керівні посади потрапляли невідготовлені люди. Так, секретар Володимир-Волинського міськкому

КП(б)У Маслюк повідомляв у жовтні 1944 р. про те, що за рекомендацією обкому партії на посаду редактора місцевої газети був призначений Гапоненко, котрий зовсім не володів українською мовою. Внаслідок цього в газеті траплялася велика кількість граматичних помилок, допускалося викривлене трактування матеріалу [943, арк. 2].

Особливий наголос на пропагандистській ролі газет було зроблено у постанові ЦК ВКП(б) від 20 червня 1945 р. У повоєнний період відбудовний процес вимагав зміщення акцентів в ідеологічній роботі, нових підходів до висвітлення питань внутрішньої і зовнішньої політики держави. ЦК партії звертав увагу на широкі можливості газет у спілкуванні з масами. Зважаючи на нові завдання, постанова санкціонувала збільшення обсягу 35 республіканських, крайових і обласних газет, відкриття нових відділів редакцій і збільшення штату кореспондентів, забезпечення їх кваліфікованими кадрами [609, с. 547-549]. На брак грамотних пропагандистів і агітаторів зверталася увага і в доповідній записці Тернопільського обкому КП(б)У [953, арк. 3-9].

Уваги потребували не лише журналістські кадри, пропагандисти й агітатори. Не менш важливим завданням вважалась ідеологічна підготовка викладачів вищої школи, котрі, в свою чергу, готували майбутніх фахівців вищої кваліфікації для господарства. На дефіцит кадрів в Україні у відбудовчий період наголошує у своїх дослідженнях Т. Першина [685, с. 23, 26; 687, с. 92]. З метою підвищення кваліфікації викладацьких кадрів 4 листопада 1943 р. з'явилася постанова ЦК ВКП(б) про організацію при ВПШ шестимісячних курсів перепідготовки викладачів основ марксизму-ленінізму і політичної економії у вузах. Навчальні плани передбачали вивчення серед інших дисциплін історії ВКП(б), діалектичного й історичного матеріалізму, на що відводилося 280-300 годин – набагато більше, ніж на будь-яку іншу навчальну дисципліну [606, с. 480-481]. Але як наголошувалося у довідці про політичні настрої населення у 1944 р., окремі громадяни, як у східних, так і в західних областях України недоброзичливо ставилися до Червоної армії і

радянської дипломатії. Вільнодумство допускали навіть учні [954, арк. 13]. Це не могло не викликати занепокоєння керівництва держави, а також місцевих органів влади.

Під постійним контролем партії перебував і навчальний процес. З цього приводу 20 травня 1944 р. ЦК ВКП(б) ухвалив ще одну постанову про організацію короткотермінових курсів з перепідготовки викладачів марксизму-ленінізму і політичної економії. При цьому кількість годин на вивчення марксизму-ленінізму збільшувалася до 340 годин [604, с. 499].

Серед партійних документів воєнної доби, що висвітлюють ідеологічне забезпечення відбудовних процесів, важливе місце належить постановам Політбюро ЦК КП(б)У від 1 листопада 1943 р. про утворення парторганізацій у визволених від німецької окупації районах України і керівництва ними, та від 1 квітня 1944 р. – про керівні органи місцевих Рад депутатів трудящих. Перша з них серед недоліків підкреслювала зволікання у питанні формування райкомів і міськкомів партії у визволених областях, несвоєчасність прибуття на місця керівних кадрів та утворення первинних парторганізацій без належної перевірки членів партії. У постанові наголошувалося на необхідності ретельної перевірки комуністів, які втратили партійні документи, або добровільно залишилися на окупованій території, не маючи на те дозволу партійних органів [653, с. 39-40]. Друга постанова була присвячена відновленню виконкомів районних, міських і селищних рад. У тих місцях, де не залишилося депутатів, обраних у довоєнний час, наголошувалося на необхідності заново утворити керівний склад Рад з місцевого партактиву, що “проявив себе у боротьбі з німецько-фашистськими окупантами” [651, с. 41-42]. Таким чином, Комуністична партія забезпечувала собі панівне становище в місцевих органах влади, не ускладнюючи собі життя такими демократичними заходами, як вибори і т.п.

Не менш важливим елементом відновлення роботи партійних органів на визволених територіях була перевірка членів і кандидатів у члени ВКП(б), особливо тих, хто пережив окупацію. Відомо, що в період евакуації

організовано виїхали в тил партійні функціонери та члени їх сімей. Незначна частина комуністів була залишена для організації підпілля і партизанської боротьби в тилу ворога, а решта – кинута напризволяще. Тепер комуністи та комсомольці, які самовільно залишилися в окупації без дозволу на те керівних органів, повинні були дати пояснення про свою діяльність за часів гітлерівської окупації. Зауважимо, що сам факт перебування на окупованій території викликав підозру в нелояльності до радянської влади, тому перевірка комуністів і комсомольців проводилася досить ретельно і по кілька разів. У Харківській області на 1 січня 1944 р. було розглянуто 1408 справ комуністів, які перебували на окупованій території, з них 639 осіб були виключені з лав ВКП(б) [960, арк. 6]. Виключенню з партії підлягали особи, які в тій чи іншій мірі заплямували себе співробітництвом із гітлерівськими окупантами. Іноді колаборантів виявляли при повторному перегляді справ. Так, провина Є. Лимаря полягала в тому, що він за “нового порядку” мав маслобійку, зареєструвався як комуніст і займався пияцтвом із поліцаями. Комуніст Ф. Грабар, евакуйований із тракторною бригадою, привласнив собі державні кошти і втік додому, залишивши трактористів без керівництва. Головний бухгалтер Вовчанської райошадкаси не виїхала на схід в 1941 р. У травні 1942 р. отримала догану парторганізації за відмову евакуюватися, в тому ж році, з приходом гітлерівців працювала обліковцем населення, збирала податки [962, арк. 223-224]. Подібних документів багато, вони свідчать про небажання певної частини комуністів залишати рідні місця та їхній конформізм в умовах окупації. Загалом, за архівними даними, в Харківській області налічувалося 4642 комуністи, які залишилися на окупованій території [960, арк. 24-25]. З них 1237 комуністів (членів і кандидатів ВКП(б), котрі стали на облік в гестапо, і 733 – таких, котрі стали на облік під час іншої реєстрації (біржа праці, оформлення на роботу тощо), або відмовилися від членства в партії. Крім того, 59 комуністів (44 члени і 15 кандидатів) добровільно відійшли з німцями [960, арк. 122]. Під час розгляду справ цих комуністів райкомаами, міськкомаами і обкомом ВКП(б) виключено

з партії 2059 осіб [960, арк. 25]. Іноді обкоми КП(б)У переглядали справи і виносили свої рішення. Так, вчителька А. Шевченко дала згоду залишитися в партизанському загоні, а з приходом німців відмовилася і виїхала в село, де упродовж окупації вела себе пасивно і ніякої роботи проти займанців не проводила. Балаклеївський райком КП(б)У поновив її в партії, але вона була виключена Харківським обкомом. Обком КП(б)У не затвердив рішення Кагановицького райкому про поновлення механіка заводу “Медприлад” (м. Харкова) Є. Ляхова, котрий самовільно залишився у місті, працював у німців і не вів ніякої роботи на користь радянської влади. Була виключена з партії комуністка О. Федоренко за анонімний лист і скаргу на те, що вона не була прийнята в аспірантуру, через те, що була українкою, а переваги були віддані представникам інших національностей. На цій підставі її звинуватили в націоналістичній, бандерівській ідеології й антисемітизмі [962, арк. 8-9, 225-226]. У місті Артемівську Сталінської області станом на 5 вересня 1943 р. перебувало на обліку 54 комуністи, які залишилися на окупованій території, 12 з них знищили свої партійні документи [950, арк. 24]. В цій же області, за даними на 10 жовтня 1943 р., залишилися в окупації 24219 комсомольців, з них 16321 втратив свої документи. Після розгляду 3600 справ про поновлення в членстві 290 осіб були виключені з ВЛКСМ [950, арк. 54-55]. Подібні процедури проводилися і в інших областях. Так, у Ворошиловградській області під окупацією гітлерівців залишилося 5060 партійців. Пройшли реєстрацію в гестапо і поліції 1579 осіб. З переглянутих на 1 липня 1943 р. 745 справ було виключено з партії 172 особи. А. Виродова знищила партійний білет і працювала в німецькій сільгоспкомендатурі, відступала разом із німцями, але, потрапивши під обстріл партизанів, повернулася в місто, де була заарештована і виключена з партії. Серед пособників гітлерівців траплялися й комуністи зі стажем. Ф. Морозов, член ВКП(б) з 1928 р., знищив партквиток, на своїй квартирі постійно влаштовував вечірки за участю італійських і німецьких офіцерів. Його донька також підтримувала тісні зв'язки з окупантами, був виключений з членів

партії. І. Плюшкін, член ВКП(б) з 1919 р. після приходу німців переїхав у Ростовську область, де в станиці Гундорівській насильно виселив з хати свого тестя-німця, який був переселений раніше, сім'ю червоноармійця і зайняв помешкання. За цей вчинок він був виключений із партії. У Сватівському районі О. Посухова під час окупації стала на облік в жандармерії і дала підписку про те, що в разі появи партизанів сповіщатиме про це німецькі власті [929, арк. 25-27]. Вона також була виключена з партії. Відбувалися подібні перевірки і в інших областях. У Гадяцькому районі Полтавської області під час перевірки комуністів, що перебували на окупованій території з 1 серпня до 16 листопада 1944 р., були виключені з членів ВКП(б) 13 осіб із 25, чії справи розглядались [958, арк.15], а Лиманський РК КП(б)У Сталінської області на 1 серпня 1943 р. з 9 осіб відмовив у членстві 6 комуністам [950, арк. 13]. У Дніпропетровській області на 1 квітня 1944 р. райкомаами і обкомом партії було розглянуто 732 справи, в результаті чого 466 осіб позбулися звання комуніста. Отже, за свідченням архівних джерел, можна дійти висновку, що перевірка комуністів, котрі пережили окупацію, мала масовий характер, а близько 50% осіб було виключено з ВКП(б). Цей процес був планомірним заходом ідеологічної “чистки” партії, що мав забезпечити чистоту її рядів і стати певним стимулом і гарантом внутрішньопартійної безпеки в добу відбудови держави. Проте розгляд справ комуністів протікав не без труднощів. Так, з довідки інструктора організаційного відділу ЦК КП(б)У Кушніра з питань організаційно-партійної роботи в Житомирській області видно, що частина комуністів свідомо не хотіла ставати на облік, боячись покарань, і цікавилася у розмовах, як саме карають, що запитують на співбесідах і т.п. [956, арк. 2-3].

Особливістю встановлення ідеологічного контролю за відбудовчим процесом у західних областях України був брак керівних партійних кадрів. Нерідкісними були випадки, коли навіть секретарями райкомів працювали неперевірені люди. Так, у Житомирській області, після її визволення в

березні 1944 р. секретарями райкомів працювало 11 осіб, які втратили свої партійні квитки, в тому числі 6 з них були першими секретарями райкомів [956, арк. 9]. Це, в свою чергу, приводило до низки негараздів у організаційній і агітаційно-пропагандистській роботі в цілому. Саме на недоліках і шляхах їх усунення зосередив свою увагу пленум ЦК КП(б)У, що відбувся 24-26 травня 1944 року. На прикладах роботи газет “Соціалістичний Донбас” і “Соціалістична Харківщина” було вказано на незадовільний стан роботи з газетними кадрами, недостатній рівень критики і самокритики, відсутність матеріалів, що висвітлюють дружбу народів СРСР, значні запізнення доставки газет [635, с. 75]. Пленум відзначив значні недоліки у змістовності лекцій, бесід, доповідей на міжнародну тематику, повільне відновлення роботи клубів, кінотеатрів, бібліотек, радіовузлів. Рішення пленуму спрямовувалися на виконання конкретних завдань в ідеологічній площині, що стояли перед парторганізацією республіки. Необхідно було дати відповідь на питання, що турбували населення, і неодноразово ставилися перед пропагандистами, лекторами, агітаторами: “Що буде з полоненими, котрі потрапили в полон до німців?”, “Як буде ставитися до них уряд?”, “Що буде робити радянська влада з людьми, котрі були змушені працювати на німців? [927, арк. 20]” і т.п. Серед заходів пропонувалося першочергову увагу приділити пресі, підбору агітаторів, покращити керівництво радіомовленням, комсомолом, профспілковими організаціями, більшу увагу звертати на роботу культурно-освітніх установ. Особливе місце відводилося викриттю українських націоналістів. У рішеннях підкреслювалося, що недоліки, зафіксовані у Сталінській і Харківській областях, мають місце і в інших регіонах, тому пленум ЦК КП(б)У вимагав з їхнього усунення в масштабах усієї республіки. Робився акцент на те, що німецький нацизм нагадує пораненого звіра і його треба добити у “власній барлозі” та звільнити від поневолення народи Європи [635, с. 78-81]. Таким чином, республіканська парторганізація націлювалася на те, що боротьба буде тривати навіть тоді, коли територія СРСР буде звільнена від гітлерівців.

Майже ті самі недоліки констатувались у постанові оргбюро про роботу Ворошиловградського обкому КП(б)У 11 жовтня 1944 р. Підкреслювалося, що в кадровому питанні під час висування комуністів на посади керівних працівників не враховуються їхні політична і ділова якості, погано розгорнута робота серед певних груп населення, викорінення “відсталих настроїв”, мало проводиться бесід, доповідей, не використовується кіно, радіомовлення, в газетах допускаються грубі помилки [944, арк. 2-4]. Повторення майже через півроку після пленуму тих самих недоліків свідчило про те, що роз’яснювальна робота серед населення поступалася мобілізаційно-силовим заходам держави, спрямованим на боротьбу за панівне становище комуністичної ідеології. Саме на це орієнтувалась таємна інструкція НКВС про завдання і постановку оперативно-чекістської роботи у звільнених від окупантів містах і районах, у якій пропонувалося негайно посилати до них завчасно підготовлені оперативно-чекістські групи НКВС-УНКВС із завданням очищення їх від “ставлеників і пособників окупантів”, виявлення агентури німецьких розвідувальних органів та організації проти них активних контррозвідувальних заходів [135, арк. 104]. Інструкцією передбачалося виявлення і взяття на облік: а) особового складу розвідувальних, контррозвідувальних і адміністративних німецьких органів, що діяли на тимчасово окупованій території; б) власників і мешканців будинків, у яких розміщувалися згадані органи та їх обслуговуючий персонал; в) агентів німецької розвідки, гестапо і таємної поліції, резидентів, агентів, диверсантів, терористів, радіозв’язкових, утримувачів явочних квартир, провідників; г) членів магістратів, місцевих самоуправлінь, старост, службовців поліції та інших німецьких адміністративних органів. Покладалося завдання також брати на облік: д) зрадників, провокаторів і німецьких пособників; е) учасників білогвардійських націоналістичних організацій, утворених німцями; ж) учасників банд, котрі використовувалися для охорони населених пунктів, для виконання каральних і реквізиційних функцій; з) утримувачів радіостанцій, складів боєприпасів і продовольства,

залишених німцями; і) членів і кандидатів ВКП(б) та ВЛКСМ, які пройшли реєстрацію у німців; к) жінок, що вийшли заміж за офіцерів, солдатів і чиновників німецької армії; л) утримувачів притонів і будинків розпусти; м) усіх без винятку осіб, що служили в утворених німцями закладах, установах і підприємствах безвідносно до роду обов'язків (виключаючи насильно мобілізований контингент); н) осіб, які добровільно відійшли з німцями і членів їх сімей. Всі особи, перераховані в пунктах “а”, “б”, “в”, “г”, “д”, “е”, “ж”, “з”, “к”, “л”, підлягали негайному арешту [135, арк. 104-105]. Всіх інших – дрібних службовців (опалювачів, сторожів, прибиральниць, рядових канцелярських службовців) передбачалося заарештовувати тільки за наявності матеріалів про зрадницьку діяльність, а за рештою мало встановлюватися агентурне спостереження. Через агентуру ж вивчалися настрої населення, в тому числі віруючих, для визначення “правильної” лінії щодо церкви і духовенства. Їхній арешт і закриття храмів могло здійснюватися лише за згодою 3-го Управління НКВС. В цілому ставилося завдання (за наявності певних гарантій) здійснювати перевірку агентури і пособників противника [135, арк. 105-106]. Інструкцією встановлювалася періодична звітність органів НКВС (не рідше 1 разу на декаду) за відповідною схемою. Таким чином, практично все населення визволених територій проходило через чистилище спецслужб, котрі встановлювали його “благонадійність”. Нечіткість визначення пособництва давала підстави включати до цієї категорії будь-кого, хто перебував на окупованій території, і притягати до відповідальності, адже сам цей факт накладав певну провину. Як зазначав В. Стецкевич, “усю вину за те, що людина опинилася на тимчасово окупованих землях України, по суті перекладали на неї ж [830]”. Такі перевірки були не тільки дійовим способом виявлення антирадянських елементів, що було природним явищем, а й приховували у собі можливість зловживань з боку представників владних структур, особливо правоохоронних органів.

Для виявлення колаборантів, провокаторів, пособників та їх прибічників часто використовувалися заздалегідь складені списки, джерелом інформації яких слугували донесення радянських розвідників, зв'язкових, партизанів, підпільників, очевидців. Іноді такі списки сягали кількох десятків осіб [988, арк. 121-123]. Так, в одному з таких списків, складених на зрадників Батьківщини і провокаторів з числа колишніх радянських і партійних посадовців, значилися по Київській області 4 особи, які до війни працювали секретарями райкомів, міськкомів, зав. відділом кадрів Київського міськкому партії; у Ворошиловградській області – 6 осіб: зав. відділу пропаганди, працівник райгазети, зв'язкова секретаря обкому КП(б)У і т.п., у Полтавській області – 8 осіб, у Сталінській області – 5, в Миколаївській – 4 колишніх посадовців [921, арк. 1-7]. Всі вони мали зазнати покарання. Та особлива загроза вбачалася радянській владі в українському національно-визвольному русі, що набирал оберти, і попри всі намагання більшовицької пропаганди ототожнити його з німецьким нацизмом не зник із відступом німців, а вперто культивував ідею незалежності і був розповсюджений на значній території республіки. В довідці про політичні настрої населення за вересень 1944 р. повідомлялося про викриття широко розгалуженої мережі націоналістичного підпілля в Криворізькому, Широківському, Сталіндорфському, Щорському, Софіївському, Дніпродзержинському, Криничанському, Верхньодніпровському, Новомосковському, Магдалинівському, Нікопольському, Петропавлівському районах Дніпропетровської області та в самому обласному центрі [954, арк. 4]. Як згадувалося раніше, оунівські осередки існували на Харківщині, Донеччині та в інших областях. Отже, як Захід, так Схід і центр України підпадав під вплив націоналістичної ідеології.

Для боротьби з нею сталінська тоталітарна система застосовувала особливо витончені методи. З метою підриву соціальної бази національно-визвольного руху і підриву його авторитету серед населення органами НКВС формувалися спеціальні підрозділи, що під виглядом бійців УПА чинили розправи над цивільним населенням, проникали в боївки, виявляли керівний

склад підпілля і знищували його. Діяльності спецгруп присвячені праці В. Сергійчука [788] та Д. Веденєєва [77; 78; 81; 82; 83]. Про злочини однієї з таких груп розповідала газета “Волинь” 4 серпня 2000 року: “Так, наприклад, один Сафат Панасюк, що був ватажком спецгрупи НКВД, особисто замордував більш як 500 наших земляків. ... Вони хватили дівчат, вчителів і медсестер, присланих із Східної України, згвалтовували, потім прив’язували за ноги до нагнутих дерев і розривали їхні тіла” [429]. Про те найяскравішими є свідчення самих членів спецгруп. У звіті одного з командирів спецгрупи майора Соколова читаємо: “Цих коней і вози ми забрали, голові сільради видали розписку, що коні і вози забрані куренем “Бистрого” і станичного села ... ми забрали його з собою, вбили його і кинули в колодязь [32, с. 440]”. Відбувалося тотальне винищення свідомого українського населення. За підрахунками І. Біласа, протягом шести неповних місяців 1944 року після визволення Західної України від гітлерівців сталінським репресивним апаратом було ліквідовано 124 336 осіб, котрі брали участь в національно-визвольній боротьбі [30, с. 398-408]. Окремі “подвиги” переодягнених у радянських спецгруп НКВС і НКДБ не могли залишатися поза увагою прокуратури і партійного керівництва. Відповідальний організатор ЦК КП(б)У Канілов у своїй довідці від 9 березня 1945 р. на ім’я секретаря ЦК КП(б)У О. Кириченка повідомляв: “Проведеною перевіркою ряду районів (Повстанський, Білобожницький, Чортківський, Вишневецький та інші) встановлено, що ряд райвідділів НКВС грубо порушують радянські закони при проведенні арештів, а також різних слідчих справ на заарештованих, звинувачених громадян у приналежності їх до українсько-німецьких націоналістів [959, арк. 4]”. Про факти грубого порушення законності повідомляв і прокурор УРСР Р.Руденко 24 лютого 1945 р. Він наводив конкретні приклади. Так, у Коропецькому районі Тернопільської області оперативна група НКВС, яку очолював начальник райвідділу міліції Белаш, за обстріл своєї групи вчинила в селі Красіємо погром, у результаті якого було спалено понад 100 селянських хат, в тому

числі тих, що належали сім'ям військовослужбовців. Було розстріляно 6 осіб, серед яких М. Грон, син котрого на той час служив у РСЧА. Прибувши на місце під час пожежі, другий секретар РК ПК(б)У Піддубний жодних заходів не вжив і навіть не повідомив про цей випадок обласний комітет партії. В іншому випадку за розпорядженням начальника Острожецького райвідділу НКВС Ровенської області Піканова без суду і слідства була розстріляна громадянка Марконія Устимчук – мати трьох синів, які воювали в Червоній армії, а чоловік працював в оборонному об'єкті. У Снятинському районі Станіславської області співробітники НКДБ розстріляли 7 осіб, серед яких громадянин Луцик, син якого загинув в боротьбі з гітлерівцями [935, арк. 187-191]. Подібних прикладів беззаконня було багато. Мали місце й затягування з розслідуванням справ, коли заарештовані місяцями чекали вироків. Так, у Тернопільській області це пояснювали тим, що число заарештованих в 2-3 рази переважало, кількість закінчених справ. У січні 1944 р. було заарештовано 160 осіб, а закінчено слідство тільки по 69 справах, в лютому того ж року заарештовано 280 осіб, а завершено слідство по 78 справах [959, арк. 6]. Документи свідчать, що терор щодо населення Західної України був масовим явищем і мав місце у Волинській, Ровенській, Тернопільській, Чернівецькій, Станіславській, Ізмаїльській областях [32, с. 571-579].

Дещо менше, але теж потерпав від репресій південь України. Тут каральні органи зосередили свої зусилля на боротьбі з наслідками румунської окупації і виявленні підпілля ОУН. У квітні-травні 1944 р. одеськими спецорганами були виявлені й заарештовані 11 представників Румунської православної місії, які звинувачувалися у співробітництві з окупантами. Хвиля репресій прокотилася серед студентства. Розгалужена мережа ОУН була виявлена в Одеському університеті, медичному інституті, морському та харчовому технікумах. З квітня 1944 р. до серпня 1945 р. в руки каральних органів потрапило 2411 осіб [12, с. 12].

Саме партійне керівництво заохочувало каральні органи до провокаційних дій. Так, у своєму виступі на нараді в Дрогобицькому обкомі КП(б)У М.С. Хрущов заявив: “Я б рекомендував в першу чергу підставити під удар ворожо-класові елементи села – куркулів і їх пособників. Нехай вони з ними розправляються, якщо хочуть розправлятися з кожним, хто побував в КВС* [824, с. 106]”.

Іноді зловживання і беззаконня каральних органів ставали предметом розслідувань та суворої партійної оцінки. Вже в листопаді 1944 р. бюро Тернопільського обкому КП(б)У розглянуло питання про порушення “революційної законності” працівниками НКВС і начальником штабу 174-ї ОСВ майором Полянським у селі Кривеньки Пробіжнянського району. Постановою бюро заступник начальника райвідділу НКВС Костін і начальник райвідділу Беляєв були звільнені з роботи. Начальнику облуправління НКВС Сараєву і начальнику облуправління НКДБ Малініну було доручено притягнути до відповідальності учасників підпалів і розстрілів. Секретар райкому Шинкаренко зобов’язувався надати допомогу у придбанні будматеріалів на будівництво спалених будинків сімей червоноармійців [32, с. 580-582]. Звертає на себе увагу той факт, що відбудові підлягали лише будинки, котрі належали сім’ям червоноармійців, а решта постраждалих селянських сімей на допомогу розраховувати не могли. Незважаючи на окремі факти розслідувань і покарань винуватців трагедій, терористичні акції проти населення мали місце і в подальші часи. Такі, приклади яких наведені в доповідній записці військового прокурора МВС УРСР Кошарського від 15 лютого 1949 р. і в книзі І. Лосєва “Феномен “бендерофобии” в русском сознании. Взгляд на проблему глазами русского аналитика в Украине” [32, с. 470-477; 516, с. 16-17]. Вони є красномовним свідченням ставлення радянської влади до українського населення.

* КВС – Комісаріат Внутрішніх Справ

Для ефективнішої боротьби проти націоналістичної ідеології радянські спецслужби утворювали фіктивні націоналістичні осередки, завданням яких було втягування невдоволених радянською владою елементів у підпілля з подальшим їх знищенням. Іншою метою інспірованого псевдопідпілля було проникнення в керівні органи ОУН з метою виявлення і знищення його керівництва. За оцінкою І. Біласа, в 1944 р. органами НКДБ були утворені псевдоагентурні центри: в Білоцерківській окрузі – 30 центрів, у Криворізькій – 18, у Дніпропетровській – 13, у Конотопській – 20, у Миколаївській – у 4 районах [31, с. 361]. Таким чином радянська влада розправлялася не тільки з активними учасниками національно-визвольного руху, а й зі своїми потенційними противниками, які могли бути небезпечними у майбутньому.

У січні 1945 р. ЦК КП(б)У ухвалив постанову “Про посилення боротьби з українсько-німецькими націоналістами в західних областях України”. Поряд з вимогою докорінно поліпшити політичну роботу серед населення ЦК безпосередньо ставив завдання посилення збройної боротьби проти ОУН, вимагав створення в кожному селі комсомольських організацій, активного залучення місцевого населення до викриття націоналістів та їхніх пособників. Секретарі обкомів КП(б)У зобов’язувалися відповідно до графіка провести наради і розробити конкретні заходи боротьби з націоналістичним підпіллям і надати їх на затвердження до ЦК КП(б)У. Серед заходів рекомендувалося провести облік всього населення і попередити родичів тих, хто не зареєструвався, що за умови їхньої неявки на реєстрацію вони будуть вважатися бандитами, а їхні родини будуть репресовані [610, с. 101-105]. Ця постанова певною мірою вплинула на активізацію дій парторганізацій і каральних органів у Західній Україні, і прискорила процес добровільної здачі повстанців. Намагаючись продемонструвати добру волю, радянський уряд постійно вдавався до випробуваного методу – демагогічних звернень до бійців УПА з пропозицією скласти зброю і чесно спокутувати “провину” перед народом. Таких звернень було не менше семи [165, с. 609]. У такий

спосіб влада досягала певних результатів. Нестійкі елементи, або ті, кого шантажували через родинні зв'язки, зголошувалися до добровільної здачі. З інформації, надісланої секретарям обкомів і райкомів КП(б)У і начальникам обласних управлінь НКДБ і НКВС, видно, що тільки з 10 до 31 січня 1945 р. з'явилися з повинною у Львівській області 4335 осіб, Дрогобицькій – 3677, Станіславській – 1155 осіб. А за період з 10 січня до 23 лютого 1945 р. у західних областях України з'явилося з повинною 22000 осіб [935, арк. 76, 139].

Широко використовувалися більшовиками й інші провокаційні методи. Серед них – підробка оунівських документів, які компроментували керівний склад УПА. Ці документи підкидалися спецслужбами націоналістам і служба безпеки ОУН сама розправлялася з повстанцями. Такими “досягненнями” хизувалися у своїх звітах секретарі Ровенського обкому КП(б)У Бегма, Львівського обкому партії – Грушецький [400, с. 419-424].

Боротьба з національно-визвольним рухом в Україні займала чи не найважливіше місце у спектрі ідеологічних завдань щодо забезпечення реставрації тоталітарного режиму, але вона була не єдиним способом зберегти сталінську диктатуру. Важливе місце відводилося в цьому процесі різноманітним обмеженням і заборонам. Населення великих міст, що пережило окупацію, підлягало перевіркам, а виявити неблагонадійні елементи в перенаселеному місті було значно важче. Тому повернення в міста їх колишніх мешканців обмежувалося. Звичайно, були об'єктивні причини для таких обмежень. Як зазначає Т. Вронська, до них належали: руйнація під час війни житлового фонду, труднощі з постачанням продовольства, дефіцит транспортних засобів тощо [114, с. 126-127]. Особи, які працювали на німців, колишні поліцаї, повії підлягали виселенню протягом 24 годин. Доцільність повернення у міста колишніх мешканців визначалася спеціальними комісіями. Іноді це призводило до зловживань, породжувало корупцію у владних структурах. Відомий факт, коли

представник Київського обласного відділу торгівлі за дозвіл оселитися в столиці його родині запропонував забезпечити місто хлібом [299, с. 144-147].

Одним з найбільш одіозних засобів забезпечення політичної стабільності в певному регіоні більшовиками стали використовуватися депортації. Така доля спіткала українців у 1939-1940 рр., а з березня 1944 р. за розпорядженням НКВС сім'ї, у складі яких були оунівці або співчуваючі їм родичі, почали переселятися в глибинні області СРСР. У результаті цих заходів з 1944 до 1950 р. із західних областей України було депортовано 50 453 сім'ї у складі 143141 особи [31, с. 189]. Дещо іншу цифру наводить В. Нікольський. За його підрахунками, з 1943 р. до 1957 р. в Україні було репресовано 121540 осіб [596, с. 105-106]. Разом з тим, незважаючи на визнання суспільством того факту, що насильницьке переселення великої кількості українського населення було незаконним, ухвалений 17 квітня 1991 року закон України "Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні" не визнав спецпоселенців жертвами. Ця прикра помилка не виправлена і до сьогодні.

Сталінська тоталітарна система боролася за абсолютну владу над людьми не тільки в межах України. Ідеологічній чистці підлягали також громадяни, котрі за різних обставин опинилися на чужині (військовополонені, остарбайтери тощо), а після війни поверталися на Батьківщину. До таких категорій було особливо прискіпливе ставлення. Рішення про повернення своїх громадян, які опинилися за кордоном, радянський уряд ухвалив 4 жовтня 1944 р. Керівництво репатріацією громадян було доручено генералу Ф. Голікову, відповідну допомогу йому також надавали спецслужби. Через місяць в інтерв'ю кореспонденту ТАРС він цинічно заявив, маючи на увазі репатріантів: "Вони будуть прийняті вдома, як сини Вітчизни. У радянських колах вважають, що навіть ті з радянських громадян, які під впливом німецького насильства та терору вчинили дії, що суперечать інтересам СРСР, не будуть притягнені до відповідальності, якщо вони будуть чесно виконувати свій обов'язок після

повернення на Батьківщину [734]”. Насправді репатріанти спочатку потрапляли до фільтраційних таборів, де вирішувалася їх подальша доля. Як вважає О. Буцько, тільки 15-20% громадян поверталися додому, 15% були засуджені й відправлені в табори на 5-10 років, 10% висилалися в райони Сибіру, 15% посилалися на примусові роботи, а 20% були розстріляні або отримали ув'язнення на 20 років [64, с. 151]. Навіть ті, кому пощастило повернутися до рідної домівки, змушені були давати пояснення радянським спецслужбам. Характерними є свідчення репатріанток К. Зайцевої і А. Гранатир з Дніпропетровщини. “Мене заставили їхать мусово на хвашистську землю свої поліцаї, уникнути не було як бо слідили скрізь нас, а наглядаями були такіто. Найда Іван Савелович. Маловік Ілько із країни і староста був Дударь Анис Васильович. Гнали нас на станцію під оружям ... Спасіба доблісній Красній Армії шо освободила нас од хвашиського гніту! Спасіба й велике спасіба нашому дорогому вождю отцу товаришу Сталіну! [241, арк. 2-16]”, – писали вони, наче під диктовку оперативника. Ставлення до репатріантів у СРСР, як до зрадників батьківщини, було однією з ідеологічних складових тоталітарного режиму, тому вони часто незаконно переслідувалися. До такої думки схиляються і російські історики [398, с. 35; 435, с. 237-238].

Великі завдання в уніфікації ідеологічного простору в цей час покладалися на освітян. Саме вони мали забезпечити ідеологічно “правильне” виховання підростаючого покоління. Тому обкоми й райкоми КП(б)У приділяли велику увагу перевірці вчителів [957, арк. 3]. На Херсонщині перший секретар обласного комітету партії Федоров скаржився на низький рівень грамотності сільських вчителів та наголошував на необхідності розвінчання “зрадницької діяльності українсько-німецьких націоналістів [963, арк. 2]”. Це завдання як першочергове також висувалося на нараді учителів західних областей України 6 січня 1945 р. Особливо жорсткій критиці піддавалася ідея утворення самостійної Української

держави, наголошувалося на химерності планів українських “націоналістів-бандерівців”, “мельниківців”, “бульбівців” [947, арк. 12-14].

Таким чином, завершальний етап війни в Україні супроводжувався невинною ідеологічною боротьбою різних політичних сил, що тривала набагато довше, ніж сама війна. Одночасно з відбудовою економіки і соціокультурних об’єктів першочергове значення віддавалося пропагандистським заходам – видавництву газет, брошур, зведень “Радінформбюро”, відновленню роботи культурно-освітніх установ: клубів, бібліотек, хат-читалень, насиченню їх літературою. Значна увага приділялася підготовці кваліфікованих кадрів журналістів, агітаторів, пропагандистів, викладачів суспільних наук вузів і мережі політпропаганди. Основу цієї підготовки становило поглиблене вивчення основ марксизму-ленінізму, історії ВКП(б). Більшовицькі партійні органи дбали про те, щоб на визволеній території не утворювалося політичного вакууму і наполегливо відбудовували партійні та комсомольські організації. Разом з тим, велике значення приділялося ідейній чистоті партійних мас, особливо тих, хто пережив окупацію. Отже, перевірка членів і кандидатів ВКП(б) мала системний характер і проводилася кілька разів. Перевірці підлягали не тільки партійні кадри, а й окремі категорії населення, особливо вчителі, які мали великий вплив на формування світогляду підростаючого покоління. Окрему категорію становили радянські військовополонені, та вивезені до Німеччини на роботу українці, які поверталися з неволі. На них чекали фільтраційні табори, після яких певна частина громадян продовжувала “спокутувати провину” в таборах ГУЛАГу, на примусових роботах. Частина населення України, в якій не був упевнений сталінський режим, підлягала виселенню зі своєї історичної території в глибинні райони СРСР. Така доля спіткала тисячі сімей із західних областей України. Значне місце в ідеологічній дискредитації “зрадників Батьківщини” відводилося виявленню і знешкодженню антирадянських елементів і колаборантів, для чого часто використовувалися заздалегідь складені підпільниками, партизанами і

розвідниками списки. Однак центр ваги в ідеологічному забезпеченні радянської в Західній Україні був перенесений у площину боротьби з українським національно-визвольним рухом. Для його компрометації і підриву авторитету серед широких верств населення застосовувалися різноманітні засоби, у спектрі яких були агітація, пропаганда, провокації, залякування, збройні операції. Чільне місце у цьому протистоянні відводилося НКВС та НКДБ, які, порушуючи усі норми законності, чинили розправу над мирним населенням. Отже, однією з найпримітніших рис суспільно-політичної ситуації в республіці у 1943-1945 рр. стало використання владою репресивно-каральних органів для насадження комуністичної ідеології, знищення політичних опонентів і збереження сталінського тоталітарного режиму в державі. Ідеологічним підґрунтям і своєрідним виправданням перелічених заходів слугували постанови ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У, Політбюро, відповідні накази керівних структур репресивно-каральних органів.

ВИСНОВКИ

Аналіз комплексу документів, наукової літератури, преси воєнного часу, спогадів очевидців і учасників подій дає підстави для висновку, що підготовка головних протидіючих сил до початку Другої світової війни розпочалася заздалегідь і відбувалася в умовах, коли кожна зі сторін намагалася виграти час й обрати найбільш слушний момент для вступу у вирішальну сутичку. Як гітлерівська Німеччина, так і СРСР широко використовували ідеологічні та політичні суперечності, намагаючись втягнути в орбіту свого впливу якомога більше країн. Незважаючи на принципи відмінності ідеологічних систем, Суголосся геополітичних цілей обох сторін привели навіть до тимчасового тактичного союзу майбутніх стратегічних суперників і підписання таємного протоколу 23 серпня 1939 р. Логічним наслідком такого союзу стало прискорення початку Другої світової війни. Всі ці кроки мали відповідний ідеологічний супровід, спрямований як назовні, так і в середину кожної з держав-акторів.

Вступ радянських військ на територію Польської держави 17 вересня 1939 р. започаткував новий етап ідеологічного протистояння в Україні. Захоплення західноукраїнських земель Червоною армією і процес радянізації цих територій здійснювалися в умовах насадження комуністичної ідеології місцевому населенню, що призвело до зміни у ставленні останнього до радянської влади й початку опору політичним і економічним змінам. Руйнація традиційного укладу життя, насильницька колективізація, депортації, уніфікація суспільно-політичного життя, нищення релігійних конфесій стали чинниками, що визначили ставлення більшості мешканців Західної України до більшовицької системи. Залучення силових структур до вирішення політичних питань розбалансувало суспільство, створило умови для поширення націоналістичної ідеології серед певної частини населення. В

усіх інших регіонах республіки існували суттєві розбіжності у ставленні громадян до сталінського режиму: від повної підтримки до суцільного й принципового несприйняття. Отже, теза про “морально-політичну єдність радянського народу” виявилась міфом, фікцією, яку спростували події Другої світової війни.

Дії радянської влади заклали підвалини конформності українського населення напередодні Другої світової війни. Напад Німеччини на СРСР лише ускладнив ідеологічну ситуацію і фактично призвів до дезорієнтації українського суспільства, частина якого радо вітала гітлерівців як своїх визволителів. Чинником, що істотно вплинув на формування інформаційного простору й ідеологічну карту воєнної доби, став український самостійницький рух. Основним ідеологічним компонентом його програмних засад стала теза про відновлення державності, суверенності, втілена в Акті 30 червня 1941 р. Значно дезорієнтували українське суспільство на початковому етапі війни і дії українських самостійницьких формувань, особливо спроба ОУН(Б) відновити українську державність у червні 1941 р. і сподівання націоналістів на німецьку толерантність у цьому питанні. У купі з нацистською пропагандою, яка маскувала дії гітлерівців під визволителів українства від більшовизму, це опосередковано до певного часу забезпечувало стриману лояльність значної частини населення до окупантів. Отже, можемо констатувати: на території України зіткнулися інтереси трьох протилежних ідеологій, кожна з яких спиралася на збройну силу як вирішальний засіб досягнення мети.

Аналіз вітчизняної та зарубіжної літератури дозволив дійти висновку (у чому збігаються думки усіх авторів), що Друга світова війна мала виразний ідеологічний компонент. Спільною рисою для тоталітарних режимів було формування “партії-держави”, яка панувала над суспільством за допомогою ідеології та терору, а серед відмінних рис – різні ідеологічні цілі. Радянська історіографія на перше місце висувала керівну роль ВКП(б) і партапарату як організуючої сили у боротьбі з нацизмом. Для цієї літератури іманентними

рисами є критика “буржуазних” фальсифікацій історії війни, прагнення до монополії на “правду” та культивування ідеологем і міфологем у цій царині, замовчування, серед іншого, національно-визвольного руху, колабораціонізму, помилок та злочинів влади проти власного населення. Сучасній історичній літературі, перш за все вітчизняній, притаманний аналіз війни з позицій загальнолюдських цінностей, україноцентричний підхід до аналізу подій, відмова від старих стереотипів в оцінці суспільних явищ. Разом з тим, зберігається тенденція до консервування старих методологічних підходів (за партійним принципом) до вивчення війни, глорифікація ролі партії.

Наявна джерельна база – архівні документи та матеріали вітчизняних архівосховищ, друковані архівні документи, праці ідеологів націонал-соціалізму, марксизму-ленінізму, українського націоналізму, українська преса окупаційної доби, радянська, німецька, українська націоналістична періодична та неперіодична преса періоду Другої світової війни, мемуари радянських воєначальників, колишніх генералів вермахту, ватажків партизанських з’єднань і загонів, спогади очевидців Другої світової війни, свідчення колишніх членів ОУН та УПА, спогади тих, хто пережив окупацію, концтабори, а також речові джерела, кінофотодокументи – створює передумови для комплексного, всебічного вивчення цієї теми.

Застосування принципів історизму, об’єктивності, системності у поєднанні зі спеціальними та міждисциплінарними методами дослідження – історико-хронологічним, порівняльно-історичним, джерелознавчим, семантичним, статистичним, усної історії, лягло в основу виконання поставлених завдань і виходу на теоретичні узагальнення і висновки.

Порівняльний аналіз ідеологічних систем дав змогу зробити висновок про те, що в період Другої світової війни, в Україні зіткнулися інтереси щонайменше чотирьох конфронтуючих ідеологій, кожна з яких спиралася на силу як вирішальний фактор досягнення мети. В основі нацистської, і марксистської ідеологій перебувала ідея світового панування. Український

націоналізм, на відміну від них, ставив за мету відновлення державності в межах своєї етнічної території, яка була сферою інтересів СРСР, Німеччини та Польщі. Польський націоналізм спирався на ідею відновлення могутності великої Польщі і міжнародні угоди, що були результатом Першої світової війни і значно розширили кордони держави за рахунок України, збільшили економічний потенціал. В період збройного протистояння, коли ідеологічні концепції почали втілюватися у життя, це надавало конфлікту особливої непримиренності, жорстокості і свавілля, що було однією з особливостей ідеологічної боротьби в Україні. Іншою її особливістю було те, що поляки, як і українці, і більшовики, вважали що вони перебувають на своїй землі і тому мають право захищати власні інтереси у будь-який спосіб.

Підготовка нацистської Німеччини до війни, в якій головною метою було знищення Радянського Союзу і більшовизму, супроводжувалася широкомасштабною ідеологічною підготовкою. Для цього знадобилася перебудова всіх державних органів управління нацистської Німеччини і встановлення тоталітарної диктатури, що стала офіційною державною ідеологією. Тотальна обробка населення проводилася всіма засобами масової інформації, включаючи громадські організації й культурно-освітні установи, церкву тощо. Міжнародні відносини Німеччини вибудовувалися на основі відвертого шантажу і тиску на сусідні держави. Використання цих методів у поєднанні з умілою дипломатичною грою дозволило А. Гітлеру втягнути в свою орбіту навіть потенційного ворога – Радянський Союз і, загарбавши Польщу, підступитися до його кордонів.

Разом з тим, існували суттєві відмінності в ідеологічній підготовці до нападу на СРСР порівняно з агресією проти Польщі. Якщо нападу на Польщу передувало відвертий дипломатичний тиск, то перед війною проти Радянського Союзу А. Гітлер навпаки зберігав толерантність на дипломатичному фронті. Антипольська пропагандистська кампанія напередодні війни у всіх німецьких засобах масової інформації змінилася на їх цілковиту мовчанку в червні 1941 р. Неприхована концентрація збройних

сил на кордоні з Польщею у 1939 р. поступилася ретельному маскуванню військ. Не йшло в порівняння й застосування розвідувальних засобів, диверсійних формувань, залучення націоналістичного елемента, дезінформації. У підготовці до Другої світової війни і в її розпалюванні нацистська Німеччина використовувала широкий спектр заходів підготовки, різних методів та засобів цілеспрямованого впливу в усіх сферах міжнародних відносин – дипломатичній, економічній, політичній, військовій, користуючись як відкритими формами, так і ретельним маскуванням своїх дій. Засобами дезінформації та зміною тональності інформаційних потоків Берлін зумів увести в оману потенційного супротивника й отримати реальну перевагу. Підготовка до війни нацистським керівництвом Німеччини відбувалася за рахунок як прямого тиску на партнерів, так і дипломатичних маневрів, які витіснили ідеологічні суперечності на периферію міжнародних відносин, зробили їх другорядними в досягненні геополітичних цілей.

Вступ Червоної армії у Західні області України був результатом агресивної політики СРСР, але зустрів прихильне ставлення західноукраїнського населення до Червоної армії, що було проявом сподівань на подолання польського та румунського національного, культурного та релігійного гніту і відродження культурних традицій українського народу. Інкorporація приєднаних до УРСР земель відбувалась у непомірно стислі терміни, супроводжувалась низкою економічних і політичних заходів, що мали ідеологічне підґрунтя: політична уніфікація краю, націоналізація, колективізація сільського господарства, культурна революція. Характерною ознакою останньої було нищення традиційних культурницьких центрів, релігійних конфесій, насадження радянського способу життя.

Процес ідеологічної уніфікації краю відбувався з опорою на карально-репресивні органи НКВС, що викликало опір місцевого населення. Репресивні методи, застосовані більшовиками у період радянзації, волюнтаристський підхід при вирішенні культурних, релігійних,

національних питань відштовхнуло від радянської влади значну частину українського населення.

Яскраво виражений ідеологічний характер, Другої світової війни визначав особливості та спрямування пропагандистської роботи в Червоній армії. Партійні документи, радянська преса свідчать, що організаційним і цементуючим ядром цієї роботи були армійські партійні організації. У політичній роботі використовувався широкий спектр засобів: політінформації, партійні збори, мітинги, скорочений термін прийому в партію і комсомол. Поліпшувало дисципліну в армії введення у 1943 р. нової форми, погонів, знаків розпізнавання. Значний внесок у поліпшення боєздатності збройних сил вніс інститут комісарів, котрий був ідеологічним представником партії у військах. Важливу роль у зміцненні дисципліни відігравали різноманітні засоби впливу – від дисциплінарних санкцій, покарань до заохочення і нагородження бійців і командирів. Ефективним знаряддям боротьби з ідеологічно нестійкими елементами в армії були загороджувальні загони та відділення “СМЕРШ”. Репресивні заходи переважали в армії у перший, найважчий період війни.

Дійовий ідеологічний вплив здійснювався через пропаганду у пресі героїчних подвигів червоноармійців, передового досвіду кращих частин і підрозділів, публікацію, патріотичних літературних творів. З початком визволення України від окупантів важливим моральним стимулом стало присвоєння військовим частинам почесних звань і вручення високих урядових нагород, як визнання мужності особового складу. Гнучкість системи, своєчасність заходів ідеологічного впливу в армії, єдність фронту і тилу дали можливість переломити хід війни.

Ідеологічна робота в радянському тилу проводилася під гаслом: “Все для фронту – все для перемоги!”. ВКП(б) ефективно використала накопичений досвід і мобілізаційний потенціал, результатом чого стали патріотичні почини – добровільна явка на мобілізаційні пункти, запис в ополчення, формування винищувальних батальйонів, патріотичні рухи жінок

та молоді на виробництві. Радянська влада надавала велике значення трудовому ентузіазму, розвитку соціалістичного змагання у різних галузях промисловості, патріотичним починам (збір коштів, будівництво танків, літаків на кошти, зібрані робітниками і колгоспниками, їх адресна передача бійцям). Важливим стимулом морального заохочення працівників тилу було присвоєння переможцям соцзмагань почесних звань, вручення значків, перехідних Червоних прапорів ДКО і грошових премій.

В організації відсічі ворогові на першому плані стояли питання забезпечення евакуації промислових підприємств з областей, яким загрожувала окупація. Головна увага приділялася евакуації вглиб країни промислових об'єктів, кваліфікованих спеціалістів. Небажання залишити на окупованій території потенційних противників радянської влади привело до масових розстрілів у в'язницях невинних людей, переселення етнічних німців з місць їх компактного проживання.

В умовах радянського тилу органи НКВС пильно стежили за настроями громадян. Переслідувалися особи, котрі висловлювали найменші сумніви у правильності політики Й. Сталіна, у можливості перемоги над ворогом. До підозрілих часто застосовувалися методи фізичного впливу. Значна увага приділялася ідеологічній роботі серед німецьких військовополонених, що дозволило у 1943 р. утворити антифашистський “Союз німецьких офіцерів” і ефективно використовувати його для розкладу німецьких військ на фронті. Комплекс ідеологічних заходів, застосованих ВКП(б), дозволив утворити міцний тил і надійно забезпечити Червону армію усім необхідним для ведення тривалої війни.

Встановлення гітлерівцями жорстокого окупаційного режиму, головним ідеологічним завданням якого були дискредитація радянської влади, економічне пограбування, фізичне винищення і поневолення українського народу, привело до формування нового інформаційного простору. Усі засоби масової інформації окупантів – преса, радіо, кіно, листівки, оголошення – спрямовувалися на продукування ідеологем, що демонстрували злочиний

характер радянської влади, засилля в ній євреїв, які загрожували світовій цивілізації, меншовартість українства, зверхність арійської раси і визвольний характер війни з боку нацистської Німеччини. Відповідними органами влади була організована широкомасштабна пропагандистська акція, спрямована на вивезення місцевого населення на роботи до райху, в результаті якої кілька мільйонів українців були відірвані від родин і опинилися в рабстві. У всіх сферах суспільного життя – економіці, освіті, культурній сфері – набуло поширення таке явище як колабораціонізм. При цьому більшість тих, хто у різний спосіб співпрацював з окупантами, керувалися стратегіями виживання, а не ідеологічними мотивами. Водночас існувала значна кількість людей, ображених на більшовицький режим, тому йшли на співпрацю з займанцями ще й зі світоглядних причин. Активно проводилася політика долучення священнослужителів різних релігійних конфесій до пропаганди заходів окупантів. Вирішення ідеологічних завдань окупаційною владою супроводжувалося психологічним тиском, пограбуваннями, масовими розстрілами мирного населення, заборонами на будь-яку політичну діяльність української еліти.

Жорстокий окупаційний режим поставив український народ на грань виживання і посилив опір місцевого населення заходам влади. На території України став формуватися рух Опору загарбникам, який репрезентував різноспрямовані ідеологічні сили. Найбільш організованими і потужними серед них були комуністичні партизанські формування і підпільні партійні й комсомольські організації. Поступове нарощування їхнього потенціалу виявив неспроможність гітлерівців опанувати всю територію республіки і відсутність підтримки окупантів серед населення. При формуванні партизанських загонів населення отримувало організаційну й ідеологічну підтримку ВКП(б), що посилювало відчуття тимчасовості окупації, розширювало соціальну базу руху Опору. Ідеологічний вплив здійснювався засобами усної пропаганди, поширенням листівок, диверсіями та терористичними актами проти окупантів.

Поширення в тилу ворога комуністичної ідеології зустріло протидіюсамостійницьких угруповань, які виношували ідею утворення Української самостійної держави. Відчутний відбиток на ідеологічну боротьбу накладали намагання польських націоналістичних сил поширити свій вплив на західні області України. Ускладнювала ситуацію відсутність єдності у стані українських націоналістів, їхня міжусобна боротьба за лідерство та спровокована гітлерівцями українсько-польська різня 1943 р., в яку було втягнуто населення Галичини та Волині. Така різновекторність ідеологічних напрямів боротьби ОУН у поєднанні з браком зброї, амуніції, продуктів харчування, відсутністю зовнішньої допомоги штовхала націоналістичні кола до епізодичних тактичних контактів із гітлерівцями, що підривало довіру до руху серед населення і давало підстави комуністам для дискредитації руху в майбутньому.

Вагомим чинником в ідеологічному просторі окупованої України була діяльність громадських організацій: комітетів самодопомоги, жіночих служб, “Просвіт”, об’єднань молоді, творчих колективів інтелігенції, кооперативів, релігійних організацій тощо. Ідеологічною основою їхньої діяльності залишалася національна ідея, гуманітарні та загальнолюдські цінності. Перебуваючи під ідеологічним впливом українських самостійницьких сил, вони становили певну загрозу німецькому пануванню в Україні. Суспільнаактивність інституцій була своєрідною альтернативою нацистській ідеології, спрямованій на встановлення пангерманізму, підкорення йому української культури. Діяльність громадських організацій стала уособленням внутрішньої життєдайної сили української нації, котру не змогла підірвати окупаційна політика нацистської Німеччини та її союзників. Отже, роль громадських організацій України окупаційної доби визначалася завданнями фізичного, економічного, культурного, політичного виживання і самозбереження нації, збереженні ціннісних орієнтирів, морально-психологічній і матеріальній підтримці тих категорій українського соціуму, які були найменш захищеними.

Наступ Червоної армії і початок звільнення України від окупантів не означав завершення ідеологічної боротьби, а лише зміну її пріоритетів. Пропагандистська робота радянських політорганів була зосереджена на повному розгромі окупантів і очищенні України від націоналізму. Нацистська ідеологія зазнала повного краху і не могла розраховувати на будь-який вплив, тому пропагандистський апарат вермахту в умовах постійних поразок зосередив свої зусилля на провокаціях, поширенні чуток про свою співпрацю з націоналістами з тим, щоб забезпечити своїй армії відносно спокійні умови відступу. Зазнали змін й ідеологічні настанови українських національно-визвольних сил. Головну увагу було зосереджено на боротьбі проти радянської влади, що поверталася. Це підштовхувало до пошуку нових форм і методів боротьби. Намагання утворити єдиний антибільшовицький блок народів із представників різних національностей, які входили до складу СРСР, стало швидше декларативним, аніж практичним засобом боротьби. На завершальному етапі Другої світової війни ООН сконцентрувала свої сили, головним чином, на терористичних актах, спрямованих проти представників радянської влади, диверсіях на підприємствах, в сільському господарстві та на окремих пропагандистських акціях.

Відбудовний процес вимагав певного корегування ідеологічних настанов. Першочерговим завданням, яке стояло перед Червоною армією, залишалося повне вигнання агресора з української землі. Другим завданням було знищення національно-визвольного руху і відновлення панівного становища комуністичної ідеології. Вирішення обох проблем відбувалося за допомогою збройних сил. Якщо виконання першого не викликало сумнівів і спиралося на підтримку всього народу, то друге було значно складніше, адже воювати потрібно було з власним народом. За цих умов великі завдання покладалися на радянський пропагандистський апарат. Усі засоби масової інформації націлювалися на дискредитацію українських націоналістів. Нерідко вчинялися провокації серед мирних жителів для виявлення

співчуваючих націоналістичному рухові. Завдяки пропагандистським заходам радянській владі вдалося приклеїти українському самостійницькому рухові ярлик пособників гітлерівських окупантів і поступово знищити його.

Перемога і війні над фашизмом здобута народом, дозволила більшовикам повною мірою скористатися її плодами. У відбудовний період, який проходив під знаком “холодної війни” більшовикам вдалося, хоча й не швидко, опанувати ідеологічну ситуацію в Україні, укріпити й законсервувати сталінський тоталітарний режим, позбавити суспільство очікуваної свободи.

В роки Другої світової війни український народ став заручником експериментів двох тоталітарних диктатур – гітлерівської і сталінської. Намагання ОУН чинити опір обом і вибороти самостійну Українську державу успіху не мали. Ідеологічне протистояння, що виникло в Україні на цьому підґрунті, має своїх прихильників і противників, і час від часу нагадує про себе в сучасному політикумі, а тому потребує подальшого ретельного вивчення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрухів І.О. Політика радянської влади у сфері релігії та конфесійне життя на Прикарпатті в 40-80-х роках ХХ століття. Історико-правовий аналіз: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / І. О. Андрухів.- Ужгород, 2006. - 36 с.
2. Антонюк Н. В. Українське культурне життя в “Генеральній Губернії” (1939-1944): За матеріалами періодичної преси / Н. В. Антонюк. - Львів: НАН України. Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаника. Науково-дослідний центр періодики.- Львів, 1997.- 232 с.
3. Аренд Х. Джерела тоталітаризму / Ханна Аренд; [пер. з англ. – [2- вид.]– К.: Дух і Літера, 2005.- 584 с.
4. Армстронг Дж. Партизанская война. Стратегия и тактика. 1941-1943 / Джон Армстронг; [пер. с англ. О.А. Федяева]. - М.: ЗАО Центр-полиграф, 2007. - 429 с. – (За линией фронта. Военная история).
5. Арон Р. Демократия и тоталитаризм / Реймон Арон; [пер. с фр.]. – М.: Текст, 1993.- 303 с.
6. Арон Р. Мир і війна між націями / Реймон Арон; [пер. з фр.]. - К.: МП “Юніверс”, 2000.- 688с.
7. Артёмов О. С. На варті пам’яті / [О. С. Артёмов, В. О. Горбик, Г. Г. Денисенко, П. Т. Тронько] // Безсмертя. Книга Пам’яті України. 1941-1945 / [гол. ред. кол. (голова І.О. Герасимов; заст. голови І.Т. Муковський і П.П. Панченко; відп. секретар Р.Г. Вишневецький]. – К.: Пошуково-видавничче агентство «Книга Пам’яті України», 2000. - С. 604-630.
8. Архіви окупації. 1941-1944 / [Держ. ком. архівів України; упоряд. Н. Маковська]. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006 . – 872 с.: іл. - (Більше не таємно. Т. 1).
9. Арон Р. Мир і війна між націями / Р. Арон; [пер. з фр. В. Шовкун, З. Борисюк, Г. Філіпчук].-К.: МП “Юніверс”, 2000.- 688с.
10. Баган О. Деякі філософські підстави українського націоналізму/ О.Баган //

- Українські проблеми. - 1994. - № 2.- С.3-5.
11. Баграмян І. Х. Фронтовими дорогами / І. Х. Баграмян. - К.: Вид-во ЦК ЛКСМУ “Молодь”, 1971. - 196 с.
 12. Бажан О.Г. Репресивна діяльність органів НКДБ УРСР в Одеській області в роки Другої світової війни / О. Г. Бажан // Велич подвигу народного: зб. наук. ст. міжнар. конф., присвяченої 60-річчю Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні, 8 квітня 2005 р. / М-во освіти і науки України, Одеський національний ун-т ім. І.І. Мечникова. - Одеса, 2006.
 13. Базов В. П. Воєнні злочини: [навч. посібник] / Віктор Петрович; [за ред. В. С. Ковальського]. - К.: Юрінком Інтер, 2008. – 336 с.
 14. Бандера С. До засад нашої визвольної політики / С. Бандера // Перспективи Української Революції: [2-е репринтне вид.]-Дрогобич: Вид. фірма”Відродження”, 1999. - С.45-55.
 15. Бандера С. Перспективи Української Революції: [2-е репринтне вид.] / С. Бандера.-Дрогобич: Вид. фірма”Відродження”, 1999. - 656с.
 16. Бандеризация Украины – главная угроза для России / [автор-составитель Ю.К.Козлов].- М.: Яуза-пресс, 2008.- 480 с.- (Угрозы России).
 17. Бар М. Війна втрачених надій: український самостійницький рух у 1939-1945 рр./ М. Бар, А. Зеленський // Український історичний журнал.-1992.-№ 6.- С.116-122.
 18. Бар Д. Роми - жертви війни / Д. Бар // Форум націй. - 2005. - № 5/6. - Травень.- С.3, 6.
 19. Батов П.И. В походах и боях. - [4-е изд., испр. и доп.]. / Павел Иванович Батов. - М.: ДОСААФ, 1984.- 511 с.
 20. Бачинський Ю. Економічні підстави самостійності націй / Ю. Бачинський // Націоналізм. Теорії нації та націоналізму від Йогана Фіхте до Ернеста Гелнера: антологія / [упоряд. О. Проценко, В. Лісовий; 2-е вид.]- К.: Смолоскип, 2006.- С.414-424.
 21. Безансон А. Лихо століття. Про комунізм, нацизм та унікальність голокосту / Ален Безансон; [з фр. пер. Т. Марусик]. - К.: Унів. Вид-во ПУЛЬСАРИ, 2007.

- 136 с. - (Історія і сучасність).
22. Безотосний М. Україна в добу сталінщини: Історія опору / М. Безотосний.- К.: Ін-т політичних та етнонаціональних досліджень НАН України, 2002.-128 с.
 23. Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941-1945 / [головна редакційна комісія; голова І. О. Герасимов; заступники голови І. Т. Муковський, П. П. Панченко; відп. секретар Р.Г. Вишневський].- К.: Пошуково-видавниче агенство "Книга Пам'яті України", 2000.- 944 с.
 24. Беляев В. П. Я обвиняю! / В. П. Беляев. – М.: Политиздат, 1978. – 160 с.
 25. Бжезинский З. Идеология и власть в советской политике / Збигнев Бжезинский; [пер. с англ.]. – М.: Изд-во иностр. Литературы, 1963.- 125 с.
 26. Билокин С. І. Механизм большевицького насилія. Конспект исследования / С. И. Билокин. – Киев: Фонд «Воля» (Нью-Йорк), 2000.- 128 с.
 27. Бистра М. О. Освіта в Донбасі під час фашистської окупації / М.О. Бистра // Велич подвигу народного: [зб. наук. ст.]. – Одеса, 2006. – С. 28-29.
 28. Бідоча Л.М. Інтелігенція України в умовах "нового порядку" / Л.М. Бідоча // Сторінки воєнної історії України: [зб. наук. ст.; вип. 9., ч. 2].-К.: Інститут історії України. НАН України. - 2005. - С. 151-163.
 29. Білас І. Протистояння. Акції репресивного апарату тоталітарного режиму проти національно-визвольного руху українського народу. До 50-ліття УПА (Закінчення, 2) / І. Білас // Визвольний шлях.-1993. - Кн. 5.Травень.-С.536-545.
 30. Білас І. Протистояння. До 50-річчя УПА. Акції репресивного апарату тоталітарного режиму проти національно-визвольного руху українського народу / І Білас // Визвольний шлях. - 1993. - Кн.4.- Квітень.- С. 398-408.
 31. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: у 2-х кн. / І. Білас. - К.: Либідь-Військо України, 1994.- Кн. І. - 432 с.
 32. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. Документи та матеріали: у 2-х кн. /

- Іван Білас. - К.: Либідь-Військо України, 1994.- Кн. 2.- 688с.
33. Білокінь С.І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917-1941 рр.). Джерелознавче дослідження / Сергій Іванович Білокінь.- К.: Ін-т історії України НАН України, 1999.- 447 с.
 34. “Більш вірили радянським солдатам...”: спогади Антоніни Іванівни Тимошук про окупаційне життя // Рукопис, архів автора.
 35. Бістрікер А. З. Деякі аспекти “Східної політики” третього рейху у висвітленні сучасної німецької історіографії / А. З. Бістрікер // Сторінки воєнної історії України: [зб-к наук. праць].- К.: Ін-т історії України НАН України, 1997.- Вип. 1.- С. 171-182.
 36. Бістрікер А. З. Фольксдойче України у планах і політиці НСДАП напередодні і в період Другої світової війни / А.З. Бістрікер // Сторінки воєнної історії України: [зб-к наук. ст.]. -К.: Інститут історії України НАН України, 1999.- Вип. 3.- С. 154-169.
 37. Блок М. Апология истории или ремесло историка / М. Блок; [пер. Е. М. Лысенко; прим. и ст. А. Я. Гуревича. – [2-е изд., доп.].-М.: Наука, 1986.-256с.
 38. Богатырь З. А. Борьба в тылу врага / З. А. Богатырь. – М.: Мысль, 1969.
 39. Богатюк М. Ю. Шкільництво і шкільна політика в райхскомісаріаті Україна, 1941-1944 / М. Ю. Богатюк // Визвольний шлях.-1993.- Кн. 1.- Січень.- С.122-125.
 40. Бойко О. Д. Історія України: [посібник] / О.Д. Бойко. - К.: Академія, 1999.- 568 с.
 41. Бойко Н. “Підліток вийшов із “зони...” / Н.Бойко // Червоний гірник.-2004.-8 січня.
 42. Бойко О. Д. Політичне маніпулювання: [навч. посіб.] / Олександр Дмитрович Бойко. - К.: Академвидав, 2010. - 432 с.
 43. Боляновський А. Дивізія “Галичина”. Історія / Андрій Боляновський. -Львів: Львівський Національний університет ім. І. Франка, 2000. - 528 с.
 44. Боляновський А. Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939-1945) / Андрій Боляновський. - Львів: Львівський

Національний університет ім. Івана Франка; Канадський інститут українських студій Альбертського університету, 2003.- 686 с.

45. Бондарев Ю. В. Горячий снег. Батальоны просят огня: [роман-повесть] / Ю. В. Бондарев. - М.: Советский писатель, 1985.-544с.
46. Бондар Н. І. Українська культура в роки війни / Наталія Іванівна Бондар, Іван Іванович Дробот // Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941-1945/ [гол. ред. колегія: голова - І. О. Герасимов; заст. голови - І. Т. Муковський, П. П. Панченко; відп. секретар Р. Г. Вишневський)]. – К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 2000. - С. 506-520.
47. Бондаренко К. История, которую не знаем. Или не хотим знать?: [Електронний ресурс] / К. Бондаренко. - Режим доступа: <http://www.zerkalo-nedeli.com>
48. Борисов В.Л. Заклади освіти і науково-педагогічна інтелігенція Дніпропетровська в роки німецько-фашистської окупації (1941-1943 рр.) / В. Л. Борисов // Грані.- 2005.- Березень-квітень.- С.33-36.
49. Борман М. Письма / Мартин Борман; [пер. с англ. Л.А. Игоревского]. - М.: ЗАО Центрполиграф, 2006. - 235 с.
50. Бронтман Л. К. Военный дневник корреспондента «Правды». Встречи. События. Судьбы. 1942-1945 / Л. К. Бронтман. - М.: ЗАО Центрполиграф, 2007.- 463 с.
51. Боярский В. И. Партизаны и армия: История утерянных возможностей / В. И. Боярский; [под общ. ред. А. Е. Тараса].- Мн.: Харвест; М.: АСТ, 2003.- 304с. – (Коммандос).
52. Брайко П. «В августе сорок третьего» / П. Брайко // Правда. - 1990. - 13 апреля.
53. Брежнев Л.И. Малая земля /Л. И. Брежнев.-М.: Политиздат, 1978.
54. Бренчак И.М. Из истории братского содружества народов СССР в борьбе против фашистских оккупантов / И.М. Бренчак // Коммунистическая партия – организатор освобождения советской Украины от фашистских захватчиков.-К.: Политиздат Украины, 1975.-С.151.

55. Бринський А.П. По той бік фронту. Спогади партизана / А. П. Бринський; [літ. запис Б.Є. Пильника; пер. з рос. А.В. Кудрицького].- [Кн.2]. – К.: Політвидав України, 1978.- 374 с.
56. Брицький П. П. Україна у Другій світовій війні (1939-1945 рр.) / Петро Павлович Брицький. - Чернівці: Чернівецький державний університет ім. Ю. Федьковича, 1995. - 114 с.
57. Бугай М. Депортації населення з України в 30-50-ті роки / М. Бугай // Український історичний журнал.- 1990.- № 10.-С.32-38.
58. Бугай М. Ф. Депортація кримських татар у 1944 / М. Ф. Бугай // Український історичний журнал.-1992.- № 1.- С. 29-45.
59. Бугай М. Ф. “За повідомленням НКВС СРСР, були переселені...” Про депортацію населення з України у 30-40-ві роки / М. Ф. Бугай. - К.: Знання, 1992.- 47с.
60. Бульба-Боровець Т. Армія без держави: Слава і трагедія українського повстанського руху: [спогади] / Тарас Бульба-Боровець. – К.: КНИГА РОДУ, 2008. - 318с.
61. Бутко С. Російський фактор у політиці ОУН і УПА: осінь 1943-1944 роки / С. Бутко // Українська Повстанська Армія – феномен національної історії: [матеріали всеукр. наук. конф.]-Івано-Франківськ: Плай, 2003.- С. 37-44.
62. Бутко С.В. Політика ОУН і УПА восени 1943-1944 р.р.: російський фактор / С. В. Бутко // Сторінки воєнної історії України: [зб. наук. ст.]- К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. - Вип.9.- Ч.2.- С. 417-418.
63. Бутромеев В. П. Символ власти. Иллюстрированный энциклопедический справочник / В. П. Бутромеев, В. В. Бутромеев, Н. В. Бутромеева. – М.: Белый Город, 2006. - 576 с.: ил.
64. Буцко О. В. «С возвращеньцем»: судьба украинских граждан, репатриированных на Родину / О. В. Буцко // Сторінки воєнної історії України: [зб. наук. праць] .-К.: Ін-т історії України НАН України, 1998.- Вип.2.- С.148-162.
65. Буцко О. В. Начало Великой Отечественной войны и первые немецкие

- воєннопленніе / О. В. Буцко // Сторінки воєнної історії України: [зб. наук. ст.]- К.: Ін-т історії України НАН України, 2002.- Вип. 6.- С.108-111.
66. Буцко О. В. Військовополонені в СРСР (1941-1945 рр.) / О. В. Буцко // Український історичний журнал.- 2000.- № 4.- С. 120-126.
67. Буцко О. В. Репатріація українських громадян (1944-1946 рр.) / О. В. Буцко// Сторінки воєнної історії України: [зб. наук. ст.]. - К.: Ін-т історії України НАН України, 1997.- Вип. 1.- С. 143-158.
68. Былинин С. Танковое сражение под Бродами-Ровно 1941 г. / С. Былинин. - М.: ООО “Издательский центр “Экспринт”, 2006.- 48 с.
69. Варшавський акт обвинувачення Степана Бандери та товаришів.- Л., 2005. - 200 с.
70. Васильева О. Ю. Русская православная церковь в Великой Отечественной войне как новый объект исследования в современной российской историографии / О.Ю. Васильева // Сторінки воєнної історії України: [зб. наук. ст.]-К.: Ін-т історії України НАН України, 2002.- Вип. 6.- С. 88-91.
71. Васильева О. Ю. Русская Православная Церковь в 1927-1943 гг. / О. Ю. Васильева // Вопросы истории. - 1994. - № 4. - С.35-46.
72. Васильева О.Ю. Православие на оккупированной территории Украины / О.Ю. Васильева //Сторінки воєнної історії України: [зб. наук. ст.]. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003.- Вип. 7.- Ч. 1.-С.390-297.
73. Вассиян Ю. До головних засад націоналізму / Ю. Вассиян // Націоналізм. Теорії нації та націоналізму від Йогана Фіхте до Ернста Гелнера: антологія / [вид. 2-ге; упоряд. О. Проценко, В. Лісовий]. – Київ: “Смолоскип”, 2006. – С. 76-84.
74. Васюта І.К. Національно- визвольний рух у Західній Україні (1918-1939 рр.) / І.К.Васюта // Український історичний журнал.-2001.-№ 5.
75. В боротьбі за українську державу. Есеї, спогади, свідчення, літописання, документи Другої світової війни / [зредагував М. Г. Марунчак]. - Вінніпег: Світова Ліга українських політичних в'язнів, 1990.-1294 с.
76. “В день хазяйнували німці, а в ночі націоналісти потребували по своєму, а за

ними і партизани приходили ...”: спогади Володимира Петровича Дмитрука про окупаційне життя // Рукопис, архів автора.

77. Веденеев Д. В антифашистском подполье: специальные мероприятия ОУН(Б) в 1941-1942 гг. / Д. Веденеев // Камуфляж. - 2008. – Грудень. - С.28-31.
78. Веденеев Д. Військово-польова жандармерія – спеціальний орган Української повстанської армії / Д. Веденеев // Воєнна історія. - 2002. - № 5-6. - С.32-46.
79. Веденеев Д.В. Військово-політична діяльність ОУН та УПА у світлі норм міжнародного гуманітарного права / Д. В. Веденеев, О.Є. Лисенко // Український історичний журнал. - 2007. - № 3. - С.46-66.
80. Веденеев Д. В. Двобій без компромісів. Протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил спецоперацій.1945-1980-ті роки: [монографія] / Д. В. Веденеев, Г. С. Биструхін. - К.: К.І.С., 2007.- 568 с.
81. Веденеев Д. В. Контррозвідувальне забезпечення в Українській повстанській армії / Д. В. Веденеев // Сторінки воєнної історії України: [зб. наук. ст.]- К.: Ін-т історії України НАН України, 2000. - Вип. 4.- С.166-170.
82. Веденеев Д. Накануне Великой войны: специальная деятельность ОУН в 1939-1941 гг. / Д. Веденеев // Камуфляж.-2008.-Жовтень.-С.28-31.
83. Веденеев Д. Накануне Великой войны: специальная деятельность ОУН в 1939-1941 гг. / Д. Веденеев // Камуфляж.-2008.-Листопад.-С.28-31.
84. Веденеев Д. В. Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА (1920-1945): монографія /Д. В. Веденеев, Г. С. Биструхін. - К.: Генеза, 2006.-405 с.
85. Веденеев Д. В. Структури безпеки українських націонал-патріотичних організацій (перша половина 1950-х-початок 1960-х рр.) / Д. В. Веденеев // Матеріали 2-ї Всеукраїнської наукової конференції [“Друга світова війна і доля народів України”], (Київ, 30-31 жовтня 2006 р.). – К.: «Зовнішторгвидав», 2007. - С.122-128.
86. Веденеев Д. В. “Повстанська розвідка діє точно й відважно...” Документ.

спадщина підрозділів спеціального призначення ОУН та УПА 1940-1950-ті роки / Д. В. Веденєєв, Г. С. Биструхін. - К.: К.І.С., 2006. - 568 с.

87. Великая Отечественная война, 1941-1945. События. Люди. Документы: Краткий исторический справочник / [под общ. ред. О. А. Ржешевського; сост. Е. К. Жиганов].-М.: Политиздат, 1990.-464 с.
88. Великий тлумачний словник сучасної української мови. - Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2005. – 1720 с.
89. Величие подвига советского народа: Зарубежные отклики и высказывания 1941-1945 гг. о Великой Отечественной войне / [сост. А.И. Бабин, М.М. Кирьян, Г.И. Коротков, А.С. Якушевский].- М.: Междунар. отношения, 1985.- 384 с.
90. Верба І. Сторінки історії Української Академії наук в німецькій окупації (кінець 1941-початок 1942 рр.) / Ігор Верба // Розбудова держави.- 1995.-№ 3.-С. 45-50.
91. Верига В. Дорогами Другої світової війни. Дивізія “Галичина” / В. Верига. - Торонто: Канадське наукове товариство ім. Шевченка, 1998. -345 с.
92. Верига В. За рідний край, за нарід свій, або Хто такі дивізійники? / Василь Верига. - К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2006. - 288 с.
93. Верстюк В. Синдром “Великої Перемоги” / В. Верстюк // Форум націй. - 2005.- № 5 / 36. - Травень. - С. 5.
94. Вестфаль З. Роковые решения / [З.Вестфаль, В.Крейпе, Г.Блюментрит и др.]; пер. с англ.; под ред. д. и. н. П.А. Жилина.-М.: Воениздат, 1958.- 319 с.
95. Ветров І. Г. Боротьба українського народу проти економічної експансії фашистської Німеччини / Ігор Георгійович. Ветров // Сторінки воєнної історії України: [зб. наук. ст.]- К.: Ін-т історії України НАН України, 2002.- Вип. 6.- С. 197-201.
96. Ветров І. Г. Економічна експансія третього рейху в Україні 1941-1944 рр. / І. Г. Ветров. - К.: Четверта хвиля, 2000.- 232 с.
97. Ветров І. Г. Політика фашистської Німеччини щодо використання економічного потенціалу України для потреб армії (1941-1944рр.) / І.Г.

- Ветров // Матеріали наукової конференції [“Друга світова війна і Україна”], (Київ, 27-28 квітня 1995 р.) – К.: Ін-т історії України НАН України, 1996.- С.112-118.
98. Ветров И. Е. Таинственный доктор. Документально-художественная книга о М. Г. Эсси-Эзинге / И. Е. Ветров. - К.: Политиздат Украины, 1979. - С. 59-61.
99. Ветров І.Г. Теоретичні засади воєнно-економічної політики фашистської Німеччини щодо України та її промисловості / І.Г. Ветров // Сторінки воєнної історії України: [зб. наук. ст.]- К.: Ін-т історії України НАН України, 2001.- Вип. 5.- С. 126-131.
100. Ветров І. Г. “Фінансова війна” третього рейху на окупованій території України 1941-1944 рр./ І. Г. Ветров // Український історичний журнал. - 1995. - № 3. - С.96-100.
101. Винокурова Ф. А. Вирішення «єврейського питання» в охоронній зоні поблизу Ставки Гітлера (огляд архівних джерел) / Ф.А. Винокурова // Матеріали 2-ї Всеукр. конф. [“Друга світова війна і доля народів України”], (Київ, 30-31 жовт. 2006 р.) / Громадський комітет для вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру, Державний комітет України у справах національностей та міграції, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, Інститут історії України НАН України, Український центр вивчення історії Голокосту.- К.: «Зовнішторгвидав», 2007.
102. Вільчинський Ю. Історіософська думка України в контексті вибору між Сходом і Заходом / Ю. Вільчинський // Українські проблеми.- 1994.- № 1.- С.8-15.
103. Вінницькі вісті. – 1941. – 10 жовтня.
104. Вінцковський Т.С. Українське самостійницьке підпілля у Трансністрії (1941-1944 рр.) / Т. С. Вінцковський, І. Я. Нікульча // Український історичний журнал. - 2007. - № 5. - С. 123-134.
105. Во главе защиты Советской родины. Очерк деятельности КПСС в годы Великой Отеч. войны / [рук. ред. кол. П.Р. Швердалкин].- М.: Политиздат, 1975.- 407 с.

106. Волков А. Адмирал Канарис - «железный» адмирал / А. Волков, С. Славин. – М.: Олимп; Смоленск: Русич, 1998. - 560 с.
107. Волков Ф.Д. За кулисами Второй мировой войны / Ф.Д. Волков.-М.: Мысль, 1985.
108. Волкогонов Д. А. Психологическая война. Подрывные действия империализма в области общественного сознания / Д. А. Волкогонов. - М.: Воениздат, 1984. - 320 с.
109. Волкогонов Д.А. Сталин. Политический портрет: [в 2 кн.]. / Д. А. Волкогонов. - М.: Новости, 1992. - 704 с.
110. Волкогонов Д.А. Триумф і трагедія: Політичний портрет Й.В. Сталіна: [у 2 кн.]. – К.: Політвидав України, 1989. – Кн. 1. - 596 с.
111. Волкогонов Д.А. Триумф і трагедія: Політичний портрет Й.В. Сталіна: [у 2 кн.]. – К.: Політвидав України, 1990. – Кн. 2. - 672 с.
112. Волошин Ю. Відродження Української Автокефальної Православної Церкви в умовах німецько-фашистської окупації (1941-1943 рр.) / Юрій Волошин // Сучасність - 1998.- № 6. - С. 85-91.
113. Вронська Т. В. До питання про мораль воєнного часу / Т. В. Вронська // Сторінки воєнної історії України: [зб. наук.ст.]. -К.: Ін-т історії України НАН України, 2002. – Вип. 6. - С. 191-193.
114. Вронська Т. В. Режимно-обмежувальні заходи органів влади на визволеній території України під час Великої Вітчизняної війни та в перші повоєнні роки / Т. В. Вронська // Сторінки воєнної історії України: [зб. наук. ст.]. - К.: Ін-т історії України НАН України, 1998.- Вип. 2. - С. 125-143.
115. Вронська Т. В. Заручники тоталітарного режиму: репресії проти родин «ворогів народу» в Україні (1917-1953 рр.) / Тамара Василівна Вронська. - К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. - 486 с.
116. Вронська Т. В. Історичні зошити. В умовах війни: життя та побут населення міст України (1943-1945 рр.) / Тамара Василівна Вронська. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1995. - 83 с.
117. Вронська Т. В. Репресії проти “ворогів народу” в Україні: ідеологія та

- практика (1917-1953 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Т. В. Вронська. - К., 2009.- 40 с.
118. Вронська Т. В. Спалах міфотворчості міжнародного гатунку: враження від участі у міжнародному семінарі, присвяченому Другій світовій війні / Т. В. Вронська // Сторінки воєнної історії України: [зб. наук. ст.]- К.: Ін-т історії України НАН України, 2000.- Вип. 4. - С. 53-58.
119. Вронська Т. В. Україна в полі зору регіональних підрозділів абверу / Тамара Василівна Вронська // Сторінки воєнної історії України: [зб. наук. ст.]-К.: Ін-т історії України НАН України, 2001.- Вип. 5. - С. 113-125.
120. Вронська Т. В. Формування особового складу штрафних батальйонів і рот у Червоній Армії періоду Великої Вітчизняної війни / Т. В. Вронська, О. Є. Лисенко // Український історичний журнал.- 2006.- № 3.-С. 137- 149.
121. Вронська Т. Репресії в Західній Україні на початковому етапі Другої світової війни / Т. Вронська, О. Лисенко // Історичний журнал.-2006.-№ 3.- С.39-50.
122. Выступление И. В. Сталина по радио 3 июля 1941 г. // Кульков Е. Н. Война 1941-1945. Факты и документы / Е.Н. Кульков, М.Ю. Мягков, О.А. Ржешевский; под общ. ред. профес. О. А. Ржешевского. - М.: «ОЛМА-ПРЕСС», 2001.- С.345-353.
123. Выступление по радио заместителя Председателя Совета Народных Комиссаров и Народного Комиссара иностранных дел СССР В. М. Молотова 22 июня 1941 г. // Кульков Е. Н. Война 1941-1945. Факты и документы / Е.Н. Кульков, М.Ю. Мягков, О.А. Ржешевский; под общ. ред. профес. О. А. Ржешевского.- М.: «ОЛМА-ПРЕСС», 2001.- С. 340.
124. Гайдабура В. Правда про „Гроно”. До історії Київського молодіжного театру-студії / В. Гайдабура // Вітчизна. - 1993.- №№ 9/10. - С.145-153.
125. Гайдабура В. М. Театр, захований в архівах: Сценічне мистецтво в Україні періоду німецько-фашистської окупації (1941-1944): Історія. Політика. Документи. Ідеї. Художні реалії. Людські долі / В.М. Гайдабура. - К.: Мистецтво, 1998. – 224 с.
126. Гайова О. Соціальна роль церкви в умовах окупаційних режимів / О. Гайова

// Визвольний шлях. - 1993. - Кн. 1. - С. 58-64.

127. Галаган В. Я. Жінки на війні / Валентина Яківна Галаган, Єлизавета Василівна Сафонова // Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941-1945 / [гол. ред. колегія: голова - І. О. Герасимов; заст. голови - І. Т. Муковський, П. П. Панченко; відп. секретар Р. Г. Вишневський)]. - К.: Пошуково-видавниче агенство "Книга Пам'яті України", 2000.- С. 443-461.
128. Галан Я. Драматичні твори. Художня проза. Публицистика / Я. Галан; ред. кол. І.О. Дзевєрін (голова), М.П.Бажан, О.Т.Гончар та ін.; упоряд. Л.П.Чорна; ред. Б.С.Буряк.- К.: Наукова думка, 1983.- 592 с
129. Галан Я. Памфлети і фейлетони: твори у чотирьох томах / Я. Галан; ред.кол. Б.С. Буряк (голова), П.М.Довгалюк, М.О.Кроткова-Галан та ін.; упоряд. П.М. Довгалюк; ред. Г.Г.Кулінич.- К.: Наукова думка, 1977.- Т.2.- 704 с.
130. Галицкий В. П. Для активной подрывной диверсионной деятельности в тылу у Красной Армии / В. П. Галицкий // Военно-исторический журнал.- 2001.- № 1. -С. 17-25.
131. Гальчак С. Д. Боротьба подолян за державне відродження України під час нацистської окупації краю / С. Д. Гальчак // Матеріали Всеукраїнської наукової конференції ["Поділля у контексті української історії"], (Вінниця, 29-30 листопада 2001 р.) / [ред. кол.: Лойко О. Г. (відп. ред.), Григорчук П. С., Давидюк А. Т. та ін.].- Вінниця: Вінницький державний педагогічний університет, 2001. - С. 259-267.
132. Гальчак С. Д. "Остарбайтери" з Поділля (1942-1947 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / С.Д. Гальчак. - Харків, 2003.-20 с.
133. Галузевий державний архів Служби безпеки України
Ф. 16 Документи секретного діловодства Секретаріату КДБ УРСР
оп. 2. 1941 р.
Спр. "Спецсообщения о выпуске недоброкачественной продукции,

невыполнения плана на заводах «Серп и Молот», «Завод № 73» и др., эвакуация оборудования и готовой продукции», 498 арк.

134. Галузевий державний архів Служби безпеки України
Ф. 16 Документи секретного діловодства Секретаріату КДБ УРСР
оп. 34. Б.н.
Спр. 5. Спецсообщения о политических настроениях населения УССР в связи с военными действиями. 1941 год, 371 арк.
135. Галузевий державний архів Служби безпеки України
Ф. 16 Документи секретного діловодства Секретаріату КДБ УРСР
оп. 35. 1942 р.
Спр. 2. Материалы работы опергруппы НКВД в освобожденных районах. Т. 2, 259 арк.
136. Галузевий державний архів Служби безпеки України
Ф. Печатные издания. В 98 т.
Т. 1. Сборник документов о структуре и характере антисоветской деятельности «Организации украинских националистов-ОУН» и «Украинской повстанческой армии-УПА»; о методах и приемах агентурно-оперативной работы органов государственной безопасности Украины по ликвидации организованного подполья ОУН и вооруженных банд УПА на территории республики в период 1943-1954 гг. , Киев, 1962, 386 с.
137. Галузевий державний архів Служби безпеки України
Ф. Следственная часть
оп. Б.н.
Спр. № 148372. Т. 5, 265 с.
138. Галузевий державний архів Служби безпеки України
Ф. УСБУ в Ровенской области
оп. Б.н.
Спр. № 243. По обвинению Трофимчука Степана Климентьевича и др. В 3-х т. Т.1, 296 арк.
139. Генега Р.Я. Участь Львівського студентства в русі Опору в другій половині

- 1940-х-на початку 1950-х рр. / Р. Я. Генегга // Історичний журнал. - 2007. - № 3. - С.97-112.
140. Герасимов І. О. До нащадків вікопомної слави / Іван Олександрович Герасимов // Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941-1945 / [гол. ред. колегія: голова - І. О. Герасимов; заст. голови - І. Т. Муковський, П. П. Панченко; відп. секретар Р. Г. Вишневський)]. - К.: Пошуково-видавниче агенство “Книга Пам'яті України”, 2000. – С. 9-12.
141. Герои Советского Союза. Краткий биографический словарь: [в 2 т.]. -М.: Военное издательство, 1987.- Т. 1. - 911 с.
142. Герои Советского Союза. Краткий биографический словарь: [в 2 т.]. -М.: Военное издательство, 1988.- Т. 2. - 864 с.
143. Гитлер А. Моя борьба / А. Гитлер.-Харьков: «Свитовид», 2003.- 704с.
144. Гінда В. В. Проблеми шкільної освіти в окупаційний період 1941-1944 рр. (на матеріалах Житомирського генерального округу / В.В. Гінда // Сторінки воєнної історії України: [зб. наук. ст.]. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – Вип. 10.- Ч. 1.- С. 312-322.
145. Гогун А. Красные партизаны Украины 1941-1944 / А. Гогун, А. Кентій.- К.:Украинский издательский союз, Центральный Государственный архив общественных организаций Украины, 2006.
146. Гогун А. Между Гитлером и Сталиным. Украинские повстанцы / Александр Гогун.- СПб.: Издательский дом «Нева», 2004.- 416 с.
147. Гогун А. Сталинские коммандос. Украинские партизанские формирования. Малоизученные страницы истории. 1941-1944 / Александр Гогун. - М.: ЗАО Центрополиграф, 2008.- 477 с. – (На линии фронта. Правда о войне).
148. Голиш Г. М. Знищення дітей і підлітків на окупованих територіях Наддніпрянської та Східної України як складова частина політики геноциду нацистської Німеччини проти українського народу (1941-1944 рр.) / Г. М. Голиш // Сторінки воєнної історії України: [зб. наук. ст.]. - К.: Ін-т історії України НАН України, 2003.- Вип. 7. – Ч. 1. - С. 279-290.
149. Головка М. Л. Проблема “переміщених осіб” та українські громадські

- об'єднання зарубіжжя після Кримської конференції / М. Л. Головка // Сторінки воєнної історії України: [зб. наук. ст.]. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2002. - Вип. 6. - С. 303-306.
150. Головка М. Л. Трансформація стратегії й тактики боротьби українських націоналістів під впливом обставин Другої світової війни (1943-1945 рр.) / М. Л. Головка // Сторінки воєнної історії України: [зб. наук. ст.]. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003.- Вип. 7. – Ч. 2. - С. 52-58.
151. Головка М.Л. Суспільно-політичні організації та рухи України в період Другої світової війни. 1939-1945 рр.: [монографія] / М. Л. Головка.- К.: Олан, 2004.-704 с.
152. Голос Підкарпаття. – 1942. – 27 вересня.
153. Голос України.-1999.-11 вересня.
154. Гордасевич Г. Степан Бандера: людина і міф. До 100-річчя від часу народження і 50-річчя загибелі Степана Бандери / Галина Гордасевич. – [4-е вид., ювілейне]. – Львів: «Апріорі», 2008. - 208 с.: з іл.
155. Гордієнко В. В. Німецько-фашистський окупаційний режим і православні конфесії в Україні / В. В. Гордієнко // Український історичний журнал.- 1998.- № 3.- С. 107-119.
156. Гофман И. Власов против Сталина. Трагедия Русской освободительной армии, 1944-1945 / Иоахим Гофман; [пер. с нем. В.Ф. Дизендорфа].- М.: АСТ: Астрель, 2005.-539 с.
157. Грановський Б. Джерела альтернативного українознавства (Європа 1940-1945 рр.): [бібліографічний довідник] / Б. Грановський. - К., 2002.- 437 с.
158. Граціозі А. Війна і революція в Європі 1905-1956 / А. Граціозі; [перекл. з італійськ. М. Прокопович]. - К.: Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2005.- 350 с.
159. Григорович Д. Коммунистическое подполье на Украине в годы Великой Отечественной войны / Д. Ф. Григорович, П. И. Денисенко, В. Н. Немятый. - К.: Политиздат Украины, 1976. - 224 с.
160. Гриневич В. А. До питання про діяльність ОУН у Червоній Армії в роки

- Другої світової війни / В. А. Гриневич // Сторінки воєнної історії України: [зб. наук. ст.]- К.: Ін-т історії України НАН України, 1997.- Вип. 1. - С. 201-217
161. Гриневич В.А. Зміни радянської зовнішньої політики, «Визвольні походи» Червоної армії 1939-1940 рр. в оцінках населення УРСР / В. А. Гриневич // Сторінки воєнної історії України: [зб. наук. ст.]- К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – Вип. 9. – Ч. 1. - С. 312-333.
162. Гриневич В. А. Напад Німеччини на СРСР і криза лояльності сталінському режиму в Україні / В. А. Гриневич // Сторінки воєнної історії України: [зб. наук. ст.]- К.: Ін-т історії України НАН України, 2003.- Вип. 7. – Ч. 1. - С. 100-115.
163. Гриневич В.А. Суспільно-політичні настрої населення України у роки Другої світової війни: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук: спец. 23.00.02 “Політичні інститути та процеси” / В. А. Гриневич. - К., 2008. - 31 с.
164. Гриневич В.А. Суспільно-політичні настрої населення України у роки Другої світової війни: дис. ... доктора політ. наук: 23.00.02 / Владислав Анатолійович Гриневич. - К., 2008.
165. Гриневич В. Історія українського війська (1917-1995) / [В. Гриневич, Л. Гриневич, Р. Колісник та ін.]; упор. Я. Дашкевич; консульт.: В. Назарчук, О. Голько; ред. М. Парцей.- Львів: Світ, 1996.- 840 с.
166. Гринченко Г. Г. “Остарбайтеры” третього рейха – стратегія виживання / Г.Г. Гринченко // Сторінки воєнної історії України: [зб. наук. ст.]. - К.: Ін-т історії України НАН України-К., 2003.- Вип. 7. – Ч. 1. - С.219-226.
167. Грідіна І. М. Православна церква в Україні під час Другої світової війни 1939-1945 рр.: людський вимір: дис. ... кандидата іст. наук: 07. 00. 01. / Ірина Миколаївна Грідіна.-Донецьк, 2001.-224 арк.
168. Грімстед Патриція К. Доля українських культурних цінностей під час Другої світової війни: винищення архівів, бібліотек, музеїв / Патриція К. Грімстед, Г. Боряк.- Львів: Видавничий центр „Фенікс”, 1992.- 120 с.
169. Громова Н. Из рассекреченных «прослушек» спецслужб, писем и дневников

- времен Великой Отечественной войны мэтров советской литературы / Н. Громова // Совершенно секретно.- 2003.- № 11 (174).- Ноябрь.- С. 23-25.
170. Гуменюк О.В. Радянiзацiя захiдноукраїнських земель у 1939-1941 рр.: методи i напрями реалiзацiї та сприйняття мiсцевим населенням: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. iст. наук: спец. 07.00.01 "iсторiя України" / О.В. Гуменюк. – Чернiвцi, 2009. - 20 с.
171. Гунчак Т. У мундирах ворога / Тарас Гунчак // Вiйсько України.- 1993.- № 9.- С. 3-15
172. Гуржій О. "Це потрiбно не мертвим – це потрiбно живим" Вiдкритий лист вiд 9 квітня 2005 р. президентовi України В. Ющенковi, головi Верховної Ради України В. Литвиновi, прем'єр – мiнiстровi України Ю. Тимошенко / [О. Гуржій, В. Кучер, В. Король та iн.] // Голос України. - 2005.- 1 травня. - С. 18.
173. Гурулев С.А. Еще раз о расизме, нацизме и их идеологе А. Розенберге / С.А. Гурулев // Вопросы истории.- 2006.- № 5.- С.62-75.
174. Гусарова Т. Н. Воины в белых халатах: [док. повесть] / Тамара Николаевна Гусарова. - [2-е изд., доп. и перераб.]- Днепропетровск: Промiнь, 1989.- 142 с.
175. Гуцула В. Партизанская фантастика / В. Гуцула // Фокус.- 2008.- № 11 (75).- 14 марта.- С.76-78.
176. Депортацiї. Захiднi землi України кiнця 30-х-початку 50-х рокiв. Документи, матерiали, спогади: у 3-х т. Т. 1. 1939-1941 рр. / [вiдп. ред. Ю. Сливка; упорядник Ю. Сливка]. – Львiв: Інститут українознавства iм. I. Крип'якевича НАН України, 1996. - Т. 1. 1939-1941 рр.
177. Депортацiї. Захiднi землi України кiнця 30-х-початку 50-х рокiв: Документи, матерiали, спогади: у 3-х т. / [вiдп. ред. Ю. Сливка; упорядник Ю. Сливка].– Львiв: Інститут українознавства iм. I. Крип'якевича НАН України, 1998. - Т. 2. 1946-1947 рр.
178. Депортацiї. Захiднi землi України кiнця 30-х-початку 50-х рокiв: документи, матерiали, спогади: у 3-х т. / [вiдп. ред. Ю. Сливка; упор.: Ю. Сливка].–

Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. - Т. 3. Спогади.

179. Державний архів Волинської області
 Ф. Р-1. Луцкая управа
 оп. 1. Предисловие. 1941-1944 рр.
 Спр. 359. Книга регистрации судебных дел, которые поступили в горуправу.
 22. 8. 1941 г.-27. 1. 1944 г., 97 арк.
180. Державний архів Волинської області
 Ф. Р-2. Луцкий окружной комиссариат
 оп. 1. 1941-1944 рр.
 Спр. 789. Годовой отчет о работе. 1 января 1944 г.- 28 января 1944 г., 14 арк.
181. Державний архів Волинської області
 Ф. Р-1. Луцкая управа
 оп. 1. Предисловие. 1941-1944 рр.
 Спр. 4. Переписка с римско-католической церковью в Луцке о приведении в порядок могил австрийских солдат, погибших в 1 империалистическую войну, 24 арк.
182. Державний архів Волинської області
 Ф. Р-55/69 Восточная пропаганда. Редакция немецко-украинской газеты DUZ
 оп.1. 1941-1944 рр.
 Спр. 188. Уничтожение поляков советской властью, 27 арк. (нім. мовою).
183. Державний архів Волинської області
 Ф. Р-55/69 Восточная пропаганда. Редакция немецко-украинской газеты DUZ
 оп.1. 1941-1944 рр.
 Спр.50. Воззвания к украинцам о борьбе с партизанами, вербовке на немецкую каторгу, строительство текстильной промышленности, задачи немцев на Украине, роль гебитскомиссариата, создание фашистской партии на Украине, украинские рабочие в Германии.- 18 марта 1942 г.- 15 июня 1942

- г., 90 арк. (нім. мовою).
184. Державний архів Волинської області
 Ф. Р-55/69 Восточная пропаганда. Редакция немецко-украинской газеты DUZ
 оп.1. 1941-1944 рр.
 Спр. 41.Статьи о пропаганде на Украине. Обзорение Восточного фронта, 116 арк. (нім. мовою).
185. Державний архів Волинської області
 Ф. Р-70 Луцкий отдел центрального общества «Украинфильм», г. Луцк
 оп.1. 1941-1943 рр.
 Спр.10. Инвентаризационные списки, переписка с обществом «Украинфильм» о демонстрировании кинофильмов в кинотеатре «Луна», г. Горохов.- 14 декабря 1941 г.-29 декабря 1942 г., 51 арк.
186. Державний архів Волинської області
 Ф. Р-55/69 Восточная пропаганда. Редакция немецко-украинской газеты DUZ
 оп.1. 1941-1944 рр.
 Спр. 97. План-карта окружения Москвы, карта Москвы и ее окраин, статьи о политике европейских стран, описание города Киева – города варягов и большевиков. Украинская деревня. Культура советов. Карикатуры на Американсю, Советский – Английский Союз, 33 арк. (нім. мовою).
187. Державний архів Волинської області
 Ф. Р-55/69 Восточная пропаганда. Редакция немецко-украинской газеты DUZ
 оп.1. 1941-1944 рр.
 Спр. 106. О религии в Советском Союзе, 28 арк. (нім. мовою).
188. Державний архів Волинської області
 Ф. Р-70 Луцкий отдел центрального общества «Украинфильм», г. Луцк
 оп.1. 1941-1943 рр.
 Спр.14. Копии циркуляров рейхскомиссара о вербовке местного населения для работы в обществе «Украин-фильм».- 19.X.-1942 г.-4/II-1943 г., 29 арк.

189. Державний архів Волинської області
Ф. Р-83 Луцкая оберфельдкомендатура
оп. 1. 1941-1944 рр.
Спр. 8. Циркулярные распоряжения генерал-комиссара Волыни и Подолии.
18 ноября 1941 г.-30 декабря 1943 г., 52 арк.
190. Державний архів Волинської області
Ф. Р-87 Луцкая областная управа
оп. 3. 1941-1943 рр.
Спр. 8. Списки репрессированных органами советской власти по
Киверцевскому, Торчинскому и Заболотьевскому районам, 31 арк.
191. Державний архів Волинської області
Ф. Р-97 Луцкая украинская городская управа
оп. 1. 1941-1944 рр.
Спр. 1. Переписка с сельскими управами: Рожище, Киверцы, Олыка,
Поддубцы и другими по организации районных полицейских участков. 29
июля 1941 г.- 21 декабря 1941 г., 120 арк.
192. Державний архів Волинської області
Ф. Р-97 Луцкая украинская городская управа
оп. 1. 1941-1944 рр.
Спр. 2. Список полицейских Луцкого округа. 1941-1944, 273 арк.
193. Державний архів Волинської області
Ф. Р-1 Луцкая управа
оп. 1. 1941-1944 рр.
Спр. 2. Директивные указания гебитскомиссара об обеспечении семей,
члены которых завербованы в Германию. Списки вербованных. 27 февраля
1942 г. – 21 ноября 1943 г., 32 арк.
194. Державний архів Волинської області
Ф. Р-55/69 Восточная пропаганда. Редакция немецко-украинской газеты
DUZ
оп.1. 1941-1944 рр.

Спр.19. Статті о действиях большевиков в Луцке, большевистская теория террора, крестьянский двор, бои у Харькова, о политике Советского Союза, экономика Северного Кавказа, 71 арк. (нім. мовою).

195. Державний архів Волинської області
 Ф. Р-2 Луцкий окружной комиссариат
 оп. 2. 1941-1944 рр.
 Спр. 10. Переписка с “Союзом Украинских Комбатантов”, “Просвितой”, “Украинским Вспомогательным Комитетом”, обществом “Проминь” и др. об их регистрации. Уставы организаций. 6 августа 1941 г. – 9 ноября 1942 г., 113 арк.
196. Державний архів Волинської області
 Ф. Р-1021 Волинський провід організації українських націоналістів
 оп.1. 1941-1944 рр.
 Спр.2. Антирадянські листівки ОУН: 1941-1944., 47 арк.
197. Державний архів Волинської області
 Ф. Р-1021 Волинський провід організації українських націоналістів
 оп.1. 1941-1944 рр.
 Спр.3. Листівки ОУН і німецької влади; німецького командування, “Спілки Відбудови України, нації”. 1941-1944., 54 арк.
198. Державний архів Волинської області
 Ф. Р-1021 Волинський провід організації українських націоналістів
 оп.1. 1941-1944 рр.
 Спр.5. Пропагандистские доклады, рассказы, песни организации ОУН. Листовки ОУН, 1943 г., Головної Команди УПА, 1943 р., СБ; Інформаційні зведення, 1944 р. 1941-1944., 107 арк.
199. Державний архів Волинської області
 Ф. Р-149 Районная управа в Голобах
 оп.1. 1941-1943 рр.
 Спр.1. Переписка с областной управой и службой порядка областной управы об изъятии велосипедов, организации котлового довольствия для

полицейских. Запрете культовой службы для евреев. 9 августа 1941 г.-12 декабря 1942 г., 62 арк.

200. Державний архів Волинської області
 Ф. Р-55/69 Восточная пропаганда. Редакция немецко-украинской газеты DUZ
 оп.1. 1941-1944 рр.
 Спр.2. О советских газетах “Известия” и “Правда”, о положении в Японии, Италии, Албании, 38 арк.(нім. мовою).
201. Державний архів Волинської області
 Ф. Р-55/69 Восточная пропаганда. Редакция немецко-украинской газеты DUZ
 оп.1. 1941-1944 рр.
 Спр.14. Немецкое информбюро для украинской газеты, 17 арк. (нім. мовою).
202. Державний архів Волинської області
 Ф. Р-70 Луцкий отдел центрального общества «Украинфильм», г. Луцк
 оп.1. 1941-1943 рр.
 Спр. 283. Переписка с киевским центральным обществом «Украин-фильм» о деятельности кинотеатров. 6 января 1943 г.-14 декабря 1943 г., 139 арк.
203. Державний архів Волинської області
 Ф. Р-70 Луцкий отдел центрального общества «Украинфильм», г. Луцк
 оп.1. 1941-1943 рр.
 Спр.6. Просьба руководителя кинотеатра «Глория-Паласт» о пропуске в гетто. Недельные отчеты и планы Корецкого кинотеатра. 19 июля 1941 г.-19 октября 1943 г., 17 арк.
204. Державний архів Волинської області
 Ф. Р-70 Луцкий отдел центрального общества «Украинфильм», г. Луцк
 оп.1. 1941-1943 рр.
 Спр.95. Списки кинофильмов и деловые заметки.1.IV.1942 г.-31.XI.1942 г., 199 арк.
205. Державний архів Волинської області
 Ф. Р-70 Луцкий отдел центрального общества «Украинфильм», г. Луцк
 оп.1. 1941-1943 рр.

Спр.11.Подтверждения о демонстрировании и передаче фильмов кинотеатрам «Аполлон», г. Шепетовка за октябрь 1941 г.-июль 1943 г., 97 арк.

206. Державний архів Волинської області

Ф. Р-70 Луцкий отдел центрального общества «Украинфильм», г. Луцк
оп.1. 1941-1943 рр.

Спр.20. Подтверждение кинотеатров «Бальдур» и «Касино», г. Кременец о демонстрировании и передаче фильмов, планы и недельные отчеты кинотеатра за сентябрь 1942 г.-август 1943 г., 115 арк.

207. Державний архів Волинської області

Ф. Р-70 Луцкий отдел центрального общества «Украинфильм», г. Луцк
оп.1. 1941-1943 рр.

Спр.295. Распределение кинофильмов по кинотеатрах. Списки кинотеатров и клубов Киевской, Житомирской и Волынской генеральных округов. 17.X1-1943 г.-30.X11-1943 г., 78 арк.

208. Державний архів Волинської області

Ф. Р-70 Луцкий отдел центрального общества «Украинфильм», г. Луцк
оп.1. 1941-1943 рр.

Спр.79.Переписка с кинотеатрами о демонстрации фильмов, о программах и т.п.-16 июня 1942 г.-31 октября 1942 г., 383 арк.

209. Державний архів Волинської області

Ф. Р-70 Луцкий отдел центрального общества «Украинфильм», г. Луцк
оп.1. 1941-1943 рр.

Спр.81. Технические инструкции и таблицы. Рецензии на украинские переводы фильмов. Недельные отчеты. 1 января 1942 г.-23 ноября 1943 г., 165 арк.

210. Державний архів Дніпропетровської області

Ф. Р-2311 Сельские управы Днепропетровской области. Степановская сельская управа Криничанского района Днепропетровской области (период нем.-фаш. оккупации)

оп.2. 1941-1944.

Спр. 8. Приказы и распоряжения немецких властей и управы. 21 мая 1942 г. - 25 декабря 1942 г., 263 арк.

211. Державний архів Дніпропетровської області
Ф. Р-2443 Днепропетровская областная управа
оп.1. 1941-1943.

Спр. 13. Списки, заявления, анкеты и автобиографии учителей. 16 сентября 1941 г. - 22 декабря 1941 г., 254 арк.

212. Державний архів Дніпропетровської області
Ф. Р-2311 Сельские управы Днепропетровской области. Ново-Петровская сельская управа, с. Ново-Петровка Магдалиновского района Днепропетровской области (периода немецко-фашистской оккупации)
оп. 2. 1941-1944.

Спр. 38. Списки добровольцев немецкой армии. 21 марта 1942 г. - 1 августа 1943 г., 82 арк.

213. Державний архів Дніпропетровської області
Ф. Р-2311 Сельские управы Днепропетровской области. Чаплинская сельская управа Васильковского района Днепропетровской области, пос. Чаплино, 1942 г.
оп.2. 1941-1944.

Спр.18. Донесения старости об отношении населения к оккупантам, сводки о ходе заготовки и расходовании продуктов, списки по учету населения, угнанных в Германию. 01.09.1942 г.-01.09.1943 г., 174 арк.

214. Державний архів Дніпропетровської області
Ф. Р-2443 Днепропетровская областная управа
оп. 1. 1941-1943.

Спр. 2. Распоряжения областной управы о прекращении занятий в университетах и школах, 56 арк.

215. Державний архів Дніпропетровської області
Ф. Р-2276 Днепропетровская горуправа

оп. 1. 1941-1943.

Спр. 45. Распоряжения по личному составу, списки сотрудников управления культурно-просветительных учреждений, обращение немецких властей к украинцам о добровольном вступлении в немецкую армию, акты, описи имущества, изъятых из квартир эвакуированных советских граждан. 21.09.1941.-01.07.1943, 162 арк.

216. Державний архів Дніпропетровської області
Ф. Р-2276 Днепропетровская горуправа
оп. 1. 1941-1943.
Спр. 980. Списки сотрудников отделов горуправы г. Днепропетровска. 1 июля 1942 г.-20 сентября 1943 г., 36 арк.
217. Державний архів Дніпропетровської області
Ф. Р-2276 Днепропетровская горуправа
оп. 1. 1941-1943.
Спр. 1051. Прошение членов семьи Давыдова Андрея Николаевича об освобождении его из лагеря, 12 арк.
218. Державний архів Дніпропетровської області
Ф. Р-2276 Днепропетровская горуправа
оп. 1. 1941-1943.
Спр.1108. Городская Управа, г. Днепропетровск (Школьное управление). Анкеты и автобиографии учителей. 3 января 1942 г.-21 сентября 1942 г., 51 арк.
219. Державний архів Дніпропетровської області
Ф. Р-2276 Днепропетровская горуправа
оп. 1. 1941-1943.
Спр. 1152. Списки лиц, назначенных для проведения докладов о добровольном вступлении в ряды немецко-фашистской армии, репертуар, планы работы хоровой капеллы. 27 июня 1942 г.- 20 апреля 1943 г., 39 арк.
220. Державний архів Дніпропетровської області
Ф. Р-2278 Днепропетровское Городское Карточное Бюро, г. Днепропетровск

оп. 1. 1941-1943.

Спр. 1023. Приказы, распоряжения по личному составу, списки рабочих и служащих г. Днепропетровска, 564 арк.

221. Державний архів Дніпропетровської області

Ф. Р-2276 Днепропетровская горуправа

оп. 1. 1941-1943.

Спр. 973. Список и биографические данные ответственных сотрудников, 28 арк.

222. Державний архів Дніпропетровської області

Ф. Р-2278 Днепропетровское Городское Карточное Бюро, г. Днепропетровск

оп. 1. 1941-1943.

Спр. 1059. Списки работников школ, промышленного техникума, искусства, карьер, работников связи Горэлектросети, строительной конторы, немецких фирм, дорожной гидротехнической конторы, стройбюро Генерального Комиссариата, спортивной команды, аптекоуправления, немецкой строительной фирмы «Годт». Сведения о добровольно ушедших в Германскую армию, 448 арк.

223. Державний архів Дніпропетровської області

Ф. Р-2280 Отдел социального обеспечения Днепропетровской Городской Управы. Управление социального обеспечения Днепропетровской Горуправы. Днепропетровский Местный Комитет “Самодопомоги” им. Шевченко

оп.1. 1941-1943.

Спр. 235. Сведения об оказанной помощи нуждающимся. Отчеты о работе „Самодопомоги”, 145 арк.

224. Державний архів Дніпропетровської області

Ф. Р-2311 Сельские управы Днепропетровской области периода немецко-фашистской оккупации. Солдатская сельская управа Апостоловского района Днепропетровской области

оп. 2. 1941-1944.

- Спр. 1. Распоряжения шефа райуправы 1 декабря 1941 г.-31 декабря 1942 г., 549 арк.
225. Державний архів Дніпропетровської області
Ф. Р-2480 Управа Криворожского сельского района, г. Кривой Рог. 4. Х1. 1941.-14. V111. 1942
оп. 2. 1941-1943.
Спр.35. Распоряжения, циркуляры, извещения рейхскомиссара Украины о применении смертной казни за скрывание партизан, военнопленных и саботажников; за повреждение телеграфной и телефонной связи; об установлении цен на электроэнергию и продукты питания; о запрещении убоя скота; приказ городской управы об изъятии у населения теплых вещей для фашистской армии; приказы по личному составу; права и обязанности районной полиции и переписка с областным комиссариатом о переписи населения, 88 арк.
226. Державний архів Дніпропетровської області
Ф. Р-2280 Отдел социального обеспечения Днепровской горуправы периода немецко-фашистской оккупации
оп. 1. 1941-1943.
Спр. 3. Переписка по соцобеспечению, устав МКС, списки детей, детдомов и детсадов. 15 декабря 1941 г.- 15 июня 1943 г., 44 арк.
227. Державний архів Дніпропетровської області
Ф. Р-2280 Отдел социального обеспечения Днепровской Городской Управы. Управление социального обеспечения Днепровской Горуправы. Днепровский Местный Комитет “Самодопомоги” им. Шевченко
оп. 1. 1941-1943.
Спр.7. Списки членов Местного Комитета “Самодопомоги”, 91 арк.
228. Державний архів Дніпропетровської області
Ф. Р-2280 Отдел социального обеспечения Днепровской Городской Управы. Управление социального обеспечения Днепровской

Горуправы. Днепропетровский Местный Комитет “Самодопомоги” им. Шевченко

оп. 1. 1941-1943.

Спр. 65. “Штатна відомість Комітету Місцевої Самодопомоги з 1 /Л- 1943 р.”, 40 арк.

229. Державний архів Дніпропетровської області

Ф. Р-2280 Отдел социального обеспечения Днепропетровской Городской Управы. Управление социального обеспечения Днепропетровской Горуправы. Днепропетровский Местный Комитет “Самодопомоги” им. Шевченко

оп. 1. 1941-1943.

Спр. 227. Книга Наказів по Міському Комітету Самодопомоги ім. Шевченка, 81 арк.

230. Державний архів Дніпропетровської області

Ф. Р-2280 Отдел социального обеспечения Днепропетровской Городской Управы. Управление социального обеспечения Днепропетровской Горуправы. Днепропетровский Местный Комитет “Самодопомоги” им. Шевченко

оп.1. 1941-1943.

Спр. 230. “Приказ по поводу новых ставок, списки членов комитета и заявления. 15 марта 1943 г. – 18 сентября 1943 г.», 37 арк.

231. Державний архів Дніпропетровської області

Ф. Р-2280 Отдел социального обеспечения Днепропетровской Городской Управы. Управление социального обеспечения Днепропетровской Горуправы. Днепропетровский Местный Комитет “Самодопомоги” им. Шевченко

оп. 1. 1941-1943.

Спр. 337. Списки личного состава местного комитета “Самодопомоги” и кассы взаимопомощи. 15 июля 1943 г. – 30 июля 1943 г., 220 арк.

232. Державний архів Дніпропетровської області

Ф. Р-2311 Сельские управы Днепропетровской области. Герасимовская с/управа, с. Герасимовка Днепропетровской области
оп.2. 1941-1944.

Спр.70. Приказы, распоряжения немецких властей, районной управы о налогах, поставках продуктов, трудовой и гужевой повинности, введение телесных наказаний, возвращении домов раскулаченным, о запрещении выдавать документы военнопленным, списки отправленных в Германию, освобожденных от налога военнопленных. 03.12.1941 г.-31.12.1942 г., 212 арк.

233. Державний архів Дніпропетровської області

Ф. Р-2311 Сельские управы Днепропетровской области. Екатерининская сельская управа, с. Екатериновка Синельниковского р-на Днепропетровской области (п-д немецко-фашистской оккупации)
оп.2. 1941-1944.

Спр. 99. Приказы и распоряжения немецкой власти, р/управы о розыске военнопленных, трудовой и гужевой повинности, учете ремесленников и молодежи, бюджете сельуправы; списки общинных хозяйств, лиц, не явившихся для отправки в Германию, завербованных местных немцев; заявления о раскулаченных, о возврате им имущества, хозяйств. 5 августа 1942 г.-23 июля 1943 г., 203 арк.

234. Державний архів Дніпропетровської області

Ф.Р-2311 Сельские управы Днепропетровской области. Новопавловская сельская управа Межевского р-на Днепропетровской области
оп.2. 1941-1944.

Спр.55. Распоряжения рейхскомиссара Украины о деятельности религиозных организаций, списки учителей, членов общинных хозяйств, 113 арк.

235. Державний архів Дніпропетровської області

Ф. Р-2311 Сельские управы Днепропетровской области. Одаровская сельская управа, с. Одаровка Криничанского р-на Днепропетровской области

(п-да нем.-фаш. окупации)

оп.2. 1941-1944.

Спр.25. Одаровская сельская управа. 3 июля 1942 г.-10 октября 1943 г., 145 арк.

236. Державний архів Дніпропетровської області

Ф. Р-2311 Сельские управы Днепропетровской области. Подпольнянская с/управа Новомосковского р-на Днепропетровской области

оп.2.1941-1944.

Спр.61. Распоряжения Новомосковской райуправы об использовании труда военнопленных на сельхозработах, угоне населения в Германию, возврате усадеб бывшим кулакам, перерегистрации детей до 14 лет и мужчин 1924 г. рождения. 16 мая 1942 г.-3 сентября 1943 г., 84 арк.

237. Державний архів Дніпропетровської області

Ф. Р-2311 Сельские управы Днепропетровской области. Межевской район
оп.1. 1941-1943.

Спр.86. Новопавловская сельуправа. Новопавловка Межевского района. Список граждан, завербованных на работу в Германию, список граждан, которые выехали на работу в Германию с Ново-Павловской с/у Межевского р-на, список добровольцев, которые служили в немецкой армии по Ново-Покровской с/у., список граждан, завербованных на работу в Германию с Ново-Павловки, 198 арк.

238. Державний архів Дніпропетровської області

Ф. Р-2311 Сельские управы Днепропетровской области. Павлоградский район

оп.1.1941-1943.

Спр.101. Ведомости на получение зарплаты служащим р/управы, о наличии скота по хозяйствам. Списки граждан, угнанных в Германию, 298 арк.

239. Державний архів Дніпропетровської області

Ф. Р-2311 Сельские управы Днепропетровской области. Апостоловский район

оп. 2. 1941-1944.

Спр. 1. Солдатская сельская управа, с. Солдатское. Распоряжения шефа районной управы. 01.12.1941 г.-31.12.1942 г., 549 арк.

240. Державний архів Дніпропетровської області

Ф. Р-2311 Сельские управы Днепропетровской области. Апостоловский район

оп.2. 1941-1944.

Спр.4. Софиевская с/управа, с. Софиевка Апостоловского р-на Днепропетровской области. Приказы и распоряжения р/управы о запрещении советской пропаганды и оказании помощи военнопленным, выдача наград за арест коммунистов и партизан, переписка с райуправой по хозяйственным вопросам, 242 арк.

241. Державний архів Дніпропетровської області

Ф. Р-2441 Рукописи воспоминаний о пережитом советскими гражданами в дни пребывания на немецко-фашистской каторге в гитлеровской Германии («коллекция»). 1941-1945 гг.

оп.1. 1941-1945.

Спр.157. Спогади репатріанта Зайцевої Катерини Олексіївни. Грудень 1942-квітень 1945, 15 арк.

242. Державний архів Дніпропетровської області

Ф. Р-2443 Днепропетровская область. Управа периода фашистской оккупации за 1941-1943 гг., отдел просвещения

оп.1. 1941-1943.

Спр.67. Учебные планы и программы школ и детских садов. 1 декабря 1941 г.-4 марта 1942 г., 232 арк.

243. Державний архів Дніпропетровської області

Ф. Р-2443 Днепропетровская область. Управа периода фашистской оккупации за 1941-1943 гг., отдел просвещения

оп.1. 1941-1944.

Спр.7. Ведомости, сметы на финансирование высших учебных заведений

Днепропетровска, научно-исследовательских институтов, университета, календарные планы научных работ преподавателей высших учебных заведений, списки преподавателей университета. 1 января 1942 г.-30 июня 1942 г., 95 арк.

244. Державний архів Дніпропетровської області
Ф. Р-2443 Днепропетровская область. Управа периода фашистской оккупации за 1941-1943 гг., отдел просвещения
оп.1. 1941-1943.
Спр.68. Протоколы заседаний предметных комиссий и методических объединений, 61 арк.
245. Державний архів Дніпропетровської області
Ф. Р-2443 Днепропетровская область. Управа периода фашистской оккупации за 1941-1943 гг., отдел просвещения
оп.1. 1941-1943.
Спр.69. Постановление областной управы по организации школьного дела, учебные программы и планы работы по составлению учебников для школ, 90 арк.
246. Державний архів Дніпропетровської області
Ф. Р-2443 Днепропетровская область. Управа периода фашистской оккупации за 1941-1943 гг., отдел просвещения
оп.1. 1941-1943.
Спр.72. Указания генералкомиссариата об изъятии отдельных глав в советских учебниках, организации учебы и использовании школьников на сельскохозяйственных работах. Есть документы на немецком языке. 30 апреля 1942 г.-8 июня 1943 г., 42 арк.
247. Державний архів Дніпропетровської області
Ф. Р-2567 Днепропетровский штадткомиссар
оп.1. 1941-1943.
Спр.1. Приказы, распоряжения рейхскомиссара Украины, инструкции жандармерии, управы. 22 сентября 1942 г.-13 августа 1943 г., 287 арк.

248. Державний архів Дніпропетровської області
Ф. Р-2567 Днепропетровский штадткомиссар
оп.1. 1941-1943.
Спр.10. Приказы и распоряжения штадткомиссара, обращение к правоверным немцам, список военнопленных, 33 арк.
249. Державний архів Рівненської області
Ф. Р-22 Рівненський гебітскомісаріат, м. Рівне
оп.1. 1941-1944 рр.
Спр. 18. Распоряжение Гебитскомиссара о несении евреями службы по установлению порядка в еврейских кварталах. Июль 1941 г. – декабрь 1941 г. (на немецком языке), 10 арк.
250. Державний архів Рівненської області
Ф. Р-72 Місцева інституція самодопомоги Рівненського району
оп. 1. 1942-1943 рр.
Спр. 1. Місцева Інституція Самодопомоги у м. Рівному, арк. 1-11.
251. Державний архів Рівненської області
Ф. Р-72 Місцева інституція самодопомоги Рівненського району
оп. 1. 1942-1943 рр.
Спр. 3. Інструкції та розпорядження окружної місцевої інституції самодопомоги. 5 січня 1943 р.- 7 грудня 1943 р., 68 арк.
252. Державний архів Рівненської області
Ф. Р-77 Український Центральний комітет допомоги в Ровно
оп. 1. 1942 р.
Спр. 1. Листування з Камінець-Коширським комітетом помочі про роботу останнього та звільнення полонених і повідомлення голови м. Сарни про заснування окружного комітету в м. Сарнах замість комітету зимової помочі. 12 марта 1942 р.-24 лютого 1942 р., 6 арк.
253. Державний архів Рівненської області
Ф. Р-82 Костопільський окружний відділ українського комітету допомоги бідним і військовополоненим українцям в м. Костопіль

оп. 1. 1941-1944 р.

Спр. 1. Обіжники та інші розпорядження по організації Зимової допомоги і справоздання. 3 листопада 1941 р.-1 травня 1942 р., арк. 1-31.

254. Державний архів Рівненської області

Ф. Р-82 Костопільський окружний відділ українського комітету допомоги бідним і військовополоненим українцям в м. Костопіль

оп. 1. 1941-1944 рр.

Спр. 5. Справи організаційні. 11 вересня 1942 р., 71 арк.

255. Державний архів Рівненської області

Ф. Р-22 Рівненський гебітскомісаріат, м. Рівне

оп.1. 1941-1944 рр.

Спр.22. Відозва до українського народу про запис на роботи в Німеччину. 09.12.1941., 5 арк.

256. Державний архів Рівненської області

Ф. Р-23 Гебітскомиссариат в Костополе

оп.3. 1941-1944 рр.

Спр.1. Информация «Центрального студенческого провода» во Львове об условиях поступления в высшие учебные заведения. 23 февраля 1942 г.-16 февраля 1943 г., 3 арк.

257. Державний архів Рівненської області

Ф. Р-280 Українське видавництво газети “Волинь” товариства “Преса України”, м. Рівне Рівненської області

оп.2. 1941-1943 рр.

Спр.6. Распоряжения генерального комиссара Волыни и Подолья об опубликовании в газете к 1 мая статей против Советского Союза и коммунистической партии; о порядке опубликования информации о военных действиях и другим вопросам. 24 января 1942 г.-30 апреля 1942 г., 8 арк.

258. Державний архів Рівненської області

Ф. Р-281 Рівненське окружне церковне управління

оп.1. 1941-1943 рр.

Спр. 9. Дело об объединении православной Автокефальной украинской церкви с Автономной православной церковью на Украине, 6 арк.

259. Державний архів Рівненської області
 Ф. Р-281 Рівненське окружне церковне управління
 оп.1. 1941-1943 рр.
 Спр.20.”Звернення до віруючих українського народу митрополіта Полікарпа, екзарха Алексія, єпископа Мануїла, єпископа Дамаского про допомогу німецько-фашистській армії гітлерівській державі в війні проти СРСР. Березень 1943 р.”.-Арк.1-3.
260. Державний архів Рівненської області
 Ф. Р-30 Колекція матеріалів ОУН, УПА, що діяли на території Рівненської області
 оп.1 Українська повстанська армія ОУН-УПА.
 Спр.1. “Маніфест Організації українських націоналістів”, арк.3.
261. Державний архів Рівненської області
 Ф. Р-30 Колекція матеріалів ОУН, УПА, що діяли на території Рівненської області
 оп.1 Українська повстанська армія ОУН-УПА.
 Спр.16. Листовки, обращения и воззвания, 83 арк.
262. Державний архів Рівненської області
 Ф.Р-30 Колекція матеріалів ОУН, УПА, що діяли на території Рівненської області
 оп.1 Українська повстанська армія ОУН-УПА.
 Спр. 14. “Інформатор”.(Ч.10-11. 01.06.43; Ч.12. 15.06.43; Ч.13. 01.07.43; Ч.14. 15.07.43; Ч.15. 01.08.43; Ч.19. 01.10.43; Ч.20. 15.10.43) 1943, 14 арк.
263. Державний архів Рівненської області
 Ф.Р-30 Колекція матеріалів ОУН, УПА, що діяли на території Рівненської області
 оп.1 Українська повстанська армія ОУН-УПА.
 Спр.5. Постанови ІІІ Великого надзвичайного з’їзду (ІІІ надзвичайного

великого збору) Другого великого збору ОУН, III конференції ОУН СД (17-21.II.1943), 67 арк.

264. Державний архів Рівненської області

Ф. Р-30 Колекція матеріалів ОУН, УПА, що діяли на території Рівненської області

оп.2. 1942-1957 рр.

Спр.24."Що таке УРСР". "Звернення до трудящих СРСР". 1944 р., 135 арк.

265. Державний архів Рівненської області

Ф. Р-30 Колекція матеріалів ОУН, УПА, що діяли на території Рівненської області

оп.2. 1942-1957 рр.

Спр. 52а. Універсал Української Головної Визвольної Ради. Відозви і звернення. Червень 1944 р.- травень 1945 р., 17 арк.

266. Державний архів Рівненської області

Ф. Р-30 Колекція матеріалів ОУН, УПА, що діяли на території Рівненської області

оп.2. 1942-1957 рр.

Спр.64. Відомості про кількість членів УПА. Огляд "Донбас у першій чверті 1943 р." 1943-1944, 64 арк.

267. Державний архів Тернопільської області

Ф. Р-195 Лановецкая районная управа Кременецкого округа

оп. 1. 1941-1944.

Спр. 23. Списки лиц, предназначенных для выезда в Германию, повестки гражданам о выходе на работу и другие документы, 166 арк.

268. Державний архів Тернопільської області

Ф. Р-195 Лановецкая районная управа Кременецкого округа

оп. 1. 1941-1944.

Спр.22. Просьбы граждан о принятии на работу, распоряжения начальника райуправы и другие документы. 24 января 1942 г.-25 ноября 1942 г., 145 арк.

269. Державний архів Тернопільської області

- Ф. Р-196 Кременецкий окружной комиссариат
оп. 1. 1941-1944.
Спр. 4. Распоряжения об охране границ, о деятельности мировых судов и др.
11 мая 1942 г.-27 февраля 1943 г., 25 арк.
270. Державний архів Тернопільської області
Ф. Р-196 Кременецкий окружной комиссариат
оп. 1. 1941-1944.
Спр. 14. Сведения районных врачей Кременецкого округа о случаях
заболевания населения тифом, 27 арк.
271. Державний архів Тернопільської області
Ф. Р-196 Кременецкий окружной комиссариат
оп. 1. 1941-1944.
Спр. 2. Переписка с Кременецким школьным инспектором. Сведения о
количестве школ и учеников в Кременецком округе, 22 арк.
272. Державний архів Тернопільської області
Ф. Р-206 Кременецкая городская средняя техническая школа
оп. 1. 1942-1943.
Спр. 1. Объявление об открытии Кременецкой городской средней
технической школы и ее программа, 6 арк.
273. Державний архів Тернопільської області
Ф. Р-206 Кременецкая городская средняя техническая школа
оп.1. 1942-1943.
Спр. 36. Личное дело ученика Борщик Василия, 5 арк.
274. Державний архів Хмельницької області
Ф. Р-420 Шепетівський гебітскомісаріат
оп. 1. 1941-1944.
Спр. 53. Статистичні дані про роботу шкіл Шепетівського району і відомості
про кількість учнів польської національності по Шепетівському району, 26
арк.
275. Дзьобак В. В. Військові формування Т. Бульби-Боровця і радянські

- партизани: від компромісу до збройних сутичок (1941-1944 рр.) / В. В. Дзьобак // Сторінки воєнної історії України: [зб. наук. ст.]- К.: Ін-т історії України НАН України, 2001.- Вип. 5. - С.246-254.
276. Дзьобак В. Тарас Бульба-Боровець і його військові підрозділи в українському русі опору (1941-1944 рр.) / В. Дзьобак. - К. : Ін-т історії України НАН України, 2002.-260с.
277. Дильонгова Г. Історія Польщі 1795-1990 / Г. Дильонгова; [пер. з польської М. Кірсенка]. - К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2007.-239 с.
278. Директива Военного Совета Западного фронта 30 марта 1942 г. // Кульков Е. Н. Война 1941-1945. Факты и документы / Е. Н. Кульков, М. Ю. Мягков, О. А. Ржешевский; под ред. проф. О.А. Ржешевского. – М.: “Олма-Пресс”, 2001. - С. 366-367.
279. Директива СНК СССР и ЦК ВКП(б) партийным и советским организациям прифронтовых областей о мобилизации всех сил и средств на разгром фашистских захватчиков 29 июня 1941 г. // КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК / [изд. 9-е; доп. и испр.; т.7; 1938-1945].-М.: Изд.политической литературы, 1985. – С. 221- 223.
280. Дичковська Г. Філософсько-політичні основи українського національно-визвольного руху 20-50 рр. ХХ ст./ Г. Дичковська. – Івано-Франківськ, 2002.
281. Дневники Йозефа Геббельса. 1940-1941 гг. // Новая и новейшая история.- 1995. - № 1.- С. 230-239.
282. Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны Советского Союза (1941-1945 гг.): [сборник документов и материалов].-Днепропетровск: Облиздат, 1962.- 362 с.
283. Дмитрієнко М. Німці в Україні: історія і сучасність / М. Дмитрієнко, Д. Табачник, Б. Чірко // Віче.- 1992.- № 5.- С. 135-147.
284. “Довго нас недоля жерла. Досі нас наруга жре, та ми крикнім: «ще не вмерла, ще не вмерла і не вмере!”: спогади вояка УПА Максима Гнатовича Фаренюка // Рукопис, архів автора.

285. Довгополий Я. Українці на примусових роботах у Третьюму рейху / Я. Довгополий // Дзвін. - 2000. - № 7.- С. 101-103.
286. Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів / [редкол.: В. Верига та ін.; упор. Ю Черченко, О. Кучерук].— К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2005. - Т. 1. 1927-1930.-480 с.
287. Долгов Д. В. Ценный источник по истории Великой Отечественной войны / Д. В. Долгов // Вопросы истории.- 2006.- № 6.- С. 175.
288. Документы обвиняют: [сборник документов о чудовищных преступлениях немецко-фашистских захватчиков на советской территории; вып.2].-М.: Госполитиздат, 1945.-392 с.
289. Донецкая область в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.): [сборник документов и материалов].-Донецк: Донбас, 1980.-311с.
290. Донцов Д. Дух нашої давнини / Дмитро Донцов; вид. друге.-Дрогобич: Вид-во “Відродження”, 1991.-342 с.
291. Донцов Дмитро. Ідеологія чинного націоналізму / Дмитро Донцов // Націоналізм. Теорії нації та націоналізму від Йогана Фіхте до Ернста Гелнера : [антологія; 2-ге вид.; упоряд. О. Проценко, В. Лісовий].-К.: Смолоскип, 2006.-С.69-75.
292. Доповідна записка Л. Берії Й. Сталіну від 21 червня 1941 р. // Аргументы и факты. – 1989. - № 4.
293. Дослідницьким полем війни, без ідеологічних окопів: наук.-методолог. семінар “Україна у Другій світовій війні”.- Черкаси: Вертикаль, 2006.-152 с.
294. Драматична сторінка історії чекістського підпілля в Києві (1941-1942 рр.) Стенограма бесіди з М. І. Груздовою в УШПР 6 травня 1943 р. // Український історичний журнал. - 1991.- № 10.- С. 113-120.
295. Дробот І.І. Трансформації націоналістичної ідеології в першій половині ХХ ст. / І. І.Дробот // Український історичний журнал.-2001.-№ 6.
296. Дробязко С. Антипартизанская республика. Оккупация Орловской области и организация Локотского самоуправления: [Електронний ресурс] / С.

- Дробязко, И. Ермолов. – Режим доступу: [http://www. Ostbataillon. from. rukom.](http://www.Ostbataillon.from.rukom)
297. Дробязко С. Вторая мировая война 1939-1945. Восточные легионы и казачьи части в вермахте / С. Дробязко. - М.: ООО “Издательство Астрель”: ООО “АСТ”, 2001.- 48 с.
298. Дубик М. Г. Прибутки, одержані іноземним промисловим капіталом за рахунок використання примусової праці українців / М. Г. Дубик // Сторінки воєнної історії України: [зб. наук. ст.]- К.: Ін-т історії України НАН України, 2003.- Вип. 7. – Ч. 1.- С. 215-219.
299. Дубик М. Г. Табори військовополонених на окупованій території України (1941-1944 рр.): аналіз джерельної бази / М.Г. Дубик // Сторінки воєнної історії України: [зб. наук.ст.]- К.: Ін-т історії України НАН України, 2001.- Вип. 5. - С. 144-147.
300. Дубина О. К. Український геополітичний вузол / Олександр Кузьмич Дубина // Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941-1945 / [гол. ред. колегія: голова - І. О. Герасимов; заст. голови - І. Т. Муковський, П. П. Панченко; відп. секретар Р. Г. Вишневський)]. - К.: Пошуково-видавниче агенство “Книга Пам'яті України”, 2000. - С. 525-542.
301. Дубина О. К. Демографія скорботи / Олександр Кузьмич Дубина, Юрій Анатолійович Киричук, Степан Арсентійович Макаруч // Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941-1945 / [гол. ред. колегія: голова - І. О. Герасимов; заст. голови - І. Т. Муковський, П. П. Панченко; відп. секретар Р. Г. Вишневський)]. - К.: Пошуково-видавниче агенство “Книга Пам'яті України”, 2000. – С. 564-577.
302. Дудка Л. О. Спілка войовничих безвірників України: стан і діяльність у роки Великої Вітчизняної війни / Л.О. Дудка // Сторінки воєнної історії України: [зб. наук. ст.]. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2005. – Вип. 9. – Ч. 3. - С. 19-28.
303. Дюррозель Ж.-Б. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів / Ж.-Б. Дюррозель; [пер. з франц.]. – К.: Основи, 2005.- 903 с.

304. Дюков А. За что сражались советские люди. “Русский НЕ должен умереть” / Александр Дюков. - М.: Яуза, Эксмо, 2007. - 576 с. – (Война и мы).
305. Дюрозель Жан-Батіст. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів / Жан-Батіст Дюрозель; [пер. з франц.]. – К.: Основи, 2005.
306. Евстафьева Т. Трагедия Бабьего Яра / Т. Евстафьева // Матеріали 2-ї Всеукр. конф. [“Друга світова війна і доля народів України”], (Київ, 30-31 жовт. 2006 р.) / Громадський комітет для вшанування пам’яті жертв Бабиного Яру, Державний комітет України у справах національностей та міграції, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, Інститут історії України НАН України, Український центр вивчення історії Голокосту.-К.: «Зовнішторгвидав», 2007.- С. 268.
307. “Епізоди мого життя. В концтаборі”: спогади про війну Івана Ткача. Автобіографія // Рукопис, архів автора.
308. Еремін В.Г. Молодежь в годы Великой Отечественной войны / В. Г. Еремін, П. Ф. Исаков; [2-е изд., доп. и перераб.].- М.: Мысль, 1984 .- 285 с.
309. Єржабек Б. Шкільництво та шкільна політика в райхскомісаріаті Україна 1941-1944, у світлі німецьких документів / Б. Єржабек.- Мюнхен: Український вільний Університет, 1991.- 240 с.
310. Жестокое порабощение породило сопротивление // Голос України.-1999.- 28 августа.
311. Жилин П.А. О войне и военной истории / П. А. Жилин.-М.: «Наука», 1984.- 544 с.
312. Житомирщина у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр.: [збірник документів та матеріалів].-К.: Наукова думка, 1969.-291 с.
313. Жуков Г.К. Спогади і роздуми / Г. К. Жуков; [пер. з рос.]. -К.: Політвидав України, 1985.- 841 с.
314. Жученко И. Я. Цементирующая сила партизанского движения / И. Я. Жученко // Коммунист Украины.- 1980. - № 5.
315. Жученко И.Я. Поднимая партизан в атаку: Партийное руководство деятельностью партизанских формирований Украины в годы Великой

- Отечественной войны / И. Я. Жученко, П. А. Савчук.- К.: Политиздат Украины, 1984.-220 с.
316. Занюк С. С. Психологія мотивації / С. С. Занюк.-К.: Либідь, 2002.-304 с.
317. Звернення головного командира УПА Т.Чупринки (Ю.Шухевича) до бійців і командирів у зв'язку із закінченням другої світової війни // Український історичний журнал.-1995.- № 3.-С.116-117.
318. Звернення Головного командування УПА до білоруського народу // Молодь України. – 1992. – 17 вересня.
319. Звягинцев А.Г. Неизвестная Фемида. Документы, события, люди / А. Г. Звягинцев, Ю. Г. Орлов. - М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2003. - 575 с.: ил. – (Архив).
320. Земсков В. Н. Ведущая сила всенародной борьбы: Борьба сов. Рабочего класса на временно оккупированной фашистами территории СССР (1941-1944 гг.) / В. Н. Земсков.- М.: Мысль, 1986.- 271 с.
321. Земсков В. Н. К вопросу о репатриации советских граждан 1944-1951 гг. / Виктор Николаевич Земсков // История СССР.- 1990.- № 4. С. 26-41.
322. Земсков В. Н. Спецпоселенцы в СССР 1930-1960 / Виктор Николаевич Земсков.- К.: Наука, 2003.- 306 с.
323. З'єдналося серце навіки, що віками роздерте було // Голос України.-1999.-11 вересня.
324. Зигмунд А. М. Адольф Гитлер. Путь к власти / Анна Мария Зигмунд [пер. с нем. О. Малой]. - Харьков: Книжный Клуб «Клуб Семейного Досуга», 2007. - 320 с.: ил.
325. Зиньковский М. Борьба продолжается. Национал-социализм как он есть / М. Зиньковский, Е. Герасименко. - Х.: ЧП «Див», 2008. - 384 с.
326. Зінько Ю. А. Освітні заклади Вінничини у роки німецько-фашистської окупації (1941-1944 рр.) / Ю. А. Зінько, В. В. Гінда // Сторінки воєнної історії України: [зб. наук. ст.]- К.: Ін-т історії України НАН України, 2002. – Вип. 6. - С. 176-179.
327. Известия.- 1941.- 28 июня.
328. Из донесения отдела политпропаганды Киевского Облвленикомата

управлению политпропаганды Киевского Особого военного округа о ходе мобилизации в Красную Армию и патриотическом подъеме трудящихся // Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945: документы и материалы в 3 т. / [сост. Д. Ф. Григорович, К. М. Архипенко, П. И. Денисенко и др.; главн. редкол.: В. И. Юрчук- предс., Ю. В. Бабко, В. Ф. Возианов, Д. Ф. Григорович и др.]. - К.: Наукова Думка, 1985. – Т. 1. Украинская ССР в первый период Великой Отечественной войны (22 июня 1941 г. - 18 ноября 1942 г.).- С . 51-52.

329. Из донесения Житомирского Облвоенкомата управлению политической пропаганды Киевского Особого военного округа о ходе мобилизации в Красную Армию // Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945: документы и материалы в 3 т. / [сост. Д. Ф. Григорович, К. М. Архипенко, П. И. Денисенко и др.; главн. редкол.: В. И. Юрчук- предс., Ю. В. Бабко, В. Ф. Возианов, Д. Ф. Григорович и др.]. - К.: Наукова Думка, 1985. – Т. 1. Украинская ССР в первый период Великой Отечественной войны (22 июня 1941 г. - 18 ноября 1942 г.).- С . 45.
330. Из донесения отдела политпропаганды Винницкого облвоенкомата управлению пропаганды Киевского Особого военного округа о ходе мобилизации в Красную Армию и патриотическом подъеме трудящихся // Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945: документы и материалы в 3 т. / [сост. Д. Ф. Григорович, К. М. Архипенко, П. И. Денисенко и др.; главн. редкол.: В. И. Юрчук- предс., Ю. В. Бабко, В. Ф. Возианов, Д. Ф. Григорович и др.]. - К.: Наукова Думка, 1985. – Т. 1. Украинская ССР в первый период Великой Отечественной войны (22 июня 1941 г. - 18 ноября 1942 г.).- С. 44.
331. Из донесения отдела политпропаганды Кировоградского Облвоенкомата управлению политической пропаганды Одесского военного округа об организационной и политической работе в ходе мобилизации в Красную Армию // Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945: документы и материалы в 3 т. / [сост. Д. Ф. Григорович, К. М.

- Архипенко, П. И. Денисенко и др.; главн. редкол.: В. И. Юрчук- предс., Ю. В. Бабко, В. Ф. Возианов, Д. Ф. Григорович и др.]. - К.: Наукова Думка, 1985. – Т. 1. Украинская ССР в первый период Великой Отечественной войны (22 июня 1941 г. - 18 ноября 1942 г.).- С. 59.
332. Из донесения отдела политпропаганды Сумского облвоенкомата управлению политпропаганды Харьковского военного округа об организаторской и политической работе в ходе мобилизации в Красную Армию // Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945: документы и материалы в 3 т. / [сост. Д. Ф. Григорович, К. М. Архипенко, П. И. Денисенко и др.; главн. редкол.: В. И. Юрчук- предс., Ю. В. Бабко, В. Ф. Возианов, Д. Ф. Григорович и др.]. - К.: Наукова Думка, 1985. – Т. 1. Украинская ССР в первый период Великой Отечественной войны (22 июня 1941 г. - 18 ноября 1942 г.). - С. 53.
333. Из донесения отдела политпропаганды Харьковского облвоенкомата управлению политической пропаганды Харьковского военного округа о ходе мобилизации в Красную Армию // Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945: документы и материалы в 3 т. / [сост. Д. Ф. Григорович, К. М. Архипенко, П. И. Денисенко и др.; главн. редкол.: В. И. Юрчук- предс., Ю. В. Бабко, В. Ф. Возианов, Д. Ф. Григорович и др.]. - К.: Наукова Думка, 1985. – Т. 1. Украинская ССР в первый период Великой Отечественной войны (22 июня 1941 г. - 18 ноября 1942 г.).– С. 40.
334. Из донесения управления политпропаганды Киевского Особого военного округа Главному управлению политпропаганды Красной Армии о героической борьбе частей округа и организационных мероприятиях командования. 22 июня 1941 г. // Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945: документы и материалы в 3 т. / [сост. Д. Ф. Григорович, К. М. Архипенко, П. И. Денисенко и др.; главн. редкол.: В. И. Юрчук- предс., Ю. В. Бабко, В. Ф. Возианов, Д. Ф. Григорович и др.]. - К.: Наукова Думка, 1985. – Т. 1. Украинская ССР в первый период Великой Отечественной войны (22 июня 1941 г. - 18 ноября 1942 г.).– С. 30.

335. Из информации Днепропетровского обкома партии Центральному Комитету ВКП(б) о патриотическом подъеме трудящихся области в первые дни войны // Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945: документы и материалы в 3 т. / [сост. Д. Ф. Григорович, К. М. Архипенко, П. И. Денисенко и др.; главн. редкол.: В. И. Юрчук- предс., Ю. В. Бабко, В. Ф. Возианов, Д. Ф. Григорович и др.]. - К.: Наукова Думка, 1985. – Т. 1. Украинская ССР в первый период Великой Отечественной войны (22 июня 1941 г. - 18 ноября 1942 г.).– С. 62.
336. Из информации Сталинского обкома партии Центральному Комитету КП(б)У о массово-политической работе среди трудящихся области // Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945: документы и материалы в 3 т. / [сост. Д. Ф. Григорович, К. М. Архипенко, П. И. Денисенко и др.; главн. редкол.: В. И. Юрчук- предс., Ю. В. Бабко, В. Ф. Возианов, Д. Ф. Григорович и др.]. - К.: Наукова Думка, 1985. – Т. 1. Украинская ССР в первый период Великой Отечественной войны (22 июня 1941 г. - 18 ноября 1942 г.). – С. 56.
337. Информация Проскуровского горкома партии Каменец-Подольскому Обкому КП(б)У о ходе мобилизации в Красную Армию и работе предприятий города // Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945: документы и материалы в 3 т. / [сост. Д. Ф. Григорович, К. М. Архипенко, П. И. Денисенко и др.; главн. редкол.: В. И. Юрчук- предс., Ю. В. Бабко, В. Ф. Возианов, Д. Ф. Григорович и др.]. - К.: Наукова Думка, 1985. – Т. 1. Украинская ССР в первый период Великой Отечественной войны (22 июня 1941 г. - 18 ноября 1942 г. – С. 46.
338. Информация Херсонского Горкома партии Николаевскому Обкому КП(б)У о патриотическом подъеме трудящихся в связи с мобилизацией в Красную армию 23 июня 1941 г. // Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945: документы и материалы в 3 т. / [сост. Д. Ф. Григорович, К. М. Архипенко, П. И. Денисенко и др.; главн. редкол.: В. И. Юрчук- предс., Ю. В. Бабко, В. Ф. Возианов, Д. Ф. Григорович и др.]. - К.: Наукова Думка,

1985. – Т. 1. Українська ССР в перший період Великої Отчественної війни (22 червня 1941 г. - 18 листопада 1942 г. – С. 32-33.
339. Історія Великої Отчественної війни Советського Союзу, 1941 – 1945: в 6 т. - М.: Воєніздат , 1960 – 1965.- Т.І.-1960.-532 с.; Т.2.- 1961.-678 с.; Т.3.- 1961.- 655 с.; Т. 4.- 1962.- 728 с.; Т.5. – 1963 .- 658 с.; Т.6.- 1965.- 619 с.
340. Історія другої світової війни, 1939-1945: в 12 т. - М.: Воєніздат, 1973-1982.- Т. 1.- 1973.-367 с.; Т.2.- 1974.- 479 с.; Т.3.- 1974.-503 с.; Т.4.- 1975.- 535 с.; Т. 5.- 1975. – 511 с.; Т.6.- 1976.- 519 с.; Т.7.- 1976.- 551 с.; Т.8.- 1977.- 535 с.; Т.9.- 1978.- 575 с.; Т.10.- 1979.- 543 с.; Т.ХІ.- 1980.- 495 с.; Т. ХІІ.- 1982.- 495 с.
341. Історія міст і сіл Української ССР: Дніпропетровська область.- К.: Гл. ред. Укр. сов. енциклопедії АН УРСР, 1969.- 958 с.
342. Історія Комуністическої партії Советського Союзу: в 6 т. - М.: Політиздат, 1970. –Т. 5. Кн. 1. Комуністическа партія накануне і в роки Великої Отчественної війни, в період укріплення і розвитку соціалістического общества (1938-1958).- С. 377.
343. Істочники перемоги советського народу в Великій Отчественній війні 1941-1945 / [отвєтств. ред. д. і. н. Г. А. Куманєв].- М.: «Наука», 1985.- 312 с.
344. Іваненко В. В. Образ війни у масовій свідомості: Велика Вітчизняна війна в осягненні посттоталітарного українського суспільства / В. В. Іваненко, М. Е. Кавун // Грані.- 2006.- Травень-червень.- № 3.- С.3-10.
345. Іваненко В. ОУН і УПА у Другій світовій війні: проблеми історіографії та методології: [монографія] / В. Іваненко, В. Якунін.- Дніпропетровськ: “АРТ-ПРЕС”, 2006.- 424 с.
346. Іваненко В.В. Рецензія на книгу Чайковського А.С. “Плен. За чужие і свої гріхи (Воєнопленніє в Україні 1939-1953 гг.)” / В.В. Іваненко, В.К. Якунін // Грані.-2007.-Липень-серпень.-С.157-158.
347. Іванова Н. В. Жіночий рух на Поділлі в 1941-1943 рр. (за матеріалами окупаційної преси) / Н. В. Іванова // Сторінки воєнної історії України: [зб. наук. ст.; вип. 6]. - К.: НАН України Інститут історії України, 2002.- С. 221-

226.

348. Іванущенко Г. Документи репресивно-каральних органів як джерело вивчення діяльності ОУН-УПА на території Сумської області / Геннадій Іванущенко // III Міжнародний науковий конгрес українських істориків [“Українська історична наука на шляху творчого поступу”], (Луцьк, 17-19 травня 2006 р.). -Луцьк: Вежа, 2008.- Т. 3. - С. 34-39.
349. Іванченко Р. Історія без міфів: Бесіди з історії української державності: [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл; 2-ге вид. переробл. і допов.] / Р. Іванченко. - К.: МАУП, 2006.- 624 с.
350. Ігнатуша О.М. ВУЦТОК: невідома сторінка історії Української церкви / О.М. Ігнатуша // Український історичний журнал.- 2007.- № 5.- С. 109-121.
351. Ільюшин І. І. Антипольський фронт у бойовій діяльності ОУН і УПА (1939-1945 рр.) / І. І. Ільюшин // Український історичний журнал.-2002.-№ 3.- С. 94-104.
352. Ільюшин І. І. До питання про Волинську трагедію в 1943-1944 рр. / Ігор Іванович Ільюшин // Український історичний журнал.- 2003.- № 3. – С. 115-123.
353. Ідеологія українського націоналізму на сучасному етапі розбудови Української держави: матеріали міжн. наук. конф. - Івано-Франківськ: Місто-НВ, 2006.-280 с.
354. Ільюшин І. І. Національно-визвольні прагнення українських та польських самостійницьких сил за часів Другої світової війни / І. І. Ільюшин // Український історичний журнал.-2003. - № 1.- С. 82-96.
355. Ільюшин І.І. Українська повстанська армія і Армія Крайова. Протистояння в Західній Україні (1939-1945 рр.) / І. І. Ільюшин. – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2009. – 399 с.
356. Історія застерігає: Трофейні документи про злочини німецько – фашистських загарбників та їхніх пособників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни / [кер. кол. упоряд. В. М. Немятий].-К.: Видавництво політичної літератури України, 1986.- 264 с.

357. Історія України ХХ – початку ХХІ століття / [за загальною ред. В. А. Смолія]. - К.: “Знання”, 2004. – С. 109.
358. Історія Української РСР: у 8 т. - К.: Наукова думка, 1977. - Т. 6. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941-1945).- 535 с.
359. Історична наука: термінологічний і понятійний словник: [навч. посіб.] / В.М. Литвин, В.Г. Гусев, А.Г. Слюсаренко та ін. – К.: Вища школа, 2002. – С. 150.
360. Йовик І. Нескорена армія: Із щоденника хорунжого УПА / І. Йовик. - К.: М П “Леся”, 1995.- 320 с.
361. Как вермахт “инспектировал” Украину // Военно-исторический журнал. - 1994. - № 2. - С.73-78.
362. Калакура Я. С. Українська історіографія: Курс лекцій / Ярослав Степанович Калакура. - К.:Генеза, 2004. - 496с.
363. Калашник М. Х. Испытание огнем. Военные мемуары / М.Х.Калашник.- М.: Мысль, 1985.
364. Каныгин Ю.М. Роковой ХХ век: [ист.-публицист. исслед.] / Юрий Михайлович Каныгин. - К.: Кобза, 2005. - 576 с.
365. Кара-Мурза С.Г. Советская цивилизация. От начала до Великой Победы / Сергей Георгиевич Кара-Мурза. - Харьков: Книжный Клуб “Клуб Семейного Досуга”, 2007. - 640 с.
366. Кара-Мурза С.Г. Манипуляция сознанием / С. Г. Кара-Мурза.- М.: Эксмо, 2007.- 864 с.
367. Касьянов Г.В. “Нація” і “націоналізм”: слова і терміни / Г.В. Касьянов // Український історичний журнал.- 1999.-№ 2.
368. Кентій А. Війна без пощади і милосердя: Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941-1944) / А. Кентій, В. Лозицький. – К.: Генеза, 2005. – С. 369.
369. Кентій А.В. Збройний чин українських націоналістів. 1920-1956. Історико-архівні нариси. Від Української Військової Організації до Організації Українських Націоналістів. 1920-1942 / А.В. Кентій. – К.: Державний комітет

- архівів України, ЦДАГО України, 2005.- Т.1.- 332 с.
370. Кентій А. В. Нарис боротьби ОУН-УПА в Україні (1946-1956 рр.) / А. В. Кентій. - К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. - 111 с.
371. Киевщина в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.): сборник документов / [под ред. П. П. Тронько].-Киев: Киевское областное книжно-газетное издательство, 1963.- 736 с.
372. Кизя Л. Є. Правди не затьмарити / Л. Є. Кизя. – К.: Знання , 1965 - С. 25.
373. Кизя Л.Є. Доверие. (О секретаре Ровенского подпольного обкома партии В.А. Бегме) / Л. Е. Кизя.-М.: Политиздат, 1977.- 80 с.
374. Кизя Л.Є. Народні месники.З історії партизанського руху на Ровенщині / Л. Є. Кизя.-Львів: Книжково-журнальне вид-во, 1960.
375. Київ у дні нацистської навали. За документами радянських спецслужб. До 60-річчя визволення України від гітлерівських загарбників. - [Наук.-док. вид.].- Київ-Львів: НАН України Інститут історії України, Київська міська державна адміністрація, Державний архів Служби Безпеки України, 2003.- 526 с.
376. Киричук Ю. Український колабораціонізм у 1941-1945 рр. / Ю. Киричук, Т. Марискевич // Наукові зошити істор. ф-ту Львівського нац. ун-ту ім. Івана Франка: [зб. наук. праць] / [відп. ред. Т. Поліщук.- [Вип. 4.]. - Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2001. - С. 259-274.
377. Киричук Ю. Українські національно-патріотичні рухи і партії на початку німецько-радянської війни / Ю. Киричук, В. Мороховський // Україна і Польща в ХХ столітті: проблеми і перспективи взаємовідносин: [зб. наук. праць] / [за ред. П. М. Чернеги].- Київ-Краків: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2002.- С. 132-135.
378. Кирсанов Н. А. Великая Отечественная война 1941-1945 гг.: национальные и добровольческие формирования по разные стороны фронта / Н.А. Кирсанов, С.И. Дробязко // Отечественная история. - 2001. - № 6.-С. 60-75.
379. Кіровоградщина в роки Великої Вітчизняної війни (1941-1945): [збірник документів і матеріалів].-Дніпропетровськ: Промінь, 1965. - 305 с.

380. Клоков В. І. До питання про етапи формування історіографії Великої Вітчизняної війни / Всеволод Іванович Клоков // Сторінки воєнної історії України: [зб. наук. ст.]. - К.: Ін-т історії України НАН України, 1998. – Вип. 2. - С. 5-30.
381. Клоков В. І. Українці в європейському русі Опору / Всеволод Іванович Клоков, Ніна Миколаївна Руденко, Анатолій Степанович Чайковський // Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941-1945 / [гол. ред. колегія: голова - І. О. Герасимов; заст. голови - І. Т. Муковський, П. П. Панченко; відп. секретар Р. Г. Вишневський)]. – К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 2000. - С. 395-414.
382. Коваль В. С. Возз'єднання західноукраїнських земель та міжнародні відносини / В. С. Коваль. - К.: Наукова думка, 1979. - 270с.
383. Коваль М. В. Військовополонені – жертви війни / Михайло Васильович Коваль, Віктор Юхимович Король // Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941-1945 / [гол. ред. колегія: голова - І. О. Герасимов; заст. голови - І. Т. Муковський, П. П. Панченко; відп. секретар Р. Г. Вишневський)]. – К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 2000. - С. 196-211.
384. Коваль М. В. “Просвіта” в умовах “нового порядку” (1941-1944 рр.) / Михайло Васильович Коваль // Український історичний журнал. – 1995. - № 2. - С. 15-28.
385. Коваль М. В. “Просвіта” в умовах “нового порядку” (1941-1944 рр.) / М. В. Коваль // Український історичний журнал.-1995.-№ 2.- С. 37- 40.
386. Коваль М. В. Історія не вчить, хоча й карає за незнання історичних уроків / Михайло Васильович Коваль // Віче. - 1999. - № 9.- С. 125-140.
387. Коваль М. В. Фольксдойче в Україні (1941-1944 рр.) / М. В. Коваль, П. В. Медведок // Український історичний журнал. - 1992. - № 5. - С. 15-28.
388. Коваль М. В. Українське суспільство у 1939-1941 роках. Радянсько-німецькі відносини у переддень війни. «Якщо завтра війна...». Гірка доля українських «остарбайтерів». На вівтар Перемоги / Михайло Васильович Коваль // Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941-1945 / [гол. ред. колегія: голова - І.

- О. Герасимов; заст. голови - І. Т. Муковський, П. П. Панченко; відп. секретар Р. Г. Вишневський)]. – К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 2000 - С. 25-42, 212-219, 578-584.
389. Коваль М. В. 1941-1945 роки. Україна / М. В. Коваль // Український історичний журнал.- 1991.- № 6.
390. Коваль М. В. Друга світова війна і Україна (1939-1945): Історіософські нотатки / М. В. Коваль.- Київ, 1999.
391. Коваль М. В. Нацистський геноцид щодо євреїв та українське населення (1941-1944 рр.) / М. В. Коваль // Український історичний журнал. -1992. - № 2.- С.25-32.
392. Коваль М. В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.) / М. В. Коваль. -К.: Видавничий Дім “Альтернатива”, 1999.- Т.12.- 335 с.
393. Коваль М. В. Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.): спроба сучасного концептуального бачення / М. В. Коваль. -К.: Ін-т історії України НАН України, 1994.- 56с.
394. Коваль М. В. Україна: 1939-1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії / М. В. Коваль. - К.: Вища школа, 1995.-192с.
395. Коваль М.В. Справа Олександра Довженка: (До 100-річчя з дня народження) / М. В. Коваль // Український історичний журнал.- 1994.- №4.
396. Ковалев Б.Н. Нацистская оккупация и коллаборационизм в России, 1941-1944 /Б. Н. Ковалев.- М.: ООО “Издательство АСТ”: ООО “Транзиткнига”, 2004.-483 с.
397. Ковальський М. Полиновий присмак чужини. Документи про долю мешканців Дніпропетровщини, депортованих гітлерівцями на примусові роботи в Німеччину / М. Ковальський, В. Ченцов // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ.- 1995.- №1/2.- С.60-68.
398. Ковальський М. П. “Фільтраційні справи”- невідомі джерела державних архівів / М.П. Ковальський, В.В. Ченцов // Архіви України.-1993.- №№ 1-3.- С.35-44.

399. Ковальченко И.Д. Теоретико-методологические проблемы исторических исследований / И.Д. Ковальченко // Новая и новейшая история.- 1995.- № 1. – С. 3-33.
400. Ковальчук В. Діяльність ОУН (б) і Запілля УПА на Волині й Південному Поліссі (1941-1944 рр.) / В. Ковальчук. - Торонто; Л.: Літопис УПА, 2006.- Т.7.-512 с.
401. Ковалюк В. Р. Західна Україна на початку другої світової війни/ В.Р. Ковалюк // Український історичний журнал.-1991.-№ 9.- С. 30-41.
402. Ковалюк В. Р. Культурологічні та духовні аспекти “радянізації” Західної України (вересень 1939 р. - червень 1941 р.) / В. Р. Ковалюк // Український історичний журнал. - 1993. - № 2-3. - С. 3-17.
403. Ковпак С.А. Від Путівля до Карпат / С. А. Ковпак. -К.: Політвидав України, 1975.- 184 с.
404. Кожедуб И. Н. Верность Отчизне. Рассказы летчика-истребителя /Иван Никитович Кожедуб. – М.: Изд-во “Детская литература”, 1969.- 448 с.
405. Козак В. М. Харківська трагедія. У нацистських таборах смерті / Володимир Миколайович Козак // Безсмертя. Книга Пам’яті України. 1941-1945 / [гол. ред. колегія: голова - І. О. Герасимов; заст. голови - І. Т. Муковський, П. П. Панченко; відп. секретар Р. Г. Вишневський].– К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам’яті України”, 2000 - С. 118- 132, 348-362.
406. Кокін С. Анотований покажчик документів з історії ОУН і УПА у фондах Державного архіву СБУ / С. Кокін.-К., 2000.-Вип. 1. Анот. покажч. документів з фонду друк. видань (1944-1953).- 208 с.
407. Кокошко Ф.І. Деякі аспекти ідеологічної боротьби на півдні України в роки окупації (1941-1944 рр.) / Ф.І. Кокошко // Україна ХХ ст.: Культура, ідеологія, політика: [зб. наук. ст.].- К.: Ін-т історії України НАН України, 2002. – Вип. 6.
408. Коломієць В. Війна у моєму житті / Віктор Коломієць // Долинські новини.- 2005.- 14 травня.
409. Колчанов Р. Взгляд сквозь годы. Вторжение: воспоминания немецких солдат

о начале войны / Р. Колчанов // Труд.- 1991.- 15 июня.

410. Коллаборационизм и партизанское движение [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ef.1939-1945.net>
411. Комков Г.Д. На идеологическом фронте Великой Отечественной ... 1941-1945 / Г. Д. Комков; [ответств. ред. академик А.М. Самсонов]. - М.: Наука, 1983. - С. 185.
412. Комков Г.Д. На идеологическом фронте Великой Отечественной ... / Г. Д. Комков; [ответств. ред. академик А.М. Самсонов]. - М.: “Наука”, 1983. - 280 с.
413. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – [9-е изд.; доп. и испр.]. – М.: Политиздат, 1985. - Том 7. 1938-1945.
414. Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК: в 2 т. - К.: Политиздат Украины, 1977.- Т. 2. 1941-1976.
415. Кондратенко Л. В. Перебудова на военний лад. На Схід! Покинувши рідні оселі... / Людмила Вікторівна Кондратенко // Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941-1945 / [гол. ред. колегія: голова - І. О. Герасимов; заст. голови - І. Т. Муковський, П. П. Панченко; відп. секретар Р. Г. Вишневський)]. – К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 2000.- С.479-489.
416. Кондратюк К. Західноукраїнська інтелігенція у перші роки радянської влади (вересень 1939-грудень 1941) / К. Кондратюк, І. Лучаківська // Вісник Львівського університету.- Вип. 33.- С.184-185.
417. Кононенко В. В. Суспільна свідомість громадян України після Великої Вітчизняної війни / В.В. Кононенко // Поділля у контексті української історії / [ред. кол.: Лойко О. Г. (відповід. ред.), Григорчук Т. С., Давидюк А. Т. та ін.].- Вінниця: Вінницький державний педагогічний університет, 2001.
418. Кононов С. Путь в Абвер: [Электронный ресурс] / С. Кононов. – Режим доступа: <http://www.agentura.ru>.

419. Кормилицын С.В. Ложь от Советского Информбюро / С.В. Кормилицын, А.В. Лысев. - СПб.: Изд. Дом "Нева", 2005.-320 с.
420. Корнешов Л.К. Удар мечом. Повесть / Лев Константинович Корнешов. -М.: «Детская литература», 1978.- 384 с.
421. Король В. До питання про військові втрати України у роки Другої світової війни / В. Король // Сторінки воєнної історії України: [зб. наук. ст.]- К.: Ін-т історії України НАН України, 2002.- Вип. 6. - С. 104-108.
422. Король В. Проект концепції національної пам'яті українського народу про Другу світову війну / В. Король / Історія в школі. – 2009. - № 10.
423. Король В. Ціна перемоги: розвінчування міфів: Уточнені дані про наші втрати / В. Король // Вітчизна.- 1997.- №№ 5-6.- С. 109-113.
424. Король В. Ю. Трагізм 1941-го року: (До 60-річчя початку Великої Вітчизняної війни) /В. Ю. Король // Сторінки воєнної історії України: [зб. наук. ст.]- К.: Ін-т історії України НАН України.- 2003.- Вип. 7. – Ч. 1. - С. 176-185.
425. Король В. Якою ж насправді вона була – Велика Вітчизняна війна? / В. Король, В. Рябчук / Історія в школі. – 2009. - № 9.
426. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / В. Косик; [ред. Львівського видання О. Романів; переклад із франц. Р. Осадчука].-Париж-Нью-Йорк-Львів, 1993.- 660 с.
427. Косик В. Цілком таємно... Секретні документи рейху про діяльність ОУН 1941-1944 рр. / В. Косик, П. Осадчук // Літературна Україна.-1991.-19 грудня.
428. Костюк Г. Сталінізм в Україні. Генеза і наслідки: дослідження і спостереження сучасника / Григорій Костюк; [пер. з англ.]. – К.: Смолоскип, 1995.- 508 с.
429. Кричильський С. Долина смерті / С. Кричильський // Волинь.-2000.-4 серпня.
430. Кройтор В. Роль УПА в розгортанні українського національно-визвольного руху / В. Кройтор // Матеріали Всеукраїнської наукової конференції ["Українська Повстанська Армія - феномен національної історії"].- Івано-Франківськ: Плай, 2003.- С. 121-124.

431. Крысько В. Г. Секреты психологической войны (цели, задачи, методы, формы, опыт) / В. Г. Крысько; [под общ. ред. А. Е. Тараса].-Мн.: Харвест, 1999.- 448 с.
432. Кудряшов С. Предатели, «освободители» или жертвы войны? Советский коллаборационизм (1941-1942) / С. Кудряшов // Свободная мысль.- 1993.- №14.- С. 84-98.
433. Кук В. УПА в запитаннях і відповідях Головного Командира / Василь Кук.- Львів: Галицька видавнича спілка, 2007.- 80 с., іл. (maidan.org. Ua.)
434. Кульков Е. Н. Великая Отечественная война, 1941-1945. События. Люди. Документы: Краткий исторический справочник / [Е. Н. Кульков, М. Ю. Мягков, О. А. Ржешевский; под общ. ред. О.А. Ржешевского; сост. Е.К. Жиганов]. - М.: Политиздат, 1990.
435. Кульков Е. Н. Война 1941-1945. Факты и документы / Е. Н. Кульков, М. Ю. Мягков, О. А. Ржешевский; под ред. проф. О. А. Ржешевского. - М.: “Олма-Пресс”, 2001.- 476 с.
436. Культура и бессознательное начало человека: концепция Зигмунда Фрейда // Культурология / [сост. и ответств. редактор А. А. Радугин].- М.: Центр, 1997.- С. 34-37.
437. Культура и коллективное бессознательное: концепция Карла Густава Юнга // Культурология / [сост. и ответств. редактор А. А. Радугин].- М.: Центр, 1997.- С. 37-41.
438. Кульчицкий С. “Колабораціонізм”. ОУН-УПА: державної зради не було / Станіслав Кульчицький // Україна молода.- 1989.- 8 грудня.
439. Кульчицкий С. В. Методологія і методика наукового дослідження: матеріали до нормативного курсу / Станіслав Владиславович Кульчицький.- К.: Ін-т історії України НАН України, 2003.- 32 с.
440. Кульчицкий С. В. Між двома війнами (1921-1941 рр.) / С. В. Кульчицький // Український історичний журнал.- 1991.- № 9.- С. 3-17.
441. Кульчицкий С. Міф радянсько-німецької війни 1941-1945 рр. / С. Кульчицький // Форум націй.- 2005.- № 4/35.- Квітень.- С.3, 6.

442. Кульчицький С. Чи була УПА посібницею Гітлера? [Електронний ресурс] / С. Кульчицький. – Режим доступу: <http://svitlytsia.crimea.ua>
443. Кульчицький С.В. Україна між двома світовими війнами. 1921-1939 / Станіслав Владиславович Кульчицький.-К.: Альтернативи, 1999.- 336 с.
444. Куманев Г.А. Война и эвакуация в СССР. 1941-1942 годы / Г. А. Куманев // Новая и новейшая история.- 2006.- № 6.- С.7-27.
445. Курас И.Ф. Штаб непокоренных: (Украинский штаб партизанского движения в годы Великой Отечественной войны) / И. Ф. Курас, А. В. Кентий.- К.: Политиздат Украины, 1988.- 330 с.
446. Кучер В. И. Из истории партизанских краев и зон на Украине в годы Великой Отечественной войны (1941-1944) / В. И. Кучер // Коммунистическая партия - организатор и руководитель освобождения Украины от фашистских захватчиков. – К.: Политиздат Украины, 1975. - С. 230.
447. Кучер В. Відкритий лист В. Винниченка Й. Сталіну і членам Політбюро ВКП (б) / Володимир Кучер // Історичний журнал. - 2007. - № 3. - С. 86-97.
448. Кучер В. І. Виклик тоталітарній системі: боротьба УПА за незалежну Україну / В. І. Кучер // Сторінки воєнної історії України: [зб. наук. ст.]- К.: Ін-т історії України НАН України, 1998.- Вип. 2. - С. 243-258.
449. Кучер В. І. Національно-визвольна боротьба в Україні в роки Другої світової війни / В. І. Кучер // Сторінки воєнної історії України: [зб. наук. ст.]- К.: Ін-т історії України НАН України, 2002. – Вип. 6. - С. 231-236.
450. Кучер В. І. Україна у Другій світовій війні (1939-1945): [посібник] / В. І. Кучер, П. М. Чернега. - К.: Генеза, 2004.- 272 с.
451. Кучер В.І. Нові документи з історії національно-визвольної боротьби в Україні 40-50 рр ХХ ст. / В. І. Кучер // Сторінки воєнної історії України: [зб. наук. ст.] .- К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – Вип. 10. – Ч. 1. – С. 395-405.
452. Кучер В.І. Роман Шухевич- борець за незалежну Україну / В. І. Кучер // Історія в школах України.- 1999.- № 3.

453. Лаврищук В. І. До питання про аграрну політику фашистів в західних областях України / В.І. Лаврищук // Сторінки воєнної історії України: [зб. наук. ст.]- К.: Ін-т історії України НАН України, 2001.- Вип. 5. - С. 132-135.
454. Лаврищук В. И. Фашистский оккупационный режим в Западных областях Украины: дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 / В.И. Лаврищук. - Київ, 1998.- 215 с.
455. Лаврів П. І. Історія Південно-Східної України / П. І. Лаврів.-К.: “Українська Видавнича Спілка”, 1996.- 208 с.
456. Лангер В. Мышление Адольфа Гитлера: секретный доклад американской разведки / Вальтер Лангер; [сост. А.А. Иванов, Т.А. Яхнюк; предисл. Уильяма Лангера; послесл. Роберта Уэйна; пер. с англ. А. А. Иванова, А. В. Полищука, Е. А. Ткач, Т. А. Яхнюк]. - К.: Издательский дом “Румб”, 2006.- 496 с.: ил.
457. Лебедев В. Как вермахт «инспектировал» Украину / В. Лебедев // Военно-исторический журнал.- 1994.- № 12.- С. 73.
458. Лебедь М. УПА. Українська повстанська армія. Її генеза, ріст і дії у визвольній боротьбі українського народу за Українську Самостійну Соборну Державу. 1 частина. Німецька окупація України: [репринтне вид.] / М. Лебедь. - Дрогобич: “Відродження”, 1993.- 208 с.
459. Ленин В.И. Война и российская социал-демократия / В. И. Ленин // Полное собрание сочинений. – [5-е изд.]- М.: Политиздат, 1977. - Т. 26. Июль 1914-август 1915.- С.13-23.
460. Ленин В. И. Задачи русских социал-демократов / В. И. Ленин // Полное собрание сочинений. - [5-е изд.]- М.: Политиздат, 1979.- Т. 2. 1895-1897. - С. 433-470.
461. Ленин В.И. Карл Маркс (Краткий биографический очерк с изложением марксизма) / В. И. Ленин // Полное собрание сочинений. - [5-е изд.]. - М.: Политиздат, 1977.-Т.26. Июль 1914-август 1915.- С.43-93.
462. Ленин В.И. Конференция заграничных секций РСДРП / В. И. Ленин // Полное собрание сочинений. - [5-е изд.]. - М.: Политиздат, 1977.- Т. 26. Июль

1914-август 1915. - С.161-167.

463. Ленин В.И. Насущные задачи нашего движения / В. И. Ленин // Полное собрание сочинений. - [5-е изд.]. - М.: Политиздат, 1977.- Т.4. 1898-апрель 1901. - С.371-377.
464. Ленин В.И. Наша ближайшая задача / В. И. Ленин // Полное собрание сочинений. - [5-е изд.]. - М.: Политиздат, 1977.- Т.4. 1898-апрель 1901. - С.187-192.
465. Ленин В.И. О государстве. Лекция в Свердловском университете 11 июля 1919 г. / В. И. Ленин // Полное собрание сочинений. - [5-е изд.]. -М.: Политиздат, 1977.- Т. 39. Июнь-декабрь 1919. - С.64-84.
466. Ленин В.И. О лозунге Соединенных Штатов Европы / В. И. Ленин // Полное собрание сочинений. - [5-е изд.]. - М.: Политиздат, 1977.- Т. 26. Июль 1914-август 1915. - С.351-355.
467. Ленин В.И. Оппортунизм и крах II Интернационала / В. И. Ленин // Полное собрание сочинений. - [5-е изд.]. - М.: Политиздат, 1977.- Т.27. Август 1915-июнь 1916. - С.115-128.
468. Ленин В.И. Партизанская война / В. И. Ленин // Полное собрание сочинений. - [5-е изд.]. - М.: Политиздат, 1976. - Т. 27. Август 1915-июнь 1916. - С.1-12.
469. Ленин В.И. Письмо «Северному Союзу РСДРП» / В. И. Ленин // Полное собрание сочинений. - [5-е изд.]. - М.: Политиздат, 1976.- Т.6. Январь-август 1902. - С. 360-370.
470. Ленин В.И. Письмо к товарищу о наших организационных задачах / В. И. Ленин // Полное собрание сочинений. - [5-е изд.]. - М.: Политиздат, 1976.- Т.7.Сентябрь 1902-сентябрь 1903. - С.1-32.
471. Ленин В.И. Попытное направление в русской социал-демократии / В. И. Ленин // Полное собрание сочинений. - [5-е изд.].-М.: Политиздат, 1979.- Т.4. 1898-апрель 1901. - С.240-273.
472. Ленин В.И. Проект заявления редакции «Искры» и «Зари» / В. И. Ленин // Полное собрание сочинений. - [5-е изд.]. -М.: Политиздат, 1979.- Т.4. 1898-апрель 1901. - С.322-333.

473. Ленин В.И. Проекты резолюций ко II съезду РСДРП / В. И. Ленин // Полное собрание сочинений. - [5-е изд.].- М.: Политиздат, 1976.- Т.7. Сентябрь 1902-сентябрь 1903. - С.243-255.
474. Ленин В.И. Протест Российских социал-демократов / В. И. Ленин // Полное собрание сочинений. - [5-е изд.].- М.: Политиздат, 1979.- Т.4. 1898-апрель 1901.- С.163-176.
475. Ленин В.И. Революционная армия и революционное правительство / В. И. Ленин // Полное собрание сочинений. - [5-е изд.].-М.: Политиздат, 1976.- Т.10. Март-июнь 1905.- С.335-344.
476. Ленин В.И. Речь на Всероссийском совещании политпросветов губернских и уездных отделов народного образования 3 ноября 1920 г. / В. И. Ленин // Полное собрание сочинений. - [5-е изд.].- М.: Политиздат, 1977.- Т.41. Май-ноябрь 1920.- С.398-408.
477. Ленин В.И. Речь на соединенном заседании ВЦИК, Московского Совета, профессиональных союзов и фабрично-заводских комитетов 5 мая 1920 г. / В. И. Ленин // Полное собрание сочинений. - [5-е изд.].- М.: Политиздат, 1977.- Т.41. Май-ноябрь 1920. - С.112-118.
478. Ленин В.И. Социализм и война. (Отношение РСДРП к войне) / В. И. Ленин // Полное собрание сочинений. - [5-е изд.].- М.: Политиздат, 1977.- Т.26. Июль 1914-август 1915. - С.307-350.
479. Ленин В.И. Социалистическое Отечество в опасности! / В. И. Ленин // Полное собрание сочинений. - [5-е изд.]. - М.: Политиздат, 1977.- Т.35. Октябрь 1917-март 1918. - С.357-358.
480. Ленин В.И. Что делать? Наболевшие вопросы нашего движения / В. И. Ленин // Полное собрание сочинений. - [5-е изд.].- М.: Политиздат, 1976.- Т. 6. Январь-август 1902.- С.1-192.
481. Ленин В.И. Что такое «Друзья народа» и как они воюют против социал-демократов? (Ответ на статьи «Русского богатства» против марксистов) / В. И. Ленин // Полное собрание сочинений. - [5-е изд.].-М.: Политиздат, 1976.- Т. 1. 1893-1894. - С.125-346.

482. Ленин В.И. Шаг вперед, два шага назад (Кризис в нашей партии) / В. И. Ленин // Полное собрание сочинений. - [5-е изд.]- М.: Политиздат, 1976.- Т. 8. Сентябрь 1903-июль 1904. - С.185-414.
483. Леонтьев А. Провал немецко-фашистского хозяйничанья в оккупированных районах Украины / А. Леонтьев // Партийное строительство.- 1942.- № 1.
484. Лисенко О. Є. Актуальні проблеми історії України періоду Другої світової війни / О. Є. Лисенко // Матеріали Всеукраїнської наукової конференції [“Українська Повстанська Армія - феномен національної історії”]. - Івано-Франківськ, 2003.- С. 5-9.
485. Лисенко О. Є. Бої за Лівобережжя. Битва за Дніпро. Визволення столиці України – Києва. Бої за Донбас. Прорив «Міус-фронту». Наступ на Правобережжі. Корсунь-Шевченківська епопея. Бої на Півдні / Олександр Євгенович Лисенко, Олександр Петрович Реєнт // Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941-1945 / [гол. ред. колегія: голова - І. О. Герасимов; заст. голови - І. Т. Муковський, П. П. Панченко; відп. секретар Р.Г. Вишневський)]. – К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 2000. - С. 266-300, 315-332.
486. Лисенко О. Є. Бойові дії у Західній Україні та в Карпатах / Олександр Євгенович Лисенко // Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941-1945 / [гол. ред. колегія: голова - І. О. Герасимов; заст. голови - І. Т. Муковський, П. П. Панченко; відп. секретар Р.Г. Вишневський)]. – К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 2000. - С. 333-347.
487. Лисенко О. Є. Діяльність духовенства та релігійних громад України по зміцненню обороноздатності СРСР у роки Великої Вітчизняної війни /О. Є. Лисенко // Сторінки воєнної історії України: [зб. наук. ст.]. - К.: Ін-т історії України НАН України, 1998.- Вип. 2. - С. 120-148.
488. Лисенко О. Є. До питання про становище церкви в Україні у період другої світової війни /Олександр Євгенович Лисенко // Український історичний журнал.- 1995.- № 3.- С. 73-81.
489. Лисенко О. Є. Друга світова війна і доля українських церков / О. Є. Лисенко

// Сторінки воєнної історії України: [зб. наук. ст.]. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2000.- Вип. 4. - С. 101-108.

490. Лисенко О. Є. Друга світова війна як предмет наукових досліджень та феномен історичної пам'яті / О. Є. Лисенко // Український історичний журнал.- 2004. - № 5 . – С. 3-16.
491. Лисенко О. Є. Ідеологічні аспекти початкового періоду війни: реалії та їх відлуння / О. Є. Лисенко // Сторінки воєнної історії України: [зб. наук. ст.].- К.: Ін-т історії України НАН України, 2002.- Вип. 6. - С. 6-9.
492. Лисенко О. Є. Людський фактор перемоги / О. Є. Лисенко // Сторінки воєнної історії України: [зб. наук. ст.; вип. 5].- К.: Ін-т історії України НАН України, 2001. – С. 14-22.
493. Лисенко О.Є. Один народ- дві історії / О. Є. Лисенко // Сторінки воєнної історії України: [зб. наук. ст.]. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – Вип. 8. – Ч. 1. - С.3-8.
494. Лисенко О. Є. Релігійне питання у теорії та практиці українського націоналізму в першій половині ХХ ст. / О. Є. Лисенко // Український історичний журнал.- 2000.- № 6.- С. 29-49.
495. Лисенко О. Є. Релігійна ситуація в роки німецької окупації України / О.Є. Лисенко, В.Й. Зальмон // Сторінки воєнної історії України: [зб. наук. ст.].- К.: Ін-т історії України НАН України, 1997.- Вип. 1. - С. 26-45.
496. Лисенко О. Є. Соціальні аспекти окупації України: методологія проблеми / О. Є. Лисенко // Сторінки воєнної історії України: [зб. наук. ст.].- К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – Вип. XI. - С. 3-9.
497. Лисенко О. Є. Тематика Другої світової війни на сторінках “Українського історичного журналу”: історіографічна ретроспектива на суспільно-політичному тлі /Олександр Євгенович Лисенко // Український історичний журнал.- 2008.- № 1.- С. 119-142.
498. Лисенко О. Є. Церковне життя в Україні. 1943-1946 / О. Є. Лисенко. - К.: Ін-т історії України НАН України, 1998.- 391 с.

499. Лисенко О. Є. Християнство в умовах Другої світової війни (історіософська ретроспектива) / Олександр Євгенович Лисенко // Матеріали наукової конференції [“Друга світова війна і Україна”], (Київ, 27-28 квітня 1995 р.).- К.: Ін-т історії України НАН України, 1996.- С. 192-194.
500. Лисенко О. Є. Українсько-польські стосунки періоду Другої світової війни у вітчизняній історіографії. Бібліографічний покажчик / О. Є. Лисенко, О. В. Марущенко.- Київ-Івано-Франківськ, 2003.
501. Лисенко О. Є. 1225 трагічних днів і ночей. Втрати народу України / Олександр Євгенович Лисенко, Іван Тимофійович Муковський // Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941-1945 / [гол. ред. колегія: голова - І. О. Герасимов; заст. голови - І. Т. Муковський, П. П. Панченко; відп. секретар Р.Г. Вишневський)]. – К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 2000. – С. 543-563.
502. Лист єпископа Мстислава до отамана Бульби. Відпис. Київ, 15 листопада 1942 р. // В. Дзьобак. Тарас Бульба-Боровець і його військові підрозділи в українському русі опору (1941-1944 рр.) / В. Дзьобак. - К.: Ін-т історії України НАН України, 2002. - С. 224-225.
503. Лихолобова З. Г. Тоталітарний режим та політичні репресії в Україні у Другій половині 1930-х років (переважно на матеріалах Донецького регіону): [монографія] / Зоя Григорівна Лихолобова. – Донецьк: Донецький національний університет, 2006.- 280 с.
504. Ліквідація УГКЦ (1939-1946). Документи радянських органів державної безпеки.- К.: П.П. Сергійчук, 2006.- Т. 1.- 920 с.
505. Ліквідація УГКЦ (1939-1946). Документи радянських органів державної безпеки.- К.: П.П. Сергійчук, 2006.- Т. II.- 820 с.
506. Ліпкан А. Боротьба УПА з німецьким окупаційним режимом / А.Ліпкан // Воєнна історія.- 2002.- № 5-6.- С.48-58.
507. Літопис УПА: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК Компартії України 1943-1959: [документи і матеріали] / [ред. рада: П. Сохань (співголова), П. Потічний (співголова) та ін.; упор. О. Вовк

- та ін. / Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України].- Київ-Торонто: «Літопис УПА», Державний комітет архівів України, ЦДАГО України, 1995.- 2001.- Т. 3. - 647 с.
508. Літопис УПА: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК Компартії України 1943-1959: [документи і матеріали] / [ред. рада: П. Сохань (співголова), П. Потічний (співголова) та ін.; упоряд. А. Кентій та ін. / Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України].- Київ-Торонто: «Літопис УПА», Державний комітет архівів України, ЦДАГО України, 1995.- 2002.- Т. 4. Кн.1. 1943-1945. - 598 с.
509. Літопис УПА: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля. Інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ 1943-1959. / [ред. рада: П. Сохань (співголова), П. Потічний (співголова), С. Богунов та ін. / Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України].- Київ-Торонто: «Літопис УПА», Державний комітет архівів України, ЦДАГО України.- 2003. - Т. 5. Кн. 2. 1943-1959. - 576 с.
510. Літопис УПА: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК Компартії України 1943-1959: [документи і матеріали] / [ред. рада: П. Сохань (співголова), П. Потічний (співголова) та ін. / Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України].- Київ-Торонто: «Літопис УПА», Державний комітет архівів України, ЦДАГО України, 1995. - Т. 6. Кн. 3. 1948. - 514 с.
511. Літопис УПА: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК Компартії України 1943-1959: [документи і матеріали] / [ред. рада: П. Сохань (співголова), П. Потічний (співголова) та ін. / Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України].- Київ-Торонто: «Літопис УПА», Державний комітет архівів України, ЦДАГО України, 1995. - Т. 6. Кн. 4. 1949-1959. - 718 с.
512. Літопис Української Повстанської Армії: [документи й матеріали].- /[відп.

- ред. Є. Тендера; співредактор П. Потічний; з англ. резюме. – [3-е вид., випр.]. - Торонто: Видавництво «Літопис УПА», 1989. - Т. 1. Волинь і Полісся. Німецька окупація. Книга 1. Початки УПА.
513. Літопис Української Повстанської Армії. Т. 1. Волинь і Полісся. Німецька окупація. Книга 1. Початки УПА: документи й матеріали / [відп. ред. Є. Тендера, співредактор П. Потічний; з англ. резюме.- [3 –е вид., випр.]. – Торонто: Видавництво «Літопис УПА», 1989.
514. Літопис УПА. Нова серія. Т. 1. Видання Головного Командування УПА / [Інститут археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАНУ].- Київ-Торонто: Вид-во “Літопис УПА”, 1995.
515. Літопис УПА. Нова серія. Том 2. Волинь і Полісся: УПА та запілля 1943-1944. Документи і матеріали / [Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ; Головне архівне управління при Кабінеті Міністрів України; Центральний державний архів вищих органів влади України; Державний архів Рівненської області].- Київ-Торонто: Видавництво “Літопис УПА”, 1999.- 723 с.
516. Лосев И. Феномен «бандерофобии» в русском сознании. Взгляд на проблему глазами русского аналитика в Украине / И. Лосев.- К.: Українська видавнича спілка, 2007.
517. Лубянка. Сталин и НКВД-НКГБ-ГУКР, «Смерш», 1939-март 1946 / [сост. В. Н. Хаустов, В. П. Наумов, Н. С. Плотников]. – М.: Международный фонд «Демократия»: Материк (Ярославль: Ярославский полиграфкомбинат), 2006.- 636 с.
518. Луганщина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг.: [сборник материалов и документов] / [ред. кол. В. В. Шевченко и др.]. - Донецк: Донбас, 1969.- 375с.
519. Лук’яненко Л. Маршал Жуков і українці у Другій світовій війні: відповідь генералові Іщенку / Левко Лук’яненко. - [3-е вид.]. - Львів: “Логос”, 2000.- 40 с.
520. Луцюк Л. Англо-американські держави і українське національне питання / Л.

- Луцюк, Б.Корданов // Український історичний журнал.-1992.-№ 5.
521. Лысенко А. Е. Патриотическая деятельность духовенства Украины в годы войны / А. Е. Лысенко // Матералы международной научной конференции [“Экономика СССР в годы Великой Отечественной войны”], (Санкт-Петербург, 16-19 октября 1997 г.). – Санкт-Петербург, 1997. – Ч.2.- С. 63.
522. Лялька Я. „Ми віримо в силу і воскресіння України...” / Я. Лялька, Р. Бачинський // Визвольний шлях.- 1993.- Кн. 8.- Серпень.- С. 978-989.
523. Мазурок В. П. Причины виникнення Українського легіону самооборони / В.М. Мазурок // Сторінки воєнної історії України: [зб. наук. ст.; вип. 7; ч. 2].- К.: Ін-т історії України НАН України, 2003.- С. 59-64.
524. Майборода О. Війна, імперія, народи / Олександр Майборода // Форум націй.- 2005.- № 5/36.- Травень. - С. 1, 4-5.
525. Майборода О. Ідеологічні засади нацистської політики в національному питанні: тези доповіді / Олександр Майборода // Матеріали Всеукраїнської наук. конференції [“Друга світова війна і доля народів України”], (Київ, 23-24 червня 2005 р.). - К.: Вид-во “Сфера”, 2005. - С. 171-173.
526. Макарова Л.М. Идеология германского национал-социализма: социально-политический анализ: дис. ... доктора ист. наук: 23.00.01 / Любовь Михайловна Макарова.-Сыктывкар, 2005.- 270 с.
527. Макаров В. Г. Радиоигры советской и германской разведок в годы Великой Отечественной войны / В. Г. Макаров // Новая и новейшая история.-2007.- № 1.-С.149-180.
528. Макарчук С. Писемні джерела з історії України / С. Макарчук.-Львів: Світ, 1999.- 352с.
529. Макеев С. А. Социальные идентификации и идентичности / С. А. Макеев, С. Н. Оксамитная, Е. Н. Швачко.- К.: Ин-т социологии НАН Украины, 1996.- 185 с.
530. Малаков Д.В. Кияни. Війна. Німці / Д. В. Малаков.-К.: Амадей, 2008.-364 с.
531. Малицкий В.С. Идеология: сущность, структура, исторические типы (социально-философский анализ): дис. ... доктора философ. Наук: 09.00.11 /

- Валентин Семенович Малицкий. - Ростов-на-Дону, 2006.- 360 с.
532. Малюга В.М. Антинімецька інформаційно-пропагандистська діяльність ОУН і УПА серед населення окупованої України (1941-1944 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 20.02.22 “Військова історія” / В.М. Малюга.- К., 2006. - 19 с.
533. Мандрик М. Український націоналізм: становлення в міжвоєнну добу / М.Мандрик; [передмова В. Вериги].-К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2006.-392 с.; іл.
534. Мануїльський Д. З. Українсько-німецькі націоналісти на службі у фашистської Німеччини. Доповідь на нараді учителів західних областей України 6-го січня 1945 р. / Д. З Мануїльський. – К., 1946, 24 с.
535. Маркітан Л. П. Кінофотодокументи – наочне джерело історії Великої Вітчизняної війни / Л. П. Маркітан // Сторінки воєнної історії України: [зб. наук. ст.; вип. 6]. - К.: Ін-т історії України НАН України, 2002. - С. 77-81.
536. Маркс К. Манифест Коммунистической партии / К. Маркс, Ф. Энгельс. -М.: Политиздат, 1975.- 63 с.
537. Маркс К. К критике гегелевской философии права. Введение / Карл Маркс // К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения.- [2-е изд.] –М.: Госполитиздат, 1955.- Т.І.
538. Мартиросян А. Б. Сталин: биография вождя / Арсен Беникович Мартиросян. - М.: Вече, 2007. - 320 с.: ил. – (200 мифов о Сталине).
539. Марущенко О. В. Сучасна вітчизняна історіографія участі українців у збройних формуваннях воюючих сторін в роки Другої світової війни / Олександр Володимирович Марущенко // Сторінки воєнної історії України: [зб. наук. ст.]. - К.: Ін-т історії України НАН України, 2002.- Вип. 6. - С.54-62.
540. Марущенко О. В. Сучасна українська історіографія і проблема колабораціонізму в роки німецько-фашистської окупації України / Олександр Володимирович Марущенко // Сторінки воєнної історії України. [зб. наук. ст.].- К.: Ін-т історії України НАН України, 2003.- Вип. 7. – Ч. 1. - С. 47-62.

541. Марчук В. Війна і християнська мораль: суспільна місія греко-католицької церкви у 40-ві роки ХХ ст. / В. Марчук // Матеріали Всеукраїнської наукової конференції [“Українська Повстанська Армія - феномен національної історії”].-Івано-Франківськ: Плай, 2003.- С.107-114.
542. Марчук І. “Січі” 41- го на Волині / І. Марчук // Визвольний шлях.- 2001.- Кн. 4.- Квітень.-С. 29-32.
543. Матеріали та документи Служби безпеки ОУН (Б) у 1940-х рр. / [зібрані й упорядк. О.Є. Лисенко та І.К. Патриляк; відповід. ред. - д. і. н. С. В. Кульчицький]. - Київ: Ін-т історії України НАН України, Київський національний ун-т ім. Т. Шевченка, 2003.- 254 с.
544. Медведев Р. О Сталине и сталинизме / Рой Медведев. - М.: Прогресс, 1990.- 483 с.
545. Мелодию гимна заглушил возмущенный свист // Голос України. - 1999.-28 августа.
546. Мельник Андрій. Спогади та документи / Андрій Мельник; [упорядк. О. Жданович, М. Мінчан, О. Навроцький та ін; гол. ред. М. Луцьків]. - К.:Фундація ім. О. Ольжича, 1995.- 352 с.
547. Мельников Д. Е. Тайны гестапо. Империя смерти / Д. Е. Мельников, Л. Б. Черная.- М.: Вече, 2000.- 480 с.
548. Мерцалов А .Н. Западногерманские историки и мемуаристы о Второй мировой войне / А. Н. Мерцалов.-М.: Наука, 1967.- 203 с.
549. Метелиця Д. О. Взаємовідносини Організації українських націоналістів з нацистами: (До історіографії проблеми) / Д. О. Метелиця, В. В. Смирнов // Зб. наук. праць Харківського держ. пед. ун-ту. – [Вип. 2].- Харків: Основа, 1998.- С. 242-250.- (Серія: Історія та географія).
550. Митрополит Андрей Шептицький: [документи і матеріали] / [упор. Жанна Ковба; наук. ред. Андрій Кравчук].- К.: Дух і Літера, 2003.- 1941-1944. - 313 с.
551. Михайлуца М. Православна Лютеранська і католицька місії на теренах Трансністрії (1941-1944 рр.) / Микола Іванович Михайлуца // Історичний

- журнал.- 2007.- № 3.- С. 20-29.
552. Михайлуца М. І. Православна церква на Півдні України в період Другої світової війни у контексті політики радянського і румунського режимів: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора істор. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / М.І. Михайлуца.- К., 2009.- 39 с.
553. Михайлуца М. Релігійна політика румунської окупаційної влади в Південній Бессарабії і Трансністрії (кінець 1930-х-1944 рр.) / М. Михайлуца.- Одеса: Вид-во “Optimum”, 2006.-237 с.
554. Михайлюк М.В. Агітаційно-пропагандистська діяльність органів німецької окупаційної влади серед населення України (1941-1944 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / М.В. Михайлюк. – К., 2006. - 20 с.
555. Михайлюк М.В. Агітаційно-пропагандистська діяльність органів німецької окупаційної влади серед населення України (1941-1944 рр.): дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 / М.В. Михайлюк.– К., 2006.
556. Михайлюк М.В. Документи про нацистську пропаганду в Україні у київських архівах [Електронний ресурс] / М.В. Михайлюк.- Режим доступу: [http://www documentoved. at.ua/publ/ tezi... dakkkim... dokumenti...271](http://www.documentoved.at.ua/publ/tezi...dakkkim...dokumenti...271)
557. Михайлюк М. Науково-методологічний семінар “Окупаційний режим на території України” / М. Михайлюк // Історичний журнал.- 2007.- № 3.- С.125-127.
558. Михайлюк М. Нацистський режим в Україні: побут і дозволя окупантів / М. Михайлюк // Історичний журнал.- 2007.- № 5.- С. 101-110.
559. Мірчук П. Українська Повстанська Армія. 1942-1952: [документи і матеріали] / П. Мірчук.- Львів: Книгозбірня “Просвіти”, 1991. - 448 с.
560. Місінкевич Л. Л. Реабілітація жертв політичних репресій в Україні (друга половина ХХ – початок ХХІ століття): [монографія] / Леонід Леонідович Місінкевич. - Хмельницький: вид-во ХУУП, 2009. – 426.
561. Міхновський М. Націоналізм – всевітня сила / М. Міхновський // Націоналізм. Теорії нації та націоналізму від Йогана Фіхте до Ернста

- Гелнера. Антологія. – [2-ге вид., перероб. і доп.] / [упоряд. О. Проценко, В. Лісовий]. – К: “Смолоскип”, 2006. – С.66-69.
562. Міхновський М. Самостійна Україна / М. Міхновський // Націоналізм. Теорії нації та націоналізму від Йогана Фіхте до Ернста Гелнера. Антологія.– [2-ге вид., перероб. і доп.] / [упоряд. О. Проценко, В. Лісовий] . – К: “Смолоскип”, 2006.- С.425-433.
563. Морехина Г. Г. Партийное строительство в период Великой Отечественной войны Советского Союза, 1941-1945 / Г. Г. Морехина.- М.: Политидат, 1986.- 392 с.
564. Мороз В. Організація української націоналістичної молоді “Січ” (1941-1942 рр.) // Визвольний шлях.- 2001.- Кн. 4.- Квітень.- С. 25-28.
565. Музичук С., Марчук І. Батальйон “Roland” / С. Музичук, І. Марчук // Однострій. - 2002.- № 7.- С.33-41.
566. Муковський І. Т. Звитяга і жертвність: Українці на фронтах другої світової війни / І. Т. Муковський, О. Є. Лисенко. - К.: Книга пам'яті України, 1996. - 568 с.
567. Муковський І. Т. Перші тижні двобою. Київ боронили до останнього. Мужність Одеси. Звитяга оборонців шахтарського краю. Воїни-українці в захисті Москви. Воїни-українці в захисті Ленінграда. Воїни-українці в боях на Волзі. Курська дуга. Початок визволення України / Іван Тимофійович Муковський // Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941-1945 / [гол. ред. колегія: голова - І. О. Герасимов; заст. голови - І. Т. Муковський, П. П. Панченко; відп. секретар Р.Г. Вишневський)]. – К.: Пошуково-видавничче агентство «Книга Пам'яті України», 2000. – С. 45-102, 146-173, 233-265.
568. Муковський І. Т. Ціна Перемоги: військові втрати України / Іван Тимофійович Муковський // Розбудова держави. - 1996. - № 5.- С. 42-47.
569. Муковський І. Т. Українці в збройних формуваннях країн – учасниць II світової війни / Іван Тимофійович Муковський, Олександр Євгенович Лисенко // Розбудова держави.- 1995. - №№ 5-6. - С. 14-17.
570. Муковський І. Українська повстанська армія та збройні формування ОУН у

- Другій світовій війні / І. Муковський, О. Лисенко // Воєнна історія. - 2002. - № 5. -6. – С.10-31.
571. Мухин Ю. Средства массовой брехни / Юрий Мухин.- М.: Алгоритм, 2008.- 336 с.
572. Мюллер Н. Вермахт и оккупация (1941-1944). О роли вермахта и его руководящих органов в осуществлении оккупационного режима на советской территории / Н. Мюллер; [пер. с нем. А. П. Артемова].- М.: Воениздат, 1974.- 387 с.
- 573.
574. Навчання вже почалося // Український голос. - 1941. - 9 жовтня.
575. Наджафов Д. Г. Советско-германский пакт 1939 года и его исторические последствия / Д. Г. Наджафов // Вопросы истории.- 2006.- № 12.- С.3-22.
576. Надольська В. Поширення на західноукраїнські землі радянської національної політики в 1939-1941 рр.: [тези доповіді] / В. Надольська // Матеріали Всеукр. наук. конференції [“Друга світова війна і доля народів України”], (Київ, 23-24 червня 2005 р.) / Громадський комітет для вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру, Державний комітет України у справах національностей та міграції, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, Інститут історії України НАН України, Український центр вивчення історії Голокосту. – К.: Вид-во «Сфера», 2005. - С.188-190.
577. На зов Києва. Український націоналізм у II світовій війні: [зб. статей, спогадів і документів] / [зред. К. Мельник, О. Лашенко, В. Верига]. - К.: Дніпро, 1994.- 540 с.
578. Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине: 1941-1944: [в 2 кн.].- К.: Наукова думка, 1985. - Кн. 1.- 399 с.
579. Нахманович В. Буковинський курінь і масові розстріли євреїв Києва восени 1941 р. / Віталій Нахманович // Історичний журнал.- 2007.- № 3.- С. 76-97.
580. Наумов М. Хинельские походы / М. Наумов.- М.: Молодая гвардия, 1972.- С.290-292.

581. “Не боялись тільки радянських військ, бо вони допомагали людям”: спогади Ірини Андріївни Шайкан про окупаційне життя // Рукопис, архів автора.
582. Невежин В. Сталин о войне. Застольные речи 1933-1945 гг. / Владимир Невежин. - М.: «Яуза», «Эксмо», 2007. - 320 с.
583. Неизвестный Гитлер / О. Гюнше, Г. Линге; [авт.-сост. М. Уль, Х. Эберле; предисл. В. Хаустова, Х. Меллера; пер. с нем. А. Чикишева, Е. Кулькова (примечания)]. – М.: Олма-Пресс, 2006.- 512 с.
584. Немецко-фашистский оккупационный режим (1941-1944 гг.) / [под общ. ред. Е. А. Бостина].- М.: Политиздат, 1967.- 388 с.
585. Нем’ятий В. М. Ішла війна народна... / В. М. Нем’ятий // Про минуле - заради майбутнього / [упор. Ю. І. Шаповал; І. Ф. Курас та ін.].- К.: Вид-во при Київ. ун-ті, 1989.- 125-137.
586. Немятый В. Н. В борьбе за срыв грабительских планов фашистской Германии: Коммунистическая партия - организатор всенародной борьбы против хищнической политики германского империализма на оккупированной территории Украины (1941-1944 гг.) / В. Н. Немятый.- К.: Политиздат Украины, 1982.
587. Неотвратимое возмездие: По материалам судебных процессов над изменниками Родины, фашистскими палачами и агентами империалистических разведок / [сост.: М. Е. Карышев].- М.: Воениздат, 1987. - 360 с.
588. Нестеренко В. А. Діяльність культурно-просвітницьких товариств у військовій зоні України в 1941- 1943 рр. / В.А. Нестеренко // Сторінки воєнної історії України: [зб. наук. ст.].– К.: Ін-т історії України НАН України, 2006.– Вип. 10. – Ч. 1. - С. 425-432.
589. Николаевщина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг.: [документы и материалы].- Одесса: Маяк, 1964. -359 с.
590. Ніколаєць Ю. Дезертирство із лав Червоної Армії в Україні на початкових етапах Великої Вітчизняної війни / Ю. Ніколаєць // З архівів ВУЧК- ГПУ- НКВД- КГБ.- 1997.-№ 1/2. - С. 169-176.

591. Ніколаєць Ю. Діяльність партизанських полків НКВС на початку радянсько-німецької війни / Юрій Ніколаєць // Матеріали Всеукраїнської наукової конференції [“Поділля у контексті української історії”], (Вінниця, 29-30 листопада 2001 р.) / [ред. кол.: Лойко О. Г. (відп. ред.), Григорчук П. С., Давидюк А. Т. та ін.].- Вінниця: Вінницький державний педагогічний університет, 2001. - С. 275-280.
592. Ніколаєць Ю. Моральний стан Червоної Армії в Україні в перший період війни проти німецько-фашистських загарбників: Дезертирство та боротьба з ним / Юрій Ніколаєць. -К.: Міжнародна фінансова агенція, 1998.- 61 с.
593. Ніколаєць Ю. О. Морально-політичний стан населення і воїнів Червоної Армії в перший період Великої Вітчизняної війни / на матеріалах України / (червень 1941-липень 1942): дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 / Ю. О. Ніколаєць.-Київ, 1998.- 191 арк.
594. Нікольський В. М. Національні аспекти політичних репресій 1937 р. в Україні / Володимир Миколайович Нікольський // Український історичний журнал. - 2001.- № 2. - С. 74-89.
595. Нікольський В. М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х-1950-ті рр.) Історико-статистичне дослідження: [монографія] / В.М. Нікольський.-Донецьк: Вид-во Донецького національного університету, 2003.- 624 с.
596. Нікольський В. Статистика соціального складу репресованих радянськими органами державної безпеки у 1943-1957 рр. (за документами архіву СБ України) / В. Нікольський // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ.- 2003.- № 1.- С. 103-129.
597. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: [зб. документів і матеріалів] / [за ред. П. М. Костриба та ін.]. - К.: Держполітвидав УРСР, 1963.- 488 с.
598. Норден А. Уроки германской истории /А. Норден; пер. с нем.-М.: Изд-во ин. лит-ра, 1948.- 296 с.
599. Норман Д. Європа: Історія / Д. Норман; [пер. з англ. П. Таращук, О.

Коваленко]. – К.: Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2006. - 1464 с.

600. Об организации Всесоюзного социалистического соревнования заводов наркомата танковой промышленности и смежных производств. Постановление ЦК ВКП(б) 8 мая 1942 г. // КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – [9-е изд.; доп. и испр.]. - М.: Изд. политической литературы, 1985. - Т.7. 1938-1945. - С. 292-295.
601. Об организации Всесоюзного комитета помощи по обслуживанию больных и раненых бойцов и командиров Красной Армии. Постановление ЦК ВКП (б) 6 октября 1941 г. // КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – [9-е изд.; доп. и испр.]. - М.: Изд. политической литературы, 1985. - Т.7. 1938-1945. - С.240-250.
602. Об организации Всесоюзного социалистического соревнования металлургов. Постановление ЦК ВКП(б) 4 мая 1942 г. // КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – [9-е изд.; доп. и испр.]. - М.: Изд. политической литературы, 1985. - Т.7. 1938-1945. - С.286-288.
603. Об организации борьбы в тылу гарманских войск. Постановление ЦК ВКП(Б) 18 июля 1941 г. // КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – [9-е изд.; доп. и испр.]. - М.: Изд. политической литературы, 1985. - Т.7. 1938-1945. - С. 229-230.
604. Об организации краткосрочных курсов по подготовке преподавателей марксизма-ленинизма и политической экономии в вузах. Постановление ЦК ВКП(б) 20 мая 1944 г. // КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – [9-е изд.; доп. и испр.]. - М.: Изд. политической литературы, 1985. - Т.7. 1938-1945. - С.499-500.
605. Об организации политотделов в МТС и совхозах. Постановление Политбюро ЦК ВКП(б) 17 ноября 1941 г. // КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – [9-е изд.; доп. и испр.]. - М.: Изд. политической литературы, 1985. - Т.7. 1938-1945.- С. 260-261.
606. Об организации при Высшей партийной школе шестимесячных курсов переподготовки преподавателей основ марксизма-ленинизма и политической

- экономии. Постановление ЦК ВКП(б) 4 ноября 1943 г. // КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – [9-е изд.; доп. и испр.]. - М.: Изд. политической литературы, 1985. - Т.7. 1938-1945. - С. 480-481.
607. Об организации центральных газетных курсов при ЦК ВКП(б). Постановление ЦК ВКП(б) 14 сентября 1943 г. // КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – [9-е изд.; доп. и испр.]. - М.: Изд. политической литературы, 1985. - Т.7. 1938-1945. - С.474.
608. Об отборе 4 000 коммунистов на политработу в РККА. Постановление ЦК ВКП(б) 23 августа 1939 г. // КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – [9-е изд.; доп. и испр.]. - М.: Изд. политической литературы, 1985. - Т.7. 1938-1945. - С.134.
609. Об улучшении качества и увеличении объема республиканских, краевых и областных газет. Постановление ЦК ВКП(б) 20 июня 1945 г. // КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – [9-е изд.; доп. и испр.]. - М.: Изд. политической литературы, 1985. - Т.7. 1938-1945.- С. 547-549.
610. Об усилении борьбы с украинско-немецкими националистами в западных областях Украины. Постановление ЦК КП(б)У 10 января 1945 г. // Український історичний журнал. - 1995. - № 3. - С.101-105.
611. Обращение Президиума Верховного Совета УССР, СНК УССР и ЦК КП(б)У к населению оккупированных районов Украины 21 мая 1943 г. // Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК: в 2 т. - К.: Политиздат Украины, 1977. – Т. 2. 1941-1976. - С. 27-33.
612. Обращение Президиума Верховного Совета УССР, СНК УССР и ЦК КП(б)У к украинскому народу. 6 июля 1941 г. // Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК: в 2 т. – К.: Политиздат Украины, 1977. – Т. 2. 1941-1976. – С. 6-7.
613. Об утверждении оперативного плана боевых действий партизанских отрядов Украины на весенне-летний период 1943 г. 7 апреля 1943 г. //

- Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК: в 2 т.- К.: Политиздат Украины, 1977. – Т. 2. 1941-1976. - С. 25-26.
614. О газетных витринах на станциях железных дорог. Постановление ЦК ВКП(б) 5 декабря 1942 г. // КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – [9-е изд.; доп. и испр.]. - М.: Изд. политической литературы, 1985. - Т.7. 1938-1945.- С.349.
615. “Оголошення німецького комісаричного начальника Уряду Праці в Луцьку Кеуманна. 20 жовтня 1941 р.” // З експозиції Державного архіву Волинської області [„До 60- річчя Визволення Волинської області від гітлерівських окупантів”].
616. Ожегов С.И. Словарь русского языка / С. И Ожегов. - М.: “Русский язык”, 1986. - С.205.
617. Окорочков А.В. Антисоветские воинские формирования в годы Второй мировой войны / А. В. Окорочков. - М.: Военный университет, 2000. - 174 с.
618. Окорочков А.Д. Слово, ведущее в бой: [военные мемуары] / Андрей Дмитриевич Окорочков. - М.: Воениздат, 1980. - 351 с.
619. О культурно-просветительной работе в госпиталях. Постановление ЦК ВКП(б) 17 февраля 1945 г. // КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – [9-е изд.; доп. и испр.]. -М.: Изд. политической литературы, 1985. –. - Т.7. 1938-1945.- С.544-546.
620. «Окна ТАСС» били врага не в бровь, а в глаз: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.davno.ru/articles/okna-tass.html>
621. Олійник Ю. До питання про міжетнічний конфлікт українського і польського населення на території генеральної округи Волинь-Поділля в 1941-1944 рр. / Ю. Олійник // Україна і Польща в ХХ столітті: проблеми і перспективи взаємовідносин: [зб. наук. праць] / [за ред. П. М. Чернеги].-Київ-Краків: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2002.- С.160-162.
622. Олійник П.П. Зошити / П.П. Олійник // Український історичний журнал. - 1993. - № 1.

623. Олійник Ю. В. Православні конфесії генеральної округи „Волинь-Поділля”: дилема розвитку та спроба об’єднання / Ю. В. Олійник // Поділля у контексті української історії / [ред. кол.: Лойко О. Г. (відповід. ред-р), Григорчук Т. С., Давидюк А. Т. та ін.]. - Вінниця: Вінницький державний педагогічний університет, 2001.- С.267-275.
624. О мерах помощи Украинской ССР в деле улучшения массово-политической и культурно-просветительной работы. Постановление ЦК ВКП(б) 27 сентября 1944 г. // КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – [9-е изд.; доп. и испр.]. - М.: Изд. политической литературы, 1985. – Т.7. 1938-1945.- С. 524 – 525.
625. О мероприятиях по улучшению культурно-просветительной работы в районах, освобожденных от немецкой оккупации. Постановление ЦК ВКП(б) 25 августа 1943 г. // КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – [9-е изд.; доп. и испр.].- М.: Изд. политической литературы, 1985.- Т. 7. 1938-1945. – С. 468-473.
626. О мерах ускорения доставки писем на фронт. Постановление ЦК ВКП (б) 4 октября 1941 г. // КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – [9-е изд.; доп. и испр.]. - М.: Изд. политической литературы, 1985. - Т.7. 1938-1945. – С. 243 – 244.
627. О мобилизации коммунистов на руководящую политическую работу в Красную Армию. Постановление ЦК ВКП(б) 10 ноября 1941 г. // КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – [9-е изд.; доп. и испр.].- М.: Изд. политической литературы, 1985. - Т.7. 1938-1945.- С.254.
628. О мобилизации коммунистов для усиления партийно-политического влияния в полках. Решение Политбюро ЦК ВКП(б) 27 июня 1941 // КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК.– [9-е изд.; доп. и испр.]. - М.: Изд. политической литературы, 1985. - Т.7. 1938-1945.- С. 220.
629. О наборе членов и кандидатов в члены ВКП(б) в гвардейские минометные

- части Красной Армии. Постановление ЦК ВКП(б) 31 июля 1942 г. // КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК.– [9-е изд.; доп. и испр.]. - М.: Изд. политической литературы, 1985. - Т.7. 1938-1945.- С.316.
630. О наказании лиц, виновных в преступлениях против мира и человечности и военных преступлениях, независимо от времени совершения преступлений. Указ Президиума Верховного Совета СССР 4 марта 1965 г. // Ведомости Верховного Совета СССР.- 1965. - № 10.- Ст. 123.
631. О недостатках в политической работе среди населения Западных областей УССР. Постановление ЦК ВКП(б) 27 сентября 1944 г.// КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – [9-е изд.; доп. и испр.].- М.: Изд. политической литературы, 1985. - Т.7. 1938-1945.- С. 526 – 531.
632. О неотложных мерах по восстановлению хозяйства в районах, освобожденных от немецкой оккупации. Постановление СНК СССР и ЦК ВКП(б) 21 августа 1943 г. // КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – [9-е изд.; доп. и испр.]. - М.: Изд. политической литературы, 1985. – Т. 7. 1938-1945.- С. 427 - 465.
633. О партизанском движении. Постановление Государственного Комитета Обороны 28 сентября 1942 г. // КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК.– [9-е изд.; доп. и испр.]. - М.: Изд. политической литературы, 1985. - Т. 7. 1938-1945.- С. 330.
634. О партийном руководстве предприятиями черной металлургии Донбасса и Челябинской области. Постановление ЦК ВКП(б) 9 ноября 1939 г. // КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – [9-е изд.; доп. и испр.]. - М.: Изд. политической литературы, 1985. - Т.7. 1938-1945.- С.139-141.
635. О партийно-массовой работе в Сталинской и Харьковской областях. Резолюция Пленума ЦК КП(б)У 26 мая 1944 г. // Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК: в 2 т. – К.: Политиздат Украины, 1977. - Т. 2. 1941-1976.

636. О партийно-политической работе в госпиталях наркомздрава СССР. Постановление ЦК ВКП(б) 12 января 1942 г. // КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК.– [9-е изд.; доп. и испр.]. - М.: Изд. политической литературы, 1985. - Т. 7. 1938-1945.- С. 278.
637. “Оповідання. Рівне, 5 жовтня 1941 р. Генеральний поштовий комісар „України” доктор Лянге.” // 3 експозиції Державного архіву Волинської області [„До 60-річчя Визволення Волинської області від гітлерівських окупантів”].
638. О праздновании XXIV годовщины Великой Октябрьской революции. Постановлени Политбюро ЦК ВКП(б) 2 ноября 1941 г. // КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – [9-е изд.; доп. и испр.]. - М.: Изд. политической литературы, 1985. - Т. 7. 1938-1945. - С.249-250.
639. О переселении немцев, проживающих в районах Поволжья. Указ Президиума Верховного Совета СССР. 28 августа 1941 г. // Великая Отечественная война, 1941-1945. События. Люди. Документы: Краткий исторический справочник / [под общ. ред. О. А. Ржешевского; сост. Е. К. Жигунов]. - М.: Политиздат, 1990. - С. 425.
640. О применении Указа Президиума Верховного Совета СССР от 4 марта 1965 года “О наказании лиц, виновных в преступлениях против мира и человечности и военных преступлениях, независимо от времени совершения преступлений.” Постановление Президиума Верховного Совета СРСР 3 сентября 1965 г. // Ведомости Верховного Совета СССР. - 1965. - № 37.- Ст. 532.
641. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія: [посібник] / Лідія Ернестівна Орбан-Лембрік.- К.: Академвидав, 2003.- 448 с.
642. О работе агитпунктов на станциях и вокзалах железных дорог. Постановление ЦК ВКП(б) 16 ноября 1941 г. // КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК.– [9-е изд.; доп. и испр.] - М.: Изд. политической литературы, 1985. - Т. 7. 1938-1945.- С.258-259.

643. О работе Чрезвычайной Государственной Комиссии по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков. Постановление ЦК ВКП(б) 5 марта 1943 г. // КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – [9-е изд.; доп. и испр.]. - М.: Изд. политической литературы, 1985. - Т. 7. 1938-1945.- С. 369-372.
644. О районном местном радиовещании. Постановление ЦК ВКП(б) 3 июня 1943 г. // КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – [9-е изд.; доп. и испр.]. - М.: Изд. политической литературы, 1985. - Т. 7. 1938-1945.- С.418-419.
645. Органи государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне: [сборник документов] / [Академия Федеральной службы контрразведки Российской Федерации; ред.: С. В. Степашин и др.].- М., 1995. - Т. 1. Накануне. Кн. 1. Ноябрь 1938 г.- декабрь 1940 г. - 452 с.
646. Органи государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне: [сборник документов]: [в 8 т.]. / [Академия Федеральной службы контрразведки Российской Федерации; редкол.: Н. П. Петрушев (пред.) и др.; авт.-сост.: В.П. Ямпольский (рук. гр.) и др.]. - М.: АО «Кн. и бизнес», 2000. - Т. 2. Кн. 1. Начало: 22июня – 31 августа 1941 г. - 717 с.
647. Органи государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне: [сборник документов]: [в 8 т.]. / [Академия Федеральной службы контрразведки Российской Федерации; редкол.: Н. П. Петрушев (пред.) и др.; авт.-сост.: В.П. Ямпольский (рук. гр.) и др.]. -М.: АО «Кн. и бизнес», 2000. - Т. 2. Кн. 2. Начало: 1 сентября – 31 декабря 1941 г. - 699 с.
648. Органи государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне: [сборник документов]: [в 8 т.]. / [Академия Федеральной службы контрразведки Российской Федерации; редкол.: Н. П. Петрушев (пред.) и др.; авт.-сост.: В.П. Ямпольский (рук. гр.) и др.]. - М.: АО «Кн. и бизнес», 2003. - Т. 3. Кн. 1. Крушение «Блицкрига»: 1 января – 30 июня 1942 г. - 691 с.
649. Органи государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне: [сборник документов]: [в 8 т.]. / [Академия Федеральной службы

- контрразведки Российской Федерации; редкол.: Н. П. Петрушев (пред.) и др.; авт.-сост.: В.П. Ямпольский (рук. гр.) и др.]- М.: АО «Кн. и бизнес», 2003. - Т. 3. Кн. 2. От обороны к наступлению: 1 июля – 31 декабря 1942 г. - 700 с.
650. О реорганизации структуры партийных и комсомольских организаций в Красной Армии и усилении роли фронтовых, армейских и дивизионных газет. Постановление ЦК ВКП(б) 24 мая 1943 г. // КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – [9-е изд.; доп. и испр.]. - М.: Изд. политической литературы, 1985. - Т. 7. 1938-1945.- С. 410-411.
651. О руководящих органах местных Советов депутатов трудящихся. Постановление Политбюро ЦК КП(б)У 1 ноября 1943 г. // Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК: в 2 т. Т. 2. - К.: Политиздат Украины, 1977. - Т. 2. 1941-1976. - С.41-42.
652. О создании и задачах советского Информационного Бюро. Постановление ЦК ВКП(б) и СНК СССР 24 июня 1941 г. // КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – [9-е изд.; доп. и испр.]. - М.: Изд. политической литературы, 1985. - Т. 7. 1938-1945.- С.213.
653. О создании парторганизаций в освобожденных от немецкой оккупации районах Украины и улучшении руководства ими. Постановление Политбюро ЦК КП(б)У 1 ноября 1943 г. // Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК: в 2 т. - К.: Политиздат Украины, 1977. - Т. 2. 1941-1976. - С.39-40.
654. Остапенко П.В. Тайная война в Древнем Мире / Павел Викторович Остапенко.; [ответств. за выпуск Ю. Г. Хацкевич]. - Мн.: Харвест, 2004. - 512 с. – (Коммандос).
655. Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне: [сб. документов] / [ред.: С. В. Степашин и др.]. – М., 1995. - Т.1. - Кн. 2. (1 января-21 июня 1941 г.). - 398 с.
656. Осадчук П. Секретна справа рейху. ОУН-УПА в донесеннях німецької розвідки / П. Осадчук // Віче.- 1992.- № 4.- С. 136-151.
657. “Особая папка” И. В. Сталина: Из материалов секретариата НКВД-МВД

- СССР 1944-1953 гг.: [каталог документов] / [ред. В. А. Козлов, С. В. Мироненко; сост. М.Е. Колесова, Е.Д. Гринько, Л.С. Кудрявцева, О.В. Едельман]. - М.: Благовест, 1994. - 359 с.
658. Откровения и признания. Нацистская верхушка о войне „ третьего рейха” против СССР. Секретные речи. Дневники. Воспоминания / [пер. с нем. и сост. Г. Я. Рудой]. - Смоленск: „Русич”, 2000. - 640 с.
659. От Мюнхена до Токийского залива. Взгляд с Запада на трагические страницы истории второй мировой войны / [перевод; сост. Е. Я. Трояновская].- М.: Политиздат, 1992.- 448 с.
660. ОУН-УПА в роки війни. Свідчать радянські партизани // Молодь України. - 1992. - 18 серпня.
661. ОУН в 1941 році: [документи]: [у 2 ч.] / [відп. ред. С. В. Кульчицький; упоряд. О. М. Веселова, О. Є. Лисенко, І. К. Патриляк та ін.] .- К.: Ін-т історії України НАН України, 2006.- Ч.1.- 336 с.
662. ОУН в 1941 році: [документи]: [у 2 ч.] / [відп. ред. С. В. Кульчицький; упоряд. О. М. Веселова, О. Є. Лисенко, І. К. Патриляк та ін.]. - К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. Ч.2.-243 с.
663. ОУН в 1942 році: [документи]. - К.: Ін-т історії України НАН України, 2006.- 243 с.
664. Офіцинський В. Дистрикт “Галичина” (1941-1944): Історико-політичний нарис: [Електронний ресурс] / Василь Офіцинський. – Режим доступу: // <http://www.ofitsynskyu.uzhgorod.ua>.
665. Офіцинський В. Політико-правова ситуація та діяльність українських політичних сил у Східній Галичині за матеріалами часописів „Рідна земля”, „Станіславське слово”, „Голос Підкарпаття”, „Тернопільський голос”, „Чортківська думка” (1942-1944) / Василь Офіцинський // Історична школа Володимира Задорожного: [наук. зб.; вип.1].- Ужгород: Патент, 1999.- С.190-219.
666. Павленко Ю. В. Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства: [навч. посібник] / Юрій Віталійович Павленко; [відп. ред. та автор

- вст. слова С. Кримський. – [2-е вид., стереотип.] .-К.: Либідь, 1999.- 360 с.
667. Павлов В. Генерал Орленко / В. Павлов. – М.: Политиздат, 1970.
668. Павлов М. П. Процессы и судьбы. Воспоминания и размышления военного прокурора / М. П. Павлов. - [4-е изд., испр. и доп.]- К.: Селянська зоря, 2001. - 292 с.
669. Падерин А. А. Народ - победитель должен знать правду о войне / А. А. Падерин // Отечественная история.- 2000. - № 3. - С. 40-47.
670. Палажченко О. Подвиг комісара. Семен Руднєв. Життя славетних. – [вип. 14] / О. Палажченко. - К.: Вид-во ЦК ЛКСМУ “Молодь”, 1970. - 348 с.
671. Панченко П. П. Вступ. Трагічне відлуння подвигу. Перебазування матеріального виробництва в тил. Громадяни України у примноженні військово-промислового потенціалу. Населення – Червоній армії. Армія – населенню визволених територій. Усе для перемоги. Православна церква: з народом проти ворожої навали / Петро Пантелеймонович Панченко // Безсмертя. Книга Пам’яті України. 1941-1945 / [гол. ред. колегія: голова - І. О. Герасимов; заст. голови - І. Т. Муковський, П. П. Панченко; відп. секретар Р.Г. Вишневський)]. – К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам’яті України», 2000. – С. 13-22, 490-522.
672. Панчук М. І. Закарпаття в умовах угорської окупації та Другої світової війни (етнополітичний аналіз). Угорська окупація краю / М. І. Панчук // Історичний журнал .- 2008. - № 5.
673. Панчук М. І. Закарпаття в умовах угорської окупації та Другої світової війни (етнополітичний аналіз). Рух Опору, входження до складу СРСР / М. І. Панчук // Історичний журнал. – 2008. - № 6.
674. Парсаданова В.С. Депортация населения из Западной Украины и Западной Белоруссии в 1939-1941 гг. / Валентина Сергеевна Парсаданова // Новая и новейшая история. - 1989. - № 2. - С. 26-44.
675. Партийное подполье. Деятельность подпольных парт. органов и организаций на оккупированной сов. территории в годы Великой Отечественной войны / [рук. ред. кол. Н.И. Макаров / Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС]. -

М.: Политиздат, 1983. - 352 с.

676. “Партизанів і націоналістів не боялись, бо вони були за людьми”: спогади Віри Данилівни Саюк про окупаційне життя // Рукопис, архів автора.
677. Пасічник Ю. Бій на хуторі / Юрій Пасічник // Вісник Дубенщини. - 1992. - 12 серпня.
678. Патриляк І. К. Військовотворчі заходи ОУН (Б) у липні-вересні 1941 р. / І. К. Патриляк // Український історичний журнал.- 2001.- № 4.- С.126-139.
679. Патриляк І. К. Націоналістичний партизанський рух на території Західної України влітку 1941 р. / І. К. Патриляк // Український історичний журнал. - 2000. - № 4. - С. 113-119.
680. Патриляк І. Спроби створення ОУН (б) та УПА Української цивільної адміністрації (1941-1943 рр.) / І. Патриляк // Матеріали Всеукр. наук. конференції [“Українська Повстанська Армія - феномен національної історії”]. - Івано-Франківськ: Плай, 2003. - С. 63-70.
681. Пережогин В. А. Из окружения и плена – в партизаны / В.А. Пережогин // Отечественная история. - 2000. - № 3. - С. 25-32.
682. Переписка Председателя Совета Министров СССР с президентами США и премьер-министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941-1945 гг.: в 2 т. - [2-е изд.]. - М.: Политиздат, 1976. - Т. 1. Переписка с У. Черчиллем и К. Эттли (июль 1941 г. – ноябрь 1945 г.). - 471 с.
683. Переписка Председателя Совета Министров СССР с президентами США и премьер-министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941-1945 гг.: в 2 т. – [2-е изд.]. - М.: Политиздат, 1976. - Т. 2. Переписка с Ф. Рузвельтом и Г. Трумэном (авг. 1941 г.-дек. 1945 г.). - 328 с.
684. Перехрест О. Г. До питання про збитки, заподіяні сільському господарству України в роки Великої Вітчизняної війни / Олександр Григорович Перехрест // Сторінки воєнної історії України: [зб. наук. ст.; вип. 7; ч. 2]. - К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. - С. 199-208.
685. Першина Т. С. До питання про забезпечення керівними кадрами народного господарства України (1943-1945 рр.) / Т.С. Першина // Український

- історичний журнал. - 1995. - № 3. - С. 23-35.
686. Першина Т. С. Україна пам'ятає про фашистський геноцид / Тамара Степанівна Першина // Сторінки воєнної історії України: [зб. наук. ст.]- К.: Ін-т історії України НАН України, 2000.- Вип. 4. - С. 81-84.
687. Першина Т. С. Утвердження тоталітарної адміністративної системи в західноукраїнському регіоні (1944-1950 рр.) / Т. С. Першина // Сторінки воєнної історії України: [зб. наук. ст.]. - К.: Ін-т історії України НАН України, 1997. – Вип. 1. - С. 91-110.
688. Першина Т. С. Фашистський геноцид на Україні (1941-1944) / Тамара Степанівна Першина.- К.: Наукова думка, 1985.- 172 с.
689. Петляк Ф. А. Велика Перемога і втрачені можливості / Ф. А. Петляк // Матеріали наукової конференції [“Друга світова війна і Україна”], (Київ, 27-28 квітня 1996 р.).-К.: НАН України Інститут історії України, 1996. - С. 35.
690. Петровський В. В. Історія України: Неупереджений погляд: Факти. Міфи. Коментарі / В. В. Петровський, Л. О. Радченко, В. І. Семененко. – Х.: ВД. “Школа”, 2007. – С. 407.
691. Пикер Г. Застольные разговоры Гитлера / Г. Пикер; [пер. с нем.]- Смоленск, 1993.-496 с.
692. Пігідо-Правобережний Ф. “Велика Вітчизняна війна”: [спогади та роздуми очевидця] / Ф. Пігідо-Правобережний. - К.: Смолоскип, 2002. - 288 с.
693. Пісоцький П. Початки роздору підпільної боротьби на Волині: Спогади учасника Боротьби про трагічні події 1941-1944 рр. / П. Пісоцький. - Тернопіль: Лілея, 2001.
694. Плакаты, листовки, документы 1941-1945 гг.: [Електронний ресурс].- Режим доступу: http://oun-ura.org.ua/documents/tk_listowka2.html
695. Плакаты и листовки 1941-1945 гг.: [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.artukraine.com/ura/ura01.htm>
696. Плакаты и листовки 1941-1945 гг.: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://aukro.bigmir.net/item582274963-ukraina -otkrytki -oun - ura - ww-2-ukraine-raritety.html>

697. Плакаты и листовки 1941-1945 гг.: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.davno.ru/posters.html>
698. Плакаты и листовки 1941-1945 гг.: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.http://dealer.com.ua/uploads/posts/>
699. Плакаты и листовки 1941-1945 гг.: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.geocities.com.ua/ukraine/ukraynarus100.html>
700. Плакаты и листовки 1941-1945 гг.: [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://szturman.livejournal.com/3411.html>
701. Плакаты и листовки 1941-1945 гг.: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ji.lviv.ua/n28texts/vidozvy.htm>
702. Плакаты и листовки 1941-1945 гг. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.plakaty.ru/posters.html>
703. Плакаты и листовки 1941-1945 гг.: [Электронный ресурс]. - Режим доступа: http://www.vse-srazu.com/redkie_foto_i_plakaty_nacistskaja_germanija.html
704. Плакаты и листовки 1941-1945 гг.: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.yamert.livejournal.com/83060.html>
705. Платонова Н. Законодавчі та відомчі нормативні акти щодо спецпоселенців з України, 20-ті – 60-ті роки ХХ ст.(за документами Державного архіву МВС України) / Н. Платонова // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. - 2003. - № 1. - С. 91-102.
706. Победы Третьего рейха: альтернативная история Второй мировой войны / [под ред. П. Цауруса; пер. с англ. М.Б. Борисова]. - М.: АСТ: Астрель, 2005. - 378 с.: ил.
707. Повернення із небуття: документи і матеріали про жертви сталінського свавілля у Дніпропетровському університеті / [Ред.кол.: В. В. Іваненко, В. Ф. Присняков та ін.]- Дніпропетровськ: МП “Промінь”, 1995. - 166 с.
708. Поділля у Великій Вітчизняній війні (1941-1945 рр.): [збірник документів і матеріалів].- Львів: Каменяр, 1969.- 416 с.
709. Політична історія України ХХ століття: у 6 т. / [голова ред.кол. І.Ф. Курас; заст. гол. Ю.І. Шаповал; кер. тому В.І. Кучер]. - К.: Генеза, 2003. - Т. 4.

- Україна у Другій світовій війні. (1939-1945). – 584 с.
710. Політичний терор і тероризм в Україні ХІХ-ХХ ст. Історичні нариси / [відп. ред. проф. д. і. н. В. А. Смолій]. - К.: Наукова думка, 2002. - 952 с.
711. Поліщук В. Гірка правда. Злочинність ОУН-УПА: [сповідь українця] / В. Поліщук. - Донецьк: Донеччина, 1996.- 496 с.
712. Полтава П. Кто такие бандеровцы и за что они борются / П. Полтава.- Дрогобыч: Изд. Фирма «Відродження», 1995.- 64 с.
713. Полтавщина у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941-1945.: [зб. документів і матеріалів]. - К.: Наукова думка, 1977. - 273 с.
714. Полторак А. И. Нюрнбергский эпилог / Аркадий Иосифович Полторак.-М.: Воениздат, 1969.- 557 с.
715. Полян П. М. Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижение и смерть советских военнопленных и остарбайтеров на чужбине и на родине / Павел Маркович Полян; [предисл. Даниила Гранина. - [2-е изд., перераб. и доп.]. – М.: РОССПЭН, 2002.- 894 с.
716. Полян П. Жертвы двух диктатур. Остарбайтеры и военнопленные в Третьем Рейхе и их репатриация / Павел Полян. - М.: Ваш выбор ЦИРЗ, 1996.- 442 с.
717. Полян П. Советские граждане в Рейхе: сколько их было [Електронний ресурс] / Павел Полян . – Режим доступу: [http://www. Genstab. ru](http://www.Genstab.ru).
718. Пономаренко П.К. Всенародная борьба в тылу немецко-фашистских захватчиков 1941-1944 / П. К. Пономаренко; [ответств. ред. академик А.М. Самсонов]. - М: “Наука”,1986. - 440 с.
719. Попов А. Ю. Деятельность органов госбезопасности СССР на оккупированной территории в годы Великой Отечественной войны / А. Ю. Попов // Вопросы истории.- 2006.- № 10.- С. 86-97.
720. Попудренко Н. Щоденник / Н. Попудренко. - К.: Політвидав України, 1949.
721. Потильчак О. В. Економічний колабораціонізм в Україні в роки нацистської окупації (1941-1944): причини і прояви / О. В. Потильчак. - К.: УДПУ ім. М. П. Драгоманова, 1997. - 29 с.
722. Потильчак О. В. Експлуатація трудових ресурсів України гітлерівською

- Німеччиною у роки окупації: дис. ... канд. іст. наук: 07. 00.01. / Олександр Валентинович Потильчак. - К., 1999. - 205 с.
723. Потильчак О.В. Радянський військовий полон та інтернування в Україні (1939-1954): [монографія] / О. В. Потильчак. – К.: Вид-во Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова, 2004. - 482 с.
724. Потильчак О.В. Радянські режимні установи для військовополонених та інтернованих в УРСР (1939-1954 рр.): організація, дислокація, структура: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / О.В. Потильчак. - К., 2005. - 37 с.
725. Потильчак О. В. Система примусової праці цивільного населення України в роки німецької окупації (1941-1944) / Олександр Валентинович Потильчак // Молода нація.- 1996.- № 4.- С. 236-354.
726. Потульницький В. А. Українська та світова історична наука: Рефлексії на межі століть / В. А. Потульницький // Український історичний журнал.- 2000.- № 1.- С. 3-20.
727. Потульницький В. А. Українська та світова історична наука: Рефлексії на межі століть / В. А. Потульницький // Український історичний журнал.- 2000.- № 2.- С. 27-47.
728. Потульницький В. А. Українська та світова історична наука: Рефлексії на межі століть / В. А. Потульницький // Український історичний журнал.- 2000.- № 3.-С. 22-44.
729. Потульницький В. А. Українська та світова історична наука: Рефлексії на межі століть / В. А. Потульницький // Український історичний журнал.- 2000.- № 4.- С. 20-37.
730. Почепцов Г.Г. Паблік рилейшнз: [навч. посібник] / Георгій Георгійович Почепцов. - [3-є вид., випр. і доп.]. – К.: Тов-во “Знання”, КОО, 2006.- 327 с.
731. Правда. - 1939. - 1 ноября.
732. Правда. - 1939. - 13 сентября.
733. Правда. – 1943. – 12 февраля
734. Правда. - 1944. - 11 листопада.

735. “Прерванный концерт. Это было на исходе третьего дня нашего наступления”: спогади І.Ф. Еременка – учасника Великої Вітчизняної війни // Рукопис, архів автора.
736. Преступные цели гитлеровской Германии в войне против Советского Союза: [документы и материалы] / [под ред. П. А. Жилина / Институт военной истории]. - М.: Воениздат, 1987. - 301 с.
737. Преступные цели - преступные средства: Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941-1944 гг.). –[3-е изд.]. - М.: Экономика, 1985. - 328 с.
738. Приказ № 0250 с объявлением приговора Верховного суда СССР по делу генерала армии Д. Г. Павлова, генерал-майоров В. Е. Климовских,, А. Т. Григорьева и А. А. Коробкова // Кульков Е. Н. Война 1941-1945: Факты и документы / Е. Н. Кульков, М. Ю. Мягков, О. А. Ржешевский; под ред. проф. О. А. Ржешевского. - М.: «ОЛМА- ПРЕСС, 2001. – С. 356-357.
739. Проблема ОУН-УПА. Звіт робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА: основні тези з проблеми ОУН-УПА (історичний висновок).- К.: Ін-т історії України НАН України, 2004.- 95 с.
740. Про військову перепідготовку, переатестування працівників партійних комітетів і про порядок їх мобілізації в РСЧА. Постанова Політбюро ЦК ВКП (б) 13 березня 1940 р. // Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – [9-е изд.; доп. и испр.]. - М.: Политиздат, 1985.- Т. 7. 1938-1945.
741. Программа Коммунистической партии Советского Союза // Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. - [9-е изд.; доп. и испр.]. - М.: Политиздат, 1986.- Т. 10.
742. Программа Российской социал-демократической рабочей партии, принятая на II съезде партии // КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. - [9-е изд.; доп. и испр.]. - М.: Политиздат, 1983. – Т. 1.
743. Про кримських татар. Постанова Державного Комітету Оборони. Травень

- 1944 р. // Український історичний журнал.- 1992.- № 1.- С. 43-45.
744. Про посилення боротьби з українсько-німецькими націоналістами в західних областях України. Постанова ЦК КП(б)У 10 січня 1945 р. // Український історичний журнал.- 1995. - № 3.- С. 102.
745. Про районні газети. Постанова ЦК ВКП (б) від 20 серпня 1940 р. // Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК: в 2 т. - К.: Политиздат Украины, 1976. - Т. 1. 1918-1941.
746. Про роботу Львівського та Ровенського обкомів КП(б) У. Резолюції пленуму ЦК КП (б) У 28-30 листопада 1940 р. // Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК: в 2 т.- К.: Политиздат Украины, 1976. - Т. 1. 1918-1941.
747. Пятнадцатый съезд КП(б)У. Киев. 13-17 мая 1940 г. Резолюции съезда по отчетному докладу ЦК КП(б) У // Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК: в 2 т. - К.: Политиздат Украины, 1976. - Т. 1. 1918-1941. - С. 979-998.
748. Рагинский М. Ю. Нюрнберг: перед судом истории. Воспоминания участника Нюрнбергского процесса / М. Ю. Рагинский. - М.: Политиздат, 1986.- 206 с.
749. Радул Н.С. Пылающее Рудогорье: [мемуары] / Н. С. Радул.- К.: Политиздат Украины, 1983.- 223 с.
750. Реабилитация: Политические процессы 30-50-х годов / [под общей ред. А. Н. Яковлева]. - М.: Политиздат, 1991. - 461 с.: ил.- (Б-ка журн. «Известия ЦК КПСС»).
751. Реабілітація репресованих: законодавство та судова практика / [Верховний Суд України; за ред. В. Т. Маляренка (ред.); уклад.: В.Т. Маляренко, Є.І. Овчинніков]. - К.: Юрінком, 1997. - 464 с.
752. Реєнт О. П. Криза сучасної історичної науки: методологічний і джерелознавчий аспекти / О. П. Реєнт // Наука та наукознавство.- 1998. - № 2.- С. 42-52.
753. Реєнт О. П. Настав час сказати правду про УПА / Олександр Петрович Реєнт

- // Матеріали Всеукраїнської наукової конференції [“Українська Повстанська Армія - феномен національної історії”].- Івано-Франківськ: Плай, 2003.- С. 3-4.
754. Рєєнт О. УПА та збройні формування ОУН як чинник Другої світової війни / О. Рєєнт, І. Муковський, О. Лисенко // Віче. - 1997. - № 10. - С. 114-129.
755. Резолюция совещания членов нелегального Центрального Комитета КП(б)У совместно с командирами и комиссарами семи партизанских соединений Украины, состоявшегося 28-29 мая 1943 г. // Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК: в 2 т. - К.: Политиздат Украины, 1977. – Т. 2. 1941-1976. - С. 34-38.
756. Рекотов П. В. Органи управління на окупованій території України (1941-1944 рр.) / Петро Валентинович Рекотов // Український історичний журнал.- 1997.- № 3.- С. 90-101.
757. Рекотов П.В. Окупаційний режим в Україні – геноцид народу / Петро Валентинович Рекотов, Володимир Федорович Шевченко // Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941-1945 / [гол. ред. колегія: голова - І. О. Герасимов; заст. голови - І. Т. Муковський, П. П. Панченко; відп. секретар Р.Г. Вишневський)]. – К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 2000. - С. 174-189.
758. Римаренко Ю. І. Національний розвій України: проблеми і перспективи / Юрій Іванович Римаренко. - К.: Юрінком, 1995.- 272с.
759. Рисс К. Кровавый романтик нацизма. Доктор Геббельс. 1939-1945 / К. Рисс; [пер. с англ. П.В. Рубцова]. - М.: ЗАО Центрполиграф, 2006. - 492 с.
760. “Роблять день, ноч, українці все ім отдають, но за ето «культурні» німці їх б'ють”: спогади Марії Прокопівни Ткач про окупаційне життя // Рукопис, архів автора.
761. Родимцев А.И. Твои, Отечество, сыны / А. И. Родимцев; [лит.запись П.Ф. Северова]. - К.: Политиздат Украины, 1982. - 359 с.
762. Розенберг А. Мемуары / А. Розенберг; [с комментариями Сержа Ланга и Эрнеста фон Шенка]. - Х.: ООО “Див”, 2005.- 416 с.

763. Розенберг А. Миф XX века / А. Розенберг. - Харьков: "Свитовид", 2005. - 512 с.
764. Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940-1950) / [за заг. ред. проф. Володимира Сергійчука; вст. ст. Володимира Сергійчука; ред. рада: С. Богунов, Г. Боряк, С. Кокін (співголова), В. Сергійчук (співголова) та ін.] - К.: ПП Сергійчук М.І., 2007.- Т. 1. - 640 с.
765. Романько О. ОУН і УПА в другій світовій: боротьба за національне визволення чи громадянське протистояння? / Олег Романько // Історичний журнал.- 2007.- № 3.- С. 3-11.
766. Романько О. В. Мусульманские легионы во Второй мировой войне / О. В. Романько. - М.: ООО "Издательство АСТ": ООО "Транзиткнига", 2004. - 312 с.
767. Россия и СССР в войнах XX века: Статистическое исследование. - М.: Олма-Пресс, 2001. - 608 с.
768. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / Сергей Леонидович Рубинштейн. - СПб.: Питер, 2002.- 720 с.
769. Руденко Н.М. Армія фашистського агресора: обличчя ворога / Н. М. Руденко // Український історичний журнал.- 1991.- № 6.- С. 38.
770. Руднев С.В. Щоденник про Карпатський рейд /С. В. Руднев. - К.: Політвидав України, 1949. - 74 с.
771. Русначенко А. Збройні формування національних рухів опору у Східній Європі в роки Другої світової війни і після неї /А. Русначенко // Матеріали Всеукраїнської наукової конференції ["Українська Повстанська Армія - феномен національної історії"].- Івано-Франківськ: Плай, 2003.- С. 59-63.
772. Русский архив: Великая Отечественная. Главные политические органы Вооруженных Сил СССР в Великой Отечественной войне 1941-1945: [документы и материалы]. - М.: Terra, 1996. - Т. 17-6 (1-2).- 672 с.
773. Русский архив: Великая Отечественная. Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг.: [документы и материалы].- М.: Terra, 1999.- Т. 20 (9). - 672 с.

774. Русский архив: Великая Отечественная. Ставка ВГК: [документы и материалы]. - М.: Терра, 1996.- Т. 16 (5-2). 1942. - 622 с.
775. Салата О. Формування німецького інформаційного простору в рейхскомісаріаті України та в зоні військової адміністрації (червень 1941 р. – 1944 р.): [монографія] / О. О. Салата. – Донецьк: Норд-Прес, 2010. – 362 с.
776. Салата О. Особливості процесу перебудови промислових потужностей Донбасу в період оборонних боїв / О. Салата // Сторінки воєнної історії України: [зб. наук. ст.]. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – Вип. 7. – Ч. 2. - С. 164.
777. Самсонов А.М. Память минувшего. События, люди, история / А. М. Самсонов - академик; [рец.: академик М.П.Ким, доктор ист. наук Д.М. Проэктор].- М.: Наука, 1988.- 408 с.
778. Сборник документов по истории уголовного законодательства СССР и РСФСР 1917-1952 гг.) / [под ред. проф. И.Т. Голякова]. - М.: Госюриздат, 1953.- 463 с.
779. Сватко Я. Великая Отечественная война и Украина: мухи отдельно, котлеты отдельно / Я. Сватко // Феномен Бандерофобии в русском сознании. – К.: Укр. Вид. Спилка, 2007. – С. 32.
780. Седьмая сессия Верховного Совета СССР. 1-7 августа 1940 г. - М., 1940. - С.42-43.
781. Семенов В.И. Великая Отечественная война: как это было ... : [текст] / В. И. Семенов, Л. А. Радченко. - Харьков: Книжный Клуб «Клуб Семейного досуга».- Белгород: ООО «Книжный клуб «Клуб семейного досуга», 2008. - 416.
782. Семенов В. І. Історія України з прадавніх часів до сьогодні / В.И.Семенов, Л.А.Радченко; [за ред.акад. М.І. Бондаренка].-Х.: Торсінг, 2000.- 496 с.
783. Семиряга М. И. “Коллаборационизм”. Природа, типология и проявления в годы Второй мировой войны / М.И. Семиряга. - М.: “Российская политическая энциклопедия” (РОССПЭН), 2000. - 863 с.

784. Сергійчук В. Боротьба за волю, а не коляборація. -[Ч.1] / В. Сергійчук // Визвольний шлях. - Кн. 3. - Березень.- 2001. - С. 49-62.
785. Сергійчук В. Боротьба за волю, а не коляборація. (Частина 2) / Володимир Сергійчук // Визвольний шлях.- Кн. 4. - Квітень.- 2001. - С. 43-57.
786. Сергійчук В. ОУН-УПА в роки війни: Нові документи і матеріали / В. Сергійчук. - Київ, 1996. - 496 с.
787. Сергійчук В. Співпраця між гітлерівцями та ОУН: міфи і реальність / В. Сергійчук // Історія в школі. - 1996. - № 2. - С. 30-32.
788. Сергійчук В. Тавруючи визвольний прапор. Діяльність агентури та спецбоїв НКВС-НКДБ під виглядом ОУН-УПА / В. Сергійчук; [2-е вид.; доп.]. - К.: П.П. Сергійчук, 2006. - 184 с.
789. Сергійчук В. Український здвиг: Волинь 1939-1955 / В. Сергійчук. - К.: Укр. видавнича спілка, 2005. - 840 с
790. Сергійчук В. Український здвиг: Закерзоння. 1939-1947. / В. Сергійчук. - К.: Укр. видавнича спілка, 2004. - 840 с
791. Сергійчук В. Український здвиг: Наддніпрянщина 1941-1955 / В. Сергійчук. - К.: Укр. видавнича спілка, 2005.-836 с.
792. Сергійчук В. Український здвиг: Поділля 1939-1955 / В. Сергійчук. - К.: Укр. видавнича спілка, 2005. - 840 с.
793. Сергійчук В. Український здвиг: Прикарпаття 1939-1955 / Володимир Сергійчук. - К.: Укр. видавнича спілка, 2005. - 840 с.
794. Сергійчук В. Якими були ми “коляборантами” або Майже за Шевченком: самі ж кажем - “ми – змогли...” / В. Сергійчук // Сучасність. - 2001. - Ч. 3. Березень. - С. 71-84.
795. Склярєнко Є. Підсумкова доповідь про бойову й агентурно-оперативну роботу 4-го управління НКДБ УРСР в 1941-1945 рр. / Є. Склярєнко // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. - 1995. - № 1-2. - С.15-27.
796. Семеренко Микола. Історичні аспекти. І одягли вовки овечу шкуру // Скриня. - 2001. - 2 серпня.
797. Сивицький М. Історія польсько-українських конфліктів / М. Сивицький. - К.:

- Вид-во ім. Олени Теліги, 2005. - Т. 1. - 343 с.
798. Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів / М. Сивіцький. - К.: Вид-во ім. О. Теліги, 2005. - Т. 2. - 358 с.
799. Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів / М. Сивіцький. - К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2005. - Т. 3.-432 с.
800. Скоробогатов А. В. Чи очікували в Україні на німців – визволителів у 1941 р.? / А. В. Скоробогатов // Сторінки воєнної історії України.: [зб. наук. ст.; вип. 7; ч. 1].- К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. - С. 234-243.
801. Слободянюк М. А. Антифашистський рух Опору в Південній Україні (1941-1944 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01. “Історія України” / М.А. Слободянюк.-Дніпропетровськ, 2002. – 20 арк.
802. Слободянюк М.А. Завдання подальшого вивчення історії руху Опору в Україні / М.А. Слободянюк // Сторінки воєнної історії України: [зб. наук. ст.; вип. 10; ч.1]. - К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – Вип. 10. – Ч. 1. – С. 84-92.
803. “Смело действовали разведчики”: спогади учасника Великої Вітчизняної війни Б.Н. Киричука // Рукопис, архів автора.
804. Сміян К. П. Волинь в період німецько-фашистської окупації 1941-1944 років: дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 / К. П. Сміян. - Луцьк, 1996.- 193 с.
805. Смолій В. А. Українська історична наука на рубежі ХХІ ст.: проблема пошуку нових теоретичних і методологічних підходів/ В. А. Смолій // Матеріали Всеукр. наради завідувачів кафедрами соціально-гуманітарних дисциплін, (Київ, квітень 1997 р.) - К., 1997.
806. Совершенно секретно! Только для командования! Стратегия фашисткой Германии в войне против СРСР: [документы и материалы]. - М.: Наука, 1967. - 752 с.
807. Советская Украина. – 1943. - 1 мая.
808. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945. Документы и материалы: в 3 т. / [состав: Д. Ф. Григорович, К. М.

- Архипенко, П. И. Денисенко и др.; главн. редкол.: В. И. Юрчук- предс., Ю. В. Бабко, В. Ф. Возианов, Д. Ф. Григорович и др. - [2-е изд.; доп.]– К.: Наукова думка, 1985.- Т. 1. Украинская ССР в первый период Великой Отечественной войны (22 июня 1941 г. – 18 ноября 1942 г). - 519 с.
809. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945: в 3 т. – [1-е изд.] / - К.: Наукова думка, 1980. – Т. 2.- С. 157-158.
810. Советский энциклопедический словарь. - М.: “Советская энциклопедия”, 1985. – 2000 с.
811. Соколов Б. В. Вторая мировая: факты и версии / Борис Вадимович Соколов. - М.: АСТ-ПРЕСС КНИГА, 2006. - 432 с., 8 л. ил. – (Историческое расследование).
812. Соколов Б. В. Оккупация. Правда и мифы / Борис Вадимович Соколов. - М.: АСТ-ПРЕСС КНИГА, 2002. - 352 с.: ил. – (Историческое расследование).
813. Сомов В.А. Письма участников Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. / В. А. Сомов // Вопросы истории. - 2007. - № 8. - С. 131-135.
814. “Со слов мамы я узнала, как жестоко обращались немцы с рабочими”: спогади Олени Михайлівни Журженко про окупаційне життя // Рукопис, архів автора.
815. Сосновський М. Ідеологія “чинного націоналізму” Дмитра Донцова / М. Сосновський // Націоналізм. Теорії нації та націоналізму від Йогана Фіхте до Ернста Гелнера: [антологія] / [упоряд. О. Проценко, В. Лісовий.- [2-е вид.].- К.: “Смолоскип”, 2006. – С. 628-674.
816. Спогади колишнього остарбайтера Татаренко Михайла Костянтиновича, м. Долинське Кіровоградської області, 1992 р. // Рукопис, архів автора.
817. Спогади Овчинникова Бориса Олексійовича – учасника Великої Вітчизняної війни // Рукопис, архів автора.
818. Спогади учасника українського національно-визвольного руху (УПА) Дем’яна Лаврентьовича Лавренюка: у 2 ч. // Ксерокопія, архів автора.
819. Справка Николаевского обкома КП(б)У о добровольном вступлении в ряды Красной Армии, организации истребительных батальонов и вовлечении

- женщин в сферу производства // Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945. Документы и материалы: в 3 т. / [Сост. Д. Ф. Григорович, К. М. Архипенко, П. И. Денисенко и др.; главн. редколлегия: В. И. Юрчук - предс., Ю. В. Бабко, В. Ф. Возианов, Д. Ф. Григорович и др.]. - К.: Наукова Думка, 1985. – Т. 1. Украинская ССР в первый период Великой Отечественной войны (22 июня 1941 г. - 18 ноября 1942 г.). - С. 66.
820. Спудка І.М. Німецька окупаційна політика у соціокультурній сфері в рейхскомісаріаті “Україна” (1941-1944 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / І.М. Спудка.- Запоріжжя, 2007. - 20 с.
821. Сталин И. О Великой Отечественной войне Советского Союза / И. В. Сталин.- [4-е изд.]. - Ленинград: ОГИЗ Гос. изд. полит. литерат., 1944.- 160 с.
822. Старожилов М. В. Партизанське з'єднання С. А. Ковпака / М. В. Старожилов. – Львів: Вид. Львівського університету, 1966.
823. Стафийчук И. П. Комсомол Украины во всенародной борьбе против фашистских захватчиков на оккупированной территории (1941-1944) / И. П. Стафийчук // Коммунистическая партия – организатор освобождения Советской Украины от фашистских захватчиков. - К.: Политиздат Украины, 1975. - С. 215.
824. Стенограма виступу М.С. Хрущова на нараді в Дрогобицькому обкомі КП(б)У 21 листопада 1945 р. // Український історичний журнал.- 1995.- № 5.
825. Стефанюк Г. Народна освіта Галичини в умовах німецького окупаційного режиму (1941-1944 рр.) / Г. Стефанюк // Україна і Польща в ХХ столітті: проблеми і перспективи взаємовідносин: [зб. наук. ст.] / [за ред. П. М. Чернеги]. - Київ-Краків: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2002.
826. Стецкевич В.В. Воєнна історіографія України / Віталій Вікторович Стецкевич // Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941-1945 / [гол. ред.

- колегія: голова - І. О. Герасимов; заст. голови - І. Т. Муковський, П. П. Панченко; відп. секретар Р.Г. Вишневський)]. – К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 2000.- С. 633-662.
827. Стецкевич В. В. Воєнно-мобілізаційна кампанія в Україні в перший період Великої Вітчизняної війни: історіографія проблеми в контексті часу 40-х-90-х років: дис. ... доктора іст. наук: 07.00.06 / Віталій Вікторович Стецкевич. - Дніпропетровськ, 1996. - 459 с.
828. Стецкевич В. В. Воєнно-мобілізаційна кампанія в Україні у перший період війни (червень 1941 р. – липень 1942 р.): Історіографія проблеми: [монографія] / В. В. Стецкевич. – Кривий Ріг: Видавничий центр КТУ, 2009.- 367 с.
829. Стецкевич В. В. Возз'єднання українських земель 1939-1940 рр.: деякі здобутки сучасної історіографії та проблеми / В. В. Стецкевич // Збірник матеріалів наук. конф. [“Соборність українських земель в контексті подій Другої світової війни”], (Кривий Ріг, 24-25 жовтня 2000 р.). - Кривий Ріг: Мінерал, 2000. - С. 81-92.
830. Стецкевич В. “Каратимуть за те, що народ був під німцями і мусив якось жити”. Населення України в перші місяці війни / В. В. Стецкевич // Дзеркало тижня. - 2005. - № 23.- 18 червня.
831. Стецкевич В. Історія України в роки війни 1941-1945 рр.: теоретичний контекст осмислення (деякі аспекти проблеми) / В. Стецкевич // Сторінки воєнної історії України: [зб. наук. ст.]- К.: Ін-т історії України НАН України, 2002. – Вип. 6. - С. 25-31.
832. Стецкевич Л. М. Соціально-психологічні складові адаптації західноукраїнського населення до нових умов життя у 30-40-і роки / Лілія Михайлівна Стецкевич // Збірник матеріалів наук. конф. [“Соборність українських земель в контексті подій Другої світової війни”], (Кривий Ріг, 24-25 жовтня 2000 р.). - Кривий Ріг: Мінерал, 2000. - С. 108-110.
833. Стецкевич В. Україна в роки навали 1941-1945 рр.: спроба аналізу сучасного історіописання окупаційної доби та актуалізація проблеми / В. Стецкевич //

- Сторінки воєнної історії України: [зб. наук. ст.]. - К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – Вип. 9. – Ч. 1. - С. 172-194.
834. Стецкевич В. Українські землі під румунською окупацією 1941-1944 рр. у сучасному молдавсько-румунському дискурсі (короткий аналіз) / В. Стецкевич // Сторінки воєнної історії України: [зб. наук. ст.]. - К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – Вип. XI. - С. 176-189.
835. Стецюк Г. С. Чорні дні Волині. 1941-1944 або не поставлений пам'ятник: Спогади колишнього зв'язкового обласного проводу / Г.С. Стецюк. - Володимир-Волинський, 1992.
836. Стоколос Н. Г. Конфесійна політика окупаційної адміністрації рейхскомісаріату “Україна” в 1941-1942 рр. / Н. Г. Стоколос // Український історичний журнал. - 2004. - № 3. - С. 91-111.
837. Строкач Т.А. Наш позивний – СВОБОДА / Т. А. Строкач; [літ. запис П. Автомонова]. – К.: Політвидав України, 1975. - 416 с.
838. Стругов А.Г. Государственно-правовое и идеологическое воздействие государственной системы на сознание народа в годы Великой Отечественной войны: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 “Отечественная история” / А.Г. Стругов.-Санкт-Петербург, 2005.- 20 с.
839. Суворов В. День – М. Когда началась Вторая мировая война? Продолжение книги «Ледокол». Нефантастическая повесть-документ / В. Суворов (Резун).- [Кн. 2]. - М.: АО «Все для Вас», 1994.- 256 с.
840. Суворов В. Ледокол. Кто начал Вторую мировую войну? Нефантастическая повесть-документ / В/ Суворов (Резун).- К.: газета «Независимость»-Черкасы: производственно-коммерческая фирма «Черкасский бизнес-центр», 1993.- 352 с.
841. Сумская область в период Великой Отечественной войны Советского Союза (1941-1945 гг.): [сборник документов и материалов].- Харьков: Прапор, 1965. - 428 с.

842. Таран Л. В. Провідні тенденції світової історіографії в ХХ ст. та проблеми кризи сучасної української історичної науки / Л. В. Таран // Український історичний журнал.- 1998. - № 5. - С. 30-39.
843. Таран Л. В. Провідні тенденції світової історіографії в ХХ ст. та проблеми кризи сучасної української історичної науки / Л. В. Таран // Український історичний журнал. - 1999. - № 1. - С. 85-91.
844. Тарнавський І. С. Німецько-фашистський окупаційний режим в Донбасі (1941-1943 рр.): дис.... канд. іст. наук: 07. 00. 01 / І. С. Тарнавський. - Донецьк, 1999.- 220 с.
845. Тегеран-Ялта-Потсдам: [збірник документів]. – [4-е изд.] / [сост. Санакоєв Ш. П., Цыбулевский Б. Л.]. - Алматы: Дзюір, 1993.- 400 с.
846. Типпельскирх К. История Второй мировой войны (1939-1945 гг.) / К. Типпельскирх. – СПб.- М.: Полигон, 1998.- 795.
847. Титаренко Д. Звіти батальйону пропаганди У як джерело з питання про вплив нацистської пропаганди на населення окупованої України / Д. Титаренко // Матеріали Всеукр. наук. конференції [“Друга світова війна і доля народів України”], (Київ, 23-24 червня 2005 р.) / Громадський комітет для вшанування пам’яті жертв Бабиного Яру, Державний комітет України у справах національностей та міграції, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, Інститут історії України НАН України, Український центр вивчення історії Голокосту. – К.: «Сфера», 2005.- С. 165-171.
848. Титаренко Д. М. Умови функціонування окупаційної преси Харківщини (1941-1943 рр.) / Дмитро Миколайович Титаренко // Сторінки воєнної історії України: [зб. наук. ст.]. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2002. – Вип. 6. - С. 218-221.
849. Ткаченко С.Н. Повстанческая армия. Тактика борьбы / Сергей Николаевич Ткаченко; [под общ. ред. А. Е. Тараса].- Мн.: Харвест; М.: АСТ, 2000.- 512 с. – «Коммандос».
850. То була неволя: спогади та листи “остарбайтерів” / [гол. ред. В.А. Смолій].-

К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. - 542 с.

851. Товарищ комсомол. Документы съездов, конференций и пленумов ЦК ВЛКСМ. - М.: Молодая гвардия, 1969. - Т. 2. 1918-1968.
852. Тойнби А. Дж. Постигание истории: [сборник] / А. Дж. Тойнби; [пер. с англ.; сост. Огурцов А. П.; вступ. ст. Уколовой В. И.; закл. ст. Рашковского Е. Б.]. - М.: Прогресс, 1991.- 736 с.
853. Толанд Дж. Адольф Гитлер. - [Кн. 2] / Дж. Толанд; [пер. с англ. О. Тихонова]. - М.: „Интердайджест”, 1993. - 336 с.
854. Троцкий Л. Бонапартизм, фашизм и война: [Електронний ресурс] / Лев Давидович Троцкий. – Режим доступу: [http:// www. revkom. com/ trotckii. htm](http://www.revkom.com/trotckii.htm)
855. Троцкий Л. Вопрос о революционном насилии: [Електронний ресурс] / Лев Давидович Троцкий. – Режим доступу: [http://www.revkom.com/ trotckii. htm](http://www.revkom.com/trotckii.htm)
856. Троцкий Л. Германский фашизм у власти, причины и перспективы: [Електронний ресурс] / Лев Давидович Троцкий. – Режим доступу: [http:// www. revkom. com/ trotckii. htm](http://www.revkom.com/trotckii.htm)
857. Троцкий Л. Еще и еще раз о природе СССР: [Електронний ресурс] / Лев Давидович Троцкий. – Режим доступу: [http://www.revkom.com/ trotckii. htm](http://www.revkom.com/trotckii.htm)
858. Троцкий Л. Терроризм и коммунизм: [Електронний ресурс] / Лев Давидович Троцкий. – Режим доступу: [http://www.revkom.com/ trotckii. htm](http://www.revkom.com/trotckii.htm)
859. Троцкий Л. Преданная революция: [Електронний ресурс] / Лев Давидович Троцкий. – Режим доступу: [http://www.revkom.com/ trotckii. htm](http://www.revkom.com/trotckii.htm)
860. Троцкий Л. Чего хочет Гитлер?: [Електронний ресурс] / Лев Давидович Троцкий. – Режим доступу: [http://www.revkom.com/ trotckii. htm](http://www.revkom.com/trotckii.htm)
861. Трубайчук А. Ф. Червона Армія і рейхсвер у 20-ті роки / А. Ф. Трубайчук // Український історичний журнал.- 1993.- № 1.- С. 40-49.
862. Труд. – 1991. – 6 июня.
863. Турченко Ф. Микола Міхновський: Життя і Слово / Ф. Турченко.- К.: Генеза, 2006.- 320 с.
864. Удовенко Г. Й. Соборність української земель в контексті подій Другої світової війни 1939-1945 рр. / Геннадій Йосипович Удовенко // Збірник

- матеріалів наук. конф. [“Соборність українських земель в контексті подій Другої світової війни”], (Кривий Ріг, 24-25 жовтня 2000 р.).- Кривий Ріг: Мінерал, 2000.- С.7-20.
865. Уголовный кодекс РСФСР. Официальный текст с изменением на 1 января 1952 г. - М.: Госиздат «Юридической литературы», 1952. - 128 с.
866. Удовенко Г. Й. Соборність української земель в контексті подій Другої світової війни 1939-1945 рр. / Г. Й. Удовенко // Збірник матер. Всеукр. наук. конф. [“Соборність українських земель в контексті подій Другої світової війни”], (Кривий Ріг, 24-25 жовтня 2000 р.). - Кривий Ріг: Мінерал, 2000. - С.7-20.
867. Удовик В. М. Питання культурної політики в період німецької окупації (1941-1944 рр.) / В. М. Удовик // Сторінки воєнної історії України: [зб. наук. ст.]. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – Вип. 9. – Ч. 2. - С. 327-334.
868. Уильямсон Г. СС - инструмент террора / Г. Уильямсон; [пер. с англ.]- Смоленск: Русич, 2003.- 416 с.
869. Указ Президиума Верховного Совета СССР об установлении полного единоначалия и упразднении института военных комиссаров Красной Армии // Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945. Документы и материалы: в 3 т. / [сост.: Д. Ф. Григорович, К. М. Архипенко, П. И. Денисенко и др.; главн. редколлегия: В. И. Юрчук - предс., Ю. В. Бабко, В. Ф. Возианов, Д. Ф. Григорович и др.]. - К.: Наукова Думка, 1985. - Т. 1. Украинская ССР в первый период Великой Отечественной войны (22 июня 1941 г. - 18 ноября 1942 г.).
870. Україна в Другій світовій війні. У документах. Збірник німецьких архівних матеріалів (1941-1942): у 3 т. / [упорядк. і передмова В. Косика].-Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1997-1998.- Т. 1.- 384 с.; Т. 2.- 384 с.; Т. 3.- 382 с.
871. Україна в полум'ї війни 1941-1945 / [ред. кол.: П. П. Панченко, П. Т. Тронько, В. Г. Радецький та ін.; рец.: М.Ф. Карпенко, М. Р. Плющ, Ю. В.

- Шиловцев].- К.: Вид-во “Україна”, 2005. – 560 с.
872. Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941-1945 рр.): [наук.-довід. вид.] / [авт.-упоряд.: О. В. Бажан, А. В. Кентій, В. С. Лозицький та ін.; редкол.: В. А. Смолій та ін.].- К.: Парламентське вид-во, 2001.- 319 с.
873. Україна-Польща: важкі питання: матеріали IV Міжнародного семінару істориків [“Українсько-польські відносини під час Другої світової війни”], (Варшава, 8 -10 жовтня 1999 р.). - Тугса: Світовий союз воїнів Армії Крайової, Об’єднання українців у Польщі, 1999. - Т. 4.
874. Україна. Хроніка ХХ століття: 1941-1943: [довідкове видання] / [ред. рада: В. М. Литвин – голова ради; ред. колегія: В. А. Смолій – голова редколегії; авт. кол.: О.В. Андрощук, О. Г. Бажан, Г. Б. Басюра та ін.]. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – 533 с.
875. Україна. Хроніка ХХ століття: рік 1939: [довідкове видання] / [редкол.: В.А. Смолій (голова колегії); упоряд. В. А. Гриневич].- К.: Ін-т історії України НАН України, 2007.- 227 с.
876. Український голос.-1943 р.- 22 лютого.
877. Українська жінка у визвольній боротьбі (1940-1950): [біограф. довідник]. - [вип. 2].- Львів: Світ, 2006.-192 с.
878. Українська повстанська армія. Історія нескорених. - Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2007.- 352 с.
879. Український визвольний рух: [зб. наук. праць; вип. 8]. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 2006.- 311 с.
880. Украинцу найти работу было труднее всего // Голос Украины.- 1999.- 28 августа.
881. Федорів Т. Гриць Перегіняк - “Довбешка-Коробка” - командир Першої сотні УПА) / Т. Федорів // Матеріали Всеукраїнської наукової конференції [“Українська Повстанська Армія - феномен національної історії”]. - Івано-Франківськ : Плай, 2003.- С. 133-135.
882. Федоров О.Ф. Остання зима. Партизанська бувальщина / О. Ф. Федоров;

- [літ.запис Е.Шатрова]. - К.: Дніпро, 1965.
883. Философский энциклопедический словарь. - М.: “Советская энциклопедия”, 1983.- С.200.
884. Феномен “Бандерофобії”: [зб. ст.]. - К.: Українська Видавнича Спілка, 2007. - 44 с.
885. Філіпенко П. Збройна боротьба на Волині. Спомин учасника / П.Філіпенко. - Вінніпег: Волинський видавничий фонд, 1958.
886. Филь О. Зірки, що закотилися / Олександр Филь // Камуфляж. - 2008.- Листопад.
887. Фюре Ф. Минуле однієї ілюзії. Нарис про комуністичну ідею у ХХ столітті / Ф. Фюре; [пер. з франц.]. - К.: ДУХ і ЛІТЕРА, 2007. - 810 с.
888. Херсонская область в годы Великой Отечественной войны. (1941-1945 гг.): [сборник документов и материалов]. - Симферополь: Таврия, 1975. - 320 с.
889. Хёне Г. Орден «Мертвая голова». История СС / Гейнц Хёне; [пер. с нем. А. Уткина]. - Смоленск: Русич, 2002. - 576 с.
890. Хроника // Голос України. - 1999.- 28 августа.
891. Царук Я. Трагедія волинських сіл 1943-1944 рр. Українські та польські жертви збройного протистояння. Володимир-Волинський район / Я. Царук.- Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003.- 189 с.
892. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
Ф. 3206 Рейхскомісаріат “Україна”, м. Рівне
оп. 6. Періодичні видання Третього рейху на Україні.
Спр. 212. Періодичне видання “Внутрішній фронт”, №№ 296-300 за 1942 р.(
нумерація арк. відсутня).
893. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
Ф. 3206 Рейхскомісаріат “Україна”, м. Рівне
оп. 2. 1940-1945 рр.
Спр. 86. Звіти-огляди про статті, вміщені у фашистських і націоналістичних газетах “Український голос”, “Нова Шепетівка” та ін. з коротким викладом змісту. 14. XII. 1941- 10.7.1942, 66 арк.

894. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
Ф. 3833. Крайовий провід організації українських націоналістів (ОУН) на
західноукраїнських землях
оп. 1. 1933-1941-1947 рр.
Спр. 47. Наказ командирам, комендантам і політичним керівникам про
пропагандистську, господарську та військово-організаційну діяльність. 15
серпня 1943 р., арк. 2.
895. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
Ф.3206 Рейхскомісаріат “Україна”, м. Рівне
оп. 3. 1941-1943 рр.
Спр. 2. Листування з книжковими фірмами Німеччини про відправку книг в
рейхскомісаріат України. Т. 1-8. 10 жовтня –21 листопада 1941 р., 34 арк.
896. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
Ф. 3836. З’єднання західних груп української повстанської армії “УПА-
Захід”
оп. 1. 1942-1945 рр.
Спр. 7. Звіти окружного відділу пропаганди воєнного округу “Хортиця”,
інструкторів-пропагандистів, політичних референтів і низових організацій
округа про положення на місцях, вказівки для пропагандистів 25 грудня 1943
–23 березня 1945 рр., 85 арк.
897. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
Ф. 3676 Штаб імперського керівника (рейхсляйтера) Розенберга для
окупованих східних областей, мм. Берлін (Німеччина), Київ
оп. 1. 1940-1945 рр.
Спр.12. Антирадянські агітаційно-пропагандистські документи,
характеристика Марченко В. і Карданова. 1943-1944 рр., 539 арк.
898. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
Ф. 3676 Штаб імперського керівника (рейхсляйтера) Розенберга для
окупованих східних областей, мм. Берлін (Німеччина), Київ
оп. 1. 1940-1945 рр.

- Спр.21. Листування про використання радянських кінофільмів, вивезених до Німеччини з пропагандистською метою. 1942-1943 рр., 175 арк.
899. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
Ф. 4398. Командуючий поліцією безпеки та СБ в м. Києві
оп. 1. 1944 р.
Спр. 3. Матеріали про діяльність української церкви (постанови, доповіді, листи), 186 арк.
900. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
Ф. КМФ № 8. Коллекция микрофото документов немецко-фашистских административных учреждений, армейских групп и их тыловых охранных подразделений, действовавших на оккупированных восточных территориях
оп. 2. Немецкие армейские группы и их тыловые охранные подразделения на оккупированных восточных территориях. 1939-1945 гг.
Т-311, рол.-151, к.-198306. Копия в извлечениях из донесений, абверкоманды № 301 при штабе группы прмий «А» № 583/43, секретно от 29. 04. 1943 г.
901. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
Ф. 3206 Рейхскомісаріат “Україна”, м. Рівне
оп. 6. Періодичні видання Третього рейху на Україні.
Спр. 187. Власівська газета “Заря”. № 15,18, 21, 22, 23, 25-28, 1943 р.
(німецька мова).
902. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
Ф. 3206 Рейхскомісаріат “Україна”, м. Рівне
оп. 6. Періодичні видання Третього рейху на Україні.
Спр. 174. Періодичне видання “Служба пропаганди”. №№ 14-18 за 1943 р.,
69 арк.
903. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
Ф. 3206 Рейхскомісаріат “Україна”, м. Рівне
оп. 6. Періодичні видання Третього рейху на Україні.
Спр. 194. Періодичне видання “Східна політична інформація”. 5. XII. 1942.-

5.1.1943 (аркуші не пронумеровано).

904. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
Ф. 3206 Рейхскомісаріат “Україна”, м. Рівне
оп. 6. Періодичні видання Третього рейху на Україні.
Спр. 219. Газетні листки “Культура і політика”. 1942-1944.
905. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
Ф. 3206 Рейхскомісаріат “Україна”, м. Рівне
оп. 6. Періодичні видання Третього рейху на Україні.
Спр.182. Власівська газета “Доброволець” (нім. мова) за 1943 р. № 8-11, 49 арк.
906. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
Ф. 3676 Штаб імперського керівника (рейхсляйтера) Розенберга для окупованих східних областей, мм. Берлін (Німеччна), Київ
оп. 1. 1940-1945.
Спр. 8. Переклад роботи Баранової “Психологічна підготовка війни більшовиками”, “Радянська художня література як зброя підготовки комуністами світової війни”, біографія і характеристика бургомистра Кісловодська, інженера Найденова. 1944 р., 385 арк.
907. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
Ф. 3676 Штаб імперського керівника (рейхсляйтера) Розенберга для окупованих східних областей, мм. Берлін (Німеччна), Київ
оп. 1. 1940-1945.
Спр. 181. “Deutsche Ukraine Zeitung”, “Das 12 Blatt” 30.04.1943, “Minsker Zeitung” 6.5.1943, “Brusseler Zeitung” 27.3.1943, “Pariser Zeitung” 7.11.1943, “Volkischer Beobachter” 8.4.1943, “ Kauener Zeitung” 24.6.1943, “Deutsche Zeitung in den Niederlanden” 10. 12. 1943, “ Deutsche Zeitung im Ostland” 18. 4. 1943, “ Niederl. Ztg” 1.10.1942, “ Revaler Zeitung” 18.10. 1943, “Deutsche Nachrichten in Gricehenel” 27.7.1943, “Revaler Zeitung” 26.2.1943, 82 арк.
908. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
Ф. 3833 Крайовий провід організації українських націоналістів (ОУН) на

західноукраїнських землях

оп. 1. 1933-1941-1947 рр.

Спр. 39. Умови співробітництва ОУН з Німеччиною. 1941 р., 21 арк.

909. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
Ф. 3833 Крайовий провід організації українських націоналістів (ОУН) на
західноукраїнських землях
оп. 1. 1933-1941-1947 рр.
Спр. 62. Вказівки головного осередку пропаганди про основні завдання
керівних осередків пропаганди та звіти про їх роботу. 30 липня 1941 р.-20
серпня 1945 р., 45 арк.
910. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
Ф. 3833 Крайовий провід організації українських націоналістів (ОУН) на
західноукраїнських землях
оп. 1. 1933-1941-1947 рр.
Спр. 76. Документи до пропаганди мельниківського проводу ОУН. 1 травня
1941 р. – лютий 1944 р. , 42 арк.
911. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
Ф. 3833 Крайовий провід організації українських націоналістів (ОУН) на
західноукраїнських землях
оп. 2. 1941-1944 рр.
Спр. 5. Звіти про пропагандистську роботу. Листопад 1943 р.-3 березня 1945
р., 137 арк.
912. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
Ф. 3833 Крайовий провід організації українських націоналістів (ОУН) на
західноукраїнських землях
оп. 2. 1941-1944 рр.
Спр.1. Політичні, військові та пропагандистські розпорядження оунівцям на
час війни. 30 квітня 1941 р.- серпень 1944 р., 408 арк.
913. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
Ф. 4628 Колекція трофейних документів про співробітництво українських

націоналістів та керівництва УПА з німецько-фашистськими окупантами
оп. 1. 1942-1944 рр.

Спр. 11. Документы, характеризующие деятельность ОУН-УПА, арк.1-165.

914. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
Ф. 4628 Колекція трофейних документів про співробітництво українських націоналістів та керівництва УПА з німецько-фашистськими окупантами
оп. 1. 1942-1944 рр.

Спр.20. Щоденники, статті українських націоналістів. 10 грудня-31 грудня 1942 р., 207 арк.

915. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
Ф. 4628 Колекція трофейних документів про співробітництво українських націоналістів та керівництва УПА з німецько-фашистськими окупантами
оп. 1. 1942-1944 рр.

Спр.7. Документи про діяльність організації українських націоналістів (заклики керівника ОУН Степана Бандери та його заступника Ярослава Стецька, ноти Бандери і Стецька до Муссоліні і Гітлера, листування з українськими націоналістами про підривною роботу проти Радянського Союзу і т. д.). 29 червня 1941 р.- листопад 1946 р., 195 арк.

916. Центральний державний архів громадських об'єднань України
Ф. 57 Колекція документів з історії Комуністичної партії України періода Великої Вітчизняної війни
оп. 4. 1941-1945.

Спр. 38. Копии докладных записок, справок и других материалов о состоянии организационно-партийной и политической работы, восстановлении народного хозяйства, транспорта, помощи Красной Армии после освобождения области от оккупантов. Копии приказов, сведений и других документов немецких властей об их фашистском режиме в период временной оккупации Луганской области. 30 января 1942 г.-26 июля 1943 г., 221 арк.

917. Центральний державний архів громадських об'єднань України

Ф. 57 Колекція документів з історії Комуністичної партії України періода Великої Вітчизняної війни

оп. 4. 1941-1945.

Спр. 338. Т. 1. Сборник документов и материалов о сотрудничестве буржуазных националистов с немецко-фашистскими захватчиками и их злодеяниях в годы Великой Отечественной войны (Материалы из Комитета Государственной безопасности при Совете Министров УССР). “Копия. Командование XIII армейского корпуса. 1/ 1 ц № 299/44 Секретно. Командный пункт корпуса 29. 1.1944 г. Генерал Хауфе, 512 арк.

918. Центральний державний архів громадських об'єднань України

Ф. 57 Колекція документів з історії Комуністичної партії України періода Великої Вітчизняної війни

оп. 4. 1941-1945.

Спр. 351. Протоколы допросов украинских националистов органами НКВД УССР. 31 января 1943 г.-1 февраля 1943 г., 83 арк.

919. Центральний державний архів громадських об'єднань України

Ф. 1 Центральний Комітет Комуністичної партії України. 1917-1991 рр.

оп. 16.

Спр. 19. Особая папка. Решения Политбюро ЦК КП(б)У, 287 арк.

920. Центральний державний архів громадських об'єднань України

Ф. 1 Центральний Комітет Комуністичної партії України. 1917-1991 р.

оп. 22.

Спр. 216. Характеристики на организаторов подпольных партийных организаций и партизанских отрядов Днепропетровской области, 218 арк.

921. Центральний державний архів громадських об'єднань України

Ф. 1 Центральний Комітет Комуністичної партії України. 1917-1991 рр.

оп. 22.

Спр. 862. Списки провокаторов и предателей Родины, 7 арк.

922. Центральний державний архів громадських об'єднань України

Ф. 1 Центральний Комітет Комуністичної партії України. 1917-1991 рр.

оп. 23. Документи загального відділу (Особливий сектор ЦК Компартії України (секретна частина) 1941-1959 рр.

Спр. 920. Волинская область. Политическая информация о состоянии Волинской области и работе Волинского обкома КП (б) У. Секретарь Волинского обкома КП (б) У И. Профатилев, г. Луцк, 18 октября 1944 г., 42 арк.

923. Центральний державний архів громадських об'єднань України

Ф. 1 Центральний Комітет Комуністичної партії України. 1917-1991 рр.

оп. 23. Документи загального відділу (Особливий сектор ЦК Компартії України (секретна частина) 1941-1959 рр.

Спр. 931. Документы, копии документов украинско-немецких националистических банд и другие антисоветские листовки, 179 арк.

924. Центральний державний архів громадських об'єднань України

Ф. 1 Центральний Комітет Комуністичної партії України. 1917-1991 рр.

оп. 23. Документи загального відділу (Особливий сектор ЦК Компартії України (секретна частина) 1941-1959 рр.

Спр. 932. Специальные сообщения об аресте активных немецких пособников - изменников Родины, 64 арк.

925. Центральний державний архів громадських об'єднань України

Ф. 1 Центральний Комітет Комуністичної партії України. 1917-1991 рр.

оп. 23. Документи загального відділу (Особливий сектор ЦК Компартії України (секретна частина) 1941-1959 рр.

Спр. 122. Протокол допроса и справка об антисоветской деятельности художника Рубана А. Я., 28 арк.

926. Центральний державний архів громадських об'єднань України

Ф. 1 Центральний Комітет Комуністичної партії України. 1917-1991 рр.

оп. 23. Документи загального відділу (Особливий сектор ЦК Компартії України (секретна частина) 1941-1959 рр.

Спр. 125. Специальные сообщения о политических настроениях украинской интеллигенции, проживающей в гор. Уфе, 25 арк.

927. Центральний державний архів громадських об'єднань України
Ф. 1 Центральний Комітет Комуністичної партії України. 1917-1991 рр.
оп. 23. Документи загального відділу (Особливий сектор ЦК Компартії України (секретна частина) 1941-1959 рр.
Спр. 453. Доклад тов. Литвина о состоянии агитационно-пропагандистской работы в освобожденных районах Ворошиловградской и Харьковской областей. 6 января 1943 г.- 1 июня 1943 г., 29 арк.
928. Центральний державний архів громадських об'єднань України
Ф. 1 Центральний Комітет Комуністичної партії України. 1917-1991 рр.
оп. 23. Документи загального відділу (Особливий сектор ЦК Компартії України (секретна частина) 1941-1959 рр.
Спр. 454. Стенограмма о встрече писателя А. Н. Толстого с представителями интеллигенции г. Харькова, 31 арк.
929. Центральний державний архів громадських об'єднань України
Ф. 1 Центральний Комітет Комуністичної партії України. 1917-1991 рр.
оп. 46.
Спр. 149. Докладные записки, справки о состоянии партийной, организационной и политической работы в парторганизациях Ворошиловградской области. 13 марта 1943 г.- 1 ноября 1943 г., 44 арк.
930. Центральний державний архів громадських об'єднань України
Ф. 1 Центральний Комітет Комуністичної партії України. 1917-1991 рр.
оп. 16.
Спр. 16. Особая папка решений Политбюро ЦК КП(б)У 1938 г. 31.X.1938 г.- 28.I.1939.(папка № 2), 186 арк.
931. Центральний державний архів громадських об'єднань України
Ф. 1 Центральний Комітет Комуністичної партії України. 1917-1991 рр.
оп. 16.
Спр. 17. Особова папка. Постанови ЦК КП(б)У. Протоколи, 389 арк.
932. Центральний державний архів громадських об'єднань України
Ф. 1 Центральний Комітет Комуністичної партії України. 1917-1991 рр.

оп. 16.

Спр. 18. Особова папка. Постанови ЦК КП(б)У. Протоколи, 138 арк.

933. Центральний державний архів громадських об'єднань України
Ф. 1 Центральний Комітет Комуністичної партії України. 1917-1991 рр.

оп. 16.

Спр. 20. Засідання Політбюро ЦК КП(б)У. 2/VI-30.XII. 1940 р. Протоколи, 286 арк.

934. Центральний державний архів громадських об'єднань України
Ф. 1 Центральний Комітет Комуністичної партії України. 1917-1991 рр.

оп. 16.

Спр. 43. Особова папка. Протоколи засідань Оргбюро і секретаріату ЦК КП(б)У 3.VI.-6. IX.1940 р.

935. Центральний державний архів громадських об'єднань України
Ф. 1 Центральний Комітет Комуністичної партії України. 1917-1991 рр.

оп. 190.

Спр. 29. Особая папка Политбюро, 308 арк.

936. Центральний державний архів громадських об'єднань України
Ф. 1 Центральний Комітет Комуністичної партії України. 1917-1991 рр.

оп. 22.

Спр. 117. Отчеты, докладные и объяснительные записки, донесения командиров партизанских отрядов, связных, разведчиков, коммунистов, вышедших из окружения в ЦК КП(б)У и НКВД УССР, о создании и деятельности партизанских отрядов, подпольных большевистских и комсомольских организаций, расположении вражеских войск, оккупационном режиме, положение в промышленности и сельском хозяйстве на временно оккупированной немецко-фашистскими захватчиками территории. 27.09.1941-29.XI.1941, 140 арк.

937. Центральний державний архів громадських об'єднань України
Ф. 1 Центральний Комітет Комуністичної партії України. 1917-1991 рр.

оп. 22.

Спр. 120. Специальные сообщения и справка о количестве работников, погибших и пропавших в Западных областях в результате террористических актов бандеровских банд и других националистических групп, 303 арк.

938. Центральний державний архів громадських об'єднань України
Ф. 1 Центральний Комітет Комуністичної партії України. 1917-1991 рр.
оп. 22.
Спр. 77. Информационные сообщения немецких карательных органов о подпольном и партизанском движении, действиях украинских буржуазных националистов, экономическом и политическом положении в районах Украины, временно оккупированных немецко-фашистскими войсками (24 июля-6 ноября 1942 г.) (Перевод с немецких документов, представленных в Нюрнберге Международному Военному Трибуналу) (29.11.1946 г.), 127 арк.
939. Центральний державний архів громадських об'єднань України
Ф. 1 Центральний Комітет Комуністичної партії України. 1917-1991 рр.
оп. 23. Документи загального відділу (Особливий сектор ЦК Компартії України (секретна частина) 1941-1959 рр.
Спр. 4.19/III-1941-5/VIII-1941. Переписка с ЦК ВКП(б) и парторганизациями по вопросу уничтожения постановления ЦК ВКП(б) и др. партийных документов, 14 арк.
940. Центральний державний архів громадських об'єднань України
Ф. 1 Центральний Комітет Комуністичної партії України. 1917-1991 рр.
оп. 23. Документи загального відділу (Особливий сектор ЦК Компартії України (секретна частина) 1941-1959 рр.
Спр. 688. 7 января 1943 г.-12 ноября 1943 г. Документы, справки о режиме на территории временно-оккупированной немецко-фашистскими захватчиками и об изменах Родины, 62 арк.
941. Центральний державний архів громадських об'єднань України
Ф. 1 Центральний Комітет Комуністичної партії України. 1917-1991 рр.
оп. 23. Документи загального відділу (Особливий сектор ЦК Компартії України (секретна частина) 1941-1959 рр.

Спр. 696. Компрометирующий материал на артистов Гришко и Кипаренко-Доманского, 1 арк.

942. Центральний державний архів громадських об'єднань України
Ф. 1 Центральний Комітет Комуністичної партії України. 1917-1991 рр.
оп. 23. Документи загального відділу (Особливий сектор ЦК Компартії України (секретна частина) 1941-1959 рр.
Спр. 703. Март 1944 г.-29 июля 1944 г. Письма на имя тт. Сталина, Берия и Маленкова за подписью тов. Хрущева, Мануильского об освобождении Волынской и Ровенской областей и г. Львова, 61 арк.
943. Центральний державний архів громадських об'єднань України
Ф. 1 Центральний Комітет Комуністичної партії України. 1917-1991 рр.
оп. 23. Документи загального відділу (Особливий сектор ЦК Компартії України (секретна частина) 1941-1959 рр.
Спр. 821. Справка о состоянии массово-политической работы среди населения и ходе выполнения постановления ЦК ВКП(б) от 27 сентября 1944 г. „О недостатках в политической работе среди населения западных областей УССР” в Волынской области. 18 ноября 1944 г., 31 арк.
944. Центральний державний архів громадських об'єднань України
Ф. 1 Центральний Комітет Комуністичної партії України. 1917-1991 рр.
оп. 23. Документи загального відділу (Особливий сектор ЦК Компартії України (секретна частина) 1941-1959 рр.
Спр. 822. Ворошиловградская область. Проект постановления Оргбюро ЦК ВКП (б), докладные записки, информации о работе Ворошиловградского КП (б) У. Постановление Оргбюро, протокол № 178, параграф 3 от 11.X. 1944 г., 32 арк.
945. Центральний державний архів громадських об'єднань України
Ф. 1 Центральний Комітет Комуністичної партії України. 1917-1991 рр.
оп. 23. Документи загального відділу (Особливий сектор ЦК Компартії України (секретна частина) 1941-1959 рр.
Спр. 828. Ровенская область. Информации о ходе выполнения

сельскохозяйственных работ и партийно-политической работе среди населения Ровенской области, 27 арк.

946. Центральний державний архів громадських об'єднань України
Ф. 1 Центральний Комітет Комуністичної партії України. 1917-1991 рр.
оп. 23. Документи загального відділу (Особливий сектор ЦК Компартії України (секретна частина) 1941-1959 рр.
Спр. 90. Докладная записка, спецсообщения о деятельности сектантов и церковников в Харьковской области в период немецкой оккупации, 58 арк.
947. Центральний державний архів громадських об'єднань України
Ф. 1 Центральний Комітет Комуністичної партії України. 1917-1991 рр.
оп. 46.
Спр. 120. Доповідь 6 січня 1945 р. на нараді учителів західних областей України. Рукопись брошюри Д.З. Мануильского с автографом «Украинско-немецкие националисты на службе в фашистской Германии», 10 января 1945 г., 41 арк.
948. Центральний державний архів громадських об'єднань України
Ф. 1 Центральний Комітет Комуністичної партії України. 1917-1991 рр.
оп. 46.
Спр. 153. Политинформации о политическом и хозяйственном состоянии в освобожденных городах и районах Днепропетровской области. 8 октября 1943, 16 арк.
949. Центральний державний архів громадських об'єднань України
Ф. 1 Центральний Комітет Комуністичної партії України. 1917-1991 рр.
оп. 46.
Спр. 158. Справки о состоянии организационно-партийной, массово-политической и хозяйственной работы в Киевской области. Ноябрь 1943 г., 13 арк.
950. Центральний державний архів громадських об'єднань України
Ф. 1 Центральний Комітет Комуністичної партії України. 1917-1991 рр.
оп. 46.

Спр. 161. Докладные записки, информации, справки о политико-экономическом положении, о работе партийных, советских и хозяйственных организаций по восстановлению хозяйства в освобожденных районах Сталинской области. 19 февраля 1943 г.-22 декабря 1943 г., 125 арк.

951. Центральний державний архів громадських об'єднань України
Ф. 1 Центральний Комітет Комуністичної партії України. 1917-1991 рр.
оп. 46.

Спр. 162. Информации о политико-экономическом состоянии освобожденных районов Сумской области, арк. 2.

952. Центральний державний архів громадських об'єднань України
Ф. 1 Центральний Комітет Комуністичної партії України. 1917- 1991 рр.
оп. 46.

Спр. 301. Справки о хозяйственно-политическом положении и о партийно-массовой работе в Западных областях Украины, 22 арк.

953. Центральний державний архів громадських об'єднань України
Ф. 1 Центральний Комітет Комуністичної партії України. 1917-1991 рр.
оп. 46.

Спр. 302. Докладные записки на имя зав. оргинструкторским отделом ЦК ВКП (б) «О ходе выполнения постановления ЦК ВКП (б) «О недостатках в политической работе среди населения Западных областей Украины». 20 ноября 1944 г.-27 ноября 1944 г., 21 арк.

954. Центральний державний архів громадських об'єднань України
Ф. 1 Центральний Комітет Комуністичної партії України. 1917-1991 рр.
оп. 46.

Спр. 318. Справки о политическом настроении населения Украины. Сентябрь 1944 г., 23 арк.

955. Центральний державний архів громадських об'єднань України
Ф. 1 Центральний Комітет Комуністичної партії України. 1917-1991 рр.
оп. 46.

Спр. 340. Отчеты, справки, статистические материалы о состоянии

организационно-партийной и массово-политической работы в Днепропетровской области. 15 апреля 1944 г.-10 июля 1945 г., 377 арк.

956. Центральний державний архів громадських об'єднань України
Ф. 1 Центральний Комітет Комуністичної партії України. 1917-1991 рр.
оп. 46.
Спр. 346. Справки о состоянии организационно-партийной, политико-массовой и хозяйственной работы в Житомирской области, 28 января 1944 г.-4 декабря 1944 г., 56 арк.
957. Центральний державний архів громадських об'єднань України
Ф. 1 Центральний Комітет Комуністичної партії України. 1917-1991 рр.
оп. 46.
Спр. 363. Информации, справки о состоянии организационно-массовой работы в Кировоградской областной партийной организации. 4 января 1944 г.- 11 июня 1945 г., 18 арк.
958. Центральний державний архів громадських об'єднань України
Ф. 1 Центральний Комітет Комуністичної партії України. 1917-1991 рр.
оп. 46.
Спр. 378. Политинформации о хозяйственном, организационно-политическом состоянии районов Полтавской области. 20 февраля 1944 г.- 22 мая 1945 г., 27 арк.
959. Центральний державний архів громадських об'єднань України
Ф. 1 Центральний Комітет Комуністичної партії України. 1917-1991 рр.
оп. 46
Спр. 395. Отчеты, докладные записки, инструкции, справки о состоянии массово-политической работе и о борьбе с украинско-немецкими националистами в Тернопольской области, 175 арк.
960. Центральний державний архів громадських об'єднань України
Ф. 1 Центральний Комітет Комуністичної партії України. 1917-1991 рр.
оп. 46.
Спр. 399. Политинформации, справки о состоянии организационно-

партийной и партийно-массовой работе в Харьковской области. 7 января 1944 г.-24 сентября 1944 г., 188 арк.

961. Центральний державний архів громадських об'єднань України
Ф. 1 Центральний Комітет Комуністичної партії України. 1917-1991 рр.
оп. 46.
Спр. 400. Информации, справки о выборах руководящих партийных органов и фактах нарушения инструкций и устава ВКП(б) по Харьковской области. 19 сентября 1944 г.- 8 декабря 1945 г., 42 арк.
962. Центральний державний архів громадських об'єднань України
Ф. 1 Центральний Комітет Комуністичної партії України. 1917-1991 рр.
оп. 46.
Спр.401. Справки по вопросам внутрипартийной, массово-политической и пропагандистской работы на предприятиях и в учреждениях г. Харькова и Харьковской области. 8 декабря 1941 г. -18 марта 1946 г., 236 арк.
963. Центральний державний архів громадських об'єднань України
Ф. 1 Центральний Комітет Комуністичної партії України. 1917-1991 рр.
оп. 46.
Спр. 404. Информация об итогах собрания Херсонского обласного партактива по обсуждению решений Ноябрьского Пленума ЦК КП(б)У «О ходе выполнения постановления ЦК ВКП (б) «О недостатках в политической работе среди населения Западных областей Украины» (8-9 декабря 1941 г.), 2 арк.
964. Центральний державний архів громадських об'єднань України
Ф. 1 Центральний Комітет Комуністичної партії України. 1917-1991 рр.
оп. 46.
Спр. 767. Отчеты, докладные записки, информации и другие материалы о состоянии работы партийных организаций, политико-экономическом положении и борьбе с бандитизмом в Волинской области. 1 января 1945 г.-1 июня 1946 г., 217 арк.
965. Центральний державний архів громадських об'єднань України

Ф. 103 Каменец-Подольское соединение им. Маршала Советского Союза Г. К. Жукова

оп. 1. 1943-1945.

Спр.1. Отчет командира соединения о боевой и партийно-политической работе, арк.1-137.

966. Центральний державний архів громадських об'єднань України

Ф. 105 Тернопольское партизанское соединение им. Н.С. Хрущёва

оп. 1. 1942-1944.

Спр. 1. Отчет о боевой деятельности и партийно-политической работе, арк. 1-111.

967. Центральний державний архів громадських об'єднань України

Ф. 109 Донецкое соединение партизанских отрядов им. Героя Советского Союза И. И. Копенкина

оп. 1. 1942-1944.

Спр. 2. Отчет командования о боевой и партийнополитической работе за период с 2 августа по 11 ноября 1943 г., арк. 1-45.

968. Центральний державний архів громадських об'єднань України

Ф. 112 Главный штаб партизанского движения Чехословакии

оп. 1. 1944-1945.

Спр. 72. Дневник (на немецком языке) военнослужащего немецко-фашистской армии, захваченного партизанами. 22 июня 1941 г.- 07.01.1943 г., 42 арк.

969. Центральний державний архів громадських об'єднань України

Ф. 116 2-я партизанская бригада им. И.В. Сталина

оп. 1. 1942-1945.

Спр. 1. Постановление бюро Винницкого обкома КП(б)У, заключение УШПД и справка Представительства УШПД при Военном Совете 3-го Украинского фронта и доклад командования бригады о боевой деятельности и партийно-политической работе, арк. 1-118.

970. Центральний державний архів громадських об'єднань України

Ф. 130 Партизанські загони Радянської України періоду Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр.

оп. 1. 1941-1972.

Спр. 5. Одесский партизанский отряд им. И. В. Сталина представительств УШПД при Военных Советах 4-го и 3-го Украинских фронтов (командиры В. Д. Авдеев, Д. С. Гавшин.), 89 арк.

971. Центральний державний архів громадських об'єднань України

Ф. 130 Партизанські загони Радянської України періоду Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр.

оп. 1. 1941-1972.

Спр. 56. Боевой приказ Наркома Внутренних дел Украинской ССР от 8 сентября 1941 г. Отчет командира им. М. И. Кутузова за период с 25 июля 1941 г. по апрель 1942 г., 8 сентября 1941 г.-24 июня 1944 г., 23 арк.

972. Центральний державний архів громадських об'єднань України

Ф. 166 Комісія з історії Великої Вітчизняної війни при Академії Наук УРСР
оп. 2.

Спр. 21. Распоряжения и инструкции военных немецких комендатур на временно оккупированной территории УССР. 3 января 1942 г.-3 декабря 1943 г., 17 арк.

973. Центральний державний архів громадських об'єднань України

Ф. 166 Комісія з історії Великої Вітчизняної війни при Академії Наук УРСР
оп. 3. 1941-1950.

Спр. 149. Копии писем, информации, справок о связях украинско-немецких националистов с немецко-фашистскими захватчиками. 1941 г.-1943 г., 54 арк.

974. Центральний державний архів громадських об'єднань України

Ф. 166 Комісія з історії Великої Вітчизняної війни при Академії Наук УРСР
оп. 3. 1941-1950.

Спр. 153. Выписка из Приговора Военного Трибунала войск НКВД Украинского округа, 117 арк.

975. Центральний державний архів громадських об'єднань України
Ф. 56 Организация и формирование советского движения Сопротивления
оп. 1. 1941-1944.
Спр. 1. "Из листовки политуправления Южного фронта с призывом к трудящимся городов Николаева и Херсона вести партизанскую борьбу против немецко-фашистских оккупантов. Ноябрь 1941 г.", арк. 17.
976. Центральний державний архів громадських об'єднань України
Ф. 57 Колекція документів з історії КПУ
оп. 4. 1941-1945.
Спр. 34. Верстка сборника «Киевщина в годы Великой Отечественной войны. 1941-1945 гг.». (Документи поступили из партийного архива Киевского обкома КП Украины в 1963 году). 22 июня 1941 г.-3 июня 1944 г., 391 арк.
977. Центральний державний архів громадських об'єднань України
Ф. 57 Колекція документів з історії КПУ
оп. 4. 1941-1945.
Спр. 38. Копии докладных записок, справок и других материалов о состоянии организационно-партийной и политической работы, восстановлении народного хозяйства, транспорта, помощи Красной Армии после освобождения области от оккупантов. Копии приказов, сведений и других документов немецких властей об их фашистском режиме в период временной оккупации Луганской области. 30 января 1942 г.-26 июля 1943 г., 221 арк.
978. Центральний державний архів громадських об'єднань України
Ф. 57 Колекція документів з історії КПУ
оп. 4. 1941-1945.
Спр. 186. Копии постановлений Киевского обкома КП(б)У и копии отчетов, докладных записок, воззваний, листовок о работе подпольных организаций, партизанских отрядов, действовавших в период временной немецко-фашистской оккупации на территории Украины. Документы поступили из

партийного архива Киевского обкома КП Украины в 1947 году. 9 февраля 1942 г.-4 июня 1945 г., 69 арк.

979. Центральний державний архів громадських об'єднань України
Ф. 57 Колекція документів з історії КПУ
оп. 4. 1941-1945.
Спр. 338. Сборник копий документов и материалов о сотрудничестве украинских буржуазных националистов с немецко-фашистскими захватчиками и их злодеяниях в годы Великой Отечественной войны. (Материалы из Комитета Государственной безопасности при Совете Министров УССР). Т. 1, 512 арк.
980. Центральний державний архів громадських об'єднань України
Ф. 57 Колекція документів з історії КПУ
оп. 4. 1941-1945.
Спр. 344. Денник Повшука Олександра, 127 арк.
981. Центральний державний архів громадських об'єднань України
Ф. 57 Колекція документів з історії КПУ
оп. 4. 1941-1945.
Спр. 351. Протоколы допросов украинских националистов органами НКВД УССР. 31 января 1943 г.-1 февраля 1943 г., 83 арк.
982. Центральний державний архів громадських об'єднань України
Ф. 62 Украинский штаб партизанского движения. Отдел шифровальный
оп. 1. 1942-1946.
Спр. 253. Докладные записки партизанских соединений в УШПД, справки отдела из донесений органов НКВД, представительства штаба на фронтах и партизанских отрядов о действиях украинских буржуазных националистов, дислокации лагерей советских военнопленных на временно оккупированной территории Украины. (В деле имеются документы националистов, копии переводов трофейных документов о включении военнопленных во вспомогательный состав германской армии, привлечении их к работам по разминированию). 25 января 1943 г.- 10 октября 1943 г., 185 арк.

983. Центральний державний архів громадських об'єднань України
Ф. 62 Український штаб партизанського руху. Відділ шифровальний
оп. 1. 1942-1946.
Спр. 1521. 1 січня 1944 г.-2 квітня 1944 г. Входящі шифротелеграми 1-ї Української партизанської дивізії під командуванням П.П.Вершигори і опергрупи УШПД в ЦК ВЛКСМ, Воєнний совет 1-го Українського фронту, ЦК КП(б)У, УШПД і ЦК ЛКСМУ (В справі є радіограми, переслані УШПД для інформації, Ставці ВГК, НКВД і НКГБ СРСР, Воєнним советам 1-го Українського і 2-го Білоруського фронтів, ЦК КП(б)У, НКВД УРСР і шифрограми командира отряду В.М. Яремчука, передані адресатам через радіостанцію дивізії), 247 арк.
984. Центральний державний архів громадських об'єднань України
Ф. 62 Український штаб партизанського руху. Відділ шифровальний
оп. 1. 1942-1946.
Спр. 1469. 1 січня 1944 г.-13 травня 1944 г. Исходящі шифротелеграми ЦК ВЛКСМ, ЦК КП(б)У, УШПД, оперативної групи Головного управління контррозвідки "Смерш", ЦК ЛКСМУ і ЦК Компартії Венгрії 1-ї Української партизанської дивізії під командуванням П.П. Вершигори, 162 арк.
985. Центральний державний архів громадських об'єднань України
Ф. 62 Український штаб партизанського руху. Відділ шифровальний
оп. 1. 1942-1946.
Спр. 1543. Входящі шифротелеграми Каменець-Подільського підпольного обкому партії, обласного штабу партизанського руху, оперативних груп УШПД, партизанських з'єдинень під командуванням С.А. Олексєнко, А.А. Снежинського, І.Є. Скубко, Ф.С. Кота, А.Г. Кондратюка і партизанського отряду В.К. Возняка в ЦК ВЛКСМ, ЦК КП(б)У, УШПД і ЦК ЛКСМУ. (В справі є радіограми, переслані УШПД для інформації, Воєнним советам I Українського фронту, 13-ї армії, ЦК КП(б)У, НКВД УРСР і НКГБ УРСР). 2 січня 1944 г.-15 травня 1944 г., 216

арк.

986. Центральний державний архів громадських об'єднань України
Ф. 62 Український штаб партизанського руху. Отдел шифровальний
оп. 1. 1942-1946.
Спр. 1641. Справки отдела пропаганды и агитации ЦК КП(б)У, информации Политуправления 1 Украинского фронта. Выписки из отчетов и донесений партизанских соединений и отрядов о деятельности украинских буржуазных националистов. Протокол допроса бывшего командира 36 стрелкового корпуса Юго-Западного фронта. Копии документов украинских буржуазных националистов, 111 арк.
987. Центральний державний архів громадських об'єднань України
Ф. 62 Український штаб партизанського руху. Отдел шифровальний
оп. 1. 1942-1946.
Спр. 275. Отчет разведывательного отдела о работе за 1942-1944 гг. (1-й экземпляр). Декабрь 1944 г., 153 арк.
988. Центральний державний архів громадських об'єднань України
Ф. 62 Український штаб партизанського руху. Отдел шифровальний
оп. 1. 1942-1946.
Спр. 295. Переписка с органами НКГБ и контрразведки "Смерш" по вопросам агентурной работы в тылу противника, выявлению украинских буржуазных националистов, рассмотрению дел изменников и предателей, пробравшихся в партизанские соединения и отряды. (В деле имеются протоколы допросов, списки агентурных работников, националистов, ликвидированных партизанами изменников и предателей), 168 арк.
989. Центральний державний архів громадських об'єднань України
Ф. 63 Український штаб партизанського руху (УШПР). Документи представництв і відділів при Військових Радах 1, 2, 3, 4 Українських фронтів (1942-1945 рр.),
оп. 1. 1941-1945.
Спр. 85. Дневник комиссара соединения С. В. Руднева (рукописный

вариант), 56 арк.

990. Центральний державний архів громадських об'єднань України
Ф. 63 Український штаб партизанського руху (УШПР). Документи представництв і відділів при Військових Радах 1, 2, 3, 4 Українських фронтів (1942-1945 рр.),
оп. 1. 1941-1945.
Спр. 91. Рапорты комиссару Рудневу, арк. 1-156.
991. Центральний державний архів громадських об'єднань України
Ф. 63 Український штаб партизанського руху (УШПР). Документи представництв і відділів при Військових Радах 1, 2, 3, 4 Українських фронтів (1942-1945 рр.),
оп. 1. 1941-1945.
Спр. 1. Первая Украинская партизанская дивизия им. Дважды Героя Советского Союза Ковпака С.А. (Сумское партизанское соединение). Отчет командования соединения о боевой и партийно-политической работе отрядов за период с 6 сентября 1941 г. по 1 января 1944 г., арк. 1-70.
992. Центральний державний архів громадських об'єднань України
Ф. 63 Український штаб партизанського руху (УШПР). Документи представництв і відділів при Військових Радах 1, 2, 3, 4 Українських фронтів (1942-1945 рр.)
Оп. 1. 1941-1945.
Спр. 84. Дневник комиссара соединения С. В. Руднева (машинописный экземпляр), 62 арк.
993. Центральний державний архів громадських об'єднань України
Ф. 64 Чернигово-Волынское соединение А.Ф. Федорова
оп.1. 1941-1945.
Спр. 2. Отчет командования Черниговского и Волинского подпольных обкомов КП(б)У о боевой деятельности и партийно-политической работе отрядов соединения за период с сентября 1941 г. по апрель 1944 г. и приложение к нему, арк. 141.

994. Центральний державний архів громадських об'єднань України
Ф. 64 Чернигово-Волинское соединение А.Ф. Федорова
оп. 1. 1941-1945.
Спр. 2. Отчет командования Черниговского и Волинского подпольных обкомов КП(б)У о боевой деятельности и партийно-политической работе отрядов соединения за период с сентября 1941 г. по апрель 1944 г. и приложение к нему, арк. 1-349.
995. Центральний державний архів громадських об'єднань України
Ф. 64 Чернигово-Волинское соединение А.Ф. Федорова
оп. 1. 1941-1945.
Спр. 21. Отчеты отдела пропаганды и агитации соединения, секретарей первичных партийных организаций вспомогательных рот и отрядов соединения секретарю парткомиссии и комиссару соединения о массово-политической работе в отрядах и среди мирного населения. Май 1943 г. – 10 января 1944 г., арк. 1.
996. Центральний державний архів громадських об'єднань України
Ф. 65 Житомирское партизанское соединение
оп. 1. 1941-1944.
Спр. 1. Доклад соединения о боевой деятельности и партийно-политической работе отрядов соединения за период с 1 ноября 1941 г. по 1 марта 1944 г., арк. 1-253.
997. Центральний державний архів громадських об'єднань України
Ф. 65 Житомирское партизанское соединение
оп. 1. 1941-1944.
Спр. 45. Протоколы первой партийной конференции (13 декабря 1942 г.), заседаний партийной комиссии соединения и материалы к ним. 13 декабря 1942 г.-24 апреля 1943 г., арк. 1-168.
998. Центральний державний архів громадських об'єднань України
Ф. 65 Житомирское партизанское соединение
оп. 1. 1941-1944.

Спр. 5. Отчет комиссара соединения Центральному Комитету КП(б)У о боевой деятельности и партийно-политической работе соединения за период с ноября 1941 г. по май 1943 г., арк. 1-21.

999. Центральний державний архів громадських об'єднань України

Ф. 65 Житомирское партизанское соединение

оп. 1. 1941-1944.

Спр. 50. Отчет (копия) поморника комиссара соединения по комсомолу о состоянии комсомольской работы в партизанских отрядах соединения за период с ноября 1941 г. по август 1944 г., арк. 1-28.

1000. Центральний державний архів громадських об'єднань України

Ф. 68 Ровенское партизанское соединение № 2 «За Родину»

оп. 1. 1942-1944.

Спр. 2. Отчет командования соединения о боевой деятельности и партийно-политической работе отрядов с 26 марта 1943 г. по 1 июня 1944 г., арк.1-181.

1001. Центральний державний архів громадських об'єднань України

Ф. 69 Ровенское партизанское соединение № 1

оп. 1. 1943-1944.

Спр. 2. Доклад командования соединения о боевой деятельности и партийно-политической работе отрядов с 15 августа 1943 г. по 19 февраля 1944 г., арк. 1-108.

1002. Центральний державний архів громадських об'єднань України

Ф. 7 Центральный Комитет ЛКСМ Украины

оп. 10. 1941-1945.

Спр. 85. Документи об участии комсомольцев и молодежи в подпольном и партизанском движении Украины в период Великой Отечественной войны 1941-1945 гг., 28 июля 1943г.-5 сентября 1945 г., 224 арк.

1003. Центральний державний архів громадських об'єднань України

Ф. 7 Центральный Комитет ЛКСМ Украины

оп. 10. 1941-1945.

Спр. 105. Заметки Анатолия Боженко о жизни г. Киева в период временной

немецко-фашистской оккупации 19 сентября 1941 г. – 6 ноября 1943 г., 21 арк.

1004. Центральний державний архів громадських об'єднань України
Ф. 73 Волинское партизанское соединение им. В.И. Ленина
оп. 1. 1941-1944.
Спр. 1. Доклад командования соединения о боевой деятельности и партийно-политической работе партизанских отрядов соединения за период с 1.X.1941 г. По 1.V111.1944 г. и приложения к нему, арк. 1-246.
1005. Центральний державний архів громадських об'єднань України
Ф. 75 Винницкое партизанское соединение
оп. 1. 1941-1944.
Спр. 3. Отчет о боевой работе, партийно-политической работе с 10.06.1943 г. по 26.03.1944 г., т. 2, арк. 1-172.
1006. Центральний державний архів громадських об'єднань України
Ф. 77 Киевское партизанское соединение им. Н.С. Хрущева
оп. 1. 1942-1944.
Спр. 1. Отчет командования соединения о боевой деятельности и партийно-политической работе. Выписка из протокола № 35, параграф 7 заседания бюро Киевского обкома КПУ от 16.V111. 1972 г. о частичном изменении постановления бюро Киевского обкома от 24.V1.1945 г., арк. 1-243.
1007. Центральний державний архів громадських об'єднань України
Ф. 78 Партизанское соединение им. Н. С. Хрущева
оп. 1. 1943-1944.
Спр. 1. Отчет командования с 23.06.1943 г. по 12.08. 1944 г., арк. 1-157.
1008. Центральний державний архів громадських об'єднань України
Ф. 78 Партизанское соединение им. Н. С. Хрущева
оп. 1. 1943-1944.
Спр. 3. Отчет и копия отчета о политической работе с 23.06.1943 г. по 12.08.1944 г., арк. 1-48.
1009. Центральний державний архів громадських об'єднань України

Ф. 78 Партизанское соединение им. Н. С. Хрущева

оп. 1. 1943-1944.

Спр. 19. Копия перевода дневника сотрудника фашистских карательных органов Шмидта, захваченного партизанами соединения, 7 арк.

1010. Центральний державний архів громадських об'єднань України

Ф. 79 Соединение партизанских отрядов им. Н.С. Хрущева

оп. 1. 1943-1944.

Спр. 1. Доклад командования о боевой диверсионной и партийно-политической работе с 24 февраля 1944 г. по 30 мая 1944 г. Тернопольская область, арк. 1-175.

1011. Центральний державний архів громадських об'єднань України

Ф. 85 Ровенское партизанское соединение им. Н.А. Щорса

оп. 1. 1941-1944.

Спр. 1. Отчет об организации боевой и партийно-политической работе с 2 октября 1941 г. по 20 февраля 1944 г., арк. 1-164.

1012. Центральний державний архів громадських об'єднань України

Ф. 89 Первое молдавское партизанское соединение

оп. 1. 1943-1944.

Спр. 1. Доклад командования соединения о боевой деятельности и партийно-политической работе бригад соединения за период с марта 1943 г. по 1 июня 1944 г. и приложения к нему, арк. 1-287.

1013. Центральний державний архів громадських об'єднань України

Ф. 92 Черниговское партизанское соединение «За Родину»

оп. 1. 1942-1945.

Спр. 1. Справки-заключения УШПД и Черниговского обкома о боевой и партийно-политической деятельности соединения. 18 июля 1943 г. – 10 октября 1945 г., арк.1-18.

1014. Центральний державний архів громадських об'єднань України

Ф. 94 Черниговское партизанское соединение им. Героя Советского Союза Н.Н. Попудренко

оп. 1. 1943-1945.

Спр. 1. Справка УШПД, об итогах, отчет командования, постановление бюро Черниговского обкома об утверждении отчета, арк. 1-29.

1015. Центральний державний архів громадських об'єднань України

Ф. 96 Каменец-Подольское партизанское соединение им. Ф.М. Михайлова.

Отдел – Штаб соединения

оп. 1. 1942-1944.

Спр. 1. Отчет командования соединения о боевой деятельности и партийно-политической работе отрядов соединения за период с июля 1941 г. по 12 мая 1944 г. и приложения к нему. 1944 г., 509 арк.

1016. Центральний державний архів громадських об'єднань України

Ф. 96 Каменец-Подольское партизанское соединение им. Ф.М. Михайлова.

Отдел – Штаб соединения

оп. 1. 1942-1944.

Спр. 19. Распоряжения комиссара соединения о составлении ежемесячных политдонесений, учете партийно-политической работы, порядке приема партизан в партию, усилении агитационной работы среди населения Западных областей Украины. Ежемесячные политдонесения комиссаров батальонов (отрядов) комиссару соединения о моральном состоянии личного состава, партийно-политической и агитационно-пропагандистской работе, проведении работы по разложению войск противника, деятельности украинских буржуазных националистов. 1 июня 1943 г.-21 мая 1944 г., 152 арк.

1017. Центральний державний архів громадських об'єднань України

Ф. 96 Каменец-Подольское партизанское соединение им. Ф.М. Михайлова.

Отдел – Штаб соединения

оп. 1. 1942-1944.

Спр. 24. Сведения, строевые записки батальонов (отрядов), спецподразделений в штаб соединения о численности, вооружении и социально-демографических данных личного состава. 25 декабря 1943 г.-20

июня 1944 г., 106 арк.

1018. Центральний державний архів громадських об'єднань України
Ф. 96 Каменец-Подольское партизанское соединение им. Ф.М. Михайлова.
Отдел – Штаб соединения
оп. 1. 1942-1944.
Спр. 60. Протоколы заседаний партийного комитета соединения. 21 сентября 1943 г.-28 апреля 1944 г., 67 арк.
1019. Центральний державний архів громадських об'єднань України
Ф. 96 Каменец-Подольское партизанское соединение им. Ф.М. Михайлова.
Отдел – Штаб соединения
оп. 1. 1942-1944.
Спр. 63. Листовки, обращения к населению, изданные Каменец-Подольским областным штабом партизанского движения, отрядами соединения, Ляховецким и Тиофипольским подпольными райкомами КП(б)У и подпольным обкомом ЛКСМ Украины. 25 августа 1943 г.-1944 г., 25 арк.
1020. Центральний державний архів громадських об'єднань України
Ф. 96 Каменец-Подольское партизанское соединение им. Ф.М. Михайлова.
Отдел – Штаб соединения
оп. 1. 1942-1944.
Спр. 65. Списки дезертиров и изменников Родины, находившихся в батальонах (отрядах) соединения. 1944 р., 24 арк.
1021. Центральний державний архів громадських об'єднань України
Ф. 96 Каменец-Подольское партизанское соединение им. Ф.М. Михайлова.
Отдел – Штаб соединения
оп. 1. 1942-1944.
Спр. 66. Рукописный текст (незаверенная копия), инструкция украинских буржуазных националистов. 1943 р., 8 арк.
1022. Центральний державний архів громадських об'єднань України
Ф. 96 Каменец-Подольское партизанское соединение им. Ф.М. Михайлова.
Отдел – Штаб соединения

оп. 1. 1942-1944.

Спр. 7. Входящие радиogramмы (копии) ЦК КП(б)У, УШПД, Каменец-Подольского областного штаба партизанского движения в штаб соединения (1-й и 2-й машинописные экземпляры). 5 октября 1943 г.-11 мая 1944 г., 37 арк.

1023. Центральний державний архів громадських об'єднань України

Ф. 96 Каменец-Подольское партизанское соединение им. Ф.М. Михайлова.

Отдел – Штаб соединения

оп. 1. 1942-1944.

Спр. 9. Исходящие радиogramмы (копии) в ЦК КП(б) У, Украинский штаб партизанского движения (УШПД), Каменец-Подольский областной штаб партизанского движения (1-й экземпляр). 24 июля 1943 г.-20 мая 1944 г., 75 арк.

1024. Центральний державний архів громадських об'єднань України

Ф. 97 Соединение партизанских отрядов Каменец-Подольской области

оп. 1. 1943-1944.

Спр. 1. Отчет о работе Каменец-Подольского подпольного обкома КП(б) У областного штаба партизанского движения, арк.13-15, 296.

1025. Центральний державний архів громадських об'єднань України

Ф. 98 Партизанское соединение Закарпатской Украины Представительства УШПД при Военном Совете (ВС) 4-го Украинского Фронта (УФ)

оп. 1. 1944.

Спр. 1. Отчет командования соединения о боевой диверсионной деятельности и партийно-политической работе отрядов соединения и приложение к нему (отчеты отдельного партизанского батальона, отряда «Студент», подпольной организации Перечинского округа, подпольной организации «Живая струя», рапорты (копии), автобиографии командного состава, листовки, издаваемые и распространяемые соединением, 1944 г., 107 арк.

1026. Центральний державний архів громадських об'єднань України

Ф. 98 Партизанское соединение Закарпатской Украины Представительства УШПД при Военном Совете (ВС) 4-го Украинского Фронта (УФ)

оп. 1. 1944.

Спр. 2. Акты, справки, расписки о передаче вооружения, боеприпасов, имущества воинским частям, партийным и советским органам. Списки личного состава соединения, направленных в распоряжение воинских частей Красной Армии, УШПД, ШПД при ВС 4-го Украинского фронта, на партийно-советскую работу и органы НКВД. 10 сентября 1944 г.-4 декабря 1944 г., 49 арк.

1027. Центральний державний архів громадських об'єднань України

Ф. 98 Партизанское соединение Закарпатской Украины Представительства УШПД при Военном Совете (ВС) 4-го Украинского Фронта (УФ)

оп. 1. 1944.

Спр. 3. Списки личного состава соединения, связных, подпольных организаций (руководитель Ю.Вакула), «Живая струя», партизан, погибших и пропавших без вести, 88 арк.

1028. Центральний державний архів громадських об'єднань України

Ф. 98 Партизанское соединение Закарпатской Украины Представительства УШПД при Военном Совете (ВС) 4-го Украинского Фронта (УФ)

оп. 1. 1944.

Спр. 4. Списки личного состава, связных соединения, диверсионных отрядов В.Н. Лаврова и И.Ф. Косика, партизан из местного населения, погибших и пропавших без вести, жителей вокруг лежащих сел, помогавших отряду. Списки козаков, сдавшихся в плен и предателей Родины. 30 мая 1944 г.-23 июля 1945 г., 76 арк.

1029. Центральний державний архів громадських об'єднань України

Ф. 1 Центральний Комітет Комуністичної партії України. 1917-1991 рр.

оп. 46.

Спр. 317. Политинформации о розьяснении среди населения Днепропетровской, Запорожской, Ровенской, Сталинской областей решений

Х сессии Верховного Совета СССР и VI сессии Верховного Совета УССР, 40 арк.

1030. Чайковський А. С. Миттєвості історії: Вибране / А. С. Чайковський. - К.: Україна, 2000. - 272 с.
1031. Чайковський А. С. Народне ополчення та винищувальні батальйони. Нескорені: партизанський рух і підпілля. Націоналістичні збройні формування. Народні месники / Анатолій Степанович Чайковський // Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941-1945 / [гол. ред. колегія: (голова І.О. Герасимов; заст. гол. І.Т. Муковський і П.П. Панченко; відп. секретар Р. Г. Вишневський)]. - К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 2000. - С. 133-145, 220-230, 301-312, 372-394.
1032. Чайковський А. С. Невідома війна. Партизанський рух в Україні 1941-1944 рр. мовою документів, очима істориків / Анатолій Степанович Чайковський.- К.: Україна, 1994.- 256 с.
1033. Чайковський А.С. ОУН і УПА у світлі історичної ретроспективи та сьогодення / Анатолій Степанович Чайковський // Грані.-Березень-квітень.- 2007.- С. 151-153.
1034. Чайковский А. С. Плен. За чужие и свои грехи (Военнопленные и интернированные в Украине 1939-1953 гг.).- К.: Парламентское издательство, 2002. - 503 с.
1035. Чайковский А. Подготовка в СССР к партизанской борьбе (20-30-е годы XX ст.) / А. С. Чайковский // Сторінки воєнної історії України: [зб. наук. ст.]. - К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – Вип. XI. - С. 190-204.
1036. Ченцов В. В. Трагические судьбы. Политические репрессии против немецкого населения Украины в 1920-е-1930-е годы: [монография] / В.В. Ченцов. - М.: “Готика”, 1998.- 208 с.
1037. Частій Р. В. Степан Бандера / Руслан Вікторович Частій; [худож. – оформлювач Є. В. Вдовиченко]. – Харків: Фоліо, 2009.- 123 с. – (Знамениті українці).
1038. Червона Україна. - 1939. - 17 вересня.

1039. Червоне Полісся. - 1941. - 29 червня.
1040. Чернигивщина в период Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.): [сборник документов и материалов].- К.: Политиздат Украины, 1978.- 419 с.
1041. Чернявська В. Особливості та наслідки походу Червоної армії в Бессарабію та Північну Буковину (28.VI. – 5.VII. 1940) / В. Чернявська // Сторінки воєнної історії України: [зб. наук. ст.]. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – Вип. 8. – Ч. 1. - С. 187-195.
1042. Чуев С. Проклятые солдаты / Сергей Геннадьевич Чуев. - М.: Изд-во Эксмо, Изд-во Яуза, 2004. - 576 с.: ил.
1043. Чуев С. Г. Спецслужбы Третьего Рейха / С. Г. Чуев. - СПб.: Издательский Дом «Нева»; М.: «Олма-Пресс Образование», 2003. - Кн. 1.- 383 с.
1044. Чуев С. Г. Спецслужбы Третьего Рейха / Сергей Геннадьевич Чуев. - СПб.: «Олма-Пресс Образование», 2003. – Кн. 2. - 447 с.
1045. Чуев Ф. И. Молотов. Полудержавный властелин: [досье] / Феликс Иванович Чуев.- М.: Олма-Пресс, 2000.- 736 с.
1046. Шайкан В. Ідеологічне підґрунття колабораціонізму в Україні в роки фашистської окупації / Валентина Шайкан, Валерій Шайкан // Архіви окупації. 1941-1944 / [Держ. ком. архівів України; упоряд. Н. Маковська]. - К.: Видавничий дім “Киево-Могилянська академія”, 2006. - С. 849. - (Більше не таємно; т. 1.).
1047. Шайкан В.О. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату “Україна” і військової зони в роки Другої світової війни: [монографія] / Валентина Олексіївна Шайкан; [відп.редактор д.і.н. О.Є. Лисенко / Інститут історії України НАН України]. - Кривий Ріг: “Мінерал” АГН України, 2005. - 466 с.
1048. Шаповал Ю. Війна після війни / Ю. Шаповал // Воєнна історія. - 2002. - № 5-6.
1049. Шаповал Ю. І. Людина і система: Штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні / Юрій Іванович Шаповал.- К.: Ін-т національних відносин і політології НАН України, 1994.- 272 с.
1050. Шаповал Ю. Переддень і апогей великого терору / Юрій Шаповал //

- Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ-ХХ ст. Історичні нариси.- К.: Наукова думка, 2002.- С. 400-495.
1051. Шаповал Ю. Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії / Юрій Шаповал.- К.: Наукова думка, 1993.- 350 с.
1052. Шаповал Ю. “Я помилявся, взявши на себе провину...”. До 90- річчя М. С. Волобуєва / Юрій Шаповал // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ.- 1994.- № 1.- С. 104-110.
1053. Швачко О. В. Соціальна психологія: навч. посіб. / О.В. Швачко. - К.: Вища школа, 2002. - 111 с.
1054. Шевченко В. Ф. Фашистські окупанти - вороги української державності / Володимир Федорович Шевченко // Матеріали наукової конференції [“Друга світова війна і Україна”], (Київ, 27-28 квітня 1995 р.) - К.: НАН України Інститут історії України, 1996. - С. 77- 81.
1055. Шеленберг В. Секретная служба Гитлера: мемуары начальника управления шпионажа и диверсии службы безопасности СД / В. Шеленберг; [пер. с англ. В. С. Ионкина].- К.: Доверие, 1991.
1056. Шиловцев Ю.В. Україна у Великій Вітчизняній війні 1941 – 1945 рр. Проблема історіографії і методології / Ю.В. Шиловцев // Сторінки воєнної всторії України: [зб. наук. ст.]- К.: Ін-т історії України НАН України, 2005.- Вип. 9. – Ч. 1. - С. 260-272.
1057. Широкоград А.Б. Россия и Украина. Когда заговорят пушки ... / Александр Борисович Широкоград. – М.: АСТ: АСТ МОСКВА: ХРАНИТЕЛЬ, 2007.- 429 с, [4] с.: 16 л. ил. – (Великие противостояния).
1058. Шитюк М. М. Політика радянської влади щодо поляків Південних районів України (20-30 рр.) / Микола Миколайович Шитюк // Україна і Польща в ХХ столітті: проблеми і перспективи взаємовідносин: [зб. наук. праць] / [за ред. П. М. Чернеги].- Київ-Краків: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2002.
1059. Штеменко С. М. Генеральный штаб в годы войны. Военные мемуары / С. М. Штеменко.- М.: Изд-во Минобороны СССР, 1968. - Кн. I. - 416 с.
1060. Штеменко С. М. Генеральный штаб в годы войны. Военные мемуары / С. М.

- Штеменко - М.: Изд-во Минобороны СССР, 1981. – Кн. 2. - 504 с.
1061. Шунков В. Н. Солдаты разрушения. Организация, подготовка, вооружение и униформа ваффен СС / В. Н. Шунков. - М.: АСТ, Мн.: Харвест, 2002.- 336 с.
1062. Щербаков А. В прорыв идут штрафные батальоны / А. В. Щербаков // Секретные материалы 20 века. Досье. – 2005. – С. 51- 54. – (Спец. выпуск № 2).
1063. Энциклопедия Третьего рейха / [сост.: доктор ист. наук В. Телицын. - [3-е изд.]. - М.: “Локид-ПРЕСС; РИПОЛ Классик”, 2005. - 479 с.
1064. Юденков А. Ф. Крах плана «Ольденбург»: О срыве экономических планов фашистской Германии на временно оккупированной территории СССР / А. Ф. Юденков, М. М. Загорюлько. – [3-е изд.].- М.: Экономика, 1980.
1065. Ядов В. А. Социальная идентификация в кризисном обществе / В. А. Ядов // Социологический журнал. - 1994.- № 1.-С. 35-52.
1066. Яковенко Н. Вступ до історії / Н. Яковенко. - К.: Видавництво «Часопис “Критика”», 2007. - 375 с.
1067. Яковлев М. В. Идеология. Противоположность марксистско-ленинской и буржуазных концепций / М. В. Яковлев. - М.: «Мысль», 1979.-271 с.
1068. Якунин В. К. Историческая наука в Украине: поиск новой научной методологии / Виктор Кузьмич Якунин // Придніпровський науковий вісник. Історія і соціологія.- 1998. - № 79.- Вересень.- С. 22-24.
1069. Якунин В. К. Методология истории: поиск новых основ / В.К.Якунин, А.Г. Болебрух // Грані. Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. - Дніпропетровськ. - 2 (10).- Березень-Квітень. - 2000.- С. 3-10.
1070. Якунин В. К. О предмете и социальной функции исторической науки / В. К. Якунин // Гуманітарні проблеми освіти: [зб. наук. праць].-Дніпропетровськ: ДДУ, 1992.- С. 97-101.
1071. Яременко В. М. Політика німецького окупаційного режиму щодо преси в рейхскомісаріаті «Україна» (1941-1944 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 “ Всесвітня історія” / В.М. Яременко. – К., 2008. - 17 с.

1072. Ярош Б. О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях, 30-50-ті роки ХХ ст.: Історико-політичний аспект / Б.О. Ярош. – Луцьк: Надстир'я, 1995.- 172 с.
1073. Ясяк М. Становище і доля українців у Генеральному губернаторстві (Галичина) в роки німецької окупації / М. Ясяк // Україна і Польща: важкі питання: матеріали IV Міжнародного семінару істориків [“Українсько-польські відносини під час Другої світової війни”], (Варшава, 8-10 жовтня 1999 р.). - Турса: Світовий союз воїнів Армії Крайової, Об'єднання українців у Польщі, 1999. – Т. 4.
1074. Яцко Б.А. Проблемы войны и проблема морали / Б.А. Яцко // Сторінки воєнної всторії України: [зб. наук. ст.]- К.: Ін-т історії України НАН України, 2006.- Вип. 10. – Ч. 1. - С. 100-112.
1075. 40 лет Великой Победы / [под общей ред. академика П.Н. Федосеева]. - М.: “Наука”, 1987. - 408с.
1076. Allen W.E. The Ukraine: A History /W. E. Allen.- N.Y: Russel and Russel, 1963.- 404 p.
1077. Armstrong J. Ukrainian Nationalism. Second Edition / J. Armstrong. - New York - London: Columbia University Press, 1963.- 361 p.
1078. Dallin A. J. Deutsche Herrschaft in Russland 1941-1945. Eine Studie über Besatzungspolitik / A.J. Dallin.- Dusseldorf: Droste Verlag, 1958.- 695 s.
1079. Die Geschichte warnt: Beutedokumente über die Greuelthaten der deutsch-faschistischen Okkupanten und ihrer Komplizen in den zeitweilig besetzten Gebieten der Ukraine in den Jahren des Großen Vaterländischen Krieges.- Kiev: Verlag für politische Literatur der Ukraine, 1986.- 283 s.
1080. Herbert U. Fremdarbeiter. Politik und Praxis der “Ausländer-Einsatzes” in der Kriegswirtschaft der Dritten Reiches / U. Herbert. - Berlin; Bonn: Verlag J.H.W. Dietz Nachf.-1986.-494 s.
1081. Hoffman J. Die Geschichte der Wlassow-Armee / J. Hoffman. - Freiburg, 1986.
1082. Hoffman J. Die Ostlegion 1941-1943 / J. Hoffman.- Freiburg, 1981.

1083. Keegan J. Barbarossa: invasion of Russia 1941/ J. Keegan. – L.: Macdonald and Co., 1971.-160 p.
1084. Kosyk W. L. Allemagne national-socialiste et l "Ukraine" / W. L. Kosyk.- Paris, 1986.- 665 s.
1085. Landwehr R. Fighting for Freedom: The Ukranian Volunteer Division of the Waffen-SS / R. Landwehr. – Maryland: Manufactured in the United States of America, 1993.- 225 p.
1086. Madajczyk Cr. Faszyzm i okupacje 1938-1945. Wykonywanie okupacji przez panstwa Osi w Europie: [2 т.] / Cr. Madajczyk.- Poznan, 1983-1984.- T. 2. - S. 335-390.
1087. Muller N. Wehrmacht und Okkupation (1941-1944) / N. Muller.- Berlin: Deutscher Militarverlag, 1971.- 388 s.
1088. Torzeski R. Kwestia ukrajnska w polityce III Rzezy (1933-1945) / R. Torzeski.- Warszawa, 1972.-378 s.
1089. Werth A. Russia at War 1941-1945 / A. Werth.-London: Rarrie and Rochliff, 1964.-1100 p.